

ՀԱԿՈՒ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

Ա

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ЯКОВ МАНАНДЯН

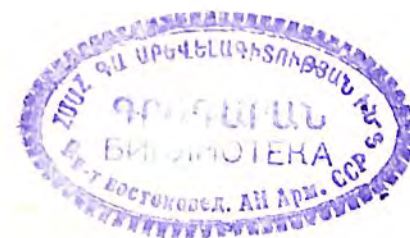
ТРУДЫ
I

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1977

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱԿՈՒ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

ԵՐԿԵՐ
I

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1977

629
729

Խմբագրական հանձնաժողով
ԲԱՐԱՅԱՆ Լ. Հ., ԵՐԵՄՅԱՆ Ս. Տ.
ՀԱԿՈԲՅԱՆ Վ. Ս., ՍԱՐԳՍՅԱՆ Գ. Խ.

Հատորը հրատարակության պատրաստեց
Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆԸ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ԿՈՂՄԻՑ

Ակադեմիկոս Հ. Հ. Մանանդյանի Երկերի ժողովածուի առաջին հատորում գետեղված են «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» բազմահատորյակի Ա. հատորը (որտեղ շարադրանքը սկսվելով հայ ժողովրդի ծագման շրջանից, հասցվում է մինչև մ. թ. 66 թվականը՝ Արշակունիների հարստության հաստատումը Հայաստանում) և «Տիգրան Բ և Հոռմը հոր լուսաբանությամբ ըստ սկզբնաղբյուրների» մենագրությունը:

«Քննական տեսության» Ա. հատորը ներկայացված է 1944 թ. հրատարակության հիման վրա՝ առանց փոփոխությունների: «Տիգրան Բ և Հոռմը» մենագրությունը հրատարակվում է ըստ 1940 թ. հրատարակության՝ ուղղագրության փոփոխումով:

Նախորդ հրատարակություններում գետեղված պատկերները գերազանցապես գծանկարներ են, որոնք հնարավոր չի եղել ներկայացնել սույն հրատարակության մեջ: Այն փառեզները, որոնք հիշյալ հրատարակություններում կրկնվում են, ներկա հատորում տրված են միայն մեկ անգամ՝ «Քննական տեսության» Ա. հատորում, իսկ «Տիգրան Բ և Հոռմը» աշխատության համապատասխան էջերում արված են հղումներ:

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Ո Ս Ք

Հայագիտության հին սերնդի ակնավոր ներկայացուցիչներից է ակադեմիկոս Հակոբ Համազասպի Մանանդյանը: Նրա գիտական հետաfrհությունների ոլորտը բնագրել է հայագիտության մի շարք բնագավառներ՝ հայ ժողովրդի պատմություն, բանասիրություն, աղբյուրագիտություն, բնագրագիտություն, պատմական աշխարհագրություն, վիճագրություն և այլն:

Մեծ է ակադեմիկոս Հ. Հ. Մանանդյանի ավանդը հայ ժողովրդի պատմության գիտական լուսարանման գործում: Սեծավաստակ պատմաբանի՝ հին և միջնադարյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությանը նվիրված աշխատությունները կարևոր ներդրում են սովետական պատմագրության զարգացման մեջ: Հայ և օտար աղբյուրների, ինչպես նաև հոսմաբյուզանդական և մերձավոր-արևելյան երկրների քաղաքական պատմության խորիմացությունը հնարավորություն են բնծնել ակնավոր պատմաբանին հայ ժողովրդի պատմության հին և միջին դարերի իր ուսումնասիրություններով նանազան հարել և ամուր հիմքեր ստեղծել պատմության մարքսիստական ուսումնասիրության համար:

Հ. Հ. Մանանդյանի գրչին պատկանող աշխատությունները հարուստ են փաստական նյութի հիման վրա կառարված գիտական խոր բնդհանրացումներով: Երենց նշանակությամբ դրանք դուրս են գալիս ազգային պատմության շրջանակներից և մեծ արժեք են ներկայացնում հին աշխարհի, Առաջավոր Ասիայի երկրների և հատկապես Անդրկովկասի ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրության համար:

Նրա գիտական ժառանգությունը ունի ոչ միայն պատմագիտական և նանաշողական մեծ արժեք, այլև գիտությանը ծառայելու լավագույն օրինակ է հանդիսանում:

Ավելորդ է նշել, որ մեծանուն գիտնականը առանձին աշխատություններում տուրք է տվել դարեակզբին տիրապետող տեսականներին, որը սակայն, վերանայվել է սովետական պատմագրության կողմից: Բացի դրանից, վերջին տասնամյակներում զգալիորեն բնդարձակվել է հայագիտական ուսումնասիրությունների աղբյուրագիտական բազան, հայաեարերվել են նորանոր գրավոր աղբյուրներ, նյութական կուտուրայի մնացորդներ, որոնք հնարավորություն են բնծնել վերանայելու ու վերագնահատելու որոշ կարևոր պրոբլեմների մասին եղած տեսակետները:

Այսուհանդերձ Հ. Հ. Մանանդյանի քողած ժառանգությունը պահպանում է իր գիտական արժեքն ու արդիականությունը:

Ակադեմիկոս Հ. Հ. Մանանդյանի ուսումնասիրությունները ցրված են տարբեր տեղերում հրատարակված առանձին հատորներում, գրքերում, ժողովածուներում, ամսագրերում և տակավին ձեռագիր վիեակում՝ իր անձնական արխիվում:

Ակնավոր գիտնականի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ (1973 թ. նոյեմբեր) Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հախազանության հանձնարարությամբ պատմության ինստիտուտը ձեռնամուխ եղավ նրա աշխատությունների ամբողջական հրատարակության նախապատրաստմանը՝ ուր հատորով:

Դրանցում չեն զետեղվելու բնագրերի հրատարակությունները և հրապարակախոսական առանձին հոդվածներ:

Հ. Հ. Մանանդյանի աշխատությունների ուրհատորյակը ունենալու է հետևյալ կառուցվածքը:

1—3 հատորներ—ամփոփվելու են հայ ժողովրդի քաղաքական պատմությանը նվիրված ուսումնասիրությունները:

4 հատոր—հայ ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական կյանքի պատմությանը վերաբերող աշխատությունները:

5 հատոր—պատմական աշխարհագրությանը և առևտրական նանապարհներին վերաբերող ուսումնասիրությունները:

6 հատոր—քաղաքներին, առևտրին, չափ ու կշիռներին նվիրված հետազոտությունները:

7 հատոր—բանասիրություն:

8 հատոր—անտիպ աշխատություններ, նամակներ և այլ նյութեր:

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՔՆՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

ՍԿԶՐԻՅ ՄԻՆԶԵՎ, ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ,
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (66 թ. մ. թ.)

Ա. Ռ. Ա. Զ. Ա. Բ. Ա. Ն.

Ներկա աշխատության նպատակն է լուսաբանել սկզբնաղբյուրների մանրագնին ուսումնասիրության հիման վրա հայ ժողովրդի պատմությունը՝ վեցերորդ դարից սկսած մեր քվակա-նությունից առաջ մինչև տասնվեցերորդ դարը մեր քվակա-նությունից հետո (այսինքն՝ մինչև Սեֆյան դինաստիայի հաստատումը Իրանում)։ Աշխատության հիմքը կազմում են իմ՝ Երևանի պետա-կան համալսարանում 1920—1930 թթ. կարդացած դասախոսու-թյունները, որոնք հիմնովին վերամշակված են ու խիստ բնորո-շակված համաձայն պատմագիտական հետազոտ իմ Երկասիրու-թյունների նոր տվյալների ու եզրակացությունների։

«Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» իմ աշ-խատությունը բաղկացած է լինելու Երեք հատորից։ Առաջին հատորի նյութն է հայ ժողովրդի հնագույն պատմությունը՝ սկզբից մինչև Արշակունիների հաստատումը Հայաստանում (66 թ. մեր քվ. հ.)։ Երկրորդ հատորը պարունակելու է իր մեջ Հին Հայաստա-նի պատմությունը Արշակունիների բազավորության հիմնումից մինչև Բագրատունիների բազավորության անկումը (XI դ. մեր քվ. հ.)։ Իսկ երրորդ հատորը ամփոփում է իր մեջ քուրդ-քաքարական ժամանակների պատմությունը՝ Սելջուկյան շրջանից մինչև Սեֆ-յանների հաստատումը Իրանում (XVI դ. մեր քվ. հ.)։

Ինչպես տեսնում է ընթերցողը, իմ Երեքհատորյակի մեջ Հայոց պատմությունը սկսվում է ոչ թե Բաբելոնի դարից, ինչպես այդ ընդուն-ված է դասագրքերից շատերում, այլ այն ժամանակաշրջանից, երբ արմենները, հաստատվելով Հայկական լեռնաշխարհում (VII դ. կամ VI դ. մեր քվ. առաջ) և միաձուլվելով հեթանոս տեղական հին ժողովուրդների հետ՝ սկիզբ դրին հայ ժողովրդի կազմավոր-ման։ Շատ պարզ է, իհարկե, որ Հայկական բարձրավանդակի հե-ռավոր անցյալի լուսաբանության համար կարևոր ու անհրաժեշտ

խնդիր է նաև նրա նյութական կուլտուրայի հուշարձանների ուսումնասիրությունը ոչ միայն պատմական, այլև նախապատմական շրջանի: Բայց այդ հերթական մի խնդիր է, որ պետք է պարզաբանեն հնագետները:

Ներկա իմ աշխատության մեջ տեղ չէ տրված նաև ուրարտացիների պատմությանը, քեզ հայ ժողովրդի պատմական անցյալի ու կուլտուրայի լուսաբանության համար նրանց պատմությանը գիտական ուսումնասիրությունն ունի անագին նշանակություն: Ինչպես ցույց են տալիս արևելագիտական նորագույն հետազոտությունները, արմեններին նախորդող ու նրանց հետ ձուլված խորհրդական, խատտական և խալդական ժողովուրդները, որոնք ունեցել են բարձր կուլտուրա ու նաև գիր ու գրականություն՝ մեծ ազդեցություն են ունեցել հայ ժողովրդի և՛ լիզվի, և՛ կուլտուրայի վրա: Սակայն Հին Արևելքի ժողովուրդների պատմական անցյալի նկարագրությունը, որ ներածական նախաբանն է կազմելու հայ ժողովրդի պատմության՝ պետք է տան, հիմնվելով բևեռագիր և պատկերագիր արձանագրությունների նորագույն հետազոտությունների վրա՝ արևելագետ և խալդագետ պատմաբան մասնագետները:

«Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» երեք-հատորյակը նախատեսված է իբրև ձեռնարկ մասնագետների, ուսուցիչների և ուսանողության համար, բայց կարող է օգտակար լինել և կրթված ու պատրաստված լայն հասարակության համար, որը ցանկանում է ծանոթանալ հայ ժողովրդի պատմությանը մասնավոր ընթերցմամբ:

Բավարարելու համար բարձրագույն դպրոցների պահանջները՝ ամեն մի հատորում տրված է ամփոփ տեսություն օգտագործված հայ և օտար աղբյուրների, իսկ առաջին հատորի վերջում, հատուկ հավելվածում, քարգմանաբար մեջ են բերված Քսենոփոնի «Անաբասիս»-ի և «Կյուրոսյեղիա»-ի Արմենիային ու արմեններին վերաբերող հատվածները, որոնք ամենակարևոր սկզբնաղբյուրն են հայ ժողովրդի հնագույն պատմության:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ԱՐՄԵՆՆԵՐԻ ԳԱՂԹԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՀԵՍՏՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Նախաարմենական Ուրարտական քաղաքությունը և նրա կուլտուրան:—
2. Ուրարտայի քուլացումը կիմմերական ու սկյութական արշավանքների ժամանակ:—
3. Տեղեկություններ հայերի ծագման մասին հայ պատմագիրների և Երկերում:— «Ազգն Թորգոմայ» և «Աստվածայան ազգն».— Հայկի և Բելի առասպելը:—
4. Հայերի ծագման մասին հունական աղբյուրների տեղեկությունները.— Ըստ Հերոդոտոսի և Նիդոսոսի արմենները համարվում են ազգակից փոյոգիացիներին:— Ըստ Կիբիսիոսի և Մեդիոսի արմենները գաղթել են Թեսալիայից:— Մարկվարտի դրական կարծիքն այդ մասին:—
5. Արմենները ննջվողական լեզու էր:—
6. Արմենների գաղթը Եվրոպայից Փոքր Ասիա և այդ գաղթի ժամանակաշրջանը:—
7. Արմենների լեզուն և մարդաբանական տիպը զգալի փոփոխություններ են կրել Փոքր Ասիայում:—
8. Մարկվարտի կարծիքով՝ արմենները Հոմերոսի Իլիականի մեջ հիշատակված արիմենն են:— Չեկոսի և Տյուսիոնի կոնվենտների Երկրում:— Իլիականի հորինման ժամանակ (IX—VIII դդ. մեր թվ. առաջ) արիմենն ապրել են Արգայոս լեռան մոտ՝ այժմյան Կեսաբիայի շրջանում:— Սրմենի ժողովուրդը Մեհուսի արձանագրության մեջ, հավանաբար, արիմեն կամ արմեններն են:—
9. Չեկոսի և Տյուսիոնի կողմից մի ուշագրավ փոփոխակր խորհնացու պատմության մեջ:

7/6—3-րդ դարերը մեր թվականությունից առաջ հայ ժողովրդի պատմական անցյալում կազմում են մի շատ կարևոր շրջան: Այս ժամանակներում հետզհետե կազմավորվել է հայ ցեղը և ստեղծվել է նախկին Ուրարտյան թագավորության երկրամասերում պատմական Հին Հայաստանը:

19-րդ դարում կատարված գիտական ուսումնասիրությունների ու մեծ գյուտերի շնորհիվ արդեն անվիճելի կերպով պարզաբանված է, որ այժմյան հայերի նախահայրերը հնդեվրոպական արմեններն են, որոնք Փոքր Ասիայից գաղթել են Հայաստան, հավանորեն, յոթերորդ դարում կամ վեցերորդ դարի սկզբներում մեր թվականությունից առաջ: Բևեռագիր արձանագրությունների ըն-

թերցումից ևս հայտնի է մեզ, որ Հայաստանում արմեններից տուաջ ապրել են այլ ժողովուրդներ, որոնք գտնվել են խալդ-ուրարտացիների իշխանության տակ: Ինչպես հայտնի է, ուրարտական ժամանակաշրջանից մեր երկրում մնացել են բերդերի ու տաճարների ավերակներ, ժայռերի մեջ փորված շինություններ, ջրանցքներ ու ջրաբաշխական կառուցվածքներ, կավից ու մետաղից պատրաստված զանազան իրեր ու նաև բեկեռագիր արձանագրություններ: Այս արձանագրությունների մեջ Ուրարտուի թագավորներից տալիս են տեղեկություններ իրենց արշավանքների, հաղթությունների և իրենց շինարարական գործերի մասին ու հիշատակում են իրենց շինած քաղաքները, բերդերը, արհեստական ջրանցքները և իրենց տնկած խաղողի ու պտղատու ծառերի այգիները: Նրանց կառուցած արհեստական լճերը և հոյակապ ջրանցքները պահպանվել են մասամբ մինչև մեր օրերը: Ուրարտական Մենուաս թագավորի կառուցած (810—778 թթ. մեր թվ. առաջ) ավելի քան 70 կիլոմետր երկարություն ունեցող Վանի մեծ ջրանցքը, որն այժմ անվանվում է Շամիրամի առու, հիմա էլ, ինչպես մեր թվականությունից մոտ 8 դար առաջ, ջուր է մատակարարում Վան քաղաքին ու նրա դաշտերին:

Ուրարտացիների թողած փառահեղ հուշարձանները և պեղումների ժամանակ հայտաբերված իրերը ցույց են տալիս, որ շինարարական տեխնիկան ու, հատկապես, քարակոփությունը, ինչպես և մետաղագործական ու կավագործական արհեստները, արդեն այդ հնագույն ժամանակներում գտնվել են զարգացման բարձր աստիճանի վրա: Զարգացած են եղել այդ ժամանակ նաև երկրագործությունը և այգեգործությունը:

Իններորդ դարի երկրորդ կիսում (մեր թվ. ա.), Ասորեստանի թագավոր Սալմանասար Բ-ի ժամանակ (860—825 նախքան մեր թվ.), Ուրարտական թագավորությունը խիստ զորեղացել էր և ենթարկել էր իր իշխանությանը սահմանակից երկրները: Նա դառել էր լայնատարած ու հզոր պետություն և վտանգավոր ախոյան էր հանդիսանում ու մրցակից հզոր Ասորեստանին: Ուրարտուի հզորացման ու նրա իշխանության ծավալման հետ համընթաց զորեղացել ու ճոխացել էր նաև նրա կուլտուրան, որը մեծ չափով ենթարկվել էր խեթական ու ասուրական կուլտուրաների ազդեցության: Իններորդ դարի վերջերում Ուրարտուի թագավոր Սարգուրը Վանի միջնաբերդի արձանագրություններում գործ է ածում ասորեստանյան բեկեռագրեր և ասուրերեն լեզու: Սակայն նրանից հետո

արձանագրությունները գրված են տեղական լեզվով: Այս հանգամանքը ինքնին արդեն մի նշան է, որ ուրարտացիների մոտ զորեղացել էր այդ ժամանակ նրանց ցեղային գիտակցությունն ու անկախությունը: Ուրարտական կուլտուրայի մնացորդները վկայում են նմանապես, որ այդ կուլտուրան, որը շատ կողմերով մոտենում է խեթական ու ասուրա-բաբելոնական կուլտուրաներին, հարուստ է նաև տեղական յուրահատուկ գծերով:

8—7-րդ դարերում Ուրարտուն ենթարկվեց հյուսիսից՝ Հարավային Ռուսաստանից, եկող կիմմերների արշավանքներին, որոնք տակնուվրա արին Ուրարտուն, Ասորեստանը և ամբողջ Փոքր Ասիան: Այս ահավոր արշավանքներին 7-րդ դարում հետևեցին սկյութացիների զարհուրելի հարձակումները, որոնք նորից ավերածության ենթարկեցին Անդրկովկասը և սրա հարևան երկրները մինչև եգիպտոսի սահմանները:

Այս արշավանքների հետևանքն այն եղավ, որ Անդրկովկասում ու Փոքր Ասիայում տեղի ունեցան տեղահան արված զանազան ցեղերի տեղաշարժումներ և ազգացեղական վերախմբավորումներ: Պետական հին միությունների՝ Ասորեստանի, Բաբելոնի և Ուրարտուի փոխարեն հրապարակ եկան նոր միություններ՝ նախ Մեդիան և ապա Պարսկաստանը:

Ահա այս մեծ անցքերի ու տեղաշարժումների ժամանակ, յոթերորդ դարում կամ վեցերորդ դարի սկզբներում (նախքան մեր թվ.), կարելի է ենթադրել հայերի հնդեվրոպական նախնիների՝ արմենների, զաղթը Հայաստան, որոնք, հաստատվելով Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան դաշտերում ու լեռնահովիտներում՝ հետզհետե տեղ գործան Ուրարտուի երկրներին:

* *
*

Ինչպես հայտնի է, հին պարսիկները, հույները, հռոմայեցիները և բոլոր մյուս ազգերը հայերին անվանում են «արմեններ» (հայր. armīniya, հուն. ἀρμένιοι), իսկ նրանց երկիրը՝ «Արմենիա» (հայր. Armīna, հուն. Ἀρμενία), և իրենք հայերն են միայն, որ իրենց անվանում են «հայեր», իսկ իրենց երկիրը՝ «Հայաստան» կամ «Հայք»: Ինչպես և մյուս ժողովուրդներից շատերը, նույնպես և հայերը՝ իրենց ծագման ու հնագույն շրջանի պատմական անցյալի մասին չեն պահպանել պարզ ու որոշ հիշողություններ: Նրանք իրենց համարել են Հայաստանի բնիկ

ժողովուրդը և կամ իրենց զաղթած են համարել աշտարակաշինությունից հետո Բաբելոնից, որը նրանք ենթադրել են ըստ Հին Կտակարանի համայն մարդկության օրրանը:

Հինգերորդ դարի հայ պատմագիրները՝ Փավստոսը, Ագաթանգեղոսը և Կորյունը, իբրև բրիտանական ժամանակաշրջանի հեղինակներ, գտնվում են, բնականաբար, Հին Կտակարանի և եկեղեցական հին պատմագիրների ազդեցության տակ և համաձայն այդ սկզբնաղբյուրների հայերին սերած են համարում Հաբեթի սերնդից և Թորգոմի կամ Ասրանագի տոհմերից¹: Փավստոսի ու Ագաթանգեղոսի մոտ հին հայերը համարվում են «որդիք» կամ «ազգն» և «տունն Թորգոմայ»², իսկ Կորյունի մոտ նրանք անվանված են «Ասրանագեան ազգն»³:

Փավստոսից և Ագաթանգեղոսից դեռ առաջ հայերի նախահայր էին համարում Հին Կտակարանի եբրայական բնագրի «Թողարմա»-ին նաև 3-րդ և 4-րդ դարերի եկեղեցական մատենագիրները՝ Հիպոլիտոսը և Եվսեբիոս Կեսարացին:

Հ. Կիպերտը ենթադրում է⁴, որ «Թողարմա»-ն Հայաստանի արևմտյան կամ հարավ-արևմտյան մասի անունն է, իսկ Ֆր. Դելիշը կարծում է⁵, որ «Թողարմա»-ն կարող է համապատասխան լինել բեևոագիր արձանագրությունների մեջ հիշատակվող Տիլգարիմու բերդի անվանը, որը գտնվում էր Հայաստանի սահմանակից հին Մելիտենեի (Մալաթիայի) շրջանում: Հենց այս երկրին են վերաբերում, նրանց կարծիքով, եզեկիել մարդարի հետևյալ վկայությունները.

1 Գլ. Իէ, 14՝ «Եւ ի տանէ Թորգոմայ ձիովք և հեծելովք և ջորւովք լցին զվաճառս քո» [Ծուր բաղաբի]:

2 Գլ. ԼԸ, 6՝ «Գոմեր և ամենեքին որ շուրջ են զնովաւ, և տունն Թորգոմայ ի ծագացն հիւսիսոյ»:

Հին Կտակարանի վերոհիշյալ «Գոմեր» կամ «Գոմեր» անվան տակ, որի որդին էր Թորգոմը, Կիպերտի և Դելիշի կարծիքով,

պետք է հասկանալ կիմմերներին, որոնք Ասորեստանի արձանագրություններում անվանվում են Գիմիրրի (Gimirri):

Ինչպես տեսնում ենք այս դիտողություններից, Փավստոսի և Ագաթանգեղոսի վկայությունները, որոնց մեջ համաձայն եկեղեցական հին մատենագիրների հայերի նախահայր համարվում է Թորգոմը՝ հաստատուն որևէ հիմք չունեն:

Նույնը պետք է ասել նաև Կորյունի վերոհիշյալ վկայության մասին, ըստ որի հայերն անվանված են «Ասրանագեան ազգն»: Այս անվանումը կամ պարզապես հիմնված է Նրեմիա մարդարեի վկայության վրա, որը Բաբելոնի դեմ օգնության էր կանչում Արարատյան թագավորությունը և Ասրանագյան գունդը:

«Առէք զնշան ի վերայ երկրիդ, — ասված է այդ վկայության մեջ¹, — փող հարէք ընդ ազգս ամենայն, հրախրեցէ՛ք ի վերայ դուրա [Բաբելոնի] գունդս. պատուէր տուր յինէն Այրարատեան թագաւորութեանցն և Ասրանագեան գնդին. կանգնեցէ՛ք զնովաւ նետակալս. ելէ՛ք ի վերայ» (երբ. բնագրում ասված է՝ «Կոռեցէ՛ք ի վերայ նորա զթագաւորութիւնս Արարատայ, Մինեայ և Ասրենագայ», ասորականում՝ «Կոռեցէ՛ք ի վերայ նորա զթագաւորութիւնս Արարատայ և Արմինայ և Ասրենագայ»):

Այս վկայության մեջ հիշատակված Ասրանագյան գունդը, ինչպես միանգամայն ճիշտ բացատրել է Ֆր. Դելիշը², նույնն է բեևոագիր արձանագրությունների «Աչգուզա»-ի (Ašgûza) հետ, որ պարզապես հյուսիսից արևելյան Անդրկովկաս արշավող սկյութացիների անունն է:

Հայերի ծագման մասին մի ուրիշ անվանումը էլ մեջ է բերված Մար Աբասի և Մովսես Խորենացու պատմական երկերում: Ըստ այդ անվանումից հայ ազգի նախահայր համարվում է Հայկ նահապետը, վերոհիշյալ Թորգոմի որդին, որը, չկամենալով հնազանդվել Բաբելոնի Բել արքային՝ գաղթել էր Հայաստան:

Այս Հայկը, ասում է Խորենացին (գիրք Ա, գլ. 10), գեղապատշաճ և անձնյա, քաջազանգուր, խաչատկն և հաստաբազուկ, որ քաջ և երևելի էր հսկաների մեջ՝ դեմ կեցավ ամենքին, որոնք ձեռք էին բարձրացնում, որպեսզի իշխեն բոլոր հսկաների

¹ Տե՛ս Նրեմիա, գլ. ՆԱ, 27:

² Fr. Delitzsch, Neuer Kommentar über die Genesis, Leipzig, 1887, էջ 204:

¹ Տե՛ս Մն., գլ. Ժ, 2—3 և Ա. Մնաց. գլ. Ա, 5—6 «Որդիք Յարեթի՝ Գոմեր... և որդիք Գոմերայ՝ Ասրանագ և Բիրաթ և Թորգոմա»:

² Փավստոս, Վենետիկ, 1832, էջ 1, 189 ևն. Ագաթանգեղոս, գլ. Ծէ և ԾԺԲ:

³ Կորյուն, Վենետիկ, 1894, էջ 7:

⁴ Monatsberichte d. Königl. Preuss. Akad. d. Wiss. zu Berlin, 1859, էջ 201 և հետ., նույնը, 1869, էջ 221 և հետ.: Համեմատե նույն հեղինակի «Lehrbuch der alten Geographie», Berlin, 1878, էջ 75—76 և էջ 91:

⁵ Տե՛ս Fr. Delitzsch, Wo lag das Paradies?, Leipzig, 1881, էջ 246:

ու զյուցագնների վրա: Սա խորխտալով ընդդիմացալ նաև Բելին և իր բոլոր տուն ու տեղով գնաց գեպի Արարատյան երկիրը: Ճանապարհին նա եկավ բնակվեց մի սարի (Քարգու-Արարադի) ստորոտի մոտ գտնվող դաշտավայրում, շինեց այստեղ բնակության տեղեր և ավեց իրեն ժառանգություն իր թոռին՝ Կաղմոսին, Արմենակի որդուն: Իսկ ինքը, ճանապարհը շարունակելով՝ գնաց Հյուսիսային արևմտյան կողմերը և իր նոր բնակությունը հաստատեց մի բարձր դաշտավայրի մեջ և այդ լեռնադաշտի անունը, որը գտնվում էր Նեխ-Մասիսի մոտ՝ դրեց Հայք:

Հայադեաններից շատերը, օրինակ՝ Գ. Խալաթյանցը, Ա. Գարազյանը և Հ. Գեղեցիկը՝ այս ավանդությունը ևս համարում են հնարված ու անարժեք:

«Ինչ որ,—ասում է Գեղեցիկը²,—ազգային պատմագիրներ՝ Մար Աբաս Կատինա և Մովսէս Խորենացի հնագույն պատմության մասին կաւանդեն, մեծաւ մասամբ և ոչ իսկ պատմական արժէք մ' ունին, այլ գիտական կարկատանք են»:

Հայադեանների այս և նման եզրակացությունները, ինչպես կտեսնենք ներքև, ընդունելի չեն: Մար Աբասի և Մովսէս Խորենացու առասպելական հին ավանդությունների մեջ, ինչպես այժմ պարզված է, պահպանված են ազոտ հիշողություններ հին պատմական անցքերի մասին:

* * *

Արդի արևելագետների ու հայագետների մեծագույն մասը ընդունում են, որ հայերի նախահայրեր արմենները թրակափուլուգիական ցեղերի հետ միասին գաղթել են Փոքր Ասիա եվրոպայից Հելլեսպոնտոսի վրայով: Այդ եզրակացությունը նրանք անում են, հիմնվելով հունական աղբյուրների հաղորդած վկայությունների և համեմատական լեզվաբանության նորագույն ցուցումների վրա:

Հինգերորդ դարի հույն պատմագիր Հերոդոտոսը (484—425 թթ. նախքան մեր թվ.) պարզ կերպով վկայում է, որ արմենները

¹ Տե՛ս Գ. Խալաթյան, Армянский эпос в Истории Армении Моисея Хоренского, Москва, 1896, էջ 106—125. Ա. Մ. Գարազյան, Քննական պատմություն հայոց, մասն Ա, Կոստանդնուպոլիս, 1880, էջ 136 հն:

² Հ. Գեղեցիկ, Համառոտ պատմություն հայոց, թարգմ. Գալեմբյարյանի, Վիեննա, 1897, էջ 5:

Հայաստան են եկել Փուլուգիայից, այսինքն՝ արևմտյան Փոքր Ասիայից: Հույն-պարսկական կոիլների ժամանակ, ասում է Հերոդոտոսը, փուլուգիացիները դաշն էին կապել Պարսից Քսերքսես թագավորի հետ, և արմեններն այդ ժամանակ գտնվում էին նրանց հետ Պարսից բանակում: Վերջիններս զինված էին փուլուգիացիների նման, և այս երկու ժողովուրդների հրամանատարն էր Դարեհի փեսան՝ Արտոքսեսը:

Հերոդոտոսի այս վկայությունը, որ խիստ կարևոր է, մեջ եմ բերում բառացի թարգմանությամբ հունարենից:

Հերոդոտոս, գր. VII, գլ. 73՝ «Փուլուգիացիները, ինչպես մակեդոնացիներն են ասում, անվանվում էին բոիգներ, երբ եվրոպայումն էին գտնվում և մակեդոնացիներին հարևան էին: Անցնելով Ասիա՝ երկրի հետ միասին նրանք փոխեցին և իրենց անունը (փուլուգներ): Արմենները զինված էին փուլուգիացիների նման և փուլուգիացիների գաղութներն էին (ἑταίροι): Սրանց երկուսի առաջնորդն էր Արտոքսեսը, որն ամուսնացած էր Դարեհի աղջկա հետ»:

Նման տեղեկություն է հաղորդում նաև շորրորդ դարի (մեր թվ. առ.) աշխարհագիր եվդոքսոսը:

«Իսկ արմենները,—ասում է նա՝,—ծագումով Փուլուգիայից են և նրանց լեզվում շատ բան փուլուգերենից է»:

Դիոնիսիոս Հալիկարնասցին ևս (I դար մեր թվ. առ.) արմեններին ու փուլուգիացիներին համարում է համալեզու:

Հույն մատենագիրների այս վերջին տեղեկությունը փուլուգերեն ու արմեններեն լեզուների մերձավոր ազգակցության մասին, դժբախտաբար, դժվար է ստուգել, որովհետև փուլուգերեն լեզվի առանձնահատկությունները մանրամասն մեղ հայտնի չեն և նրա բառամթերքից շատ քիչ բան է պահպանվել: Արմեններեն և փուլուգերեն լեզուների մոտ ազգակցությունն ընդունում է գերմանական գիտնական Կրեշմերը², սակայն Մարկվարտը իրավացի կերպով առարկում է, որ փուլուգերեն լեզվից մնացած սակավաթիվ բառերը դեռևս չեն կարող հիմք ծառայել նման ենթադրության: Պարզ է միայն այն, որ այդ երկու լեզուն էլ պատկանում են հնդեվրոպա-

¹ Տե՛ս Steph. Byz. Ἀρμενία—Eustath. Comment. ad Dionysii Periegesin V, 694, C. Müller, Geogr. graeci minores, t. II էջ. 314:

² Տե՛ս Paul Kretschmer, Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, Göttingen, 1896. էջ 208 և հետ: Համեմատե՛ նաև W. Tomaschek, Die alten Thraker, I—II, Wien, 1893—1894:

կան լեզուների եվրոպական ճյուղին և ունեն մի քանի բնորոշ ու նման առանձնահատկություններ¹:

Վերոհիշյալ հույն հեղինակների վկայությունները, որ խիստ թանկարժեք են, որովհետև Հերոդոտոսը ժամանակակից էր հինգերորդ դարի անցքերին՝ պարզ ցույց են տալիս, որ արմենները Հայաստան են եկել Փոքր Ասիայից և որ նրանց նախնիները հարեւան են եղել թրակա-փոյոզիական ցեղերի:

Արմենների զաղթն արեւմուտքից հաստատվում է նաև հունական մի այլ ավանդությանը, որ մեջ է բերված Սուրարոնի աշխարհագրության մեջ: Այդ ավանդության մեջ ցույց է տրված նաև արմենների նախնական հայրենիքը եվրոպայում, որտեղից նրանք զաղթել են Փոքր Ասիա և ապա Հայաստան:

Սուրարոնի երկու վկայությունները մեջ են բերում բառացի խարզմանով ժամանակահատված հունարենից:

1. Սուրարոն, գր. XI, գլ. 4, 8 (503)²

«Պատմում են, որ զեպի Կողքիս նավարկման ժամանակ Յասոնը գնացել էր թեսսալացի Արմենոսի հետ մինչև Կասպից ծովը և անցել Իբերիան, Ալբանիան և մեծագույն մասն Աբմենիայի ու Մեդիայի, ինչպես այդ վկայում են Յասոնին նվիրված սրբավայրերը և ուրիշ բազմաթիվ հիշատակարաններ: Պատմում են նաև, որ Արմենոսը Արմենիոն բաղարիցն էր, որն այն վայրերից մեկն էր, որոնք գտնվում էին Բոյբեյիս լճի շուրջը Փերեի ու Լարիսայի միջև, և որ նրա ուղեկիցները բնակվել էին Ակիլիսենում և Սիսպիրիտիսում մինչև Կալարեն և Ադիարեն: Եվ պատմում են նմանապես, որ երկիրն Արմենիա էր անվանվել Արմենոսի անունով»:

2. Նույնը, գր. XI, գլ. 14, 12 (530)³

«Հին պատմությունն այդ ժողովրդի [արմենների] մասին հետևյալն է: Ինչպես որ ասվեց, Արմենոսը թեսսալական Արմենիոն բաղարիցն էր, որը գտնվում է Փերեի և Լարիսայի միջև Բոյբեյիս լճի մոտ, և նա Յասոնի հետ արշավել էր Արմենիա: Կիրսիլոս Փարսալացին և Մեդիոս Լարիսացին ու նրանց հետ եղողները, որ մասնակցում էին Աղեքսանդրի արշավանքին՝ ասում են, որ երկիրը կոչվել էր Արմենիա Արմենոսի անունով: Սրա ուղեկիցներից ոմանք բնակություն էին հաստատում Ակիլիսենում, որն առաջ ենթարկված էր

¹ J. Markwart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin, 1919, էջ 4—5:

Մոսիքի իշխանության, իսկ ոմանք՝ Սիսպիրիտիսում մինչև Կալարեն և Ադիարեն, որ գտնվում էին Հայկական լեռնաշխարհից դուրս: Ասում են դարձյալ, որ արմենական հագուստը թեսսալական է, ինչպես օրինակ, երկար ներքնազգեստները, որ թեսսալական են կոչվում տրագիդիաներում և գոտեորվում են կրծքի վրա, նմանապես և ներքնազգեստները, որ գործ են ածում թեսսալացիներ ներկայացնելիս տրագիկական գերասանները»:

Սուրարոնի հաղորդած հունական այս ավանդությունը, ինչպես տեսնում ենք, ոչ միայն չէ հակասում Հերոդոտոսի վերոհիշյալ վկայությանը, այլև իր հերթին հաստատում է, որ արմենները ես, ինչպես և «բոլիգ» կամ «փոյոզ» ժողովուրդը, զաղթել էին Փոքր Ասիա եվրոպայից:

Հունական բոլոր վերև մատնանշված տեղեկությունները արմենների ծագման մասին վերջերս մանրամասն քննության են ենթարկված Մարկվարտի ֆրանսերեն լեզվով գրված հոդվածում՝ «Հայերի օրորանք» վերնագրով: Նրա կարծիքով, հունական առասպելախառն վերոհիշյալ ավանդությունն արմենների զաղթի մասին Թեսսալիայից, ըստ երևույթին, ունի որոշ պատմական հիմք: Նա մատնացույց է անում հայերեն դրաբար լեզվի մեջ մի քանի բառեր, օրինակ՝ «մանր» և «սուին», որոնք գրեթե նույն արտասանությամբ (manu և sibyna) ու միևնույն նշանակությամբ գործ են ածվել Թեսսալիային սահմանակից Իլլիրիայում և Ալբանիայում: Այս բաղդատությունները Մարկվարտին հիմք են ծառայում ենթադրելու, որ հայերի հնդեվրոպական նախահայրերը, արմենները, երբեմն հարեան են եղել Իլլիրիայի ու Ալբանիայի աղդարնակության և բնակվելիս են եղել, հավանորեն, Թեսսալիայում:

Մարկվարտի նոր եզրակացությունը թեև կարելի է մասնավոր կետերում վիճելի համարել ու կարոտ ավելի հիմնավոր պայացուցման, սակայն միանգամայն պատմական ու ճիշտ պետք է համարել այն, որ արմենները երբեմն ապրել են, իրապես, հյուսիսային Հունաստանում կամ Բալկանյան թերակղզում,

¹ St. J. Markwart, Le berceau des Arméniens, Revue des études arméniennes, Paris, 1928, t. VIII, fasc. 2, էջ 211—232:

² Ուշագրավ է, որ հայերի զաղթի Թեսսալիայից մատնանշված է Սուրբյանի հրատարակած Աշխարհացույցի մեջ («և դմեն Թեսալիա, յորմէ Հայք», տե՛ս «Աշխարհացույց Մովսէսի Խորենացու», Վենետիկ, 1881, էջ 17): Ինձ թվում է, որ այս վկայության հիմք է ծառայել վերոհիշյալ հունական ավանդությունը:

աշխատելից թրակա-փոշուգիական ցեղերի մեծ բնատանիքի հետ զաղթել են ու հաստատվել Փոքր Ասիայում, և ապա, բոլոր երևույթին, կիմմերական ու սկյութական արշավանքների ժամանակ (7-րդ դ.) տեղահան են եղել և բնակություն են հաստատել Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան մասերում¹:

Որ արմենները, իրոպես, կապ ունեն թրակա-փոշուգիական ցեղերի հետ՝ այդ մատնանշել է նաև Ն. Մարք: Իր ուշագրավ հոդվածներից մեկում («Воп. Σχολ. у армян». Изв. Им. Академии Наук, 1911, էջ 759—774) նա պարզ կերպով ցույց է տրվել, որ հայերեն աստված բառը, որի ծագումը պետք է համարել արմենական, կատարելապես համապատասխանում է փոշուգիական Սաբաձիտսին, որը զխավոր աստվածն էր թրակա-փոշուգիական աշխարհում: Այս խիստ կարևոր ցուցումը ևս, ինչպես տեսնում ենք, հաստատում է Հերոդոտոսի ու մյուս հույն հեղինակների վկայություններն արմենների ու փոշուգիացիների առնչության ու հարեանության մասին:

* * *

Նվրոպայից Փոքր Ասիա գաղթած արմենների լեզուն, ինչպես արդեն ապացուցել են լեզվագետները, պատկանելով հընդ-նվրոպական լեզուների խմբին՝ իր առանձնահատկություններով մոտ ազգակից է եղել այդ խմբի հվրոպական ձյուդին և ունի որոշ առնչություն նաև արիական ու սլավոնական լեզուների հետ: Հնչյունական տեսակետից նրա տեղը, ինչպես մատնացույց է անում Մարկվարտը, որոշվում է սլավոնական-լիտվական ու ալբանական լեզուների միջև, իսկ բոլոր բառապաշարի նա, ինչպես և փոշուգի-բենը, աչքի ընկնող նմանություններ ունի հունարենի հետ: Այս հանգամանքը, Մարկվարտի կարծիքով, հանգեցնում է անհրաժեշտորեն այն եզրակացության, որ արմենների նախահայրերն ապրել

¹ Ռմանը կարծում են (տե՛ս Սեմ. Հայոց պատմություն, էջ 321. Morgan, Histoire du peuple arménien, էջ 37 և ուրիշներ), որ արմենների ազգակցական կապի մասին թրակա-փոշուգիական ցեղերի հետ ուշագրավ մի հիշողություն պահպանվել է Հովհաննես կաթողիկոսի մոտ (Թիֆլիս, 1912, էջ 13), որը Հայկ նահապետի պապին, Թիրատին, նախահայր է համարում թրակիացիների: Հովհաննես կաթողիկոսի հաղորդած տեղեկությունը հիմնված է, բոլոր երևույթին, ոչ թե ժողովրդական ավանդության, այլ, հավանորեն, Հին Կապադոքիայի մեկնիչների վկայությունների վրա:

են երբեմն Նվրոպայում, հավանորեն, հույների ու թրակացիների նախնիքների մոտերքում²:

Ինչպես հայտնի է, մի շարք աշխատություններում ժըխտվում է վերջերս այն մեծ ծառայությունը, որ հնդեվրոպական լեզվաբանությունը մատուցել է հայագիտության և, մասնավորապես, նաև պատմագիտության: Սակայն այդ, իհարկե, ճիշտ չէ: Թեև համեմատական լեզվաբանությունն ունի որոշ բացեր ու թերություններ, սակայն հնդեվրոպական լեզուների հայտնաբերումն ու ուսումնասիրությունը, անտարակույս, 19-րդ դարի ամենախոշոր գյուտերից մեկն էր:

Արմենների գաղթը Բալկանյան թերակղզու վրայով Փոքր Ասիա և այդ գաղթի մոտավոր ժամանակը նորագույն ուսումնասիրություններում ենթադրվում է մոտավորապես 13-րդ դարի վերջերում կամ 12-րդ դարի սկզբներում մեր թվարկությունից առաջ: Հենց այդ ժամանակ, ինչպես ենթադրում են, տեղի էր ունեցել Հելլեսպոնտոսի վրայով ներխուժումը Նվրոպայից Փոքր Ասիա թրակա-փոշուգիական ցեղերի, որոնք բուռն ու երկարատև զորհներով հետզհետե կործանեցին ինթական մեծ պետությունը: Ըստ երևույթին սրանց հետ եկել էին Փոքր Ասիա նաև նրանց ազգակից արմենները:

Բանասիրական ու պատմագիտական բազմաթիվ աշխատություններում արմենների գաղթը Նվրոպայից Փոքր Ասիա սովորաբար ենթադրվել է կամ երրորդ հազարամյակում³ և կամ 8—7-րդ դարերում⁴ մեր թվականությունից առաջ: Այս ենթադրությունները համարվում են այժմ անհավանական:

Նորագույն ուսումնասիրություններում ենթադրվում է նույնպես, որ արմենները, նախքան նրանց գալը իրենց նոր հայրենիքը, Հայկական լեռնաշխարհը՝ ապրել են Փոքր Ասիայում մոտավորապես վեցհարյուր տարի՝ 12-րդ դարից մինչև 6-րդ դարը մեր թվականությունից առաջ: Այդ երկար դարերի ընթացքում նրանք, անշուշտ, ենթարկված կարող էին լինել նոր շրջապատի ազդեցությանը: Նվ իրավի, ինչպես հետզհետե պարզվում է, հնդեվրոպական

² Markwart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, էջ 5:

³ Համեմատե Hübischmann, Armenische Grammatik, Leipzig, 1897, էջ 399. Kretschmer, Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, էջ 181. Տաշյան, Ուսումնական հայերեն լեզուի, Վիեննա 1920, էջ 18 և ուրիշ:

⁴ Տե՛ս Халатьян, Очерк истории Арменнии, Москва, 1910, էջ 11. В. Брюсов, Летопись исторических судеб армянского народа, Москва, 1918, էջ 10 և ուրիշ:

արմենների թե մարդաբանական տիպը և թե լեզուն զգալի փոփոխություններ են կրել նրանց Հայաստան ժամանկուց առաջ արդեն Փոքր Ասիայում:

Այն լեզվա-ցեղային ու կուլտուրական միջավայրը, որը մեծ ազդեցություն էր դրածել արմենների վրա՝ վերջերս արդեն հաջող կերպով ուսումնասիրվում ու լուսարանվում է շնորհիվ խեթագիտության փայլուն նվաճումներին ու խեթական բեկոագիր ու պատկերագիր արձանագրությունների ընթերցման: Վերջին ժամանակներում երևան են հանվել փոքրասիական մի քանի նոր ժողովուրդներ ու լեզուներ, որոնցից ամենանշանավորներն են Հրոզնու՝ կողմից հնդեվրոպական համարված նեսիտ-խեթերը կամ կամիսները ու լույիները և ո՛չ հնդեվրոպական նախախեթերը, որ անվանվում էն նաև խատտեր, և խուրրինները կամ խարինները, որոնք անվանվում են նաև սուբարիններ:

Ինչպես նորագույն ուսումնասիրություններից պարզվում է, հնդեվրոպական արմենները, ըստ երևույթին, խառնվել են Փոքր Ասիայում, գլխավորապես, նեսիտ-խեթերի և նախախեթերի հետ: Նրանք ժառանգել են սրանցից, ինչպես ցույց է տվել մարդաբանական գիտությունը, իրենց ուրույն տիպը, որը հայերը պահպանել են մինչև մեր օրերը: Խեթյան ժամանակաշրջանի որմնաքանդակային նկարները ու պեղածո զանգերը իրենց բնորոշ հատկանիշներով կազմում են, ինչպես հայտնի է, բրախիկեֆալ (կարճադուխ) կոչվող հատուկ մի խումբ, որը կատարելապես համապատասխանում է ալսուրյան հայերի ֆիզիկական տիպին: Այս հանգամանքը հիմք է ծառայել այդ տիրապետող փոքրասիական տիպը կոչելու արմենոյիդ:

Լեզվագիտական նորագույն ուսումնասիրությունները նմանապես ցույց են տալիս, որ արմեններն լեզուն ևս ենթարկվել է խեթերենի ազդեցությանը, որ այժմ հետզհետե ուսումնասիրվում ու լուսաբանվում է:

Պետք է ասել, որ խեթագիտությունը դեռևս երիտասարդ գիտություն է: Բողազբլոյում գտնված խեթական թագավորական արխիվի տասնյակ հազարավոր կավե սեպագիր տախտակները, ինչպես և Փոքր Ասիայում ու Ասորիքում եղած խեթական պատկերագիր արձանագրությունները դեռևս բոլորը չեն կարդացված

ու մեկնված: Յուրաքանչյուր տարի նոր ու նոր արձանագրությունների ընթերցմամբ հետզհետե ճշտվում են լեզվական ու պատմական փնտիլ հարցեր: Միանգամայն հնարավոր է, որեմն, որ հետագա ուսումնասիրությունները կկարողանան, հավանորեն, նոր լույս սփռել նաև Փոքր Ասիա գաղթած արմենների պատմության վրա:

* *

Արմենների հնագույն անցյալի մասին Փոքր Ասիայում մենք ունենք առայժմ Մարկվարտի ուշագրավ մի ենթադրությունը¹, որը սակայն դեռ կարոտ է ստուգման ու ապացուցման նոր ու ավելի անփնտրելի փաստերով: Մարկվարտը մատնանշում է, որ իրեն հաջողվել է Հոմերոսի Իլիականում գտնել արմենների մասին ամենահին լեզվագիտությունը: Հոմերոսի մոտ հիշատակված է արիմներ (*Ἀριμναι*) անունով մի ժողովուրդ, որը կարելի է, նրա կարծիքով, նույնացնել արմենների հետ:

Նկարագրելով Զեմսի ու Տյուփոնի կոիլը՝ Հոմերոսը, հիշատակելով արիմներին՝ մատնանշում է, որ նրանց երկրում է գտնվել Տյուփոնի բնակատեղին (Իլիական, B, 783): Տյուփոնը, ինչպես հայտնի է, զիցաբանական մի հսկա էր և անձնավորումն էր հրաբխը ու հրաբխային երևույթները: Նրա հայրենիքը, որն ըստ Հոմերոսի արիմների երկրումն էր գտնվում՝ հունական մատենագիրները, Պինդարոսը և ուրիշները, ենթադրում են Կիլիկիայում: Հիմնվելով ցուցումների վրա՝ գերմանական գիտնական Պարչը համոզիչ կերպով լուսաբանել է², որ հունական աղբյուրների ակնարկած հրաբուխը, որը գտնվել է արիմների երկրում՝ Կիլիկիայում, պարզապես Արգայոս (այժմ Երջիլաս) լեռն է Կեսարիայի շրջանի, որը հնագույն ժամանակներում գտնվում էր, իրապես, Կիլիկիայի թագավորության սահմանում, իսկ հետո, 4-րդ դարում մեր թվականությունից առաջ, միացվել էր Կասպականության:

Հունական մատենագիր Պոսելոնիոսը, և նրան հետևելով նաև Պարչը, արիմներին նույնացնում են արամայեցիների հետ, սակայն Մարկվարտը, մերժելով այդ հին կարծիքը, հնարավոր

¹ *St'u J. Morkwart*, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, էջ 66—68 և Le berceau des Arméniens, էջ 215—225:

² *St'u Jos. Partsch*, Geologie und Mythologie in Kleinasien, Berlin, 1888, էջ 105 ևն:

¹ *B. Hrozny*, Die Sprache der Hethiter, Leipzig, 1916—1917. *проф. Б-Грозный*, Хеттские народы и языки, Вест. древ. истории, № 2, 1938, էջ 18—33:

է համարում նույնացնել արիմներին հայերի նախահայրերի՝ արմենների հետ: Մարկվարտի ասելով՝ նազուն այդ ժամանակներում սեմական ասորիներն ապրում էին ո՛չ թե Կիլիկիայում կամ հարավային Կապպադովկիայում, այլ Պոնտոսի հյուսիսակողմում: Արմենների գաղթը կարելի է, նրա կարծիքով, ենթադրել Փոյուղիայից, հատկապես, այժմյան Անգորայի շրջանից՝ Հալլուս գետի միջին հոսանքով գետի Արգայոս լեռան մոտակայքը, ուր և նրանք հիշատակված են Իլիականում: Հետագայում արմենները հարկադրված են եղել Կիլիկիայի հյուսիսային այս շրջանից դեպի գետի Հալլուս գետի աղբերակները, որը գտնվում էր Փոքր Հայքում, և ապա այստեղից ևս գետի Հայկական լեռնաշխարհը:

Մարկվարտը ենթադրում է նաև, որ հայերի նախահայրերի «արմեն» անունը (հայրս. arminiya, հուն. ἀρμίνια) կազմված է arm, ալեյի հիշա՝ ar(i)m- կամ ar(u)m- արմատից և արարտական -ini (կամ -ina) վերջավորությունից (համեմատե՛ք Chald-ini, Mušk-ini են): Անշեշտ վանկի մեջ i հնչյունի սղումը Մարկվարտը կանոնավոր է համարում թե՛ հայերենում և թե՛ իտալերենում:

Բացի այդ, Մարկվարտն անհնարին չէ համարում, որ Urmenoi ժողովուրդը, որը Մենուասի (810—778 թ. մեր թվ. ա.) արձանագրություններից մեկում հիշատակված է հյուսիսային Կիլիկիայի (հետագա Կապպադովկիայի) մոտակայքում, կարող է, իրապես, ինչպես ենթադրել է Լեման-Հաուպտը¹, նույնացվել արիմներ-արմենների հետ, որոնք հենց նույն այս շրջաններումն էին ապրում Իլիականի հորինման ժամանակ 9—8-րդ դարերում (նախքան մեր թվ.):

Իլիականի վկայության նոր լուսաբանությունը, Մարկվարտի կարծիքով, հաստատվում է նաև նրանով, որ Մովսես Խորենացին ևս, որի մոտ պահպանվել է Զեվսի ու Տյուփոնի կովի մի այլ փոփոխակը՝ նկարագրել է հայերի նախահոր՝ Արամի դիցաբանական կոիվը Պապայիս Քաղյանի հետ և կովի վայրը մատնանշել է նույնպես Արգայոս հրաբխային լեռան մոտ Մածար-Կեսարիայի շրջանում: Տիտանյան Պապայիս Քաղյանը, ըստ Լրեուլթին, տիտան Տյուփոնն է, իսկ Արամը, որ փոխարինում է Զեվսին, հավանորեն հայերի նախահայր արիմներն են²:

Մովսես Խորենացու համապատասխան վկայությունը, որ

խիստ կարևոր է ու արժանի հատուկ ուշադրության, մեջ և՛ բերում ամբողջությամբ՝ առանց կրճատումների:

Խորենացի, գիրք Ա, գլ. ԺԴ, էջ 46—47 (Տիգրիս 1913)՝ «Բայց ինչ քաջության գործ որ սա [Արամը] գործել է արևմտյան կողմը Տիտանյանների դեմ՝ մենք դեռ պատմելու ենք: Սա քառասուն հազար հետեակներով և երկու հազար հեծելազորքով գետի արևմուտք նրանց դեմ գնալով՝ հասավ Կապպադովկիայի կողմերը, մի տեղ, որն այժմ Կեսարիա է կոչվում: Եվ որովհետև նա արևելյան ու հարավային կողմերը նվաճել էր և հանձնել էր այս երկու ցեղերին, արևելքը Սիսակյաններին և Ասորեստանը Կադոսի տան շառավիղներին՝ այնուհետև ոչ մի տեղից չունեի որևէ շփոթի կասկած: Ուստի և նա երկար ժամանակ մնաց արևմուտքում և այստեղ նրա դեմ դուրս եկավ պատերազմի Տիտանյան Պապայիս Քաղյանը¹, որը տիրապետել էր երկու մեծամեծ ծովերի՝ Պոնտոսի և Օվկիանոսի միջև գտնված ամբողջ երկրին: Հարձակվելով վերջինիս վրա՝ Արամը նրան փախուստի մատնեց ու բռնեց ասիական ծովի մի կղզի: Եվ թողնելով իր ազգից Մշակ անունով մեկին տասը հազար զորքով իբրև այս աշխարհի վերակացու՝ ինքը վերադարձավ Հայաստան:

Բայց նա հրամայեց այդ աշխարհի բնակիչներին սովորել հայկական լեզուն և խոսել հայերեն. այս պատճառով հույները մինչև այսօր այդ երկիրը կոչում են Պոտի Արմենիա, որ թարգմանաբար նշանակում է Առաջին Հայք: Իսկ այն դաստակերտը, որ շինեց Արամի տեղակալ Մշակը և կոչեց իր անունով ու պատեց փոքր պարիսպով՝ երկրի հին բնակիչները, չկարողանալով ուղիղ արտասանել, անվանում էին Մածար: Իսկ հետո ուրիշներն ընդարձակեցին և անվանեցին Կեսարիա: Միևնույն կերպով նաև այդ տեղերից մինչև իր բուն երկրի սահմանները շատ անբնակ աշխարհներ Արամը բնակիչներով լցրեց, որ անվանվեցին Երկրորդ և Երրորդ, նաև Չորրորդ Հայք: Այս է առաջին և ճշմարիտ պատճառը, որ մեր արևմտյան կողմը անվանվեց Առաջին և Երկրորդ, այլև Երրորդ ու Չորրորդ Հայք: Իսկ ինչ որ ուրիշներն այս մասին ասում են հունական կողմերում՝ մեղ հաճո չէ, ուրիշներն ինչպես կամենան:

¹ «Պապայիս Քաղյան» ուղղել ենք համաձայն Մարկվարտի ենթադրության «Պապայիս Քաղյան»:

¹ Sk'u Sitzungsberichte der Berlin. Akad., 1900, էջ 621:

² Sk'u Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, էջ 67: Համեմատե՛ք նաև էջ Le berceau des Arméniens, 221—223:

Այնքան հզոր ու անվանի գարձավ Արամը, որ մինչև այսօր, ինչպես ամենրին հայտնի է, բոլոր շրջակա աղգերը մեղ անվանում են սրա անունով:

[«Այլ որ ինչ յարեմուտս կոյս ընդ Տիտանեանսն է սորա գործ քաջութեան՝ ասել կայ մեղ առաջի: Աստ յարեմուտս շարժեալ ի վերայ առաջնոյն շորիւր բխրովր հետեակագորտ: և երկու հազար հեծելովք՝ հասանէ ի կողմանս Կապադովկացոց, ի տեղի մի, որ այժմ ասի Կեսարիա: Եւ բանդի զարեւելեանն և զհարավայինն նուաճեալ, յանձնեալ էր ի ձեռն երկուց ցեղիցս ալսոցիկ, Սիսականեացն զարեւելս, և որք ի Կադմեայ տանէն՝ զԱսորեստանին՝ ոչ ինչ այնուհետեւ կասեալ շփոթից ուտեք ունէր: Վասն որոյ յերկարեալ ժամանակս լինել յարեմուտս՝ պատահէ նմա Պայապիս Քաաղեայն Տիտանեան պատերազմաւ, որ բռնացեալ ունէր զմիջոց երկուց ծովուց մեծամեծաց, զՊոնտոսն և զՈվկիանոս: Որում ի դիմի հարեալ վանէ, փախստական արկանելով ի Էգլի ինչ ասիական ծովուն: Եւ իւր թողեալ զոմն Մշակ անուն լաղղէ իւրմէ և բիւր մի ի գորացն ի վերայ աշխարհին՝ և ինքն դառնայ ի Հայս:

Բայց հրաման տայ բնակչաց աշխարհին՝ ուսանել զխօսս և զլեզուս հայկական. վասն որոյ մինչև ցայսօր ժամանակի անուանեն Յոյնք զկղիմայն զայն Պոտոին Արմենիան, որ թարգմանի Առաջին Հայք: Եւ զդաստակերտն, զոր շինեաց յանուն իւր Մշակ կողմնապետն Արամայ, փորրադունիւր պարսպեալ որմովք, անուանելին հինք աշխարհին՝ Մաժար, որպէս ոչ կարելով ուղղախօսել, մինչև չետոյ յոմանց բնդարձակագոյն շինեալ՝ անուանեցաւ Կեսարիա: Ըստ նմին օրինակի ի տեղեացն ալսոցիկ մինչև ցրտն իւր սահմանն, զբազում անբնակ երկիր ելից բնակչօք, որք Երկրորդ և Երրորդ անուանեցան Հայք, այլ և Չորրորդ: Այս է առաջին և ճշմարիտ պատճառն անուանելոյ զարեմտեան մեր կողմն Առաջին և Երկրորդ, այլ և Երրորդ և Չորրորդ Հայք: Իսկ որ այլ ի յոմանց ասի ի յունական կողմանսն՝ մեղ ոչ է հաճոյ, այլոց որչափ կամք իցեն:

Արդ սա այսպէս հզոր և անուանի եղեալ՝ յանուն սորա մինչև ցայսօր, որպէս ամենեցուն յայտնի է, որ շուրջ զմեօք աղգր զաշխարհս մեր անուանեն»]:

Խորենացու այս հատվածում, որը քաղված է, հավանորեն, Մար-Աբասյան աղբյուրից և ենթարկվել է զրական մշակու-

թյան, կարող են, իրապես, ինչպես տեսնում ենք, պահպանված լինել հայ ժողովրդի ազատ հիշողություններն իր ամենահին անցյալի մասին. հավանական կարելի է համարել քստ իս, որ Արամի մասին այս պատմությունն մեջ արձագանք են գտել ոչ միայն Ուրարտուի հին բնակիչների ավանդությունները, այլև եկվոր արմեններին:

Եթե ճիշտ համարվեն վերոհիշյալ դիտողությունները՝ կարելի է ընդունել, որ Մարկվարտի կարծիքը արիմների ու արմենների նույնություն մասին զուրկ չէ որոշ հիմքերից: Այդ ենթադրությունը կարոտ է սակայն զեռ հաստատման նաև փաստական նոր տվյալների օգնությամբ:

Պետք է ասել, որ թեև վերոհիշյալ մեր հետևություններն ու ենթադրություններն մեջ կարող են լինել վիճելի կետեր, սակայն առարկություններն այդ կետերի դեմ բնավ չեն կարող խախտել արմենների ծագման մասին մեր ստացած հիմնական եզրակացությունը: Պարզված ու վերջնական կարելի է համարել քստ իս արմենների լեզվի հնդեվրոպական լինելը, նրանց սերտ կապը իրական-փոյուզիական ցեղերի հետ, նրանց զաղթը արեմուտքից ու մուտքը Ուրարտուի հարավ-արեմտյան շրջանները Կապադովկիայի և հետագա Փոքր Հայքի վրայով:

ԱՐՄԵՆՆԵՐԻ ՆԵՐԳԱՂԹԻ ՈՒՂԻՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ

1.—Արմենների ներգաղթի ուղիների մասին եին ու նոր կարծիքները: —2. Արմենների հնագույն գաղթավայրերը՝ Փոքր Հայքը, Ակիլիսներ և Սուպիլիսիսը: —Աղծնիքը և, մասնավորապես, այժմյան Մասունք մաս էր Մեծ Հայքի: —3. Արմենների նոր գաղթավայրերի ստրատեգիական կարևորությունը: —4. Հայկի ու նրա հաջորդների գաղթը ու տարածումը Արմենիայում ըստ Մար-Աբասյան ավանդության ու Խոռենացու Պատմության: —Նրանց գլխավոր գաղթավայրերը՝ Քար-դու-Աբարադի, Նեխ-Մասիսի ու Մեծ Մասիսի մոտ գտնվող դաշտավայրերը: —Հայք երկիրն ըստ Մար-Աբասյան ավանդության: —5. Հայաստ երկիրն ըստ լեռնալան արձանագրությունների: —Հայք և Հայաստ միևնույն երկիրն են: —6. Արմենների ձուլումը Հայկական լեռնաշխարհում ապագա զանազան ժողովուրդների հետ: —Արմենները ենթարկվել են նրանց լեզվի ու կոլտուրայի ազդեցությանը:

Երբ էին արմենները մտել այժմյան Հայկական լեռնաշխարհը, որը դառնալու էր նրանց նոր հայրենիքը՝ այդ դեռևս հաստատուն կերպով որոշված չէ: Ենթադրում են սուլորաբար, որ այդ կարող էր տեղի ունեցած լինել յոթերորդ դարի (նախքան մեր թվ.) մեծ իրարանցումների ու տեղահան գաղթումների ընթացքում, որոնք հետևանք էին կիսմերական ու սկյութական արշավանքների: Սակայն այս ենթադրությունը, որ հավանական է թվում, դեռևս չէ հաստատված պատմական աղբյուրների փաստական տեղեկություններով:

Համեմատաբար ավելի հաստատուն կերպով են որոշված այն ճանապարհները, որոնցով արմենները մտել էին իրենց նոր հայրենիքը և տարածվել հետզհետե դեպի Արարատյան դաշտը և Հայաստանի մյուս շրջանները:

Հայագետ պատմաբաններն ու բանասերները բոլորն էլ համաձայն են, որ արմենների առաջին հիմնական կայանը մինչև

Ուրարտուի շրջանները մտնելը եղել է պատմական Կապպադոկիայի հյուսիս-արևելյան լեռնային երկիրը, որը դառել էր հետագայում առանձին արմենական թագավորություն և նրանց անունով կոչվում էր Փոքր Արմենիա կամ Փոքր Հայք: Սակայն տարբեր կարծիքներ են հայտնված արմենների տարածման մասին այստեղից դեպի Այրարատ:

Գերմանական գիտնական Տոմաշեկը և, նրան հետևելով նաև Հյուբշմանը, Խալաթյանը, Տաշյանը և ուրիշները՝ արմենների առաջխաղացությունը Փոքր Հայքից ենթադրում են Գալլ դեպի հովիտներով այժմյան Սատաղ և այստեղից դեպի վերին Եփրատի կողմերը և այնուհետև դեպի Այրարատ: Ճիշտ պետք է համարել, ինչպես ներքև կտեսնենք, ո՛չ թե ընդունված ու գերիշխող այս հին կարծիքը, այլ Մարկվարտի նոր բացատրությունը¹, որը արմենների նվաճողական առաջարժումը ենթադրում է Աղծնիքից ու Տարոնից դեպի Արածանիի վերին հովիտները ու այնտեղից դեպի Այրարատ: Վերոհիշյալ գիտնականները, որոնք արմենների ներընթացքը դեպի Արարատյան դաշտը ենթադրել են այժմյան էրզրումի շրջանից՝ պարզապես աչքաթող են արել, որ Դերջանը և Կարնո շրջանը, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը (XI, 14, 5), Արտաշես Ա-ը գրավել էր խալուբներից ու մոսսինոյկներից երկրորդ դարի առաջին կիսում մեր թվականությունից առաջ: Ուրեմն կարելի է ենթադրել, որ արմենների նվաճողական տարածումը, ինչպես երևում է Ստրաբոնի վկայությունից, տեղի էր ունեցել ո՛չ թե Բարձր Հայքից դեպի Այրարատ, այլ Այրարատից դեպի Բարձր Հայք:

Արմենների հնագույն գաղթավայրերը Հայկական լեռնաշխարհում մատնանշված են Աղեքսանդր Մեծի ուղեկիցների՝ Կիրսիլոս Փարսալացու և Մեդիոս Լարիսացու վերև մեջ բերված վկայություններում: Նրանց հաղորդած տեղեկություններից (տե՛ս Ստրաբոն, XI, 4, 8 և XI, 14, 12) երևում է, որ արմենները մտել էին իրենց նոր երկիրը Կապպադոկիայից ու Փոքր Հայքից երկու ուղղությամբ: Մի խումբը Փոքր Հայքից գնացել էր Եփրատ գետի հոսանքով դեպի վեր և բնակություն էր հաստատել Ակիլիսենում (Նկեղյաց գավառում), որն առաջ ենթարկված էր Ծոփքի իշխանության, իսկ մյուս խումբը, անցնելով Եփրատ գետն այժմյան

¹ Տե՛ս Tomaschek, Die alten Thraker, 1893, I, էջ 4, Hübschmann, Armenische Grammatik, էջ 400. Χαλατσηαν, Очерк истории Армении, էջ 76: Տաշյան, Ուսումն դասական հայերէն լեզուի, էջ 18 և ուրիշ:

² Տե՛ս Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation էջ 15:

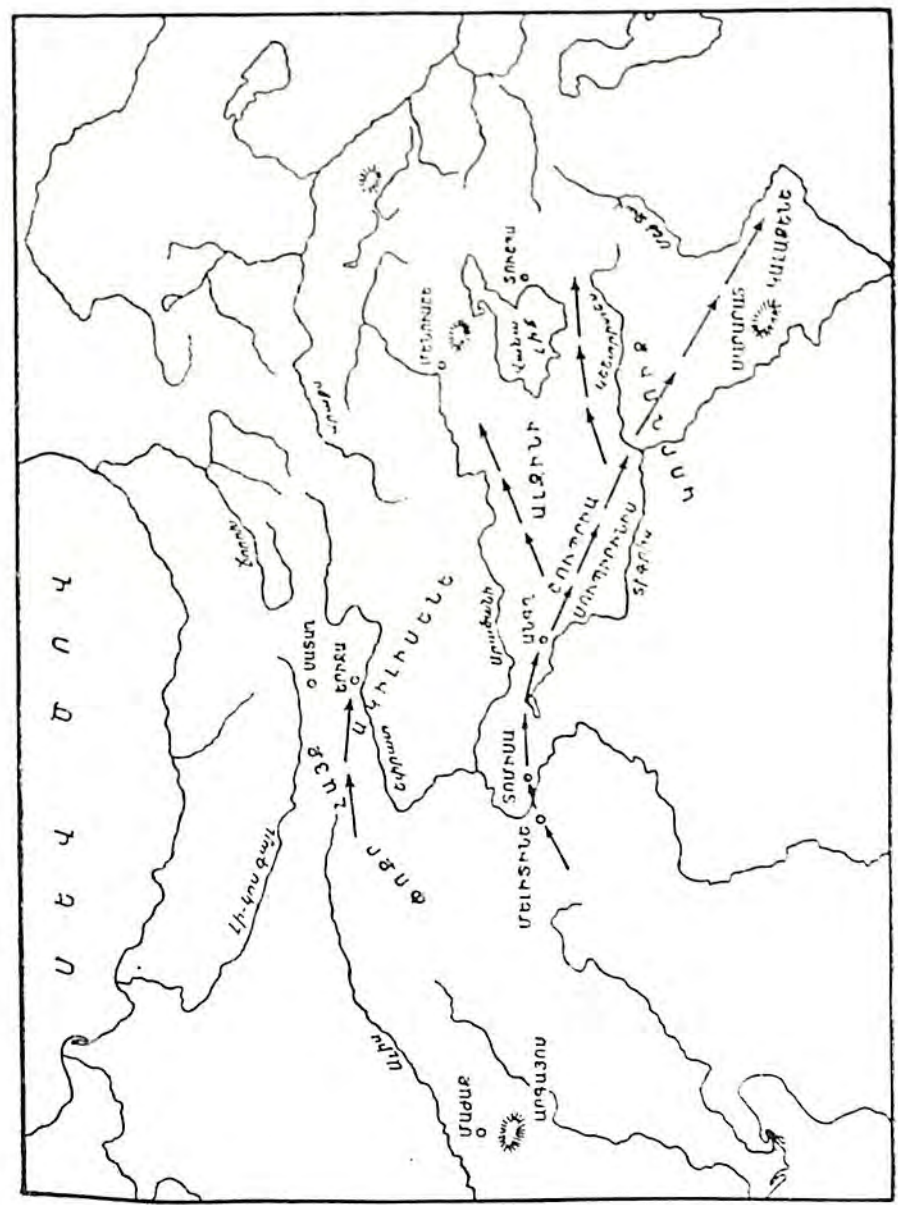
Մալաթիայի արևելակողմում՝ մտել էր խարբերդի դաշտը և հետք-հետև տարածվել Արածանիի ու Վերին Տիգրիսի լեռնահովիտներում։ Երկրորդ այս խումբը հաստատվել էր գլխավորապես, ինչպես վկայում են Կիրսիլուսը և Մեդիոսը, «Միսպիրիա»-ում (Յոս. 15, Տոս. 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000).

Միսպիրիաիսը գտնվում էր ըստ Մարկվարտի՝ հին Ադանի-րում, այժմյան Մասունի արևմտակողմում, ուր նշանավոր կենտ-րոնավայրեր էին ասորեստանյան արձանագրություններում հիշա-տակված Կուլիմերին և Ուպուժուն (բյուզանդական ժամանակա-շրջանի Քլիմարը և Ափուժը)։ Կալաբենի տեղը ենթադրում են այժմ-յան Խարուր-սուի հարավ-արևելքում, սրա և Մեծ Զավ գետի միջև, իսկ Ադիաբենը գտնվում էր Կալաբենից հարավ՝ հյուսիսային Ասորեստանում։

Կիրսիլուսի և Մեդիոսի կարևոր տեղեկությունները, ինչ-պես ներքև կտեսնենք, հաստատվում են նաև Հերոդոտոսի ու Քսե-նոփոնի վկայություններով։ Այդ տեղեկությունները, որ միանգա-մայն արժանահավատ են, ցույց են տալիս, որ արմենական գաղ-թականությունը գրավել էր Եփրատ ու Տիգրիս գետերի մոտ իրա-րից անշատ երկրամասեր, Կասպագոմվիկիայի հյուսիս-արևելքում և Հայաստանի հյուսիս-արևմուտքում՝ Փոքր Հայքը և Ակիլիսենը, իսկ Հայաստանի հարավում՝ Մոփրի, Ադանիքի ու հին Կորճայքի ա-ռանձին շրջանները։

Հետաքրքիր է առանձնապես այն, որ արմենների այս գաղ-թավայրերը գտնվում էին միջազգային նշանակություն ունեցող երեք մեծ ճանապարհների վրա իշխող ու վերահսկող շրջաննե-րում.

1. Ակիլիսենի միջով կամ մոտով էին անցնում Պոնտոսից Բարձր Հայք տանող ճանապարհները.
 2. Մոփրը և Ադանիքը իշխում էին ու վերահսկում Պարսից ծոցից Փոքր Ասիա գնացող հին արքայական մեծ ճանապար-հի վրա.
 3. Կալաբենը ևս ռազմական մեծ նշանակություն ուներ, ու-րովհետև նրա մոտով էին անցնում Ուրարտուից Ասորես-տան, Բաբելոն և Մեդիա գնացող հին ճանապարհները։
- Ի նկատի ունենալով արմենների գրաված գաղթավայրերի ստրատեգիական բացառիկ կարևորությունը, ինձ թվում է, հա-

Պոնտոսի և Կալաբենի գաղթավայրերը ճանապարհով

¹ St^h Markwart, Eranschahr, Berlin. 1901, էջ 159 և Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, էջ 15:

վանական կարելի է համարել, որ արմենները վերոհիշյալ շրջաններում հաստատվել էին, ինչպես ուղիղ ենթադրել է Մարկվարտը¹, իբրև մեղացիների դաշնակից զինվորական գաղութներ այս վերջինների համաձայնությունով:

Արմենական վերոհիշյալ գաղութներից առանձին ուշագրություն արժանի է ըստ իս Աղձնիքում հաստատված գաղթականությունը: Հին Աղձնիքը և, մասնավորապես, այժմյան Սասունը, ինչպես մատնանշված է իմ «Տիգրան Երկրորդը և Հոռմը» աշխատության մեջ (էջ 98)², գտնվել է ամենահին ժամանակներից սկսած ո՛չ թե Մոփաց երկրի մեջ, ինչպես այդ կարծում են Հյուբշմանը և Մարկվարտը³, այլ եղել է առանձին շրջան և գտնվել է Մեծ Հայքում: Այդտեղից էր, զլխավորապես, արմենական գաղթականությունը տարածվել զեպի հյուսիս, իջել Տարոնի դաշտը և, առաջ շարժվելով Արածանի գետի հովիտներով՝ անցել էր այժմյան Աղրի-Դաղ լեռնաշղթան ու գրավել նաև Արարատյան դաշտը:

Ուշագրավ է առանձնապես այն, որ հայերի նախահայրերի գաղթի ու տարածման ուղին ցույց է տրված նաև Մար Աբասի ու Խորենացու մոտ Վանա լճի ու Տավրոսյան լեռների հարավակողմից զեպի հյուսիս՝ զեպի Տարոն ու Հարք և այնտեղից զեպի Այրարատ: Արդ՝ ի նկատի ունենալով, որ այս խնդրում հայկական աղբյուրների վկայությունները հիմնականում համապատասխանում են Ստրաբոնի հաղորդած վերոհիշյալ տեղեկություններին՝ կարելի է ըստ իս հավանական համարել, որ Հայկի ու նրա հաջորդների մասին առասպելական հին ավանդությունը ունի պատմական որոշ հիմքեր:

Այդ ավանդությունը կարևոր եմ համարում մեջ բերել համաձայն Խորենացու տված ընդարձակ վկայության:

Խորենացի, գիրք Ա, գլ. Ժ և ԺԲ, էջ 33 և 37—38 (Տփղիս, 1913)⁴

«Հայկը, չկամենալով հնազանդել նրան [Բելին]՝ իր Արմանյակ որդու Բաբելոնում ծնվելուց հետո, չվում գնում է Արարատի երկիրը⁵, որը գտնվում էր հյուսիսային կողմերում՝ իր որդիների,

¹ Տե՛ս Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, էջ 14—16:

² Տե՛ս նաև սույն հատորում, էջ 493 խմբ.

³ Տե՛ս Հյուբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Վիեննա, 1907, էջ 77. Markwart, Eranschahr, Berlin, 1901, էջ 178:

⁴ Այս վկայության մեջ հիշատակված «Երկիրն Արարադայ», ինչպես հայտնի է, գտնվում էր Կորդվաց աշխարհում. Համեմատե՛ք Fr. Murad, Ararat und Masis, Heidelberg, 1901, էջ 26—30:

դուստրների և որդիների որդիների հետ, որոնք զորավոր մարդիկ էին՝ թվով մոտ երեք հարյուր հոգի, ու նաև այլ ընդոժինների ու իրեն միացած մարդկանց հետ և բոլոր իր տունուտեղով: Նա գնում բնակվում է լեռան մի ստորոտի մոտ դաշտավայր տեղում, ուր արդեն հաստատվել ու ապրում էին սակավաթիվ մարդիկ, որոնք տարածվել էին այստեղ նրանից առաջ: Հայկը սրանց հնազանդեցնում է իրեն ու այնտեղ շինում է բնակություն ու կալվածների տեղեր և իբրև ժառանգություն տալիս է Արամանեկի որդուն՝ Կադմոսին: Այս արդարացնում է հիշատակված անգիր հին գրույցները:

Բայց ինքը, ասում է [Մար Աբասը], մյուս տնեցիների հետ գնում է զեպի հյուսիս-արևմուտք և գալիս բնակվում է մի բարձրավանդակ դաշտի մեջ և լեռնադաշտի անունը կոչում է Հարք, ցույց տալով դրանով, որ այստեղ բնակվողները հայրերն են Թորգոմի տան սերունդի: Շինում է նաև մի գյուղ և կոչում է իր անունով Հայկաշեն: Հիշվում է և այստեղ [Մար Աբասի] պատմության մեջ՝ թե այս դաշտի հարավային կողմում մի երկայնա-նիստ լեռան մոտ զեռ առաջուց բնակվում էին սակավաթիվ մարդիկ, որոնք ինքնակամ հնազանդվեցին դուցազնին: Արդարացնում է և այս հիշատակված անգիր գրույցները: Սրանից հետո [Հայկը], ապրելով դարձյալ բավական տարիներ՝ մեռնում է և հանձնում ամբողջ տոհմը իր Արամանեկ որդուն: Իսկ Արամանեկը, վերցնելով բոլոր բազմությունը՝ գնում է հյուսիս-արևելք և գալիս իջնում է բարձրագագաթ լեռներով շրջապատված մի խոր դաշտավայր, որի միջով արևմուտքից անցնում էր կարկաջասահ մի գետ»:

[«Որում ոչ կամեցեալ հնազանդ լինել Հայկայ, յետ ծնանելով զորդի իւր Վարամանեակ ի Բաբելոնի՝ չու արարեալ գնայ յերկիրն Արարադայ, որ է ի կողմանս հիւսիսոյ, հանդերձ որդւովք իւրովք և դստերօք և որդւոց որդւովք, արամբք զօրաւորօք, թուով իբրև երեքհարիւր, և այլովք ընդոժնօք և եկօք յարեցելովք ի նա և բոլոր աղիսի: Երթեալ բնակէ ի լեռնոտին միում ի դաշտավայրի, յորում սակաւք ի մարդկանէ յառաջագոյն ցրուելոցն զադարեալ բնակէին. զորս հնազանդ իւր արարեալ Հայկ՝ շինէ անդ տուն բնակութեան կալուածոց և տայ ի ժառանգութիւն Կադմեայ որդւոյ Արամանեկայ: Այս արդարացուցանէ զանգիր հին ասացեալ գրույցս:

Եւ ինքն խաղայ, ասէ, այլով աղիւսն ընդ արեւմուտս հիւսիսոյ. դայ բնակէ ի բարձրաւանդակ դաշտի միում, և անուանէ զանուն լեռնադաշտին Հարբ, այս ինքն թէ հարբ են աստէն բնակեալք՝ ալզի տանն Ռորզոմայ: Շինէ և գիւղ մի, և անուանէ յիւր անուն Հայկաշէն: Յիշի և աստանօր ի պատմութեանս՝ ի հարաւոյ կողմանէ դաշտիս այսորիկ, առ երկայնանստիւ միով լերամբ, բնակեալ յառաջագոյն արբ սակաւք, ինքնակամ հնազանդեալ զիւցաղիսն: Արգարացոցանէ և այս զասացեալ զրոյցս անգիրս: ...Յետ որոյ կեցեալ և այլ ևս ամս ոչ սակաւս՝ մեռանի, յանձն առնելով զբովանդակ ազնն Արամանեկայ որդոյ իւրում: ...Իսկ Արամանեկայ առեալ զամենայն բազմութիւնն՝ խաղայ յարեւոյս հիւսիսոյ, և երթեալ իջանէ ի խորին դաշտավայր մի, ի բարձրագագաթանց պարսպեալ լերանց, զետոյ կարկաջառահի յարեւտից ընդ մեջ անցանելով»]:

Խորենացու այս վկայութեան մեջ հայ ժողովրդի նախահայրերի հնազույն գաղթավայրերը ցույց են տրված, ինչպես տեսնում ենք, երեք մեծ լեռների ստորոտներում, որոնք համարվել են նույն տապանի լեռներ և անվանվել են Արարատ կամ Մասիս¹: Այդ հին գաղթավայրերն են հաջորդական կարգով.

1. Տավրոսյան լեռնաշղթայի հարավ-արևելքում գտնվող Քարդու-Արարադ լեռան ստորոտի մոտ դաշտավայրը.
2. Սիփան կամ Նեխ-Մասիք լեռան մոտ բարձրավանդակ լեռնադաշտը, որ կոչվում է Հայք.
3. Մեծ Մասիս լեռան ստորոտի մոտ գտնվող Արարատյան դաշտավայրը:

Մար-Աբասյան ավանդության մեջ կա մի հետաքրքիր կետ ևս, որ ուշադրության չէ առնվել: Ըստ այդ ավանդության Արարատյան դաշտը գաղթել ու գրավել էր ո՛չ թե ինքը Հայկ նահապետը, այլ նրա որդին՝ Արմենակը հոր մահից հետո: Շատ պարզ է, ուրեմն, որ Հայկի անունով Հայք են նախապես կոչվել Վանա լճի շուրջը գտնվող այն շրջանները, ուր բնակություն էր հաստատել ինքը Հայկ նահապետը իր տոհմով: Այդ միանգամայն պարզ է Մար-Աբասյան աղբյուրից քաղված Սեբեոսի Պատմության առաջին գլխի հետևյալ վկայությունից:

Սեբեոս, գլ. Ա, էջ 3 (Երևան, 1939)²

¹ Համեմատեալ Fr. Murad, Ararat und Masis, էջ 30 ևս. և Markwart, Südarmanien und die Tigrisquellen, Wien, 1930, էջ 202—232:

«Եվ ապա Հայկը տվեց այն [Քարդու-Արարադի երկիրը] իբրև կալված ժառանգության իր Կադմոս թոռին՝ Արամենակի որդուն: Եվ ինքը չվեց դնաց այնտեղից ևս զեպի հյուսիսակողմը ու բնակություն հաստատեց մի բարձրավանդակ դաշտավայրի մեջ և այդ դաշտի անունը կոչվեց Հարբ՝ հարանց անունով: Իսկ երկրի անունը նույն պատճառով կոչվեց Հայք, որովհետև նրա մեջ էին ապրում հայազգիները»:

[«Եւ ապա ետ զնա Հայկն կալուած ժառանգութեան Կադմեայ թոռին իւրում որդոյն Արամենակայ: Եւ ինքն չրեաց զնաց անտի ևս ի հիւսիսակողմն և չոգաւ բնակեցաւ ի բարձրաւանդ դաշտավայրի միոջ. և կոչեցաւ անուն դաշտին այնորիկ Հարբ, յանուն Հարցն: Իսկ երկիրն ըստ նմին պատշաճի կոչեցաւ անուն Հայք, որ են հայազամբբ հանդերձ»]:

Որ իսկական Հայք համարվել է ըստ Մար-Աբասյան ավանդության, գլխավորապես, Հարբը³, Տարոնը և Աղձնիքը, որոնք, իրապես, արմենական գաղթականության հնագույն գաղթավայրերն էին՝ այդ խիստ կարևոր մի նշում է, որովհետև, ինչպես այժմ արևելագիտական նորագույն ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, հենց ճշտվ Վանա լճի շուրջը գտնվող այդ շրջանները հիմնական մասերն էին խեթական արձանագրությունների մեջ հիշատակված Հայասա (Hayasa) երկրի: Թեև արևելագետներից շատերը Հայասայի տեղը ենթադրում են Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքում գտնվող Բարձր Հայքում², սակայն խեթական համապատասխան արձանագրությունների վկայություններից, որ մեջ են բերված Ֆորրերի մոտ՝ զժվար չէ հետևցնել, որ Հայասա է անվանվել, գլխավորապես, Վանա լճի արևմտակողմում ու հյուսիսակողմում գտնվող երկիրը: Խեթերի թագավոր Մուրշիլ Բ-ը, ինչպես մատնանշել է հենց ինքը Ֆորրերը³, երբ 1335 թվին (մեր թվ. ա.) արշավանք էր սկսել

¹ «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» իմ աշխատության մեջ (էջ 108—112) ևս ցույց էի տվել, որ հայերի հին գաղթավայր համարված Հարբը համապատասխանում է Պլինիոսի հիշատակած Archene երկրին, որի մեջ գտնվել է Պելոփոնեզյան բարոեզի Arachia կայսրանը:

² Ed. Meyer, Geschichte des Altertums, II, I Abt., էջ 459. A. Zaxarov, Хетты и хеттская культура, стр. 105 և ուրիշ:

³ Տե՛ս Ա. Խաչատրյան, Հայաստանի սեպագրական շրջանի բնական պատմություն, Երևան, 1933, էջ 41—42: Համեմատեալ E. Forrer und Ungnad, Alti Reallex, der Assyriologie, I, 1828, էջ 89:

Հայաստ-Աղզիի դեմ՝ իր զորքերի համար հավաքավայր էր նշանակել Ենգալավան (հավանորեն, Ingilena, հուն․ Ἰγγίληνα, հայ․ Անդեղ, այժմյան Էդիլ) և այստեղից Ալզի-Աղձնիքի վրայով գնացել էր դեպի Վանա լիճը, որի ափին գտնվում էր Հայաստ-Աղզիի առաջին բաղարը:

Հիմնվելով խեղճագիտության նոր տվյալների վրա՝ դերմանական գիտնական Կրեչմերը մատնացույց է արել, որ Հայքը պարզապես նույնն է, ինչ որ Հայաստան և որ հայ ժողովրդի անունը նախաարմենական այն ցեղի անունն է, որը ժամանակի ընթացքում ձուլվել էր Հայաստ-Հայք դադրած հնդեվրոպական արմենների հետ: Հայ ժողովրդի նախահայրերն են, ուրեմն, ո՛չ միայն արմենները, այլև ոչ-հնդեվրոպական այդ ցեղը, որը հաստատվել էր Հայաստանի վերոհիշյալ շրջաններում խալդ-ուրարտացիներից առաջ: Կրեչմերի բացատրությամբ, Հայաստ անվան-սա վերջավորությունը ծանոթ է իբրև փոքրասիական ածանց և «Հայա-սա»-ն նշանակում է, ինչպես և «Հայա-ստան»-ը պարսկական-սառն ածանցով՝ «հայերի երկիր»: Հայաստի արմատն է ըստ Կրեչմերի հայա- կամ ավելի ճիշտ հայո-(Հայք, հայոց), որ նախաարմենական վերոհիշյալ ցեղի անունն է և համապատասխանում է հունական պատմագիրների հիշատակած Choi, Chai, Chaoi ժողովրդի անվան (տե՛ս Հեկատեյոս՝ Ստեփանոս Բյուզանդացու աշխարհագրական բառարանում և Դիոդորոս, XIV, 29)²:

Կրեչմերի ենթադրությունը Հայք, Հայաստան ու Հայաստանունների նույնության մասին, որ համապատասխանում է Մար-Աբասյան վերոհիշյալ ավանդությունը՝ կարելի է ըստ իս համարել հավանական³:

Պարզվում է ըստ այսմ, որ հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքում եկվոր արմենների հետ համաձուլվել են ո՛չ միայն խալդերը, ինչպես սովորաբար ենթադրվել է, այլև Հայկական լեռնաշխարհի նախախալդյան հնագույն ցեղերը և, գլխավորապես,

¹ Ըստ Götze-ի Աղզին մի մասն էր Հայաստանի, տե՛ս խաչատրյան, էջ 42: Աղզին, ըստ երևույթին, համապատասխանում է ասորեստանյան և ուրարտական արձանագրությունների Ալզի—Ալզինի-ին, այսինքն՝ հին Աղձնիքին:

² Տե՛ս Paul Kretschmer, Der nationale Name der Armenier. Hatkh. Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien, Philos.-hist. Klasse, 1932, № I—VII, էջ 1—9. համեմատե՛ս նաև «Հանդէս ամսօրեայ», 1933, հունիս-օգոստոս, էջ 429—432:

³ Հայք և Հայաստ անունների նույնությունը Կրեչմերից դեռ առաջ մատնանշել է գերմանական գիտնական Կարլ Ռոքը, տե՛ս նրա հոդվածը «Die Bedeutung des armenischen», «Հանդէս ամսօրեայ», 1927, № 11—12, էջ 743:

Հայաստի ո՛չ-հնդեվրոպական բնակիչները, որոնցից արմենները ժառանգել են իրենց ու իրենց երկրի հայ ու Հայաստան անունները:

Հին Հայաստանի ու հարեան երկրների նախախալդյան ցեղերի ու լեզուների խնդիրը այժմ, ինչպես վերև ասացինք, չեն աբզահատ լուսարանվում է խեղճագիտական նոր ուսումնասիրություններում: Բացի խալդերից, որոնք հնդեվրոպական ծագում չունեն, Մերձավոր Արևելքում ապրել են, ինչպես այժմ պարզվում է, երկու հին նույնպես ոչ-հնդեվրոպական ժողովուրդներ՝ խատտերը կամ նախախեթերը և խուրրիները (խարրիները) կամ սուբարիները: Այս հին ժողովուրդների լեզուները ըստ Ն. Մառի տերմինաբանության պատկանում են հաբեթական լեզվախմբին, որ համարվում է ազգակից հինկովկասյան լեզուներին:

Հայերը և հայերեն լեզուն, ինչպես երևում է նորագույն ուսումնասիրություններից, պատմական բավական բարդ անցյալ ունեն: Արմենների Հայաստ-Հայաստան գաղթելուց հետո նրանց մարդաբանական տիպը և լեզուն շարունակել են, անտարակույս, այստեղ ևս փոփոխություն կրել միաձուլման ընթացքում տեղական հին բնակչության հետ, որը պատկանել է, գլխավորապես, խատտական, խուրրիական և խալդական ցեղախմբերին: Այս ազգացեղական շերտերի ձգրիտ ու հաստատուն լուսարանումը, կարելի է հուսալ, որ մոտ ապագայի խնդիր է: Օրավոր դարգացող խեղճագիտությունը հնարավորություն կտա, հավանորեն, ո՛չ միայն որոշելու Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնակչության զանազան ցեղախմբերը, այլև պարզելու նրանց լեզուները, կույտուրան ու պատմությունը:

Արմենական գաղթականության և Ուրարտական երկիրների տեղական բնակչության միաձուլումը տեղի էր ունեցել, իհարկե, աստիճանաբար, երկար դարերի ընթացքում: Այդ ձուլման միջոցին եկվոր արմենների հնդեվրոպական լեզուն, բնականաբար, ինչպես ասացինք, ենթարկվել էր տեղական լեզուների ազդեցությանը: Ուշադրավ է, սակայն, որ արմեններին լեզվի վրա, ինչպես ցույց են տալիս լեզվագիտական նորագույն աշխատությունները, խիստ մեծ է եղել ոչ այնքան խալդական, որքան նեսիտ-խեթերների և հին նախախեթական լեզուների ազդեցությունը⁴: Մատնանշում

⁴ Տե՛ս Գր. Ղափանցյանի աշխատությունները՝ Chetto-armeniaca, Երևան, 1931—33, «К происхождению национального термина Khartveli. Գիտական աշխատություններ Երևանի պետ. Համալսարանի, հատոր XI, 1939 և ուրիշ:

են, բացի այդ, որ եկվոր արմենները, որոնք կուլտուրայես ափելի ցածր մակարդակի վրա էին կանգնած, բան տեղացիները, ենթարկվել են սրանց զորեղ ու զերազանց կուլտուրայի ազդեցությանը: Արմենները ժառանգել էին տեղացիներից, ինչպես ենթադրում է Ն. Մառը, նրանց խաղաղ կուլտուրան՝ երկրագործությունը, մետաղագործությունը, արհեստները, առևտրի հիմնական տարրերը և կրոնական պաշտամունքները: Պատկանյանը, Նիկոլսկին և Ազոնցը ցույց են տվել նմանապես, որ Հայկի, Քելի, Արամի, Արա Գեղեցկի, Շամիրամի և Անգեղ Տորքի գյուղացական առասպելները, որոնք պահպանվել են Մար-Աբասից բաղված Մոլսես խորենացու Պատմության մեջ՝ նախաարմենական ծագում ունեն, պատկանում են մասամբ Ուրարտուի բնակչության կրոնաառասպելական ավանդությունների շարքին, մասամբ էլ իրենց մեջ պահպանել են ազոտ ու հեռավոր հիշողություններ Ուրարտուի պատմական անցյալի²:

Մեր այս դիտողություններից երևում է, որ արմենների թե՛ լեզվի և թե՛ կուլտուրայի վրա խիստ մեծ է եղել Հայկական լեռնաշխարհի նախաարմենական բնակչության ազդեցությունը և որ այժմյան հայերի նախահայրերն են ո՛չ միայն հնդեվրոպական արմենները, այլև խալդերը և Ուրարտուի տեղական այլ հնագույն ցեղերը:

¹ См. Н. Я. Марр, Кавказский культурный мир и Армения, Петроград, 1915, էջ 30:

² К. Патканов, Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии, СПб. 1881, М. Никольский, Клинообразные надписи Ванских царей, Москва, 1893. Ն. Ազոնց, Տորք աստված հին հայոց, հուշարձան, Վիեննա, 1911, էջ 389-394:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Ր Ո Ր Դ

ԱՐՄԵՆԻԱՆ ԻՐԵՎ, ԳԱՇՆԱԿՑ ՄԵԳԱՑԻՆԵՐԻ

1. Արժանահավատ աղբյուրներն այս ժամանակաշրջանի պատմության:— 2. Մեղացիներ և նրանց զորեղացուր Կիաֆսարի ժամանակ:— 3. Մեղական մեծ թագավորությունը իբրև ցեղերի ու երկիրների դաշնակցություն:— 4. Արմեններն իբրև մեղացիների դաշնակիցներ:— 5. Փսենոփանի «Կյուրոպղիա»-ի տեղեկությունները Արմենիայի ու նրա թագավորի մասին:— Արմենիան վասսալ ու դաշնակից Աթառնակի և ապա Կիաֆսարի:— Տիգրան և Սարգիս:— Արմենների թագավորի զինվորական ուժը և դրամական հարստությունը:— Արմենների մշտական կոիվները խալդայների հետ:— Նրանց դաշտային ու լեռնային երկրամասերի տրևտեսական կապը:— Արմենների ու խալդայների կնքած դաշինքը:— Նրանց միաձուլումը:— 6. Դավթի բանաստեղծական երկը «մարաց և հայոց» պատերազմի մասին:— 7. Արմենների գրաված տերրիտորիան այս ժամանակաշրջանում:— Նախկին սլավ կառծիներն այդ մասին: 8. Արմենների հնագույն թագավորությունը:— Ինչո՞ւ Տիգրան և Սարգիս անունները իրանական են:— Իրանական ազդեցությունը Արմենների լեզվի ու կուլտուրայի վրա սկսվել էր արդեն հնագույն այս շրջանում:

Հայ ժողովրդի պատմությունը սկսվում է հնդեվրոպական արմենների Հայաստանում, իրենց նոր հայրենիքում, հաստատվելուց հետո 7-րդ կամ 6-րդ դարերում մեր թվականությունից առաջ: Նրա պատմության ամենահին շրջանը մնում է առայժմ մութ ու զրեթե անհայտ:

Բանասիրական քննադատությունը պարզել է արդեն, որ Մովսես խորենացու մոտ Մար-Աբասյան աղբյուրից քաղված հայ ժողովրդի նախնական պատմությունը կարելի է առառավելն ընդունել իբրև առասպելախառն մի ավանդություն, որը շարադրված է բրիտանական դարերում: Ուստի և միակ արժանահավատ աղբյուրն այդ ժամանակաշրջանի պատմության մնում են այն աղբյուրի ու հատուկոր տեղեկությունները, որ գտնվում են Հե-

րողոտութի ու Քսենոփոնի երկերում ու պարսկական բեկոագիր արձանագրություններում:

7-րդ դարում մեր թվականությունից առաջ, կիմմերների ու սկյութացիների արշավանքների հետևանքով, ինչպես վերև ասացինք, Առաջավոր Ասիայի քաղաքական կյանքում տեղի ունեցան մեծ փոփոխություններ: Ջախջախված ու ուժասպառ եղած չին մեծ պետություններին հաջորդեցին նոր պետություններ և միաժամանակ տեղի ունեցան զանազան ժողովուրդների տեղաշարժումներ ու զաղթումներ և էթնիկական նոր վերախմբավորումներ:

Հենց այս մեծ անցքերի ժամանակ հետզհետե կազմակերպվեց ու սկսեց ուժեղանալ յոթերորդ դարում Մեդական հզոր թագավորությունը:

Մեդական ցեղերը, որոնք ապրում էին Իրանական բարձրավանդակի հյուսիս-արևմուտքում՝ ասորեստանյան բեկոագիր արձանագրություններում հիշատակվում են սկսած իններորդ դարից (նախքան մեր թվ.): Այդ մանր ու բաժան ցեղերը, ինչպես վկայում է Հերոդոտոսը (I, 100—102), յոթերորդ դարի սկիզբներում համախմբեց ու կազմակերպեց իբրև ցեղերի զաշնակցություն Դեյոկեսը: Դաշնակցության կենտրոն դառավ Նեբատանան՝ այժմյան Համադանը:

Յոթերորդ դարի վերջին քառորդում (նախքան մեր թվ.), Կիաքսարի իշխանության ժամանակ, Մեդիան այն աստիճան զորեղացավ, որ վտանգավոր ախոյան դառավ հզոր Ասորեստանի: 605 թվին Կիաքսարը Բաբելոնիայի օգնությամբ վերջ դրեց Ասորեստանի թագավորության, գրավելով նրա արևմտյան շրջանները և նրա վերջին ապաստանը՝ Կարբեմիշ քաղաքը: Ասորեստանի նիսնուե մայրաքաղաքը դաշնակից զորքերը հիմնահատակ քանդել էին և հավասարեցրել էին հողի հետ արդեն 612 թվին: Ասորեստանի նվաճումից հետո, վեցերորդ դարի սկիզբներին (նախքան մեր թվ.), մեդացիները, հարձակվելով նաև Ուրարտուի վրա՝ հիմնովին կործանեցին նրա Տուշպա մայրաքաղաքը (Տոսպ=Վան)¹ և հպատակեցրին իրենց նույնպես և այս թագավորությունը: Մոտավորապես 590 թվին նրանք արդեն կարողացել էին մտնել Փոքր Ասիա և ուղում էին գրավել նաև ամբողջ Փոքր Ասիան: Բայց այստեղ նրանց համառ դիմադրություն ցույց տվեց լյուդիացիների հզոր պետությունը, որը կազմվել էր

Հալիս գետի արևմտակողմում և խիստ ուժեղացել էր յոթերորդ դարում: Մեծ ճակատամարտը երկու մեծ թագավորությունների միջև տեղի ունեցավ Հալիս գետի մոտ: Սակայն արևել խավարման պատճառով (28 մայ. 585 թ.) ճակատամարտն ընդհատվեց և միջնորդությամբ Կիլիկիայի ու Բաբելոնիայի թագավորների հաշտություն կնքվեց, որի համաձայն Մեդիայի ու Լյուդիայի սահման դառավ Հալիս գետը:

Ինչպես տեսնում ենք, վեցերորդ դարի առաջին կիսում (մինչև մեր թվ.) Մեդիան դառել էր լայնածավալ մեծ թագավորություն: Նրա կազմի ու ազդեցության շրջանի մեջ էին մտնում Իրանի մեծագույն մասը Պարսքի հետ միասին, բուն Ասորեստանը, Ուրարտուն և Փոքր Ասիայի արևելյան շրջանները մինչև Հալիս գետը:

Մեդական թագավորությունը կենտրոնացած ու միասնական պետություն չէր, այլ, պարզապես, համադաշնակցություն էր նվաճված ու հպատակեցված ցեղերի ու երկրների, որոնք պարտավոր էին իրենց նոր տերերին տուրք վճարել և նրանց զորք տալ պատերազմների ժամանակ: Մեդացիների գերիշխանությանը ենթարկված ժողովուրդներն ու երկրները պահպանում էին իրենց կրոնը, լեզուն, օրենքները և իրենց ներքին ինքնուրույն կազմակերպությունը:

Ըստ երևույթին, երբ Մեդիայի Կիաքսար թագավորը արշավել ու գրավել էր Ուրարտուն և Փոքր Ասիայի արևելյան մասերը՝ հնդեվրոպական արմենները Փոքր Հայքից ու Կապպադովկիայից արդեն եկած են եղել Արածանիի ու Տիգրիս գետի հովիտները: Վեցերորդ դարի հենց առաջին կիսում նրանք հիշատակված են Քսենոփոնի մոտ իբրև խալդ-ուրարտացիների հարևաններ և իբրև հպատակ ու դաշնակից ժողովուրդ Մեդական թագավորության: Այս տեղեկությունները հաղորդված են սակայն ո՛չ թե Քսենոփոնի պատմական կամ աշխարհագրական երկերում, այլ նրա «Կյուրոսի կրթությունը» (Κύρου παιδεία) քաղաքական վեպում՝ (տե՛ս գիրք II, գլ. 4 և գր. III, գլ. 1—3), որի մեջ Կյուրոս Մեծը դուրս է բերված որպես արդար ու բարի իշխանավորի տիպար:

Պատմաբաններից ոմանք ոչ մի արժեք չեն տալիս այդ վեպին իբրև պատմության աղբյուրի: Սակայն անժխտելի է ըստ-

¹ Տե՛ս Б. Б. Piotrowskij, Урарту, Ленинград, 1939, էջ 35:

¹ Քաղաքը թարգմանել է Հ. Հ. Գաբրելյանը—«Քսենոփոնտեայ Կիւրոսի խրատը պատմութիւնը», Վիեննա, 1843:

իս, որ նրա մեջ հատկապես արմեններին վերաբերյալ տեղեկությունները չեն կարող լինել մտացածին ու հնարովի և իրենց մեջ որոշ չափով արտացոլում են պատմական իրականությունը:

Քսենոփոնի այդ երկում արմենների մասին տեղեկությունները վերաբերում են այն ժամանակաշրջանին, երբ Մեդական թագավորությունը հարկադրված էր զիջել իր գերիշխանությունն Անշանի թագավոր Կյուրոսին (558—550 թ. նախքան մեր թվ.), որը առաջ մեղացիների վասսալն էր: Քսենոփոնն իր վեպի մեջ պատմում է, որ մեղացիների Աթահակ թագավորը մեռել էր խաղաղ մահով և նրան հաջորդել էր որդին՝ Կիաքսար Բ-ը. իսկ սրանից հետո իբր թե Մեդական թագավորությունը խաղաղ կերպով ժառանգել էր Արեմենյան Կյուրոսը: Այս տեղեկությունը, ինչպես հայտնի է, հիշտ չէ: Բաբելոնական ժամանակագրական մի արձանագրությունից, Նաբոնիդի ղեկավարից, հայտնի է, որ Կյուրոսը պատերազմել էր Աթահակի դեմ և սրան հաղթել էր մեղական զորքի ապստամբության պատճառով, որը կալանավորել էր Աթահակին և նրան հանձնել էր Կյուրոսին (550 թ. մեր թվ. առ.): Այնուհետև մեղացիները հենց իրենք մոտել էին կամովին պարսկամեդական նոր դաշնակցության կազմի մեջ և պարսիկների հետ միասին դառել էին իշխող ժողովուրդ:

Քսենոփոնը իր վերոհիշյալ վեպի մեջ պատմում է, որ Կիաքսար Բ-ի և Կյուրոս Մեծի ժամանակ Արմենիան եղել է առանձին փոքր թագավորություն՝ դաշնակից մեղացիների ու պարսիկների: Նա հիշում է նույնիսկ արմենների թագավորի երկու որդիների անունները, — մեծի անունը՝ Տիգրան և փոքրին՝ Սաբարիս [Σάβαρις. հավանորեն, Շավարշ]: Քսենոփոնի ասելով, արմենների դեմ պատերազմ էր վարել Կիաքսարի հայրը՝ Աթահակը: Սա՝ հաղթելով արմենների թագավորին՝ պարտավորեցրել էր նրան, որ իրեն տուրք տա ու զորք և չլինի ամրություններ: Արմենների թագավորի զինվորական ուժը, պատմում է Քսենոփոնը, բառասուն հազար հետևազոր էր և ութը հազար հեծելազոր: Իսկ նրա կարողությունը՝ այն խնայողությունների հետ, որ ստացել էր իր հորից՝ ամելի քան 3000 տաղանդ էր, հաշված արծաթ գրամով (բաբելոնական-պարսկական տաղանդի կշիռը մոտ 32 կիլոգրամ էր, իսկ ատտիկականինը՝ մոտ 26 կիլոգրամ)¹:

¹ Ընդունելով բաբելոնական-պարսկական տաղանդի արծաթի կշիռը մոտ 32 կիլ. 640 գր.՝ արմենների թագավորի հարստությունը իր կշռով հավասար կլինի

Արմենների թագավորը, ինչպես պատմում է Քսենոփոնը, լսելով որ Մեդիայի ու Բաբելոնիայի միջև պատերազմ է ծագել՝ ինքը ևս սկսում է պատերազմի պատրաստություն տեսնել մեղացիների դեմ և հակառակ դաշնագրության մերժում է տուրք տալ և օգնական զորք մեղացիների թագավորին: Այնուհետև Կյուրոսը՝ Կիաքսարի զորքերի գլխավոր հրամանատարը, որ արմենների թագավորի Տիգրան որդու մոտ ընկերն էր ու որսակիցը՝ ուղարկվում է հեծյալ ու հետևակ զորքով Արմենիա, որպեսզի հնազանդեցնե այդ ապստամբ երկիրը և արմեններից պահանջե զորք և փող:

Քսենոփոնը վիպական հատուկ ոճով մանրամասն նկարագրում է, թե ինչպես Կյուրոսը մտնում է Արմենիա, գերում է թագավորի ընտանիքը և ստիպում նրանց անձնատուր լինել: Բայց արքայորդի Տիգրանի խնդիրքով նա նորից արմենների թագավորի հետ բարեկամություն է հաստատում և պատերազմի դադարի վերցնում է նրա զորքի կեսը՝ չորս հազար ձիավոր և համար վերցնում է նրա զորքի կեսը՝ չորս հազար ձիավոր և համար հազար հետևակ: Զորքի մյուս կեսը նա թողնում է երկրում, որովհետև արմենները շարունակ պատերազմ էին մղում հարևան խալդեերի դեմ, որոնք Քսենոփոնի վեպում անվանված են խալդայներ (χάλδαῖοι):

Քսենոփոնի «Կյուրոսեդիա» վեպի այս տեղեկությունները միակ հիմնական վկայություններն են արմենների հնագույն անցյալի մասին վեցերորդ դարի առաջին կեսում (մեր թվ. առ.): Տեղեկությունների ոճից ու բովանդակությունից երևում է, որ վեպի այս մասում Քսենոփոնին կարող էին աղբյուր ծառայած լինել տեղական ավանդությունները և հիշողությունները, որոնց նա հնարավորություն ուներ ծանոթանալու իր ու հույն զորքերի հայտնի նահանջի ժամանակ Արմենիայի միջով 401—400 թթ. (նախքան մեր թվ.):

Որքան էլ կասկածանքով վերաբերվենք վերոհիշյալ վկայությունների մանրամասնություններին՝ ստույգ ու պատմական կարող ենք համարել այն, որ վեցերորդ դարի սկիզբներին արմենները, որոնք դաշնակից էին ու հպատակ մեղացիների թագավորին՝ արդեն անցած են եղել Եփրատ գետը և գտնվել են պատմական Հայաստանի հարավ-արևմուտքում: Կարելի է նմանապես են-

$3000 \times 32,640 = 97,920$ կիլ. արծաթ գրամի: Իսկ եթե արծաթի և ոսկու հարաբերությունը ենթադրենք այդ ժամանակ 1:10, որ հավանական է, այդ հարստության գրամական արժեքը համապատասխան կլինի մոտ 12 միլիոն ոսկի ուրլու:

թաղրել, որ նրանք արդեն միացած են եղել և ունեցել են իրենց ցեղապետ-առաջնորդը, որին Քսենոփոնն անվանում է թագավոր (Βασιλεύς):

Միանգամայն պատմական պետք է համարել և առանձնապես հետաքրքրական Քսենոփոնի հաղորդած տեղեկություններն այն տնտեսական կապի մասին, որ գոյություն է ունեցել արմենների նոր երկրում դաշտային բնակավայրերի և լեռնային արոտատեղերի մեջ: Քսենոփոնը վկայում է, որ դաշտային շրջաններում ապրող արմենները խիստ շահագրգռված էին, որպեսզի խաղերը նրանց թույլ տան օգտվելու լեռնային արոտավայրերից, իսկ չքավոր ու սակավահող խաղերը, որոնք ապրում էին լեռներում՝ կարիք ունեին այն անմշակ ու արգավանդ հողերի, որոնք գտնվում էին դաշտավայրերում, որ գրավել էին արմենները:

Քսենոփոնի վկայություններից երևում է, որ մեղացիները և պարսիկները, օգտվելով երկրի ներքին այդ երկպառակություններից՝ առանց մեծ դժվարության կարողացել էին հաստատել այստեղ իրենց իշխանությունը և այնուհետև ապահովել էին նախկին բնակիչների և եկվոր նորաբնակների խաղաղ համակցությունը: Եվ նրանք, պատմում է Քսենոփոնը, դաշինք կապեցին և համաձայնություն հեռան, որ իրավունք ունենան իրար հետ խնամիրանալու ու իրար աղքիկ տալու, մշակելու միմյանց հողերը, օգտվելու միմյանց արոտատեղերից և ընդհանուր ուժերով պաշտպանվելու թշնամիներից, եթե իրենցից մեկը վտանգի ենթարկվիր:

Քսենոփոնի հաղորդած տեղեկությունները հարևան արմենների ու խաղերի կենակցության ու հաշտության մասին այնքան կարևոր են ու հետաքրքիր, որ կարևոր եմ համարում թարգմանաբար մեջ բերել ամբողջությամբ:

Քսենոփոն, «Կյուրոսի պատմություն», գիրք III, գլ 2, 17—24՝

«Իսկ խաղայինները եկան և խնդրեցին Կյուրոսին, որ իրենց հետ հաշտություն կնքե: Եվ Կյուրոսը հարցրեց նրանց. «Արդյոք ճիշտ չէ՞, ո՞վ խաղայիններ, որ դուք այժմ նրա համար եք խաղաղություն ցանկանում, որովհետև կարծում եք, որ ավելի անվտանգ կարելի է ապրել խաղաղության դեպքում, քան պատերազմի, քանի որ մեր ձեռքն են գտնվում բարձունքները»: Խաղայինները դրական պատասխան տվին: Եվ նա ասաց. «Ի՞նչ կասեք, եթե խաղաղության պատճառով դուք ստանաք և այլ բարիքներ»: «Ավելի ևս, — ասացին, — կուրա-

խանանք»: «Արդ՝ ճիշտ չէ՞, — ասաց Կյուրոսը, — որ դուք այժմ աղքատ եք, ինչպես ինքներդ գիտեք, լավ հողերի կարիք ունենալու պատճառով»: Նրանք հաստատեցին և այդ: «Արդյոք չէ՞իր ցանկա, — ասաց Կյուրոսը, — որ դուք ևս վճարեիր նույնը, ինչ որ մյուս արմենները, և թույլտվություն ստանալիք մշակելու Արմենիայի հողերը, որքան որ կամենայիք»: «Եթե մենք հավատացած լինեինք, — ասացին խաղայինները, — որ նրանք մեզ չեն նեղացնելու»:

«Իսկ դու, ո՞վ արմենների թագավոր, — ասաց Կյուրոսը, — չէ՞իր ցանկա, որ քո այժմյան անմշակ հողերը դառնային պտղաբեր, եթե մշակողները համաձայնեին վճարել քեզ մոտ ընդունված տուրքերը»: «Այդ, — ասաց արմենների թագավորը, — շատ մեծ արժեք կունենար, որովհետև խիստ կավելանար եկամուտը»:

«Իսկ դուք, — ո՞վ խաղայիններ, — որ լավ սարեր ունեք, արդյոք չէ՞իր թույլ տա, որ արմեններն օգտվեն նրանցից արդյոք և արոտատեղերից, եթե արածացնողները ձեզ համաձայնեն վճարել արդար տուրք»: «Մեծ օգուտ կստանայինք, — ասացին խաղայինները, — առանց աշխատելու»: «Իսկ դու, — ասաց Կյուրոսը, — ո՞վ արմենների թագավոր, — արդյոք չէ՞իր ցանկա օգտվել այս արոտներից, եթե խաղայիններին մի փոքր օգուտ տալով՝ ինքդ ավելի մեծ օգուտ ստանայիր»: «Իհարկե, կցանկայի, — ասաց արմենների թագավորը, — եթե գիտենայի, որ կարելի է անվտանգ կերպով արոտներից օգտվել»: «Զէ՞ որ դուք անվտանգ կերպով արոտատեղերից կօգտվեք, — ասաց Կյուրոսը, — եթե զագաթները տառնալից կօգտվեք»: «Այդպես է», — ասաց արմենների թալինեն ձեզ դաշնակից»: «Այդպես է», — ասացին խաղայինները, — որ գավորը: «Այլ վկա է աստված, — ասացին խաղայինները, — որ մենք անվտանգ կերպով չենք կարողանա մշակել ոչ միայն նրանց, այլև մեր հողերը, եթե զագաթները լինեն նրանցը»: «Իսկ եթե, — ասաց Կյուրոսը, — զագաթները լինեն ձե՞ր դաշնակիցը»: «Այդպես, — ասացին նրանք, — իհարկե, մեզ համար լավ կլինի»: «Այլ վկա է աստված, — ասաց արմենների մար լավ կլինի»: «Այլ վկա է աստված, — ասացին նորից թագավորը, — մեզ համար լավ չի լինի, եթե սրանք նորից զագաթները ստանան, մանավանդ եթե դրանք լինեն ամբողջությամբ»: Եվ Կյուրոսն ասաց. «Ուրեմն ես հետևյալ կերպ բացված»: Եվ Կյուրոսն ասաց. «Ուրեմն ես հետևյալ կերպ բացված»: Եվ մեկին զագաթները ես չեմ տա, այլ կանեմ՝ ձեզանից և ոչ մեկին զագաթները ես չեմ տա, այլ մենք կպահենք նրանց մեր ձեռքին, և եթե որեւէ մեկը ձեզա-

նից անարդարություն գործե՝ մենք անարդարություն կրող-
ների կողմը կլինենք»:

Երբ երկու կողմն էլ այդ լսեցին՝ հավանություն տվին
և ասացին, որ խաղաղությունը կարող է հաստատուն մնալ
միայն այդ ձևով: Այնուհետև բոլորն էլ իրար հավատար-
մության խոստում տվին և համաձայնության եկան, որ
երկու կողմն էլ իրար հանդեպ կպահպանեն իրենց ազա-
տությունը. նրանք իրավունք կունենան փոխադարձ ամուս-
նության, իրար հողերի ու արոտատեղերի օգտագործման և
կաշառապանեն իրար ընդհանուր ուժերով, եթե իրենցից
որեւէ մեկին անարդարություն արվի: Արդ՝ այսպես կար-
գադրվեց այն ժամանակ ու նաև այժմ խաղաղների և
Արմենիայի իշխանավորների միջև կնքված այն դաշինքը
գեռ մնում է անխախտ: Այս համաձայնությունը կնքելուց
հետո՝ երկու կողմն էլ հոժարությամբ շինեցին իսկույն ամ-
րությունը, որը լինելու էր ընդհանուր, և բերին այնտեղ
պաշարեղեն»:

Արմենիների և խաղերի խաղաղ համակեցության հետևանքն
այն եղավ, որ խաղերը և տեղական այլ ժողովուրդները հետզ-
հետե միաձուլվեցին եկվոր արմենների հետ և հետագա դարերի
ընթացքում գոյացավ այժմյան հայ ժողովուրդը:

Հետաքրքիր է ու ուշադրության արժանի, որ Աթոհհակի ու
Կյուրոսի ժամանակակից Տիգրանի մասին, ինչպես դժվար չէ եզրա-
կացնել Թրակացու քերականության Անանուն հեղինակի (Պողոս
մեկնիչի), ինչպես և Խորենացու վկայություններից՝ գոյություն
է ունեցել բանաստեղծական մի երկ, որն Անանունի մոտ անվան-
ված է «Դավթեան քերթութիւն որ յաղագս Տիգրանայ» և կամ Դավ-
թի շարագրություն «մարաց և հայոց» պատերազմի մասին, իսկ
Խորենացու մոտ, որին վերջինս աղբյուր է ծառայել՝ «Զորս հազ-
ներգութիւնս, զարգասաւորին ի բանս և զիմաստնոյն իսկ և ի մէջ
իմաստնոց իմաստնագունին»¹: Անանունի քերականության մեկ-
նության մեջ «Դավթեան քերթութիւնից» բերված են հետևյալ երեք
տողերը՝

¹ Տե՛ս իմ աշխատությունը՝ «Յունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջան-
ները», Վիեննա, 1928, էջ 9 և 221—222. համեմատե նաև Ն. Աղոնց, Արուստ
Դիոնիսեայ քերականի և հայ մեկնութիւնը նորին, Պետրոգրադ, 1915, էջ 128—129,
138. նաև Մովսիսի Խորենացու, Պատմութիւն Հայոց, Տիգրիս, 1913, 1, գլ. ԻԱ,
էջ 65:

«Եւ արդ ներգործող ի միտս երեւիր առ խորհուրդս փողարին
Մեծոգոյ Տիգրանայ գեղանին Տիգրանուհի

Իւր ներածեալ կողաբաղ նաև ողջամիտ աշխարհածուհի»:

Դավթի բանաստեղծական այս երկի մեջ, որը հիմնված է
եղել հայ ժողովրդական երգերի վրա, ինչպես և Մովսես Խո-
րենացու մոտ, Լուկուլլոսի ժամանակակից Տիգրան Մեծը շփոթ-
ված է Կյուրոսին ժամանակակից «Երվանդյան» կամ «Հայկա-
զանց» Տիգրանի հետ: Բայց ուշագրավ է, որ այս հին հեղինակ-
ներին ևս հայտնի է եղել Քսենոփոնի հիշատակած Կյուրոսին ժա-
մանակակից Տիգրանը ու նաև արմենական կամ «Հայկազանց»
թագավորության գոյությունը հնագույն այս ժամանակաշրջանում:

Ընդունելով, որ արմենները, լինելով մեղացիների ու խալ-
դերի հարևան՝ արդեն 6-րդ դարի առաջին կեսում (նախքան մեր
թվ.) կարևոր դեր են կատարել իրրե Աեդական թագավորության
դաշնակիցներ՝ անհրաժեշտ է որոշել նաև արմենների զբաղված
այն տերիտորիան, որը Քսենոփոնի մոտ անվանված է Արմենիա:
Վերև մենք արդեն տեսանք, որ արմենների հնագույն զաղթավա-
րերը պատմական Հայաստանում Ստրաբոնի մոտ մեջ բերված
Կիրսիլոսի և Մեդիոսի վկայություններում ցույց են տրված Հայ-
կական լեռնաշխարհի տրեմոտքում և հարավ-արևմուտքում՝ Ակի-
լիսենում և Սիսպիրիտիս-Շուպրիայում (մինչև Կալաբեն ու Ադիա-
բեն), որը գտնվում էր հին Աղձնիքում: Հին Մոփրում, Աղձնիքում
և Վանա լճի հարավակողմում է մատնանշված արմենների եր-
կիրը, ինչպես ներքև կտեսնենք, նաև Հերոդոտոսի պատմության
ու Քսենոփոնի «Անաբասիս»-ի կամ «Նահանջ բիրուց» երկի մեջ:
Սակայն հակառակ հունական հին աղբյուրների այս վկայություն-
ներին պատմագիտական ու բանասիրական մի շարք երկերում¹, Խո-
րենացու Պատմության հետևությամբ, «Հայկազանց թագավորու-
թյան» կենտրոնական շրջանը մատնացույց է արվում Արարատյան
դաշտում, իսկ նրա մայրաքաղաքը՝ Արմավիրում: Նույն կարծիքին
են եղել մինչև իսկ Ա. Գրադաշչյանը և Գր. Խալաթյանը, որոնք
թեև ամենախիստ քննադատության են ենթարկել Խորենացու
Պատմության հայկազուններին վերաբերող մասը, բայց նույն-
պես ընդունում են արմենների «Արարատյան թագավորության»

¹ Տե՛ս Kevork Aslan, Études historiques sur le peuple arménien, Pa-
ris, 1909, էջ 67. Н. О. Эмун, Армавир, см. Исследования и статьи, Мос-
ква, 1896, էջ 134 և ուրիշ:

գոյութիւնը մեղական-պարսկական ժամանակաշրջանում¹։ Այս շփոթութիւնը, ըստ երևույթին, որոշ չափով առիթ է ծառայել այն, որ Երեմիա մարգարեի (7-րդ դ. մեր թվ. առ.) հիշած «Այրարատեան թագաւորութիւն»-ը (զլ. ՄԱ., 27) մեր հին պատմագիրները², և նրանց հետևութեամբ նաև արդի հայագետներից շատերը՝ նույնն են համարել արմենների թագավորության հետ, մինչդեռ այդ վկայութեան մեջ մատնացույց է արված ո՛չ թե արմենների, այլ ուրարտացիների թագավորությունը։

Մեղական տիրապետության ժամանակ Արմենական թագավորությունը չէր կարող գտնվել Արարատյան դաշտում, որովհետև այս հնագույն ժամանակաշրջանում արմենական գաղթականությունը դեռ նոր էր տեղավորվել Մոփքում, Աղձնիքում, մասամբ նաև Կորճայքում։

Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա»-ի վերոհիշյալ տեղեկությունների մեջ առանձնապես հետաքրքիր է և այն, որ արմենների թագավորի որդիների անունները՝ Տիգրան և Սաբարիս (=Շավարշ)³ իրանական են⁴ և ոչ արմենական։ Էմինը, հենվելով այս փաստի վրա և մատնանշելով նաև, որ Խորենացու մոտ հայկադյան Տիգրանի որդու ու մյուս հաջորդների անունները ևս (Վազգն, Ներսես, Զարեհ ևն), մեծ մասամբ, պարսկական են՝ ենթադրել է, որ այս ամբողջ դինաստիան, ըստ երևույթին, արմենական չէ, այլ պարսկական է⁵։

Այս ենթադրությունը չէ կարող ըստ իս ճիշտ լինել, որովհետև Քսենոփոնը, որը շորթորդ դարումն էր գրել (նախքան մեր թվ.) իր «Կյուրոպեդիա»-ն Խորենացու Պատմության համեմատ, պարզ կերպով վկայում է, որ Տիգրանը, Սաբարիս-Շավարշը և նրանց հայրը եղել են արմեններ։

Տիգրանի ու Սաբարիս—Շավարշի իրանական անունները կարելի է այլ կերպ բացատրել։ Ինչպես հայտնի է աղբյուրների վկայություններից, ցեղերի ու ժողովուրդների միավորումը Մեղական թագավորության շուրջը կատարվում էր, մեծ մասամբ, դաշնակցությամբ ու խնամությամբ։ Ուստի միանգամայն հավանական կարելի է համարել, որ մեղական ու պարսկական թագավո-

րական տոհմերը իրենց ու արմենների դաշնակցությունը ամրացնելու համար աշխատել են կապվել նրանց հետ խնամիական կապերով և ամուսնացրել են արմենական թագավորների ու թագավորազուների հետ իրենց ազգիկներին։ Նման խնամությունների մասին վկայություններ ունեն ո՛չ միայն Հերոդոտոսը և Քսենոփոնը, այլև Խորենացին, որի մոտ հիշատակված է Երվանդյան Տիգրանի Տիգրանուհի քրոջ ամուսնությունը մեղացիների Աթգահակ թագավորի հետ։

Ընդունելով Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա»-ի վերոհիշյալ վկայություններն ըստ էության պատմական՝ կարելի է ըստ իս նույն այդ վկայություններից հետևել, որ արդեն վեցերորդ դարի առաջին կիսում (մեր թվ. առ.) արմենները, կապված լինելով մեղացիների հետ դաշնակցությամբ ու խնամությամբ՝ սկսել էին որոշ չափով ենթարկվել իրանական մշակույթի ու կենցաղի ազդեցության։

¹ Տե՛ս Գարագաշյան, Քննական պատմութիւն Հայոց, Ա., Թիֆլիս, 1895, էջ 53, 54, 183, 189. Халатбьянц, Очерк истории Армении, Москва, 1910, էջ 77։

² Համեմատե Խորենացի, I, գլ. ԻԲ, էջ 67 (Տիգրիս, 1613)։

³ Տե՛ս Hübschmann, Armenische Grammatik, Leipzig, 1895, էջ 61 և 87։

⁴ Н. Эмин, Династический список Хайкидов, Москва, 1884, էջ 24—31։

ԱՐՄԵՆՆԵՐԸ ԱՐԵՄԵՆՅԱՆ ՊԱՐՍԱՍՏԱՆԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏՈՎ

1. Կյուրոս Մեծը և պարսկական աշխարհակալության հիմնումը.—Արմենները զաշնակից Կյուրոս Մեծի։—2. Ապստամբությունները Պարսկաստանում Գարեհի ժամանակ.—Արմենների ապստամբությունը.—Արմենների ազատասիրությունը ըստ «Կյուրոսպեղիա»-ի.—Բենիստունի արձանագրության վկայությունները Արմենների և Արմեն Արախայի ապստամբությունների մասին։—3. Կոիվների բնաջնջումը և վայրերը։—4. Պարսկաստանի պետական վերակազմությունը Գարեհի Ա-ի թագավորի և վայրերը։—5. Պարսկաստանի պետական վերակազմությունը Գարեհի Ա-ի հաջորդ-Ֆուրդի և հանապարհների կանոնադրումը։—6. Արմենները Գարեհի Ա-ի հաջորդ-Ֆուրդի ժամանակ.—Արմենիան Պարսից 13-րդ սատրապության մի մասը.—Պարս-կաստանի տրվող դրամական ու բնական հարկերը։—7. Արմենների օժանդակ գաղամասի մասնակցությունը Գարեհի Ա-ի ու նրա հաջորդների վաղած պատե-րազմներին.—Արմենների սպառազինությունը ըստ Հերոդոտոսի։—8. 18-րդ սատ-րապությունը ըստ Հերոդոտոսի.—Նրա ցուցմունքներն Արմենների և Երկրի սահ-մանների ու տեղադրության մասին.—Արմենիայի միջով անցնող «արեալական» մանենների ու տեղադրության մասին.—Արմենիայի միջով անցնող «արեալական» մանենների ու տեղադրության մասին.—Արմենիայի ու Բարե-նանապարհը։—9. Հերոդոտոսի վկայությունը առևտրի մասին Արմենիայի ու Բարե-նանապարհի միջև։

Մեղադրյալների տիրապետությունն Առաջավոր Ասիայում երկար չտևեց։ Արդեն 550 թվին (նախքան մեր թվ.), երեք տարվա կռիվներից հետո, Պարսից Կյուրոս թագավորը գրավեց Եկբատա-նա մայրաքաղաքը և այնուհետև Մեղական թագավորության հերիշխանության տակ գտնվող երկրները, նրանց թվում նաև Ար-մենիան, ճանաչեցին Կյուրոս Մեծի (550—529) գերիշխանությու-նը։ Քսենոփոնի «Կյուրոսպեղիա»-ի վկայություններից կարելի է հետևել, որ Արմենական թագավորությունը դառել էր այդ ժա-մանակ դաշնակից ու վասսալ Կյուրոս Մեծի, որին նա պարտավոր էր տալ տուրք և զորք։

Կյուրոս Մեծը, շարունակելով Կիաքսարի քաղաքականու-

թյունը՝ շուտով ինքը ևս անշափ բնդարձակեց պարսկական—մե-ղական թագավորությունը։ 546 թվին նա ծանր պարտության մատնեց լյուդիացիների Կրեսոս թագավորին և նվաճեց Փոքր Ասիան մինչև Էգեյան ծովը։ Իսկ 539 թվին նա գրավեց Բաբելոն քաղաքը և աիրեց նաև Բաբելոնական թագավորությունը։ Այս մեծ պատերազմներին մասնակցել էին, ինչպես իր «Կյուրոսպեղիա»-ում հաղորդում է Քսենոփոնը, արմենների հեծելազորը և հետևազորը՝ Տիգրանի և Նմրասի առաջնորդությամբ։

Կյուրոսին հաջորդեց նրա որդին՝ Կամբյուսը (529—522 թ. մեր թվ. առ.), որը նվաճեց նաև Եգիպտոսը։ Սրա բացառաշու-թյան ժամանակ, 522 թվին, Արմենիայի Պարսկաստանի թագավոր հայտարարեց իրեն մեղացի Գաուդատա մոգը և հայտնեց, որ ինքը Կյուրոսի Բարգիյա որդին է։ Նույն 522 թվին, Եգիպտոսից վերա-դառնալիս, վախճանվեց Կամբյուսը, իսկ Գաուդատային գահա-զուրկ արեց և սպանեց Արմենիայի Գարեհի, պարսկական ազնվա-կան տոհմերի մի քանի ներկայացուցիչների աջակցությամբ։

Այս խռովահույզ անցքերից հետո՝ Պարսից նոր թագավոր Գարեհի Ա-ի (522—486 թ.) իշխանության հենց առաջին տարում, ապրո-տամբեցին սրա դեմ և իրենց անկախ հայտարարեցին նախ Շո-շաստանը և Բաբելոնիան ու ապա նաև Մեդիան, Արմենիան և այլ երկրներ։

Արմենների 521—520 թթ. ապստամբությունը մանրամասն նկարագրված է Բենիստունի բարձր ժայռի վրա (Քիրմանշահի մոտ) քանդակված Գարեհի Ա-ի բեկոագիր արձանագրության վկա-յություններում, որ գրված են երեք լեզվով՝ հին պարսկական, լուդիական և բաբելոնական։ Արմենիան, որ այդ արձանագրու-թյան մեջ հիշատակված է իբրև երկրի անուն՝ անվանված է «Արմի-նա», իսկ արմենները՝ «արմինիյա»։

Թե Քսենոփոնի «Կյուրոսպեղիա»-ի և ին այս արձանագրու-թյան վկայություններից երևում է, որ արմենները եղել են ռազ-միկ ժողովուրդ, ձգտել են ազատ ու անկախ լինել և, օգտվելով Բարեհաջող հանգամանքներից, պարբերաբար ապստամբել են և աշխատել են թոթափել օտար տիրապետության լուծը։ Հետաքր-քիր է այս տեսակետից Քսենոփոնի «Կյուրոսպեղիա»-ի մեջ Կյու-րոսի ու արմենների թագավորի հետևյալ խոսակցությունը։

Քսենոփոն, «Կյուրոսպեղիա», գիրք III, գլ. 1, 10՝
«Ասա՛ ինձ,—հարցնում է Կյուրոսը,—պատերազմե՛լ էիր
դու առաջ իմ պապի՝ Աստյուագեսի և մյուս մեղացիների

(= «հենչաբ»), Սահգանտան»: «Դարեհ թագավորն ասում է.— Արդ՝ Արմենիա [«Արմինա»] ուղարկեցի մի արմեն [«արմինիյա»]՝ իմ Դադարշիշ անունով ծառային, և այսպես պատվիրեցի.— «Գնա և նվաճե՛ն ուլ ապստամբ զորքը, որ ինձ չէ հպատակվում»: Դադարշիշը գնաց Արմենիան և նվաճելու: Երբ նա եկավ Արմենիա՝ ապստամբները դուրս ելան Դադարշիշի դեմ նրան ճակատամարտ տալու համար: Դադարշիշը ճակատամարտն ընդունեց: Արմենիայի մեջ Զուզա [Zūza] անունով մի ավան կա. ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Արամազդն ինձ օգնեց: Շնորհիվ Արամազդի իմ բանակը շատ մարդ կոտորեց թշնամու բանակից: Թուրավահարա ամսի 8-ն էր [Ըստ Յուստինի՝ 19 ապրիլի 521 թ.², իսկ ըստ Կյուրիգի՝ 21 մայիսի

«Դարեհ թագավորն ասում է.— այնուհետև Արմենիա ուղարկեցի Վահումիսա անունով մի պարսկի, իմ ծառայի և այսպես պատվիրեցի՝ «գնա՛, նվաճա՛ այդ ասպետամբ զորքը, որ ինձ չէ հնազանդվում»։ Վահումիսան [ըստ Կյունիգի՝ Wōmisa] գնաց Արմենիան նվաճելու։ Ապրտամբները հավաքվեցին և դուրս ելան Վահումիսայի դեմ պատերազմի։ Ասորեստանի մեջ իզալա [ըստ Յուստիի՝ Izzila. իսկ ըստ Կյունիգի՝ Izalā]² անունով մի երկիր

Այս Կոնգի Դարեոս I, Leiden, 1938:
 Դ Ամսաթիվները, որ կարելի են վիճելի լինել, մեջ ենք բերել ըստ Յուստինի և
 Այսնիզի Գաղափարների. տե՛ս F. Justi. Geschichte Irans, Grundriss der Iranis-

² Իզալա անունը անեղծ պահպանված է միմիայն էլամական բնագրի մէջ: Վալսրախր և Բանգը նույն տեղանունը կարդում են Իդիտու, տե՛ս F. Weissbach und W. Bang, Die altperstischen Keilinschriften, Leipzig, 1893, էջ 18—19:

կա. Հակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Արամազդն ինձ օգնեց: Շնորհիվ Արամազդի իմ բանակը շատ մարդ սպանեց ապստամբների բանակից: Անամակա ամսի 15-ն էր [ըստ Յուստիի՝ 18 հունվարի 520 թ., իսկ ըստ Կյոնիգի՝ 31 դեկտ. 522 թ.], երբ Հակատամարտը տեղի ունեցավ: [Բաբելոնական բնագրում մեջ է բերված նաև արմենների կորուստը՝ 2024 սպանված]:

«Դարեհ թագավորն ասում է.—Ապստամբները երկրորդ անգամ հավարվեցին և դուրս ելան Վահուժիսայի դեմ պատերազմի: Արմենիայի մեջ Աուտիյարա [ըստ Յուստիի՝ Autiyāra, իսկ ըստ Կյոնիգի՝ Ōtijara] անունով մի գավառ կա: Հակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Արամազդն ինձ օգնեց: Շնորհիվ Արամազդի իմ բանակը շատ մարդ կոտորեց թշնամի բանակից: Թուրավահարա ամսի վերջն էր [ըստ Յուստիի՝ 1 հունիսի 520 թ., իսկ ըստ Կյոնիգի՝ 12 հունիսի 521 թ.], երբ Հակատամարտը տեղի ունեցավ: Հետո Դադարշիշը, հնազանդվելով իմ հրամանին, մնաց Արմենիայում, մինչդեռ ևս իմ նիզակը ուղղում էի դեպի Մեդիա»:

[Բաբելոնական բնագրում ցույց է տրված նաև արմենների կորուստը՝ «նրանցից սպանված էին 2045 մարդ և զերի էին վերցված 2559 հոգի»]:

Ինչպես ենթադրում են Մարկվարտը, Խալաթյանցը¹ և ուրիշները, արմենների այս ապստամբությունը կարող էր կապ ունեցած լինել Բաբելոնիայի ապստամբություն հետ, ուր Բաբելոնական թագավորական զահի թեկնածու էր համարում իրեն Արախա անունով մի արմեն, Հալդիտայի որդին:

Բեհիստունի արձանագրության համապատասխան այդ հատվածը ևս մեջ եմ բերում ընդարձակ բովանդակությամբ.

«Դարեհ թագավորն ասում է.—Իմ Պարսկաստան ու Մեդիա գտնված ժամանակ բաբելոնացիները երկրորդ անգամ ապստամբեցին իմ դեմ: Ապստամբեց Արախա անունով մի մարդ՝ արմեն, Հալդիտայի որդին: Բաբելոնիայի մեջ Դուբալա անունով մի երկիր կա. այնտեղ ապստամբեց: Այսպես խոսեց և ստեց. «Ես Նաբուքոդոնոսորն եմ,

Կաբոնիգի որդին»: Բաբելոնացիներն ապստամբեցին իմ դեմ և բռնեցին այս Արախայի կողմը, որը Բաբելոնը զրամեջ և զառավ Բաբելոնի թագավոր»:

«Դարեհ թագավորն ասում է.—Ուստի Բաբելոն ուղարկեցի մի բանակ, որի հրամանատար կարգեցի Վինդաֆրա անունով մի մեղացու, իմ ծառային: Այսպես պատվիրեցի նրան, —«Գնա՛ Բաբելոն և կոտորի՛ր այն ապստամբ բանակը, որ ինձ չէ Հանաչում»: Վինդաֆրան դնաց զորաբանակի հետ Բաբելոնի: Արամազդն ինձ օգնեց: Շնորհիվ Արամազդի Վինդաֆրան նվաճեց բաբելոնացիներին և [նրանց] զերի վերցրեց»:

[«Մարկազանա ամսի 22-րդ օրն էր [ըստ Կյոնիգի՝ 2 նոյ. 521 թ.], երբ այս Արախան, որ ասել էր—«Ես Նաբուքոդոնոսորն եմ»՝ ձերբակալվեց իր դավակիցների հետ միասին: Նրանք ինձ մոտ բերվեցին: Այնուհետև ևս այսպես վճռեցի՝ Արախան և զխալոր իր գործակիցները պետք է Բաբելոնի մեջ ցից հանվեն: Ահա այսպես մեռան»]:

Այս արձանագրության մեջ մատնանշված են, ինչպես տեսնում ենք, Դարեհի զորավարների անընդհատ հաղթությունները: Սակայն այդ հավանական ու համոզիչ չէ: Ուշագրավ է նախ և առաջ, որ ապստամբների դեմ անհրաժեշտ է եղել վարել հինգ Հակատամարտ և նրանց հետ պատերազմել ավելի քան մեկ տարի: Բացի այդ, արձանագրությունից բնավ չէ երևում, որ առաջին երեք մարտերում Դադարշիշը հաղթած լինեք արմեններին: Ընդհակառակը, արմենները, ըստ երևույթին, իրենք էին հաղթել թշնամուն: Այդ հաջողությունն է եղել, հավանորեն, պատճառը, որ Դարեհը հարկադրված է եղել նոր զորավար ու նոր բանակ ուղարկել արմենների դեմ, որոնք առաջացել էին մինչև Ասորեստան:

Արմենները, որոնք ձգտում էին ազատություն ձեռք բերել, ինչպես ենթադրում են պատմագետները², որոշ գաղափարություն էին կազմել Բաբելոնիայի և թերևս նաև Մեդիայի հետ: Բայց ապստամբած երկրներից և ոչ մեկը չկարողացավ թոթա-

¹ Փակագծերի մեջ դրված հատվածը, որը պարսկական բնագրի մեջ չարգված է, ավելացված է համաձայն էլամական և բաբելոնական բնագրերի:

² Համեմատե՛ք K. Astan, Études historiques sur le peuple arménien, Paris, 1909, էջ 71. Hübischmann, Armenische Grammatik, Leipzig, 1895, էջ 9 և ուրիշ:

¹ S. A. J. Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, Zweites Heft, Leipzig, 1905, էջ 166—167. Халатьянц, Очерк истории Армении, էջ 85 և ուրիշ:

փել պարսկական լուծը և վերջնական հաղթությունը մնաց Դարեհի կողմը:

Բեհիստունի արձանագրության մեջ առանձին կարևորություն ունեն աշխարհագրական այն վայրերի հիշատակումները, ուր տեղի էին ունեցել վերոհիշյալ մարտերը:

Արմենների առաջին երեք կռիվները պարսից դեմ տեղի էին ունեցել, ինչպես տեսանք, Արմենիայի սահմաններում՝ Զուլա ավանի և Տիգրա ու Ուշյամա կամ Հուլավա բերդերի մոտ: շորրորդ կռիվը տեղի էր ունեցել Արմենիայի սահմաններից դուրս՝ Ասորեստանի Իզալա (կարգում են նաև Իզզիլա և Իզիտու) երկրում, իսկ հինգերորդը՝ նորից Արմենիայի Աուտիյարա կամ Օտիյարա գավառում:

Մատնանշված այս հինգ պատմական հին վայրերի անունների ու տեղագրության ճշամամբ կորոշվի հարկավ, թե ո՞րտեղ էր գտնվում ապստամբած արմենների այն նոր հայրենիքը, որը Դարեհ Ա-ի արձանագրության մեջ կոչվում է «Արմինա»:

Գերմանական գիտնական Ֆերդինանդ Յուստին իր «Իրանի պատմության» մեջ¹ Զուլա ավանի անունը զուգադրում է բերդական այժմյան Զուլանի հետ և մատնացույց է անում, ու նման անուն ունեցող մի տեղ գտնվում է նաև այժմյան Զեդիբեի մոտ: Տիգրա բերդը նա նույնն է համարում այժմյան Տիլլ ամրության հետ Տիգրիս գետի ափին: Իսկ Աուտիյարա կամ Օտիյարա գավառը համարում է այժմյան Քուրդիստանի Տիլարի շրջանը, որ գտնվում է Վերին Զար գետի հովտում Զուլամերկի ու Ռեանդուզի միջև: Յուստինի այս ենթադրություններն ընդունելի են համարվել և մեջ են բերվում պատմագիտական ու այլ երկիրում²:

Ուշագրության արժանի են Իզալայի և Աուտիյարայի մասին նաև Մարկվարտի և Սանտալճյանի բացատրությունները³: Իզալա երկրի անունը Մարկվարտի ենթադրությամբ համապատասխանում է Իզլլա (izalla) լեռների անվան (այժմյան Տուր-Աբդինի լեռների): Իսկ Աուտիյարա գավառի անունը Սանտալճյանը համապատասխան է համարում Խորենացու Աշխարհացույցի Ալավանք

(«Ալտուանք», «Ատրուանք»)⁴ գավառի անվան, որը գտնվում էր պատմական Հայաստանի Կորճայք նահանգում:

Տեղանունների վերոհիշյալ համեմատություններն ու նույնացումները չէ կարելի բաց իս համարել հաստատուն և վերջնական: Մեջ բերված ենթադրությունները կարող են ղեռ ապացուցման նոր ու ավելի համոզիչ տվյալների օգնությամբ: Սակայն, ինձ թվում է, որ միանգամայն անվիճելի կարելի է ընդունել, որ Զուլա, Տիգրա, Ուշյամա, Իզալա և Աուտիյարա աշխարհագրական տեղերը և երկրները գտնվել են Հին Ասորեստանի հյուսիսակողմում՝ պատմական Հայաստանի Աղձնիքում ու Կորճայքում և կամ նրանց հարևան շրջաններում, ուր, ինչպես տեսանք, հին հունական աղբյուրները և հայկական ավանդությունը մատնացույց են անում հայ ժողովրդի նախահայրերի հնագույն գաղթավայրերը:

Հին պարսիկների իշխանությունը, որ հաստատվել էր Արմենիայում Կյուրոս Մեծի ժամանակ (550—529 թ. նախքան մեր թվ.)՝ շարունակվեց այստեղ մոտ երկու հարյուր տարի մինչև Աքեմենյանների թագավորության անկումը 330 թվին:

Դարեհ Ա-ի ժամանակ (522—486 թ. մեր թվ. առ.) Աքեմենյան Պարսկաստանի բոլոր երկրները, նրանց թվում նաև Արմենիան, որոնք Դարեհի թագավորելուց առաջ, մեծ մասամբ, ավելի անկախ էին ու ինքնուրույն՝ ենթարկվեցին պետական ու վարչական վերակազմության: 522—520 թվերի ապստամբություններից հետո Դարեհ Ա-ը հասկացել էր, որ թուլակապ ու ապակենտրոնացած Պարսկաստանն անհրաժեշտ է դարձնել կենտրոնացած ու սերտ միացած պետություն: Ուստի նա ամբողջ պարսկական պետությունը բաժանեց, ինչպես վկայում է Հերոդոտը, 20 մեծ շրջանների, որոնց կառավարությունը հանձնեց հատուկ պաշտոնյաների, որ անվանվում էին սատրապներ (հին պարսկ. «խշաթրապա» = հայեր. «աշխարհապահ»): Սատրապները ենթարկված էին անմիջապես Դարեհի բարձրագույն իշխանությանը: Նրանք ունեին իրենց շրջաններում վարչական ու դատական իշխանություն և նրանց գլխավոր պարտականություններից մեկն էր նաև հարկերի հավաքումը:

Աղբյուրների վկայություններից երևում է, որ շատ տեղերում և, ըստ երևույթին, նաև Արմենիայում, նախկին տեղական

¹ Sk'n Grundriss der Iranischen Philologie, Bd. II, 5, էջ 429:

² Համեմատե *Халатъяну*, Очерк, էջ 86—88. Գոլեևս և Խաչ, Պատմություն հին հայերի, պր. 2, Թիֆլիս, 1909, էջ 84—85 և ուրիշ:

³ Sk'n Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, II, էջ 167. J. Sandalagian, Histoire documentaire de l'Arménie, II, Rome, 1917:

⁴ Sk'n Հյուբրման, Հին Հայոց տեղույ անունները, թարգմ. Պիլեզիկյանի, Վիեննա, 1907, էջ 205:

Բացի գրամական հարկագումարից Արմենիան պարտավոր է եղել ուղարկել Պարսից թագավորին յուրաքանչյուր տարի 20.000 բուռակ:

«Երկիրը [Արմենիան],—ասում է Ստրաբոնը (XI, 14, 9),—ունի ձիերի համար շատ արոտներ, որոնք մեղականներից վատ չեն. այնպես որ նեսեական ձիերը, որ գործածում էին Պարսից թագավորները, այստեղ էլ էին սնուցանվում, և Արմենիայի սատրապը Պարսից թագավորին ուղարկում էր տարեկան 20.000 բուռակ Միթրայի տոնի համար»: Ինչպես և Դարեհ Ա.-ի նախորդների ժամանակ, արմենները 519 թվից հետո ևս տալիս էին Պարսկաստանին հետևակ ու ձիավոր զորք: Արմենական օժանդակ այս զորամասը, ինչպես կարելի է եզրակացնել աղբյուրների վկայություններից, մասնակցել է, հավանորեն, այն բոլոր պատերազմներին, որ վարում էին Դարեհ Ա.-ը և նրա հաջորդները սկյութացիների, հույների, ու եգիպտացիների դեմ: Արմենները հիշատակված են, օրինակ, Քսերքսեսի զորաբանակի շարքերում, որն արշավելու էր Հունաստան (480 թ. նախքան մեր թվ.): Հերոդոտոսը վկայում է (VII, 73), որ այս արշավանքին մասնակցող արմենները զինված են եղել փուլոգիացիների նման և վերջինների հետ գտնվել են Դարեհի փեսա Արտոքսեսի հրամանատարության տակ: Նրանք ունեցել են իրենք զենք ու հանդերձանք՝ հյուսված սաղավարտներ, փոքր վահաններ, կարճ նիզակներ, տեգեր, սրեր և բարձր ձուլված կոշիկներ:

Ուշագրավ է առանձնապես, որ Հերոդոտոսի ցուցումները լիովին հաստատում են վերոհիշյալ մեր եզրակացությունը նախնական Արմենիա-Արմինայի տեղադրության մասին և արմենների դադթավայրերը պարզ կերպով մատնանշում են բացի Փոքր Հայքից, հատկապես, Մոփքում և Աղձնիքում: Հերոդոտոսի վկայություններից երևում է, որ նրա ժամանակ արմենները գրաված էին եղել Հայկական լեռնաշխարհի միմիայն հարավային ու, զլխաւովորապես, հարավ-արևմտյան շրջանները, իսկ Արարատյան դաշտում այդ ժամանակ ապրել են սասպեյրները և ուրարտացիները: Այս վերջինները նրա մոտ անվանված են ալարոդներ:

«Մատիենները, սասպեյրները և ալարոդները,—ասում է նա (III, 94),—հարկ էին վճարում 200 տաղանդ: Նրանք կազմում էին 18-րդ սատրապությունը»:

Այս վկայությունն իրավամբ մի պարզ ապացույց է համարվում, որ պատմական Հայաստանի հյուսիսային շրջանները՝ Սպերը, Այրարատը և Ատրպատականը 5-րդ դարում մեր թվականությունից առաջ գտնվել են Արմենիայի սահմաններից դուրս և համարվել են առանձին սատրապություն:

Արմենների երկրի տեղադրության վերաբերող Հերոդոտոսի կարևոր վկայությունները, որ Հայաստանի պատմական աշխարհագրության համար ունեն խոշոր նշանակություն՝ թարգմանաբար մեջ եմ բերում գրեթե առանց կրճատումների:

1. Հերոդոտոս, Պատմություն, I, 72՝

«Մեղական և կյուդիական թագավորությունների մեջ ահամանն էր Հալիս գետը, որը հոսում էր Արմենների լեռից կիլիկեցիների միջոցով»:

2. Նույնը, I, 180՝

«Նրա [Բաբելոն քաղաքի] միջով անցնում է մի մեծ և խոր ու արագ գետ, որի անունն է Եփրատ. նա հոսում է արմենների կողմից ու թափվում է էրյութրեական ծովը»:

3. Նույնը, V, 49՝

«Փուլոգիացիներին հարևան են կապպադովկիացիները, որոնց մենք անվանում ենք սյուրիացիներ, սրանց հարևան են կիլիկեցիները... Կիլիկեցիներին սահմանակից են արմենները, և սրանք հարուստ են անասուններով, իսկ արմեններին հարևան են մատիենները»:

4. Նույնը, V, 52՝

«Կիլիկիայի և Արմենիայի սահմանը կազմում է նավարկելի մի գետ, որի անունն է Եփրատ: Արմենիայում գտնվում են 15 կայարան հանգստյան տեղերով 56½ փարսախ տարածություն վրա. այնտեղ կա և մի բերդ: Արմենիայից Մատիենն անցնելուց հետո այստեղ ևս գտնվում են 34 կայարաններ 137 փարսախ տարածության վրա»:

Այս վկայություններից առաջինը, որի մեջ մատնանշված է, որ Հալիս գետը հոսում է Արմենների լեռից՝ վերաբերում է Փոքր Հայքին: Իսկ երրորդ և չորրորդ վկայությունները պարզ կերպով որոշում են Արմենիայի սահմանները, որը գտնվում էր Եփրատի արևելակողմում:

Հերոդոտոսի մոտ հին Կապպադովկիայի արևելյան մասը, այսինքն՝ Մելիտենեի (այժմյան Մալաթիայի) շրջանը՝ համարվում է Կիլիկիայի մաս: Սրա ու հարավ-արևմտյան Արմենիայի

¹ Տե՛ս Հեռոդ., VII, 73:

միջև իբրև սահման ցույց է տրված Եփրատ գետը: Այս գետի մոտից, ինչպես երևում է շորթորդ վկայությունից, 56 փարսախ (մոտ 300—350 կիլոմետր) տարածության վրա Արմենիայի միջով անցել է Սարգեսից Շոշ գնացող Պարսից «արքայական» կոշվոզ մեծ ճանապարհը, որի ուղղությունը պետք է ենթադրել այժմյան Մալաթիայից Նաբաթիոյի դաշտի միջով գետի Տիգրիս գետն Ամիդ—Դիարբեքի մոտ և այստեղից գետի այժմյան Զեդրիս, որը գտնվել է, հավանորեն, մատիկների երկրում¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Եփրատի արևելակողմում գտնվող Արմենիայի տեղագրությունը Հերոդոտոսի մոտ ևս ցույց է տրված Ստորին Արածանիի և Վերին Տիգրիսի շրջաններում՝ ին Ծոփրում ու Աղձնիրում:

Առանձնապես կարևոր է ու հետաքրքիր Հերոդոտոսի մոտ նաև նրա մանրամասն վկայությունը առևտրի մասին, որը Եփրատ գետի հոսանքով տեղի էր ունենում Արմենիայի ու Բաբելոնի միջև:

Հերոդոտոս, Պատմություն, գիրք 1, 194՝
«Այժմ ևս կապտմեմ թե ի՛նչն է, իմ կարծիքով, ամենից զարմանալիս իրեն քաղաքից [Բաբելոնից] հետո սրանց մոտ: Նրանց [ասորեստանցիների] նավերը, որոնք գետի վրայով գալիս են Բաբելոն՝ կլոր են և բոլորը կաշիապատ են: Արմենների երկրում, որոնք բնակվում են ասորեստանցիներից վերև՝ սրանք կտրում են ուռիներ, շինում նավի կողերը և պատում են այդ կաշվե ծածկով, տալով հատակի ձև, և ո՛չ նավի ետևի կողմն են ընդարձակում, ո՛չ էլ նրա առջևի կողմը նեղացնում, այլ տալիս են նրան վահանի նման կլոր ձև: Երբնում են ամբողջ նավը ծղոտով, բեռնում են և թողնում, որ իջնե գետն ի վայր: Մեծ մասամբ նավերով տանում են գինիով լիքը արմավենի տակառներ: Նավը վարում են երկու ղեկի օգնությամբ երկու կանգնած մարդ՝ մեկը նրանցից ղեկը քաշում է գետի իրեն, մյուսը հրում է իրենից: Այդ նավերը լինում են և շատ մեծ և ավելի փոքր: Նրանցից անամեծերը տանում են հինգ հազար տաղանդ բեռ: Ամեն մի նավում գտնվում է մեկ էջ, իսկ մեծ նավերում մի քա-

նիսը, Բաբելոն հասնելուց և բեռը ծախելուց հետո՝ նրանք [ասորեստանցիները] վաճառում են նաև նավի կմախքը և ամբողջ ծղոտը, իսկ կաշին բարձում են էջերի վրա և նորից գնում արմենների երկիրը: Որովհետև գետն ի վեր անկարելի է նավել գետի արագության պատճառով՝ ուստի և նրանք նավերը պատրաստում են ո՛չ թե փայտից, այլ կաշվից: Իսկ երբ նրանք, էջերը քշելով, ետ են դառնում արմենների երկիրը, նույն եղանակով պատրաստում են ուրիշ նավեր: Այսպես են նրանց նավերը»:

Հույն պատմագիր ուշագրավ այս վկայությունը, ինչպես մատնանշել եմ Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին ռուսերեն իմ աշխատության մեջ¹, սխալ է հասկացվել պատմագիտական գրեթե բոլոր նորագույն երկերում: Հիմնվելով այս վկայության վրա՝ պատմագետները կարծել են, որ առևտրի միջնորդներն Արմենիայի ու Բաբելոնի միջև, որը նկարագրված է Հերոդոտոսի մոտ, եղել են արմենները: Բայց, իրապես, Հերոդոտոսի բնագրում պարզ ասված է, որ ապրանք էին փոխադրում Արմենիայից Բաբելոն ո՛չ թե արմենները, այլ ասորեստանցիները: Այս հնագույն ժամանակաշրջանում, ինչպես ցույց է տրված նույն իմ աշխատության մեջ՝ սոցիալական շերտավորումը գեղեցիկ շատ թույլ էր արմենների մոտ և առևտուրը կենտրոնացած էր այդ ժամանակ, գլխավորապես, սեմական ժողովուրդների ձեռքում:

Ինչպես ներքև կտեսնենք, արմենների տնտեսության հիմքը Հերոդոտոսի ու Քսենոփոնի ժամանակ անասնապահությունն էր՝ միացած նստակյաց հողագործության հետ:

¹ Տե՛ս «О торговле и городах Армении», էջ 10—11:

¹ Համեմատել իմ նախորդ աշխատությունները՝ «О торговле и городах Армении», էջ 14—16 և «Տիգրան Երկրորդը և հոմեր», էջ 97 և 99: [Տե՛ս նաև սույն հատորում, էջ 195, 492 խմբ.]:

Գ Լ Ո Ւ Խ Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Դ

ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ԵՎ ԱՐՄԵՎՈՏՅԱՆ ԱՐՄԵՆԻԱՆ ԸՍՏ ՔԱՆՈՒՓՈՒՆԷ

1. Հույն գործի նահանգի նահապարհն Արմենիայի միջով.— նորագույն կերպարվածություններն այդ մասին:— 2. Կենտրիտես գետը՝ սահման հարավ-արևելքան Արմենիայի:— 3. Արմենիայի սատրապն էր Օռոնտասը:— 4. Արևմտյան Արմենիայի կառավարիչն էր Տիրիբազը:— 5. Արևելյան և Արևմտյան Արմենիայի տեղադրությունը.— ընդհանրացած սխալ կերպարվածություններն այդ մասին.— արմենները դեռևս չէին մտել Արարատյան դաշտը:— 6. Հայկական լեռնաշխարհում ապրող արմենների հարևան նին ցեղերը.— կարդուխները—խալդայները.— մարդերը.—խալդուրները.—տառխները, փասխանները և այլ ցեղերը:

Արմենների ու նրանց երկրի մասին Արեմենյան Պարսկաստանի ժամանակաշրջանում միակ ու ամենակարևոր աղբյուրը Քսենոփոնի «Անաբասիս»-ն է (=«Արշավանքը»), որի մեջ նկարագրված է Քսենոփոնի և տասը հազար հույն զորքի վերադարձը Բաբելոնի մոտից Արմենիայի ու Տրապիզոնի վրայով Հունաստան (401—400 թթ. նախքան մեր թվ.): Հունական զորքն օգնության էր գնացել Կրտսեր Կյուրոսին, որն ապստամբել էր իր եղբոր՝ Արտաքսերքսես Բ-ի դեմ (404—358 թթ. մեր թվ. առ.): և վերադառնում էր հայրենիք Կունաքսայի մոտ տեղի ունեցած անհաջող ճակատամարտից հետո: Քսենոփոնի հաղորդած տեղեկություններն Արմենիայի մասին միանգամայն արժանահավասար են ու վստահելի, որովհետև նա ինքն անձամբ եղել է Արմենիայում և նկարագրել է այս երկիրն իբրև ականատես:

Այդ տեղեկությունները վերաբերում են Արմենիայի այն շրջաններին, որոնց միջով անցել էին հույները: Ուստի և կարելի է, ամենից առաջ, որոշել Քսենոփոնի և հույն զորքերի նահանջի ճանապարհն Արմենիայի վրայով:

Նահանջի այդ ճանապարհը, դժբախտաբար, դեռևս վիճաբանության առարկա է և վերջնականապես դեռ չէ պարզված:

Պատմական ու աշխարհագրական հին ու նոր երկերում այդ մասին հաղորդվում են տարբեր, մեծ մասամբ, շփոթ ու հակասական տեղեկություններ, և այս կարևոր խնդիրը կարոտ է դեռ նոր ու լուրջ ուսումնասիրություն:

Մինչ այդ՝ մեջ ենք բերում եվրոպական պատմագետների ու աշխարհագրագետների նորագույն ենթադրություններն այդ մասին, որ համարվում են հավանական:

Ըստ Քսենոփոնի՝ նահանջող հելլեն զորքը մտել էր Արմենիա, անցնելով Կենտրիտես գետը, այժմյան Բոհտան-սուն, որը Արմենիան բաժանում էր կարդուխների երկրից: Հեման-Հաուպտը, որը հենվելով Քսենոփոնի հաղորդած տեղեկությունների վրա՝ նահանջի ճանապարհը մանրամասն ուսումնասիրել է տեղում, — ենթադրում է¹, որ հույները Կենտրիտես գետն անցել էին այժմյան Թիլի հյուսիսակողմում գտնվող Քանիմիրի գյուղի մոտ:

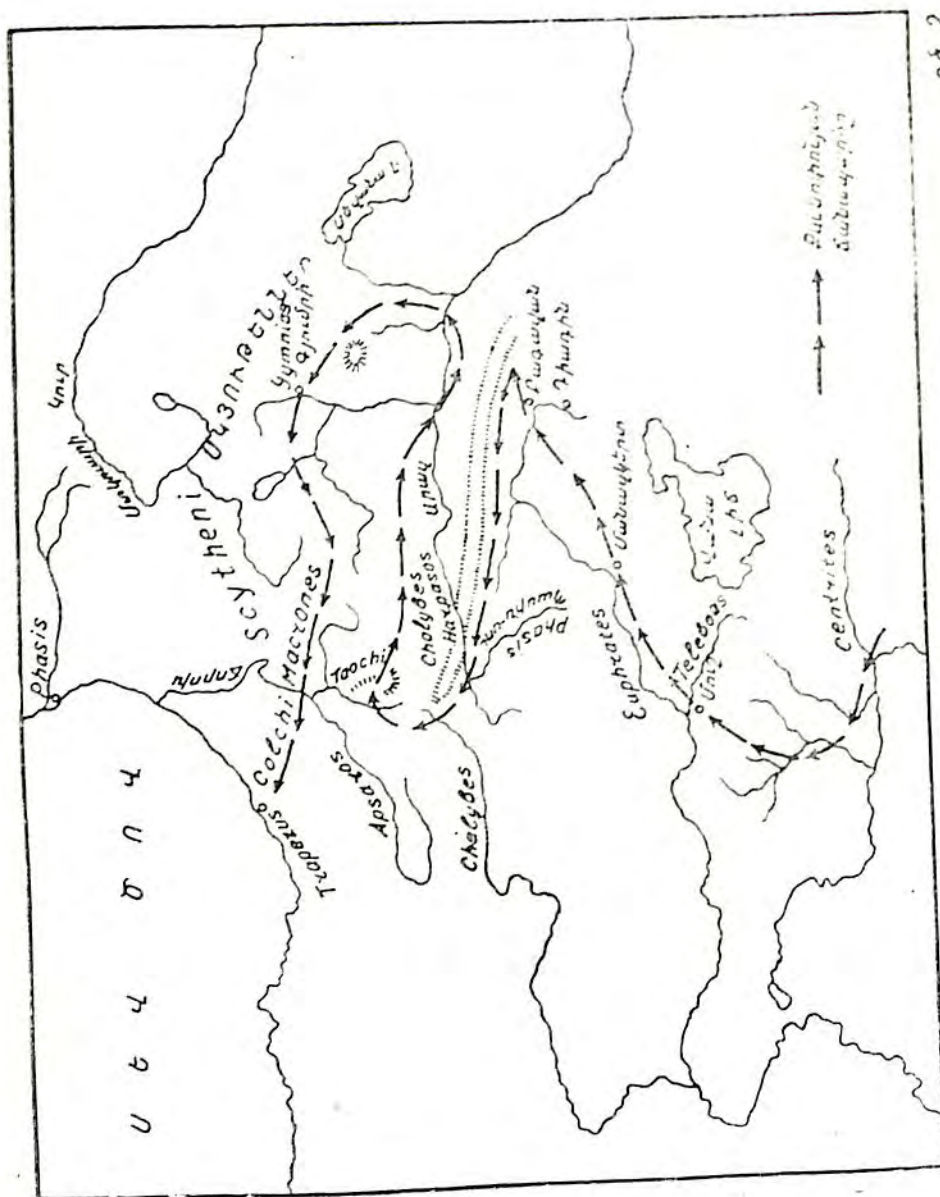
Հավանական է համարվում, բացի այդ, որ Կենտրիտես գետը անցնելուց հետո հույները գնացել էին դեպի հյուսիս և Տավրոսյան լեռներով իջել էին Մշո դաշտը ու հասել մինչև Տելեբոաս գետը, որը Մարկիարտը համարատեսիսն է համարում հին Մեղ (այժմյան Կարասու) գետին²:

Շարունակելով իրենց ճանապարհը Տելեբոաս գետի մոտից՝ նրանք գնացել էին վեց օրվա ճանապարհ, 30 փարսախ, և հասել մինչև Եփրատ գետը, որն անցել էին, թրջվելով մինչև պորտ: Հույները լսած են եղել, որ այդ տեղից հեռու չեն Եփրատի ակունքները:

Գերմանական գիտնականները, որ մանրամասն ուսումնասիրել են հույն զորքի նահանջի ճանապարհը, ենթադրել են, որ Քսենոփոնի մոտ հիշատակված Եփրատն Արևելյան Եփրատն է՝ հին Արածանին: Գիտնականների մի մասի կարծիքով, Մշո դաշտից հույները շարունակել էին իրենց ճանապարհը դեպի հյուսիս կամ հյուսիս-արևելք և, անցնելով Եփրատ-Արածանին՝ ուղղվել էին դեպի Խնուսի դաշտը և այստեղից Կարնո շրջանը, իսկ մյուս մասի կարծիքով՝ հույները Մշո դաշտից մտել էին Մանազկերտի շրջանը, գնացել էին այստեղից դեպի հյուսիս և Եփրատ-Արածա-

¹ Տե՛ս C. F. Lehmann-Haupt, Armenten einst und jetzt, Bd. 1, Berlin, 1910, էջ 340—352:

² Տե՛ս Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, Philologus, X, Heft 1, էջ 236:

գծ. 2.

Քսենոփոնի և Տալեի հաշված Նախապարհի մասնավորը

ներն անցել էին այժմյան Ղարաբաղի մոտ ու դուրս եկել Ալաշ-կերտի դաշտը:

Հռոմեական հին աշխարհագրագետի ուսումնասիրությունն ինձ հիմք էր ծառայել ենթադրելու¹, որ հույները Մանազկերտի շրջանից գնացել էին ո՛չ թե դեպի Ղարաբաղի սե, այլ քարտեզում նշանակված Մուսր—Դիդեմ հաղորդակցության գծով դեպի Դիա-դին—Բագավանի շրջանը, որը, հավանորեն, կազմում էր այդ ժամանակ Արմենիայի հյուսիս-արևելյան սահմանը:

Նահանջող հույն զորքի ճանապարհը Բագավանի կողմերից մինչև Տրապիզոն լուսաբանված է իմ «Հին Հայաստանի և Ան-դրեկովկասի պատմության մի քանի պրոբլեմների մասին» նորագույն աշխատության մեջ²: Նրանց ճանապարհի շարունակու-թյունը ես ենթադրել էի այստեղից հետևյալ ուղղությամբ,— Ալաշկերտի դաշտի և Դելիբաբայի վրայով դեպի Պասին-սու գետը, որը Քսենոփոնի մոտ անվանված է Փասիս, այստեղից դեպի Օլթիի շրջանը, ուր գտնվում էր տառիների երկիրը, և այնուհետև Սարիգամիշի շրջանով և Կարսի հարավակողմով դեպի Կաղզվանի կողմերը և Հարբաղոս գետը՝ այժմյան Արաքս—Արազը:

Հարբաղոսի նույնացումը Արազ գետի հետ հնարավորու-թյուն էր տվել ինձ Քսենոփոնի մոտ հիշատակված «մեծ, հա-րուստ և բազմամարդ» Գյումնիաս քաղաքի տեղագրությունը որո-շելու սկզբնականների երկրում՝ այժմյան Գյումրի-Լենինականում: Այստեղից հույների ճանապարհը մինչև Տրապիզոն որոշվում է միանգամայն բավարար ճշտությամբ: Լենինական-Գյումրիի մո-տից նրանք գնացել էին Զարիշատի շրջանի միջով և Արդահանի հարավակողմով դեպի Ճորոխ գետը և այնտեղից մակրոնների ու կոլխերի երկրների միջով ու դժվարանցանելի լեռնային տեղե-րով դեպի Տրապիզոն:

Քսենոփոնն Արմենիան անվանում է ընդարձակ ու բարեկե-ցիկ երկիր: Նրա ժամանակ Արմենիայի սատրապն է եղել Օրոնտասը (*Օրոնտես* = «Երուսաղեմ»): Սա ծագում էր, ինչպես երե-վում է Ստրաբոնի մի վկայությունից (*XI, 14, 15*)՝ պարսկական բարձր ազնվականության վերաբերյալ սերունդից, որը դահ էր բարձրացրել Դարեհ Ա-ին:

¹ Տե՛ս «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», Երևան, 1936, էջ 37—40:

² Երևան, 1944 թ.:

«Կարգութիւնների երկիրն անցնելուց հետո,—վկայում է Քսենոփոնը¹,—ասում էին, որ [հույները] կզան Արմենիա, որը մեծ է ու հարուստ և գտնվում է Օրոնտասի իշխանության տակ»:

Թեև պատմագիտական գրեթե բոլոր երկերում մատնանշվում է, որ Արմենիան Քսենոփոնի ժամանակ ունեցել է երկու սատրապ², սակայն մեջ բերված այս վկայությունից կարելի է թերևս հետևել, որ ինչպես Հերոդոտոսի, նույնպես և Քսենոփոնի ժամանակ, Արմենիան ունեցել է, հավանորեն, միայն մեկ սատրապ:

Վերահիշյալ երկերի մեջ բերված հետևություններից հիմք է ծառայել, անշուշտ, այն, որ բացի սատրապ Օրոնտասից Քսենոփոնի մոտ հիշատակված է նաև Արեմտյան Արմենիայի—Տավրոսյան լեռների հյուսիսակողմում գտնվող արմենական շրջանների—առանձին կառավարիչը, Տիրիբազը, որին համարել են Արմենիայի այս մասի սատրապ: Կարելի է սակայն ենթադրել, որ այս Տիրիբազը, որը Քսենոփոնի մոտ (IV, 4, 4) անվանված է Արեմտյան Արմենիայի «հյուպարքոս» (ὑπαρχος), այսինքն՝ փոխկառավարիչ, եղել է, հավանորեն, Օրոնտաս սատրապի օգնականը: Ինչպես վկայում է Քսենոփոնը, Տիրիբազը Պարսից թագավոր Արտաքսերքսես Բ-ի բարեկամն էր և ուներ Պարսից թագավորին ձի նստեցնելու հատուկ արտոնություն (IV, 4, 4)³: Նույն այս Տիրիբազը, ասում է Քսենոփոնը «Անաբասիս»-ի վերջաբանում (VII, 8, 25), կուսակալն էր փասիանների և հեսպերիտների:

Ենթադրելով որ Քսենոփոնի ժամանակ Արմենիան վարչականապես բաժանված է եղել երկու մասերի՝ արևելյան և արևմտյան, պատմագետները, իմ կարծիքով, սխալ են որոշել սրանց տեղերը: Ադոնցը, օրինակ, կարծում է, որ Քսենոփոնի հիշատակած Արմենիայի արևելյան ու արևմտյան մասերը համապատասխանում են, իսկապես, Արեմենյան ժամանակաշրջանի վերահիշ-

¹ «Անաբասիս», գր. III, գլ. 5, 17:

² Տե՛ս Գաբազալյան, բնական պատմություն Հայոց, Ա., էջ 67. Халатбегий, Очерк истории Армении, էջ 92. Զ. Գեյցեր, Համառոտ պատմություն Հայոց թագմ. Գալեմարյանի, էջ 7. Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, էջ 760 և ուրիշ: Որ Արմենիան Քսենոփոնի ժամանակ ունեցել է միայն մեկ սատրապ՝ այդ մասնանշված է նաև Լեոյի մոտ՝ «Հայոց պատմություն», հատ. Ա., Թիֆլիս, 1917, էջ 331:

³ Քսենոփոնի վկայությունները Օրոնտասի և Տիրիբազի մասին շփոթված են ու սխալ են մեկնված պատմագիտական մի շարք երկերում: Վիդարնայի սերունդից էր ծագում ունեցող Տիրիբազը, ինչպես մատնանշում են Գաբազալյանը, Խալաթբեյը և ուրիշները, այլ Օրոնտասը:

յալ 13-րդ և 18-րդ սատրապություններին⁴: Այդ, իհարկե, ճիշտ չէ: Հերոդոտոսի ժամանակից հետո մինչև Քսենոփոնը սասպեյրների, ալարոզների և մատինների երկիրը չէր կարող, անշուշտ, գաղտնի լինել Արեւելյան Արմենիա: Վերջինս, ինչպես դժվար չէ կռահել Քսենոփոնի վկայություններից, ըստ երևույթին, գտնվում էր այդ ժամանակ Տավրոսյան լեռների ու Վանա լճի հարավակողմում: Սխալ է, անտարակույս, նաև Լեոյի ենթադրությունը⁵, որ իբրեւ թե Արեւելյան Արմենիան պարունակում էր իր մեջ Արածանիի վերին հովիտը (Ալաշկերտը, Դիադինը): Ճիշտ չէ, բայց իս նաև Գեորգ Ասլանի ենթադրությունը, որը Արեւելյան Արմենիա է համարում Արաքս գետի ավազանի շրջանները, իսկ Արեմտյան Արմենիա՝ Եփրատ գետինը⁶:

Ի նկատի ունենալով արմենների վերև մատնանշված դադրավայրերը, ինձ թվում է, կարելի է ենթադրել, որ Քսենոփոնի ժամանակ Արեւելյան Արմենիա է համարվել, հավանորեն, Տավրոսյան լեռների ու Վանա լճի հարավակողմում գտնվող արմենական երկիրը, իսկ Արեմտյան Արմենիա՝ նույն լեռների հյուսիսակողմում գտնվող Արածանիի հովիտները և Մշո գաղաթ մինչև Փորը Հայք ու Սև ծով:

Արմեններն այս ժամանակաշրջանում գեոևս չէին անցել Արաքսայան գաղաթ և այնտեղ գեո ապրում էին սասպեյրները, ալարոզները և հին բնիկ ցեղերը: Արմենների երկիրը, ըստ երևույթին, հասնում էր հյուսիս-արևելքում մինչև Բագրևանդ ու Ծաղկոտն:

Քսենոփոնի ժամանակ Հայկական լեռնաշխարհի դանազան կողմերում բացի արմեններից ապրել են այլևայլ ցեղեր, որոնց մի մասը հիշատակված է Հերոդոտոսի ու Քսենոփոնի երկերում: Պատմագիտական ուսումնասիրություններում այս ցեղերի մասին հաճախ տրվում են սխալ լուսաբանություններ, ուստի և այս խնդիրը կարոտ է հատուկ ընդարձակ քննություն:

Արմեններին հարևան էին հարավում կարգութիւնները, որոնք

⁴ Տե՛ս Н. Адонц, Армения в эпоху Оссманов, էջ 399: Համեմատել նաև К. Аслан, Études historiques sur le peuple arménien, Paris, 1909, էջ 71 և ուրիշ:

⁵ Տե՛ս Լեո, Հայոց պատմություն, Ա., էջ 331: Համեմատել նաև Халатбегий, Очерк истории Армении, էջ 92, որը Արեւելյան Արմենիայի մայրաքաղաք է համարում Շահադիվանը:

⁶ Տե՛ս К. Аслан, Études historiques, էջ 71:

գտնվում էին, ինչպես տեսանք, Կենտրիտես գետի (ալժմյան Բոտան-սուի) հարավում: Քսենոփոնի նկարագրած կարգութաների երկիրը համապատասխանում է հին հայ պատմիչների մոտ հիշատակված «Կորդուր»-ին, «Կորդուաց աշխարհ»-ին: Քսենոփոնի ժամանակ կարգութաների քաջ ու ուղմիկ ցեղը եղել է անկախ և ենթարկված չէ եղել Պարսից իշխանության: Կարգութաների ու արմենների միջև գոյություն է ունեցել այդ ժամանակ անշաղթ թշնամություն: Կենտրիտես գետի աջ ափի մոտ, մոտավորապես ալժմյան Սղերտի շրջանում, Քսենոփոնի ասելով՝ արմենների գյուղեր չկային պատերազմների պատճառով կարգութաների հետ¹:

Պատմագրիտական երկերում, մեծ մասամբ, ենթադրում են, որ կարգութաներն ալժմյան բուրգերի նախահայրերն են²: Այդ ենթադրությունը համարվում է այժմ սխալ և անբնական: Քսենոփոնի վկայություններից երևում է, որ կարգութաները նստակյաց ժողովուրդ էին և ունեին համեմատաբար բարձր մշակույթ: Հելլենական զորքերը, որ բանակել էին նրանց լքված գյուղերում՝ կարգութաների զեղեցիկ տներում, որ կահավորված էին մեծ քանակությամբ պղնձե ամաններով՝ գտել էին պարենի առատ պաշարներ ու նաև շատ գինի, որ նրանք պահում էին ծեփված հորերում (IV, 2, 22): Առանձնապես հետաքրքիր է նաև Ստրաբոնի վկայությունը (XVI, 1, 24), որը մատնանշում է, որ կարգութաները համարվում էին նշանավոր ճարտարապետներ և փորձառու էին քաղաքների ու բերդերի պաշարման աշխատանքներում: Իբրև զենք նրանք գործ էին ածում, ինչպես վկայում է Քսենոփոնը («Անաբասիս», IV, 2, 28), ազեղներ ու պարսատիկներ: Ազեղներն ունեին մոտավորապես երեք կանգուն, այսինքն, մոտ 1²/₅ մետր երկարություն, իսկ նետերն՝ ավելի քան երկու կանգուն, այսինքն ավելի քան 1 մետր երկարություն («Անաբասիս», IV, 2, 27—28):

Նստակյաց և երկրագործ այս հին ժողովուրդը, ինչպես երևում է մեջ բերված վկայություններից, չէ կարող լինել ալժմյան

խաշնարած ու թափառակյաց բուրգերի նախահայրը: Պրոֆ. Մարկվարտը ենթադրում է¹, որ իրենց լեզվով ու բարբերով կարգութաները, հավանորեն, ցեղակից էին խալդ-ուրարտացիներին: Բայց այս ենթադրությունը ևս, որը հիմնավորված չէ փաստական տվյալներով՝ չէ կարող համոզել լինել ու բնորոշել: Ուստի և կարգութաների ազգակցության խնդիրը փոքր-ասիական այս կամ այն ցեղի հետ մնում է դեռևս մութ և անորոշ:

Ինչպես հաղորդում է Քսենոփոնը (Անաբասիս, IV, 3, 4), Կենտրիտես գետի մոտ Օրոնտասի զորքի մեջ բացի արմեններից կային նաև մարդեր և խալդայներ (χελδαιοι)՝ վարձկան:

«Ասում էին,—պատմում է Քսենոփոնը,—որ խալդայներն ազատ են ու ուղմունակ: Իբրև զենք գործ են ածում երկար վահաններ ու նիզակներ» (IV, 3, 4):

Որ խալդայներն ինքնուրույն են եղել և չեն եղել հպատակված Պարսից թագավորին՝ այդ Քսենոփոնի մոտ մատնանշված է նաև երկու այլ վկայությունների մեջ:

«Իսկ կարգութաներին, տառիներին և խալդայներին,—ասում է Քսենոփոնը,—որոնք չէին հպատակված թագավորին ու նաև խիստ երկյուղալի թշնամիներ էին՝ մեզ հնազանդեցրինք, որովհետև պետք է վերցնեինք կենսամթերքներ, որ նրանք չէին ուզում մեզ մատակարարել» («Անաբասիս», V, 5, 17):

Պրոֆ. Մարկվարտը ենթադրում է, որ Օրոնտասի զորքի մեջ եղած վարձկան խալդայները, հավանորեն, հարավային Արմենիայի խալդ-ուրարտացիներն էին, իսկ երկրորդ վկայության մեջ տառիների հետ նշված խալդայները, որոնք հիշատակված են իբրև անկախ ժողովուրդ խալուբների ու մակրոնների միջև նաև «Անաբասիս»-ի վերջաբանում (VII, 8, 25), ըստ երևույթին, խալուբների հարևան հյուսիսային խալդ-ուրարտացիներն են²:

Մարկվարտի կարծիքով, որ ինձ ևս հավանական է թվում՝ Օրոնտասի զորքի մեջ եղած խալդայները հին Աղձնիքի և, զբլ-խավորապես, Սասունի ու Խույթ լեռան խալդերն էին, որոնք հիշատակված են նաև 6-րդ դարի (նախքան մեր թվ.) հույն պատմագիր Հեկատայոսի մոտ³:

¹ Markwart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, էջ 34:

² Markwart, Südarmenten und die Tigrisquellen, Wien, 1930, էջ 229—230:

³ Տե՛ս նույնը, էջ 229: Համեմատե՛ նաև Մարկվարտի նախորդ աշխատու-

¹ Կարգութաների մասին վերոհիշյալ տեղեկությունները տալիս է Քսենոփոնը «Անաբասիս»-ի երրորդ ու չորրորդ գրքերում՝ III, 5, 16, IV, 4, 1: Արմեններին ու նրանց հարևաններին վերաբերող «Կլուրոպեդիա»-ի ու «Անաբասիս»-ի համապատասխան հատվածները, որ թարգմանել եմ հունարենից, տպագրված են սույն գրքի վերջում՝ հատուկ հավելվածում:

² St. Justi, Geschichte Irans, Grundriss der Iranischen Philologie, II, 5, էջ 464. H. Kiepert, Lehrbuch der alten Geographie, Berlin, 1878, էջ 80. J. Morgan, Histoire du peuple arménien, Paris, 1919, էջ 24. Լեո. Հայոց պատմություն, հատ. Ա., Թիֆլիս, 1917, էջ 330 և ուրիշ:

Վերոհիշյալ վկայություններից, որ վերաբերում են խալդայներին, կարելի է, ինչպես տեսնում ենք, հետևցնել, որ մինչև իսկ 401 — 400 թվերին մեր թվականությունից առաջ խալդ-ուրարտացիները, որ հարևան էին հնդեվրոպական եկվոր արմեններին, որոշ շրջաններում պահպանել էին իրենց անկախությունն ու ինքնուրույնությունը: Դժվար չէ Քսենոփոնի վկայություններից նաև հետևցնել, որ Արքմենյան Պարսկաստանի իշխանությունը հենված է եղել Արմենիայում, գլխավորապես, արմենների ռազմական ուժի վրա, որը, հավանորեն, հիմնական մասն էր կազմում Օրոնտաս սատրապի զորքերի:

Բացի արմեններից ու վարձկան խալդայներից Օրոնտասի զորքի շարքերում հիշատակված են նաև մարդերը: Քսենոփոնի վկայությունից, դժբախտաբար, պարզ չէ, թե արդյոք միայն խալդայներն էին վարձկան, թե նաև մարդերը:

«Սրանք [ձիավորները և հետևակները], — ասում է Քսենոփոնը, — էին Օրոնտասի և Արտուխասի արմենները և մարդերը և խալդայները վարձկան» («Անաբասիս», IV, 3, 4):

Մարկվարտը ենթադրում է, որ այս հատվածում «վարձկան» բառը վերաբերում է ո՛չ միայն խալդայներին, այլև մարդերին¹: Եթե ընդունենք, իրոք, որ մարդերը ևս վարձկաններ էին՝ այդ դեպքում հավանական կարելի է համարել, որ նրանք ևս եղել են ազատ ու անկախ, ինչպես և խալդայները:

Հերոդոտոսը իր պատմության մեջ մարդերին համարում է իրանական նոմադ ժողովուրդ (գր. I, գլ. 125): Բայց Մարկվարտի ասելով՝ մինչև այժմ դեռ պարզ չէ, թե արդյոք մարդերն ի բնի իրանական նոմադներ էին, թե՛ նախաիրանական նոմադ ցեղ էին, որ ժամանակի ընթացքում խառնվել էր իրանյանների հետ և իրանացի²:

Մարկվարտը հավանական է համարում, որ մարդերն այժմյան քուրդերի նախնիներն են: Նրա կարծիքով, այդ աղնարկված է տասներորդ դարի արաբ մատենագիր Մասուդիի մոտ, որը քուրդ ազգաբաններից իմացել էր, որ քուրդերի նախահայրը,

թյունները — «Untersuchungen zur Geschichte von Eran», I, Göttingen, 1896, էջ 65—66 և «Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation», Berlin, 1919, էջ 17:

¹ Sk'ya «Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation», էջ 24:

² Նույնը, էջ 21:

Քուրդը, Մարդի որդին էր: Մասուդիի այս վկայությունը, իրապես, ուշագրավ է, որովհետև հայ մատենագրություն մեջ ևս քուրդերն անվանվում են «ազգն մարաց»:

Մարդերը, ինչպես ենթադրում են, ապրել են պատմական Հայաստանի երկու հին գավառներում, որոնք նրանց անունով կոչվել են Մարդաստան և Մարդադի: Այս գավառներից առաջինը, Մարդաստանը, գտնվել է ո՛չ թե Արճակ լճի արևելակողմում կամ հյուսիս-արևելակողմում, ինչպես ենթադրել են Հյուբշմանը և Ադոնցը³, այլ հին Արտազ գավառի և այժմյան Մակուի արևմտակողմում⁴: Իսկ Մարդադին գտնվել է այժմյան Բինգյուլի հյուսիսակողմում՝ Կարինի շրջանից դեպի հարավ: Ադոնցը ենթադրում է, որ այս գավառի մարդերը հետնորդներն էին հավանորեն, Քսենոփոնի հիշած մարդերի, որոնք, նրա կարծիքով, կառող էին գաղթած լինել հյուսիս հարավից⁵:

Քսենոփոնի ժամանակ, ինչպես մատնանշում է Մարկվարտը, Օրոնտասի զորքի մեջ եղած մարդերը, նաև արմեններն ու խալդայները, ըստ երևույթին, Արևելյան Արմենիայի կամ նաև նրա սահմանակից շրջանների բնակիչներն էին: Այս մարդերի բնակության վայրը Մարկվարտը, հիմնվելով հոմանական աղբյուրների վրա՝ մատնացույց է անում Ադիաբենի ու Կալաբենի հյուսիսակողմում, Վասպուրականի Անձալացիք գավառում, որը գտնվում էր Կենտրիտես գետի (այժմյան Բոհտան-սուլի) վերին հոսանքի կողմերում⁶:

Հյուսիս-արևմտյան կողմից արմեններին հարևան էին խալդուհները: Սրանք, ինչպես և տառիները, հիշատակվում են Քսենոփոնի «Անաբասիս»-ի մեջ իբրև վարձկան զինվորներ Տիրիբազի զորքի շարքերում (IV, 4, 18): Խալդուհների երկրի միջով հեղիններն անցել էին յոթը օրվա ճանապարհ, մոտ 50 փարսախ՝ ավե-

¹ Նույնը, էջ 22:

² Sk'ya Hübshmann, Die altarmenischen Ortsnamen, Indogermanische Forschungen, Bd. 16, 1904, էջ 239 և Adonq, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 316:

³ Sk'ya Ա. Խաչատրյան, Արիական խալդ նախաուրարտյան Հայաստանում, «Տեղեկ. գիտ. և արվ. ինստ.», № 4 (1930), էջ 25 և իմ աշխատությունը «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», էջ 158—159:

⁴ Adonq, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 417, ծան. 5:

⁵ Sk'ya Markwart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, էջ 23—26:

լի քան 250 կիլոմետր: Քսենոփոնը սրանց համարում է ամենա-
ուղիղ ժողովուրդն այն բոլոր ցեղերից, որոնց հետ կռիվներ էին
ունեցել հելլենները (IV, 7, 15): Քսենոփոնի և Ստրաբոնի վկա-
յություններից հայտնի է նմանապես, որ խալկուրների մի մասը,
որն ապրում էր պոնտական լեռներում՝ զբաղվում էր երկաթագոր-
ծությամբ («Անաբասիս», V, 5, 1 և Ստրաբոն, XIV, 3, 19):

Ուշագրավ է այն, որ Քսենոփոնի հիշատակած պոնտական
խալկուրները Ստրաբոնի մոտ (XII, 3, 8) անվանված են խալ-
գայնք: Ինկատի առնելով Ստրաբոնի այս վկայությունը, նաև
այն, որ խալկուրները գտնվում էին ըստ Քսենոփոնի կուլտու-
րական զարգացման համեմատաբար բարձր աստիճանի վրա՝
գիտնականներից շատերը ենթադրում են, որ նրանք ցեղակից էին
խալդ-ուրարտացիներին¹:

Խալկուրների բարքերի, զենքերի ու ամրությունների հետա-
քրքիր նկարագրությունը տալիս է Քսենոփոնը հետևյալ իր վկա-
յության մեջ:

Քսենոփոն, «Անաբասիս», IV, 7, 15—17՝

«Սրանք [խալկուրները] բոլոր ժողովուրդներից, որոնց մի-
ջով անցել էին հելլենները, ամենաքաջն էին և մարտի էին
բռնվում: Նրանք ունեին վուշից պատրաստված զրահներ
մինչև փորը, իսկ զրահածայրների փոխարեն՝ հաստ հյուս-
ված քուղեր: Ունեին նաև սոնապաններ և սաղավարտներ ու
գոտիների մոտ դաշույն՝ նման լակեդեմոնական կեռ փոքր
դանակի, որով սպանում էին, ում որ կարողանում էին
հաղթել, և, կտրելով ու վերցնելով գլուխները՝ մեկնում էին:
Նրանք երգում և պարում էին, երբ թշնամիները կարողա-
նում էին իրենց տեսնել: Ունեին նաև նիզակ, որը ուներ մեկ
ծայր մոտ տասնհինգ կանգուն երկարությամբ: Նրանք
սլաշտապանվում էին քաղաքավայրերում և, երբ հելլենները մո-
տով անցնում էին՝ հետապնդում էին և պատրաստ էին միշտ
կովելու: Ապրում էին ամուր տեղերում, որոնց մեջ հավաք-
ված էր նաև պաշարեղենը. այնպես որ հելլենները ոչինչ
չկարողացան վերցնել այստեղից, այլ սնվում էին այն կեն-
սամթերքներով, որ վերցրել էին տառիսներից»:

¹ Տե՛ս S. Feist, Kultur, Ausbreitung und Herkunft der Indogermanen, Berlin, 1913, էջ 403. Markwart, Südarmanien und die Tigrisquellen, Wien, 1930, էջ 230 և ուրիշ:

Որպես վարձկաններ Տիրիբազի զորքի շարքերում Քսենոփո-
նի մոտ հիշատակված են, բացի խալկուրներից, նաև տառիսնե-
րը: Սրանց երկրի միջով հելլեններն անցել էին հինգ օրվա ճա-
նապարհ՝ մոտ 30 փարսախ² (=մոտավորապես 150 կիլոմետր):
Սրանք, ըստ երևույթին, հարևան են եղել խալկուրներին ու փա-
սիաններին և միասին դիմադրել էին հելլեններին, երբ սրանք
Փասիս—Պասին-սու գետի ավազանից անցել էին մոտակա լեռ-
նանցքը: Տառիսների ու փասիանների անուններից, ինչպես հայտ-
նի է, ծագել են պատմական Հայաստանի «Տայք» և «Քասյան» գա-
վառների անունները:

Բացի վերոհիշյալ ժողովուրդներից՝ Հայկական լեռնաշխարհի
թև արևմտյան և թև հյուսիսային ու արևելյան մասերում բնակ-
վում էին նաև զանազան այլ ցեղեր, որոնք մասամբ հիշատակված
են Հերոդոտոսի, Քսենոփոնի և հունա-հռոմեական այլ երկերում:

Քսենոփոնի վկայություններից գիտենք, որ նահանջող հելլեն-
ները Հայկական բարձրավանդակի հյուսիս-արևմտյան կողմերում՝
Արաքս, Արփա-չայ և Ճորոխ գետերի ուղղությամբ և ավելի արև-
մուտք դեպի Տրապիզոն՝ անցել էին սկյութների, մակրոնների,
կոլխերի, տիբարենների և մոսսինոյկների երկրներով, որոնք բո-
լորը ազատ են եղել և Պարսից թագավորությունից միանգամայն
անկախ: Նույն կողմերում ապրել են հեսպերիտները և փասիան-
ները, որոնք սակայն գտնվել են Տիրիբազի իշխանության տակ:

«Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության մի քանի
պրոբլեմների մասին» իմ աշխատության մեջ ես մանրամասն
ցույց եմ տվել, որ դեռևս ութերորդ դարում մեր թվականության
առաջ Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսում հաստատվել էին հա-
րավային Ռուսաստանից գաղթած կիմմերական-սկյութական ցե-
ղեր, որոնց մի մասը հունա-հռոմեական աղբյուրներում անվան-
ված են սարապարաներ³, սակասաններ⁴ և այնիաններ⁵:

Հերոդոտոսի վկայություններից ևս հայտնի է, որ նրա ժա-
մանակ (մոտավ. 484—425 մեր թվ. առաջ) կողքիսից սկսած
մինչև Մեդական երկիրը (հավանորեն, այժմյան Նախիջևանի
կողմերը)՝ ապրել են սկյութական ցեղեր, որ նրա մոտ անվան-

¹ «Անաբասիս», IV, 7, 1:

² Strabo, XI, 14, 14:

³ Plin., Nat. Hist., VI, 11, 1 (հրատ. Littré-ի):

⁴ Տե՛ս Herod., I, 104 և 110, IV, 37 և 40. III, 94:
IV, 7, 18:

ված են սասակյորներ: Նույն այս ցեղերը, որոնք Տասը հազարի նահանջի ժամանակ (401—400 մեր թվ. առաջ) գտնվել են այժմյան Կարս-Լինինականի շրջաններում և Արարատյան դաշտում՝ Քսենոփոնի մոտ՝ անվանված են սկյութներ:

Հույն զորքերի նահանջից հետո, ինչպես ցույց է տրված նույնպես վերոհիշյալ իմ աշխատության մեջ, Անդրկովկաս էին արշավել և բնակություն էին հաստատել պատմական Հայաստանի հյուսիսում սարմատական ցեղեր, գլխավորապես, սիրակները և, հավանորեն, նաև զոգերը, որոնց անունն են կրում Հին Հայաստանի Շիրակ գավառը և Գուդարը նահանգը:

Կիմմերական, սկյութական և սարմատական ցեղերի գաղթը և հաստատումը Հայաստանի հյուսիսում պատմական կարևոր մի նոր փաստ է, որ պետք է աշուհետև նկատի ունենան ոչ միայն պատմագետները, որ շարաբանում են հայ ժողովրդի էթնիկական ծագումը և կազմավորումը, այլև լեզվաբաններն ու հնագետները, որոնք ուսումնասիրում են հայերեն լեզուն: Հին Հայաստանի տեղանունները ու նաև նրա նշովական կուլտուրան:

Բացի վերոհիշյալ ժողովուրդներից՝ իբրև Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչներ աղբյուրների մեջ հիշատակված են նաև մոսխեր, ուտիներ, պակտիներ և ուրիշ ցեղեր:

Այս բազմազան ցեղերը, որոնց մեծագույն մասը հետագա դարերում ձուլվել էր արմենների հետ՝ Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակ եղել են առանձին ժողովուրդներ՝ յուրաքանչյուրը իր սեփական լեզվով կամ բարբառով: Նրանք գտնվել են, ինչպես երևում է աղբյուրների վկայություններից, կուլտուրական ու սոցիալական զարգացման տարբեր աստիճանների վրա:

Դժվար չէ ուրեմն եզրակացնել, որ հայ ժողովրդի պատմության հնագույն այս ժամանակաշրջանում դեռևս չէր կազմվել մի ժողովուրդ և մի՛ երկիր՝ հայ և Հայաստան, և որ հայության ու պատմական Հայաստանի կազմավորման ընթացքում մեծ դեր են կատարել, բացի խեթերից ու խալդերից, նաև վերև հիշատակված մյուս ժողովուրդները:

¹ Xenoph., Anabasis, IV, 7, 18.

Գ Լ Ո Ւ Խ Վ Ե Ց Ե Ր Ո Ր Դ

ԱՐՄԵՆՆԵՐԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՍՏԱՐԱԿՈՅԻՆ ԿՆՆՅԱԴՐ ԸՍՏ ՔՍԵՆՈՓՈՆԻ

1. Արմենիայի բարեկեցիկ վիճակը.—Սատրապանիստ գյուղը Սղերտի կամ Ռեդվանի շրջանում.—Տելբոաս գետը:—2. Գյուղերի առատ պաշարեղներ Տելբոաս գետի արևելակողմում:—3. Արմենական գյուղերը եփրատ գետի ակունքների մոտ.—գետնափոր տները.—գարուց պատրաստված խմիչքը.—հույների կերուխումը:—4. Արմենական ձիերը:—5. Արմենների տնտեսության հիմքը.—նստակյաց հողագործություն՝ միացած անասնապահության հետ:—6. Կուլտուրական ու կենցաղային տարբերությունները Արմենիայի գանազան շրջաններում:—7. Արմենիայի սոցիալական ու տնտեսական վիճակը.—տոնմային կենցաղը.—գյուղապետները կամ կոմարխները.—բաղաճների բացակայությունը.—բնական տնտեսությունը:—8. Տոնմային համախմբումը բախիվա-արայի իշխանության տակ.—բախիվաի գործը և դրամական հարստությունը.—տոնմային հարաբերությունների բեկումը և տոնմայական իշխանության գոհացումը:—9. Արմենական ամբողջ ժողովուրդը գործ էր.—հին վրացերեն «էրի», որ նշանակում է ժողովուրդ և գործ:—10. Արմենները որպես զինվորական զորավարներ և իբրև «ռազմական ղեկավար».—նման կազմակերպությունը մեղացիների ու հին պարսիկների:—11. Դաշնակից այս ժողովուրդների համագործակցությունը և Հին Արևելքի մեծ պետությունների կործանումը.—Մադի կարծիքն այդ մասին:

Խիստ հետաքրքրական են, մասնավորապես, Քսենոփոնի տված տեղեկությունները արմենների տնտեսական կյանքի և ներքին կենցաղի մասին¹: Արմենիան նա անվանում է «բնդարձակ ու բարեկեցիկ երկիր»: Եվ, իրավի, Քսենոփոնի նկարագրություններից պարզ երևում է և Արմենիայի բարեկեցիկ վիճակը և, մասնավորապես, արմենների գյուղերի լիովնությունն ու պաշարեղների առատությունը:

Հույները, ինչպես վերև ասացինք, մտել էին Արմենիա

¹ Տե՛ս «Անաբասիս», գիրք IV, գլ. 3, 4 և 5:

Կորդուբի կողմից, անցնելով Կենտրիտես (Բոհտան-սու) գետը, որը բաժանում էր Արևելյան Արմենիան կարդուխների երկրից: Այս գետի մոտ, աջ ափի վրա, Քսենոփոնի ասելով, գյուղեր չեն եղել կարդուխների հետ կոիվների պատճառով: Գետից 5 փարսախ կամ մոտավորապես 25 կիլոմետր հեռավորության վրա, այժմյան Սղերտի կամ Ռեզվանի շրջանում, հույները մտել էին մի մեծ գյուղ, ուր տների մեծամասնության վրա եղել են աշտարակներ: Այս գյուղն ունեցել է սատրապի բնակության համար ապարանք-ամրոց: Ինչպես առանձնապես մատնանշում է Քսենոփոնը, հույները կարողացել էին ձեռք բերել այստեղ կենսամթերքների առատ պաշարներ:

Շարժվելով այստեղից դեպի հյուսիս և անցնելով 25 փարսախ կամ մոտ 125 կիլոմետր՝ հույներն իջել էին Մշո դաշտը և հասել մինչև Տելեբոաս գետը, որը, ինչպես ասացինք, Մարկվարտը համապատասխան է համարում հին Մեղ գետին (այժմ՝ Կարասու): Այս շրջանը համարվել է Արևմտյան Արմենիայի մասը և գտնվել է, ինչպես տեսանք, հյուսարքոս Տիրիբադի իշխանության տակ:

«Տելեբոաս գետը,—ասում է Քսենոփոնը,—գեղեցիկ էր,

բայց ոչ մեծ: Գետի շուրջը կային բազմաթիվ գյուղեր»

(«Անաբասիս», գր. IV, գլ. 4, 3):

Այստեղ Տիրիբադը ձիավորների ուղեկցությամբ մոտեցել էր հույներին և, ուղարկելով մի թարգման, հայտնել էր, որ ցանկանում է բանակցել նրանց հետ: Բանակցությունների ընթացքում պայման կապվեց, որ հույները չպիտի այրեն արմենների գյուղերն ու տները, իսկ պաշարը կարող են վերցնել՝ որքան որ իրենց հարկավոր է:

Տելեբոաս գետի մոտից հույները գնացել էին երեք օրվա ճանապարհ դաշտի միջով, ընդամենը՝ 15 փարսախ կամ մոտ 75 կիլոմետր դեպի արևելք և հասել էին ապարանք-ամրոցի մոտ, որի շուրջը եղել են դարձյալ բազմաթիվ գյուղեր, լիքը պաշարեղենով: Այստեղ նրանք գտել էին մասցու անասուններ, հաց, հին անուշահոտ գինիներ, չամիչ, զանազան ընդեղեններ, նաև խոզի ճարպ, քնջութ, դառն նշի և բեկկնի յուղ ու սրանցից պատրաստված անուշահոտ յուղ:

Քսենոփոնի ասելով, հույն զինվորներից ոմանք, հակառակ Տիրիբադի հետ կապված պայմանի, «ամբարտապանաբար այրել էին» այս գյուղերում տների մի մասը:

Շարունակելով իրենց ճանապարհը՝ հույները բարձրացել

էին այնուհետև լեռները և հարձակվել էին լեռնանցքում Տիրիբադի բանակի վրա: Նրանք գրավել էին Տիրիբադի վրանը և վրանի մեջ արձաթի սաքերով գահույթներ ու բնական կներ և գերի էին վերցրել նրա հացարարներին ու մատուցակներին:

Անցնելով լեռան կատարը՝ նրանք գնացել էին անմարդաբնակ վայրերով երեք օրվա ճանապարհ, 15 փարսախ կամ մոտ 75 կիլոմետր, մինչև Եփրատ գետը և, առաջ շարժվելով այստեղից ու գնալով դաշտի միջով 5 փարսախ կամ մոտ 25 կիլոմետր՝ իջևանել էին արմենների գյուղերում, որոնց նկարագիրն առանձնապես հետաքրքրական է:

Նրանց առաջապահ գունդը, հասնելով մի գյուղ, աղբյուրի մոտ պատնեշի առջև հանգիպել էր չուր տանող գյուղացի կանանց ու աղջիկներին: Սրանք հարցնում են հյուրերին, թե ո՞վքեր են: Իսկ վերջիններս, թաքցնելով իրենց ով լինելը՝ պարսկախոս թարգմանի միջոցով ասում են, որ իրենք թագավորի կողմից գնում են սատրապի մոտ: Կանայք հայտնում են, որ սատրապն այստեղից մի փարսախ հեռու է: Հույները, որովհետև արդեն ուշ էր, կանանց հետ մտնում են ամրություն, ուր գտնվում էր գյուղապետը, և տեղավորվում այնտեղ:

Երբ մյուս զորավարները ևս իրենց զորքերով հասնում են այդ գյուղը, ուր իջևանել էր առաջապահ գունդը՝ իրենց մեջ բաժանում են շրջակա գյուղերը: Քսենոփոնը պատմում է, որ իր զորքի մի մասը արագ վազում է այն գյուղը, որը ստացել էր ինքը վիճակակարկությամբ, և

«ձերբակալեց ներսում գտնվող բոլոր գյուղացիներին ու գյուղապետին և 17 ձիու քուռակ, որ սնվում էին իբրև տուրք թագավորին, նույնպես գյուղապետի աղջկանը, որն իններորդ օրն էր, որ ամուսնացած էր: Իսկ նրա մարդը գնացել էր նապաստակ որսալու և գյուղում չգերվեց»¹:

Այս շրջանի գյուղերում,—ասում է Քսենոփոնը՝

«տները... գետնափոր էին, մուտքը ջրհորի բերնի նման, իսկ ներքեն ընդարձակ: Կենդանիների համար հատուկ մուտք ներքեն ընդարձակ: Կենդանիների համար հատուկ մուտք կար փորված, իսկ մարդիկ իջնում էին ցած սանդղակներով: Տների մեջ կային այծեր, ոչխարներ, եղջեր, հավեր և սրանց ձուտերը: Բոլոր կենդանիները կերակրվում էին ներսում խոտով: Բայց կար նաև ցորեն, գարի, ընդեղեն-

¹ «Անաբասիս», գիրք IV, գլ. 5, § 24:

¹ *Idem*, § 25—27:

¹ *Idem*, §§ 30—34:

անասուններով», և այս վկայությունը դարձյալ մի պարզ ցուցումն է, որ նրանք զբաղվել են խաշնարածությունով: Ուրեմն վերոհիշյալ վկայություններից երևում է, որ Քսենոփոնի ժամանակաշրջանի արմենների տնտեսության հիմքը եղել է նստակյաց հողագործությունը՝ միացած անասնապահության հետ:

Քսենոփոնի հաղորդած տեղեկությունները «Կյուրոպեդիա»-ում ու «Անաբասիս»-ում ուշագրավ են, ի միջի այլոց, այն տեսակետից, որ ցույց են տալիս կուլտուրական ու կենցաղային տարբերություններն Արմենիայում ու նրա հարևան այլևայլ շրջաններում: Մենք տեսանք վերև, որ Հայկական լեռնաշխարհի նախաարմենական տիրող հին ժողովուրդը, խալդ-ուրարտացիները, ունեցել է բավական բարձր բաղաբակրթություն: Արեմենյան Գարսկաստանի տիրապետության շրջանում ևս կուլտուրական զարգացման համեմատաբար բարձր աստիճանի վրա էին գտնվում, ինչպես տեսանք, կարդուխները և խալյուրները:

Ուշագրավ է, բացի այդ, որ մինչև իսկ իրեն Արմենիայի որոշ շրջանները, որ նկարագրված են Քսենոփոնի «Անաբասիս»-ում, կուլտուրական իրենց կենցաղով որոշակի տարբերվում էին իրարից: Կենտրիտես գետի մոտ գյուղերում տների մեծագույն մասը, ինչպես տեսանք, ունեցել են աշտարակներ, իսկ Եփրատ գետի ափերի մոտ արմենական գյուղերի տները, որոնց նկարագրությունը մեջ էինք բերել վերև՝ եղել են գետնափոր:

Կենցաղային ու կուլտուրական այդ տարբերությունները մի ահնարկ են, անշուշտ, որ Հայկական լեռնաշխարհում և, մասնավորապես, նաև Արևելյան և Արևմտյան Արմենիայում, միակերպ չէր կարող լինել նաև սոցիալական կենցաղը ցեղային զանազան խմբավորումներում:

Այս տեսակետից Արեմենյան ժամանակաշրջանի Արմենիայի սոցիալական-տնտեսական կենցաղի քննությունն ու լուսաբանումը հայոց ներքին կյանքի ամենագիտելի ուսումնասիրելի խնդիրներից մեկն է: Եվ այդ բացատրվում է ո՛չ միայն աղբյուրների ու նյութերի աղքատությամբ, այլև, գլխավորապես, նրանով, որ այս ժամանակաշրջանում հասարակական հարաբերությունների զարգացումը Արմենիայում տեղի էր ունենում նոր եկվոր ժողովրդի և Ուրարտական թագավորության հին ժողովուրդների հասարակական կարգերի ու կենցաղի բախման ու փոխհարաբերության բարդ պայմաններում:

Հատկապես արմենների հասարակակարգը, ինչպես միանգամայն ճիշտ ենթադրել է Ն. Ադոնցը, հենվելով Քսենոփոնի վկայությունների վրա՝ բնորոշվում է իբրև տոհմատիրական: Այդ երևում է, իրապես, Քսենոփոնի վերոհիշյալ վկայություններից, որոնց մեջ նկարագրված է արմենների գյուղական կենցաղը:

Արմենները, ինչպես վերև տեսանք, համաձայն Քսենոփոնի նկարագրության, ապրում էին իրար մոտ խմբված գյուղերում, որոնք արտաքին հարձակումներից պաշտպանվելու համար զբաղվում էին ամրոցների շուրջը և շրջապատված էին պատնեշներով: Գյուղերի գլուխ կանգնած էին գյուղապետները, որ Քսենոփոնի մոտ անվանված են կոմարխներ (κομάρχαι կամ ἀρχαί): Սրանք սատրապների հետ միասին իշխանության ու կառավարության ներկայացուցիչներն էին: Արմենական գյուղերի նահապետական պատկերը՝ հատուկ պատնեշները, որոնցով շրջապատված են եղել գյուղերը, ստորերկրյա նախնական տները, շրջապատված են եղել գյուղերը, ստորերկրյա նախնական տները, որոնց մեջ մարդկանց հետ միասին ապրել են նաև նրանց անասունները՝ որոշ ականարկներ են հարկավ, որ արմենների մոտ հասարակական կենցաղը ունեցել է տոհմային հիմքեր: Քսենոփոնի պատմելով՝ ձեռքավորված գյուղապետին, որ ուղեկցում էր նրա պատմելով՝ ձեռքավորված էին վերցնել, ինչ որ կամենում էր. հույներին՝ սրանք առաջարկում էին վերցնել, ինչ որ կամենում էր. աղապալային նա հրաժարվում էր և «երբ որևէ տեղ տեսնում էր աղապալային կիցներից մեկին՝ տանում էր միշտ իր մոտ»: Ադոնցի կարծիքով՝ գյուղապետի այս հայրական վերաբերմունքը և հոգատարությունը իր ազգակիցների հանդեպ բնորոշ մի հատկանիշ է դարձյալ տոհմային կենցաղի:

Արմենների գյուղերից մեկում հույները խլել ու իրենց էին վերցրել 17 ձիաքուռակ, որ իբրև տուրք սնվում էին, ինչպես տեսանք, Պարսից թագավորի համար: Գյուղերի հարկատվության նաև այս կողմից բնույթն ուշագրության արժանի է և կարծես մի նշան է գյուղերի համայնական-տոհմական կազմակերպության:

Քսենոփոնի հաղորդած տեղեկությունները, ինչպես հայտնի է, վերաբերում են միմիայն գյուղերին: Արմենիայի միջով նաև հանջող հունական զորքը տեսել էր ճանապարհին միմիայն գյուղեր ու ամրոցներ, սակայն չէր տեսել և ոչ մի քաղաք: Որ քաղաքներ, իբրև առևտրի ու արհեստագործության կենտրոններ, Արմենիայում գոյություն չունեին Քսենոփոնի ժամանակ՝ այդ ավելի

¹ Հերոդ., գիրք V, գլ. 49:

¹ Sht. Adonci, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 390—391:

բան հավանական է, որովհետեւ, ինչպես տեսանք, Արմենիայի սատարալի նստավայրը գտնվում էր ո՛չ թե բաղարում, այլ մեծ գյուղում Կենտրիանս գետի մոտ՝ հատուկ ապարանք-ամրոցում:

Քաղաքների բացակայությունը, ինչպես և երկրի նահապետական դրությունը, թույլ են տալիս կարծելու, որ ժողովրդի բնակարանային շերտավորումը գտնվել է գեոևս սաղմային վիճակի մեջ: Իսկ պաշարեղենի առատությունը գյուղերում, ինչպես և արմենների տնային կենցաղը, կարող են նույնպես անուղղակի մի նշան համարվել, որ Քսենոփոնի ժամանակ Արմենիան գտնվել է բնական տնտեսության դարգացման շրջանում:

Ընդունելով որ Քսենոփոնի նկարագրած Արմենիայում հասարակարգը եղել է տոհմային՝ պետք է ի նկատի ունենալ և այն, որ արդեն այս հնագույն շրջանում կարելի է ենթադրել տոհմային հարաբերությունների որոշ բեկում և տոհմապետների ու առաջնորդների իշխանության ու հեղինակության ուժեղացում:

Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա»-ի վկայություններից, որ ազոտ կերպով ուրվադծում են Արմենիայի քաղաքական վիճակը մեզուպարական տիրապետության հնագույն շրջանում՝ կարելի է հետեցնել, որ արմենների առանձին տոհմերը համախմբված են եղել և կազմել են արդեն տոհմացեղային միություններ, որոնք գտնվել են բասիլևս-արքայի իշխանության տակ: «Կյուրոպեդիա»-ի մեջ, ինչպես տեսանք, հիշատակված են Կյուրոս Մեծի ժամանակակից արմենների արքան և նրա երկու որդիները: Արմենների արքան ունեցել է ըստ Քսենոփոնի 40.000 հետակ զորք և 8.000 հեծելազոր, իսկ զրամ 3.000 տաղանդից ավելի:

Կարևոր այս վկայություններից, որոնց հիմքը, ըստ երևվում է, Քսենոփոնի լսած տեղական ավանդություններն էին՝ կարելի է հետեցնել, որ Արեմենյան տիրապետության գեո սկզբնական շրջանում, արդեն 6-րդ դարում, արմենները ունեցած պիտի լինեին տոհմապետներ ու առաջնորդներ, որոնք ենթարկվում էին իրենցից ավելի հզոր բասիլևս-արքայի իշխանության: Այսպիսի առաջնորդներ էին, հավանորեն, Բեհիստունի արձանագրության մեջ հիշատակված Դարեհ Ա-ի զորավար Դադարշիշը, որը պատերազմել էր ապստամբած արմենների դեմ, և Արախան, որը տիրել էր Բաբելոնին և այնտեղ իրեն հռչակել էր թագավոր:

Արմենների տոհմապետներն ու առաջնորդները, ըստ երևույթին, արդեն այս ժամանակաշրջանում հետզհետե դառնում էին տոհմակալ իշխանները: Նոր երկրների զրավումը, տեղական ցեղերի

նվաճումը և նրանց ենթարկումը նվաճողների իշխանության՝ չէին կարող լիարժեք իրենց ազդեցությունը տոհմային հարաբերությունների վրա և նպաստելու էին, անտարակույս, արմենների մոտ ևս տոհմապետների ու ցեղապետների իրավունքների ընդարձակման: Միևնույն ժամանակ տնտեսական անհավասարությունը, որ բնակեցվում էր հաղթված ժողովուրդների ստորագրմամբ նվաճողներին, հավանորեն, արմենների տիրապետության հնագույն, նույնիսկ այս շրջանում սկսել էր վերածվել քաղաքական ու իրավա-նույնիսկ այս շրջանում սկսել էր հետզհետե դասերի ու կան անհավասարության և նպաստում էր հետզհետե դասերի ու դասակարգային հասարակության կազմակերպման:

Քսենոփոնի հաղորդած վերոհիշյալ վկայություններից հատուկ ուշադրության արժանի է նրա տված տեղեկությունը, որ արմեններն օգնական զորք էին տալիս Պարսկաստանին՝ 40.000 հետևազոր և 8.000 հեծելազոր:

Զորքի այս մեծ թիվը արմենների, որոնք այդ ժամանակ գրավել էին Հայկական լեռնաշխարհի միայն մի փոքր մասը՝ որոշ հիմք է տալիս բաց իս ենթադրելու, որ արմենական համեմատաբար փոքրաթիվ զաղթականները բոլորն էլ եղել են, հավանորեն, զինվորներ:

Նման կարծիք հայտնել է հին վրացական ցեղերի մասին ակադ. Ի. Զավախիշվիլին: Հիմնվելով Ստրաբոնի վկայության վրա Իբերիայի ազատ բնակչության մասին, որը խաղաղ ժամանակ զբաղվում էր երկրագործությամբ, իսկ պատերազմի ժամանակ զուրա էր դալիս կովի՝ Զավախիշվիլին մատնանշում է, որ հնագույն այդ ժամանակաշրջանում Իբերիայում, ինչպես և Աղվանքում, ամբողջ ժողովուրդը դառնում էր Զավախիշվիլին, որ նաև զորք: Հենց այդ է պատճառը, ենթադրում է Զավախիշվիլին, որ հին վրացերենում «էրի» նշանակում է և ժողովուրդ և զորք:

Ըստ երևույթին, ճիշտ պետք է լինի ըստ այսմ նաև Մարկվարտի վերոհիշյալ կարծիքը, որ մեղացիները, Ուրարտուն նվաճելուց տի վերոհիշյալ կարծիքը, որ մեղացիների դեմ պայքարելիս՝ հենհետո, նրա անհանգիստ ժողովուրդների դեմ պայքարելիս՝ Մարկվարտի վում էին դաշնակից արմենների վրա: Վերջինները, Մարկվարտի կարծիքով, օգտագործվում էին որպես զինվորական գաղութականներ, և հենց այդ պատճառով մեղացիները, ինչպես վերև տեսանք, նրանց բնակեցրել էին Հայկական լեռնաշխարհի ստրատեգիական ամենակարևոր շրջաններում:

¹ Sh'ia H. Джавახишвили, Государственный строй древней Грузии и древней Армении, СПб. 1908, էջ 62—63:

Ընդունելով, որ արմենների հասարակարգի հիմքը Արեմենյան տիրապետության ժամանակ կազմում էր տոհմական կենցաղը, որի մեջ սկսվել էր արդեն որոշ բեկում. և, ի նկատի առնելով աղբյուրների տվյալներն արմենների բասիլես-արքայի, ռադմառաջնորդների և մեծաթիվ ու ընդհանուր աշխարհադորի մասին՝ կարելի է ըստ իս եզրակացնել, որ հին արմենները, ինչպես և 6—7-րդ դ. (մեր թվ. հ.) հին սլավոնները, գտնվել են «ռազմական դեմոկրատիայի» այն ընթացաշրջանում, որը հիշատակված է էնգելսի մոտ¹:

Հասարակական զարգացման նման ընթացաշրջանում գտնվել են, ինչպես դժվար չէ համոզվել, ուշագրի կերպով քննելով դասական հեղինակների վկայությունները՝ նաև մեղացիների ու հին պարսիկների տոհմացեղային միությունները: Հին պարսիկների ներքին կենցաղը մանրամասն նկարագրված է Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա»-ում², որը թեև միտումնավոր զրական երկ է, սակայն հիմնականում ճիշտ է արտացոլում սրանց հասարակարգի էական կողմերը: Քսենոփոնի մոտ մանրամասն նկարագրված է ինչպես այս ռազմիկ ժողովրդի դեմոկրատական կազմակերպությունը, մասնավորապես, նրա հատուկ համայնաժողովը, նույնպես և մատնացույց է արված և նրա ժողովուրդ-զորք լինելը:

Հիմնվելով ուշագրավ ու կարևոր այս դիտողությունների վրա, ինձ թվում է, որ ավելի քան հավանական պետք է համարել, որ այստեղ Արեւելքում ևս, ինչպես և միջին դարերում Արեւմուտքում, հին կուլտուրական մեծ պետությունների կործանման գործում վճռական դեր էին կատարել բարբարոս կոչվող նոր ժողովուրդները, ղլխավորապես, մեղացիները, պարսիկները և արմենները, «որոնց համար այն ժամանակ,—ինչպես ասում է էնգելսը,—պատերազմը և կազմակերպումը պատերազմի համար ժողովրդական կյանքի կանոնավոր ֆունկցիաներն էին»³:

Նման կարծիք հայտնել է, հատկապես, արմենների մասին, ակադ. Մառը իր «Անի» աշխատության մեջ:

«Եվ ահա երևան են գալիս,—ասում է Մառը,—մեկը մյուսի հետևից ռազմատենչ արիական ցեղեր, ճիշտ այնպես, ինչպես ավելի ուշ շրջանում ներգաղթող թուրքերի հոծ

բազմությունը: Այս արիական ցեղերը, որոնք այդ ժամանակ անկասկած, վայրենիներ էին համեմատած տեղական բնակչության հետ, սակայն՝ ուժեղ էին իրենց ռազմական կազմակերպության պատճառով՝ հպատակեցնում են կուլտուրապես ավելի զարգացած ռասան, խառնվում են նրա հետ և ստեղծում են մի նոր աշխարհ⁴:

Որ արմեններն այս շրջանում դաշնակից կամ համագործակից էին դառել մեղացիներին ու պարսիկներին՝ այդ բացատրվում է, ըստ երևույթին, մասամբ նրանով, որ այս երեք ժողովուրդները գտնվում էին այդ ժամանակ հասարակական զարգացման նման ընթացաշրջանում, որը բնորոշվում է իրեն «ռազմական դեմոկրատիա»-ի հասարակակարգ:

¹ H. H. Mapp, Ann. 7, 1931, էջ 5-6:

¹ Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, Москва, 1932, էջ 165:

² Տե՛ս Авоиц, Армения в эпоху Истиниана, էջ 373—383:

³ Նույնը, էջ 165:

ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԸ ԱՂԵԲԱՆԳԻՐ ՄԱԿԵԳՈՆՈՅՈՒ ԵՎ ՆՐԱ ՀԱՋՈՐԳՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

1. Ամենեւեան Պարսկաստանի քաղաքումը.— հույների նգաումը նվաճելու Պարսկաստանը:— 2. Աղեֆաւնդ Մակեդոնացու հաղթական արշավանքը և մակեդոնական իշխանության հաստատումը Արեւելքում.— Աղեֆաւնդ Մեծի միացյալ մեծ պետության մասնատումը հրա հաջորդների ժամանակ:— 3. Առաջավոր Ասիայի տնտեսական ու կուլտուրական արագ վերելքը և հելլենիստական բազմակերպության տարածումը Արեւելքում:— 4. Կենսական փոփոխությունները և տնտեսի. արհեստների ու արդյունաբերության զարգացումը.— առևտրի համաշխարհային բնույթը.— փոխանակությունը և փողային տնտեսությունը:— 5. Արմենական երկրները մակեդոնական տիրապետության շրջանում.— արմենների մասնակցությունը մեծ կռիվներին.— Մենոնի անհաջող արշավանքը Սպերում.— Միրքինես կուսակալի առաջնորդ Գոբր Նայֆ.— Արմենիայի տեղական իշխանների ինքնուրույնությունը:— 6. Կապադովկիայի նվաճումը և համեմատական իրեն սատարությունը նվաճողներին:— 7. Նեոպտոլեմոսը՝ կուսակալ Գոբր Նայֆ.— 8. Բաճախեցիների սխալ կարծիքը Փրատափեռների առաջնորդ մասին Նայաստան:— 9. Երվանդյանների իշխանությունը Արմենիայի մեծագույն մասում.— 10. Կապադովկիայի սղատաշումը արմենների Արդուատես քաղաքի գոբրների օգնությամբ:— 11. Պոնտական քաղաքության նիսնումը:

Քաննուրոնի ժամանակից հարյուր տարի չանցած՝ Առաջավոր Ասիայի պատմության համար սկսվեց մի նոր դարաշրջան:

Զորքերը դարում մեր թվականությունից առաջ Պարսից մեծ պետությունը աստիճանաբար գնում էր դեպի անկում: Պետական կենտրոնացման այն հզոր կազմակերպությունը, որ ստեղծել էր Դարեհ Ա-ը՝ սրա հաջորդների ժամանակ սկսել էր հետզհետե թուլանալ: Սատրապները, որոնք միացրել էին իրենց ձեռքում գինվորական ու քաղաքական իշխանությունը՝ չափազանց զորեղացել էին և դառել էին գրեթե անկախ գերապետներ: Կենտրո-

նական իշխանությունը հարկադրված էր լինում պարբերաբար կռիվ մղել ապստամբած սատրապների ու անկախության ձգտող ժողովուրդների դեմ: Արեմենյան Պարսկաստանի քաղաքական այս վատթար կացությունը շատ լավ հայտնի էր հույներին, որոնք իրեն վարձկան գինվորներ կատարում էին այստեղ նույն գերը, ինչ որ գերմանացիները Հռոմեական կայսրության անկման շրջանում:

Հույները վաղուց արդեն ձգտում ունեին նվաճելու այս մեծ երկիրը և գրավելու նրա հարստությունները: Դեռևս Սպարտայի թագավոր Ագեզիլաոսը փորձ էր արել արշավելու Պարսկաստան և, Սարգեսի մոտ պարտության մատնելով պարսիկներին՝ հասել էր մինչև Կապադովկիա (395 թ. մեր թվ. առաջ): Սակայն նա հարկադրված եղավ ետ նահանջել, որովհետև պարսիկներին հաջողվել էր Սպարտայի դեմ ոտքի հանել նրա հակառակորդներին բուն Հունաստանում:

Մակեդոնիայի Փիլիպպոս թագավորը (359—336 թ. մեր թվ. առաջ), որը կարողացել էր միացնել իր իշխանության տակ առաջ, որը կարողացել էր միացնել իր իշխանության տակ առաջնորդ Հունաստանը՝ սկսվեց 336 թվին, երբ նա պատրաստվում էր հարձակվելու Պարսկաստանի վրա և հայտարարելու էր նրան պատերազմ: Սրա մասին հետո այդ մեծ ծրագիրը իրագործեց նրա որդին:

Աղեքսանդր Մակեդոնացին (336—323 թ. մեր թվ. ա.) երեք մեծ հակառակորդի հետո— 334 թվին Գրանիկ գետի մոտ, 333 թվին Կիլիկիայի Իսսոս հարթավայրի շրջանում և 331 թվին Նինվեի ավերակների մոտ գտնվող Գավգամելայի ու Արբելայի շրջակայքում— վերջնականապես չախչախեց ու ոչնչացրեց Պարսկաստանի ռազմական ուժը, նվաճեց Դարեհ III Կողոմանոսի՝ աշխարհածավալ պետությունը ու Հնդկաստանի մի մասը և հայտարարեց իրեն մակեդոնական-պարսկական միացյալ պետության ինքնակալ:

Այսպիսով 331 թվից սկսած պարսից տիրապետությունը փոխարինվեց Առաջավոր Ասիայում հունական-մակեդոնական տիրապետությամբ: Նոր վիթխարի պետության կենտրոնը դառավ Բաբելոն քաղաքը:

¹ Այս Դարեհ Կողոմանոսը թագավոր գտնալուց առաջ, ինչպես նախորդում է Յուստինոսը, եղել է Արմենիայի սատրապ, տե՛ս M. Juniani Justin, Epitoma historiarum Philippicarum Pompei Trogi, X, 3, 4—5:

Աղեքսանդր Մակեդոնացին մտադիր էր նոր արշավանք սկսել Ղեպի արևմուտք և մտադիր էր նվաճել նաև ամբողջ Հյուսիսատլին Աֆրիկան ու Իտալիան, սակայն նա 323 թվին անակնկալ ձկերպով վախճանվեց համեմատաբար երիտասարդ հասակում (նա ծնվել էր 356 թվին)։

Աղեքսանդր Մակեդոնացու մահից հետո մակեդոնական զս-
յաւլարներ յմեջ, որոնք փորձում էին ժառանգել ու տեր դառ-
նալ մեծ աշխարհակալի նվաճած երկրներին՝ ծագեցին կատաղի
ու երկարատև կռիւներ։ Վերջ ի վերջո Աղեքսանդրի միապետու-
թյունը բաժան-բաժան հղավ և ստեղծվեցին երեք խոշոր ու մի
քանի փոքր թագաւորություններ։

Առանձին խոշոր ու անկախ պետություն դառավ Մակեդոնական թագավորությունը, որը պարունակում էր իր մեջ Հունաստանը և Մակեդոնիան: Ասիական նվաճումների մեծագույն մասը մատանգեց Սելևկոս զորավարը, որը հիմնադիր եղավ Սելևկյան մեծ պետության: Այս զորավարը, որն անվանվում է Սելևկոս Նիկատոր (Νικητωρ = «հաղթող», 312—281 մեր թվ. առաջ)՝ իրեն մայրաքաղաք էր ընտրել նախ Բաբելոնը, հետո իր կառուցած Սելևկիա քաղաքը, որը գտնվում էր Տիգրիս գետի վրա, և ապա իր հիմնած Անտիոք քաղաքը, որը գտնվում էր Ասորիքում Օրոնտես գետի վրա: Երբորդ մեծ պետությունն էր Եգիպտական թագավորությունը, որի հիմնադիրը եղավ Պտղեմաչոս զորավարը: Բացի այս խոշոր պետություններից՝ հիմնվեցին Փոքր Ասիայում նաև մանր թագավորություններ՝ Բյութանիան, Պերգամոսը և ուրիշներ:

Աղեքսանդր Մակեդոնացու և Սելևկյանների տիրապետությանը Առաջավոր Ասիայի պատմության համար սկիզբն եղավ սրա տնտեսական մեծ զարգացման ու արագ վերելքի և մինչև-իսկ սրա սոցիալական կերպավորուման:

Մակեդոնական տիրապետութիւնն այստեղ արտակարգ մի շրջան դառաւ առևտրի, արհեստների ու արդյունաբերութեան բուռն բարգաւաճման, բաղմամբիվ հունական գաղութների ու քաղաքների հիմնադրման և հելլենիստական քաղաքային կուլտուրայի առաջացման, որով միանգամայն նոր ընթացք տրվեց Մերձասիոյ Արևելքի հետագա զարգացման:

Աղերսանդր Մակեդոնացին, որ հանձարեղ Արիստոտելի աշակերտն էր, իրեն նպատակ էր դրել մերձեցնել իրար ու հաշտեցնել Սրբմատրն ու Արևելքը, որոնք ըստ իրենց հասարակական կազ-

մակերայության և կուլտուրական կենցաղի առանձին ու տարբեր աշխարհներ էին: Այս հսկայական ծրագիրն իրագործելու համար Աղեքսանդրը աշխատում էր հելլենական ոգով քաղաքակրթեա-րակեցիկներին, որոնք հույն և մակեդոնացի մտավորականներն աչքում համարվում էին արդեն բարեկիրթ օտար ժողովուրդներ: Արևելքի հելլենացման համար նա զիմում էր արմատական ու կրտ-րուկ միջոցների: Արևելցիներին նա խումբ-խումբ փոխադրում էր եվրոպա, իսկ եվրոպայից գաղթեցնում էր Ասիա հույներ ու մակե-դոնացիներ: Նա հիմնել էր Արևելքում բազմաթիվ ինքնավար գոնացիներ, նա հիմնել էր Արևելքում բազմաթիվ ինքնավար քաղաքներ, որոնց բնակչության հիմնական մասը կազմում էին հունական և մակեդոնական զինվորական գաղութները: Նա ամեն կերպ խրախուսում էր խառն ամուսնությունները և, օրինակ տալու համար իր հսկայականներին՝ հենց ինքը ամուսնացել էր բալ-տրուհի Ռոքսաննի հետ:

Զեկենացման նույն քաղաքականությունը շարունակվել էր Ազերբայժանի Մակեդոնացու ճաշորդների և, մասնավորապես, Սելիմ Կյաննների ժամանակ, որոնք բազմաթիվ քաղաքներ էին հիմնել, Կլիսավորապես, Հայաստանի սահմանակից երկրներում՝ Միջագետքում և Ասորիքում։

Ջազերաբույժ և Ասորիքում:
Այսպիսով Աղեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումների շնորհիվ
Հունական կուլտուրան տարածվեց Առաջավոր Ասիայում: Նա
խառնվեց այստեղ տեղական արևելյան կուլտուրաների հետ և այդ
միացումից ծագեց Հունական-արևելյան խառն կուլտուրան, որն
անվանվում է հելենիստական:

անվանվում է հելենիստական։ Առաջավոր Ասիայում վերոհիշյալ նոր պետություններում, սրունք կազմվել էին Աղեքսանդր Մակեդոնացու հաջորդների ժա- մանակ, մեծ չափով հարգված էին ու տարածված հունարեն լեզուն, հունական գրականությունը, գիտությունը և փիլիսոփայությունը։

[illegible]

Նոր քաղաքները, մեծ մասամբ, շինված էին առևտրական մեծ ճանապարհների վրա: Այդ քաղաքներն ինքնավար էին և իրենց ներքին էությունը միանգամայն տարբեր էին Արևելքի գյուղաքաղաքներից: Լինելով խոշոր համաշխարհային առևտրի միջնորդներ՝ նրանք աներեւակալիկ արագությամբ բարգավաճում ու հարստանում էին և, բնականաբար, ղեկի Արևելք էին գրավում Հունաստանի առևտրական կապիտալը, միաժամանակ նաև նրա ժողովրդի ձեռներեց ու ընդունակ տարրերը: Փոխանակության ու փողային տնտեսության զարգացմանը մեծապես նպաստում էին Աղեքսանդր Մակեդոնացու գրաված ոսկի ու արծաթ դրամի այն հսկայական հարստությունները, որ մինչև այդ անօգտաբար կիսված էին Պարսից թագավորի գանձադահլիճներում:

կցկտուր միայն ու պատահական վկայություններ, բայց և այնպես փոքր ի շատե՛ս լույս են սփռու՛մ նրա քաղաքական դրու՞թյան վրա այս ժամանակաշրջանում:

¹ *Arriani*, De expeditione Alexandri, III, 11, 7. *Curtius Rufus*, Historiae Alexandri Magni, IV, 12, 10.

նում:
Երվանդյանների ժառանգական իշխանությունը, որ Հայաստանի մեծագույն մասում հաստատվել էր Աբեմհենյան Պարսկաստանի

IV, 8, 3:
* Քսենոփոնի մոտ՝ Օրոնտաս. մյուս հեղինակներն այդ անունը հիշատակում են Օրոնտես ձկնի. խմբ.:

րերել ամբողջությամբ:—
«Եւլ այդ ժամանակները,—պատմում է Դիոգորոսը.—
Ադիքսանդր Մակեդոնացին հաղթում է պարսիկներին և հետո
մեռնում է: Եւլ Պերտիկկասը, որն այդ ժամանակ պետության
առաջնորդն էր՝ Կապպադովկիայի զորապետ ուղարկում է
եւլմենեսին: Երբ Արիարաթն այստեղ հաղթեց և ճակատա-
մարտում ընկաւ՝ Կապպադովկիան՝ թե ինքը և թե սահմա-
նակից երկիրները՝ անցան մակեդոնական իշխանության
տակ: Իսկ Արիարաթը, նախկին թագավորի որդին, հուսա-
հատության հասնելով այս անցքերի պատճառով՝ փախչում
է քչերի հետ Արմենիա: Մի քանի ժամանակից հետո, երբ
եւլմենեսը, Պերտիկկասը և նրանց համախոհները վախճան-
վել էին, իսկ Անտիգոնոսն ու Սելեկոսն այլ զործերով էին
զբաղված՝ նա [Արիարաթը], վերցնելով արմենների թագա-
վոր Արդոատեսից զորք՝ սպանեց մակեդոնացիների զորա-
պետ Ամյունտասին, մակեդոնացիներին անհապաղ դուրս
վտարեց երկրից և տեղ դառաւ իր հայրենի իշխանության»²:
Դիոգորոսի այս վկայության մեջ հիշատակված «արմենների
թագավոր Արդոատես»-ը համարվելու է, ամենայն հավանակա-
նությամբ, ոչ թե Փոքր Հայքի թագավոր, ինչպես այդ ենթա-
դրել են Ռեյնաբը³ և ուրիշները, այլ Մեծ Հայքի: Սանտալճյանը
շատ ճիշտ մատնացույց է արել, որ Արդոատեսը, որը չէր վախե-
ցել հզոր մակեդոնացիներից՝ պետք է եղած լիներ հռավոր ու
մեծ երկրի թագավոր և պետք է ունեցած լիներ բաւական մեծ

³ *Sh'u Reinach*, *Mithridate Eupator*, Paris, 1890, 52 31, *δωδ.* 6:

զորք¹: Կապադոկիայի հարևան Փոքր Հայքը, որը, ինչպես տեսանք, ինքը ևս Արիարաթ Ա-ի սպանությունից հետո ենթարկվեց մակեդոնացիների իշխանության՝ չէր կարող, իհարկե, ապահով ապաստարան ծառայել Արիարաթ Բ-ին:

Արմենների թագավոր Արգոատես (*Աργαταξ*) անունը, որ համարվում է աղճատված՝ Ռեյնաք² և հայազետ բանասերների մեծագույն մասը կարդում են Արտավազդ (*Արտავազդ*): Ավելի հավանական է, իմ կարծիքով, Մարկվարտի ենթադրությունը, որը *Աργαταξ* աղճատված անունը առաջարկում է ուղղել և կարդալ *Արտաշատ* (*Արտաշատ* = «Երուսաղիմ»³):

Հիմնվելով մեջ բերված Դիոդորոսի վկայության վրա և նրա մեջ հիշված Ամյունտասին համարելով Անտիգոնոսի զորապետ՝ Ռեյնաքը ենթադրել է, որ Արիարաթ Բ-ը արմենական զորքերի օգնությամբ տիրել էր Կապադոկիային Սելևկյանների տիրապետության առաջին տարիներում, հավանորեն, 301/300 թվերին (մեր թվ. ա.): Նույն այդ ժամանակ, նրա կարծիքով, Պոնտական Կապադոկիայում ապստամբել էր Միհրդատ Ա-ը և հիմք էր դրել նմանապես Պոնտական թագավորության⁴:

Այս բացատրությունը, հատկապես, Կապադոկիայի ազատագրման և Արիարաթ Բ-ի թագավորության ժամանակի մասին՝ ղերմանական պատմագետ Բելոխը համարում է վիճելի և անհավանական: Դիոդորոսի վկայության մանրազնին քննությամբ Բելոխից դեռ առաջ Մարկվարտը հանգել էր այն եզրակացության⁵, որ Դիոդորոսի մոտ կամ, ավելի հիշտ, նրա օգտակար ծածկ սկզբնաղբյուրների մեջ՝ Կապադոկիայի թագավորական տան ճյուղաճյուղները դիտավորյալ կերպով աղավաղված է: Բելոխի կարծիքով, Արիարաթ Բ-ը, որը չէր կարող լինել Արիարաթ Ա-ի որդին, Կապադոկիայի թագավորությունը

հիմնած պիտի լիներ Արգոատես թագավորից ստացած զորքերի օգնությամբ մոտավորապես 270 կամ 260 թվին (մեր թվ. ա.)¹:

Ի նկատի ունենալով, որ Փոքր Հայքը գտնվում է Կապադոկիայի ու Պոնտոսի միջև՝ կարելի է վստահորեն հետևել, որ տեղական թագավորությունների հաստատումից հետո այս երկու երկրներում՝ նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել ինքնարեքարար նաև Փոքր Հայքի քաղաքական ազատագրման և հետագա ինքնուրույն զարգացման համար:

¹ Տե՛ս J. Beloch, Griechische Geschichte, Dritter Band, Erste Abteilung, էջ 693, և Zweite Abteilung, էջ 166—168:

¹ J. Sandaljian, Histoire documentaire de l'Arménie, II, Rome, 1917, էջ 409:

² Տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 31, ծան. 6:

³ Տե՛ս Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, Heft I, Göttingen, 1896, էջ 27, ծան. 123: Համեմատե՛ նաև Droysen, Histoire de l'Hellénisme, II, էջ 134:

⁴ Տե՛ս Reinach, Mithridate Eupator, էջ 30—31:

⁵ Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, I, էջ 5—28:

Մեծ ՀԱՅԲԷ, ԾՈՓԲԷ ԵՎ ՓՈԲԲ ՀԱՅԲԷ ՍԵԼԵԿՅՈՆՆԵՐԻ
ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

Սելեկյան թագավորության հիմնադիրը, Սելեկոս զորավարը, մակեդոնական-պարսկական մեծ պետության երկրորդ բաժանման ժամանակ, որ տեղի էր ունեցել Տրիպուրադիդում 321 թվին, կարգվել էր Բաբելոնիայի սատրապ: Իր այս սատրապության մեջ նա վերջնականապես հաստատվել էր միայն 312 թվին և այս թիվը սկզբնական տարին է համարվում Սելեկյանների իշխանության ու նաև սելեկյան հատուկ տոմարի:

104

«Ճակատամարտում Անտիգոնոսի ընկնելուց հետո,—
ասում է Ապպիանոսը,—այն թագավորները, որոնք Սելև-
կոսի հետ միասին հաղթել էին նրան՝ Անտիգոնոսի երկիրը
բաժանեցին իրենց մեջ։ Եվ որոշվեց այդ ժամանակ, որ
Սելևկոսը տեր լինի Ասորիքին Եփրատ գետից դեպի ծով և
միջերկրական Փոյուզիային։ Աշալուրջ կերպով հսկելով շա-
րունակ մերձակա ժողովուրդներին՝ Սելևկոսը, որը հնա-
րավորության ունի բռնություն գործ դնել և վստահ էր,
որ կարողանա նրանց իր կողմը գրավել՝ տիրել էր Միջա-
որ կկարողանա նրանց իր կողմը գրավել՝ տիրել էր Միջա-
գետքին, Արմենիային, Կասպագոգովկիային, որն անվանվում
էր Սելեկյան, Պարսկաստանին, Պարթևաստանին, Բակտրիա-
յին, Արաբական երկրներին, Տաբարստանին, Սոգդիաներին,

107

ժամանակ, ինչպես ասացինք, աղբյուրների մեջ կան միայն աղբատիկ ու պատահական տեղեկություններ:

Խիստ կարևոր են առանձնապես Մեծ Հայքի հնագույն պատմության համար հունարեն արձանագրությունները, որ 1911 և 1927 թվերին գտնված էին Արմավիրում¹: Սակայն, դժբախտաբար, այդ արձանագրությունները դեռևս հրատարակված չեն:

Ինձ հայտնի է այդ արձանագրություններից միայն մեկը՝ Միթրաս թագավորի նամակը Օրոնտես-Երվանդ թագավորին², որը ունի, անտարակույս, պատմական բացառիկ մեծ կարևորություն: Սելևկյան շրջանի այս արձանագրությունը, որի թվականը վերջնականապես դեռ որոշված չէ՝ ինքը հենց, անկախ իր բովանդակությունից, մի պարզ ապացույց է, որ Սելևկյանների ժամանակ հելլենիզմի ազդեցությունը թափանցել էր մինչև իսկ Մեծ Հայքի հեռավոր այս շրջանը: Ուշագրության արժանի է այն, որ Օրոնտես-Երվանդը, հավանորեն, Մեծ Հայքի տիրակալը՝ արձանագրության մեջ անվանված է թագավոր: Կարելի է, բացի այդ, կռահել, որ արմենները, Երվանդյանների առաջնորդությամբ, որոնք, հավանորեն, մերվել էին արդեն նրանց հետ, դեռևս երրորդ դարում մեր թվականությունից առաջ գրավել էին Արարատյան դաշտը և Արմավիրը դառել էր այստեղ Երվանդյան թագավորության աթոռանիստ կենտրոնը: Ըստ երևույթին, հենց այս թագավորությունն է այն հին Արարատյան թագավորությունը, որի մասին ազոտ և խառնաշփոթված հիշոթագավորությունը, որի մասին ազոտ և խառնաշփոթված հիշոթագավորություններ պահպանված են Խորենացու պատմության մեջ³: Սելևկյան շրջանի արմենական այս երկիրը պարզապես այն կորիզն է, որից հետզհետե աճեց ու զարգացավ հետագայում անկախ ու հզոր Մեծ Հայաստանը:

Ընդունելով, որ Այրարատում դեռ երրորդ դարում (մեր թվ. առաջ) թագավորում էր Օրոնտիդների կամ Երվանդյանների իշխանական տոհմը, ինձ թվում է, դժվար կլինի համաձայնել, որ իբր թե երրորդ դարի երկրորդ կիսում Մեծ Հայքի այս շրջանը և Արմավիրը գտնվել են Ատրպատականի թագավոր Արտա-

բազանեսի իշխանության տակ, ինչպես այդ ենթադրվում է պատմագիտական գրեթե բոլոր երկերում⁴:

Այս ենթադրության վրա, որ ընդհանուր հավանության է արժանացել՝ հարկավոր է կանգ առնել հանգամանորեն:

Ինչպես հայտնի է, Աղեքսանդր Մակեդոնացին դեռ իր կենդանության ժամանակ Մեծ Հայքի հարևան Հյուսիսային Մեդիան տվել էր պարսիկ իշխան Ատրոպատեսին (328 թվին մեր թվ. առաջ), որը Պերտիկկաս զորավարի աներն էր: Այնուհետև Մեդիայի այդ մասը, որն այս Ատրոպատեսի անունով կոչվեց Պարթիայի, Ատրոպատեսն կամ Ատրպատական, Ատրոպատյան Մեդիա, Ատրոպատեն և այլն հաջորդների իշխանության տակ:

Ինչպես վկայում է Արրիանը (III, 8, 4)՝

«Մեդացիներին առաջնորդում էր [Գավգամելայի կղզու վրա] Ատրոպատեսը, և մեդացիների հետ մարտակարգով շարված են եղել կազուսիները, աղվանները և շակաշենցիները (Σακασιναί)»:

Արրիանի այս վկայությունից երևում է, որ հին Աղվանքը կամ նրա որոշ մասը և, մասնավորապես, նաև Ուտիքը, որի մեջ էր Շակաշենը՝ ըստ երևույթին, գտնվել են Ատրոպատեսի իշխանության տակ և, հավանորեն, միացված են եղել Ատրպատականին:

Ենթադրում են, որ Ատրպատականն ավելի ևս ընդարձակված է եղել մոտավորապես 220 թվին Արտաբազանեսի իշխանության ժամանակ, որն իբր թե նվաճած է եղել Ատրպատականի հարևան երկրամասերը մինչև Սև ծովի կողմերը Փասիս գետից վերև, այսինքն՝ մինչև Կողքիս⁵: Հասկանալով Փասիս գետի տակ Արաքս գետը՝ կարծում են, բնականաբար, որ Արտաբազանեսը տիրած է եղել նաև Արարատյան դաշտին ու միջին և վերին Արաքսի հովիտներին:

Այս ենթադրությունները հիմնված են Պոլիբիոսի վկայությունների վրա: Ինչպես պատմում է Պոլիբիոսը⁶, Սելևկյան թագավոր Անտիոքոս Գ-ը, Մեդիայի կուսակալ Մոլոնի ապստամբու-

¹ Sk' u. C. Тер-Аветисян, Археологическое обследование городища и крепости древний Армавир, Научный сборник Армафана, Ереван, 1941, էջ 61—62:

² Sk' u. «Նյութեր Հին Հայաստանի պատմության», Երևան, 1935, էջ 145—150 (Ս. Sk' u-Հակոբյան, Արմավիրի երկրորդ նորագյուտ արձանագրությունը):

³ Sk' u. հրատ. Մ. Աբեղյանի և Ս. Հաբուշյունյանի, Տփղիս, 1913, էջ 66—69 (I, ԻԲ):

⁴ Sk' u. Markwart, Eranschahr, Berlin, 1901, էջ 108. Халатъяни, Очерк истории Армении, Москва, 1910, էջ 128. Sandaljian, Histoire documentaire de l'Arménie, II, էջ 414 և ուրիշները:

⁵ Համեմատե հաև Arrian., III, 11, 4:

⁶ Sk' u. Markwart, Eranschahr, էջ 108:

⁷ Polyb., V, 49—55:

թյունը ճշնելուց հետո, 220 թվին ռազմի էր ելել նաև Արտաբազանեսի դեմ, որը աջակցել էր Մուշեղին: Սակայն Ատրպատականի այս իշխանը խուսափել էր պատերազմից և ընդունել էր Անտիոքոսի առաջադրած պայմանները:

Նկարագրելով Անտիոքոս Գ-ի այս արշավանքը՝ Պոլիբիոսը հարեանցի կերպով տեղեկություն է տալիս Ատրպատականի աշխարհագրական դիրքի մասին և հենց այդ վկայության վրա է հիմնված վերոհիշյալ ենթադրությունը Արտաբազանեսի մեծ նվաճումների մասին:

«[Անտիոքոս Գ-ի] զորքերը, — ասում է Պոլիբիոսը¹, — անցան Զազրոս լեռները և ներս խուժեցին Արտաբազանեսի երկիրը, որը սահմանակից է Մեդիային և բաժանվում է սրանից միայն միջակա լեռներով: Նրա որոշ մասերը, որոնք գտնվում են Փասիսից վերև, իշխում են Պոնտոսի վրա և երկիրը հասնում է մինչև Վրկանի ծովը»:

Ահա այս վկայության վրա հիմնվելով, որի մեջ մատնանշված է, որ Փասիսից վերև բնակվող պոնտական ժողովուրդները սահմանակից են եղել Արտաբազանեսի երկրին՝ գերմանական գիտնական Գուտշմիդը², ինչպես և Մարկավարտն ու ուրիշները, եզրակացրել են, որ Արտաբազանեսը նվաճած է եղել Այրարատը և նրա արևմտակողմում գտնվող շրջանները:

Կարևոր ու արժանահավատ համարելով Պոլիբիոսի վկայությունը՝ պատմագետները նկատի չեն առել ըստ իս, որ Սելևկյան շրջանի հունա-հռոմեական հին հեղինակները սխալ ու խառնաշփոթ գաղափար են ունեցել Անդրկովկասի աշխարհագրական քարտեզի մասին: Հատկապես Պոլիբիոսի մոտ, որը երկրորդ դարի հեղինակ է (մեր թվ. առաջ), այդ սխալ պատկերացումը որոշակի երևում է նաև նրա պատմության հետևյալ հատվածներին:

1. Պոլիբիոս, V, 44՝

«Իր արևմտյան մասերով Մեդիան հարում է այսպես կոչվող Ատրպատականներին, իսկ այս վերջինները հեռու չեն ապրում այն ժողովուրդներից, որոնք սահմանամերձ են Եվքսինյան Պոնտոսին [= Սև ծովին]: Մեդիայի դեպի հյուսիս նաչող մասերը, որ շրջապատում են ելլումայնները, անարիակները ու նաև կադուսիները և մատիենները՝ զբաղվում են զբոսով և զբոսով»:

¹ Նույնը, V, 55:

² Sh. A. von Gutschmid, Geschichte Irans, Tübingen, 1888, էջ 36:

նրվում են Պոնտոսի այն մասերի վերևում, որոնք սահմանակից են Մալաթիային [= արդի Ադուլյան ծովին]»:

2. Պոլիբիոս, X, 27՝

«Այս վերջին քաղաքը [Եկբատանան] գտնվում է Մեդիայի հյուսիսային մասում և իշխում է Ասիայի երկրների վրա, որոնք հարում են Մալաթիային և Եվքսինյան Պոնտոսին»:

Ինչպես տեսնում ենք, Պոլիբիոսի այս վկայությունները և, մասնավորապես, նրա վերև մեջ բերված հաղորդագրությունը Ատրպատականի տեղագրության մասին՝ արդյունք են ակներև լուրիմացության և չեն կարող հիմք ծառայել աշխարհագրական կամ պատմական հետևությունների:

Հին Այրարատը և Արմավիրը, ամենայն հավանականությամբ, գտնվել են երրորդ դարի երկրորդ կիսում (մեր թվ. առաջ) ոչ թե Ատրպատականի իշխան Արտաբազանեսի, այլ Երվանդյանների իշխանության տակ:

Բացի Երվանդյաններից, որոնք Սելևկյանների ժամանակ Մեծ Հայքի անկախ կամ կիսանկախ իշխաններն էին՝ հույն հեղինակները միջանկյալ կերպով հիշում են նաև Փոքր Հայքի և Մոսիսի տեղական իշխաններին, որոնց նրանք նույնպես անվանում են թագավորներ:

Հերակլեացի պատմագիր Մեմոնոն իր հայրենի քաղաքի մասին պատմության մեջ հաղորդում է¹, որ Բիթանիայի Նիկոմեդես թագավորի որդին, Զիաեղասը, մոտավորապես 260 թվին փախել էր Արմենիայի թագավորի մոտ, որի անունը չէ հիշված: Սանտալճյանը՝ միանգամայն իրավացի կարծում է², որ «Արմենիայի թագավոր»-ը, հավանորեն, թագավոր էր Փոքր Հայքի, որը համեմատաբար մոտ էր գտնվում Բիթանիային: Զիաեղասը, որը համեմատաբար մոտ էր գտնվում Բիթանիային, կարողություն ունենալով դրսից, գուցե և արմեններից, կարողացել էր ստանալ Բիթանիայի թագավորական գահը (250—228 մեր թվ. առաջ):

Երկրորդ դարի (մեր թվ. հետո) հույն հեղինակ Պոլիենոսը, որը հատուկ գիրք է գրել նշանավոր զորավարների մեծագործությունների մասին՝ իր այդ երկում հաղորդում է, որ Սելևկյան թագավորի Զիաեղասը, Սելևկոս Կալլինիկոս թագավորի եղ-

¹ Sh. Memnonis, Historiae Heracleae Pontii, ed. C. Orellius, Lipsiae, 1816, էջ 33:

² Sh. Sandaigian, Histoire documentaire de l'Arménie, II, էջ 436:

«Քսերքսեսի թագավորության ժամանակ Արշամաշատ (բնագրում՝ Ἀρσάματα փխ. Ἀρσαρδάτα) քաղաքում,—պատմում է Պուլիբիոսը,—որը գտնվում էր այսպես կոչվող Գեղեցիկ դաշտում եփրատի ու Տիգրիսի միջև՝ Անտիոքոս թագավորը մտադրվել էր պաշարել ու առնել այդ քաղաքը և բանակել էր նրա մոտ։ Տեսնելով թագավորի պատրաստությունները՝ Քսերքսեսը սկզբում ուղեց փրկվել ու դիմեց փախուստի, սակայն հետո, վախենալով որ մայրաքաղաքը թշնամու ձեռն ընկնելուց հետո կարող է կորցնել իր թագավորության նաև մնացած մասը՝ նա զղջաց, ուղարկեց դեսպաններ Անտիոքոսի մոտ և հայտնեց, որ ցանկանում է բանակցության մեջ մտնել նրա հետ։ Անտիոքոսի մոտիկ բանակցության խորհուրդ չէին տալիս նրան բաց թողնել ձեռքից և երիտասարդին և համոզում էին, որ նա քաղաքն առնե և իշխանությունը հանձնե Միհրդատին, որը նրա հարազատ քրոջ որդին էր։ Բայց թագավորը չհետևեց բարեկամների խորհուրդներին, կանչեց երիտասարդին իր մոտ, հաշտվեց նրա հետ և մինչև իսկ նրան զիջեց տուրքի մեծագույն մասը, որ մերժել էր իրեն վճարել Քսերքսեսի հայրը։ Այնուհետև նա վերցրեց Քսերքսեսից 300 տաղանդ, 1000 ձի և նույնքան

² *Sh'u* M. Ernest Babelon, Les rois de Syrie, d'Arménie et de Com-magène, Paris, 1890, t² CXCIII.

Անտիոքոս Հիերաքսը³։
Հիմնվելով Պոլիբիոսի նույն այս վկայության վրա՝ Բելովը
ենթադրում է նաև, որ Արշամը, Քսերքսեսի հայրը, օգտվելով,
հավանորեն, ներքին պատերազմից երկու եղբայրների՝ Սելեկոս
և Անտիոքոս Հիերաքսի միջև, իր երկիրը, ըստ երևույթին,
հայտարարած է եղել անկախ պետություն։
Քսերքսեսի մասին կարևոր մի տեղեկություն բացի Պոլի-
բիոսից տալիս է նաև Հովհաննես Անտիոքացին։ Սա Քսերքսեսին
անվանում է «արմենների բռնակալ» և վկայում է նմանապես
(ir. 53), որ կարճ ժամանակից հետո Սելեկյան նույն Անտիո-
քոս Գ-ի սաղրանքով, որը, ինչպես տեսանք, վհահանաբար
հաշտություն էր կնքել երիտասարդ թագավորի հետ՝ սպանել էր
Քսերքսեսին նրա կին Անտիոքիսը⁴։

² *St'u Joh. Ant.*, fr. 53, Müller, *Fragm. hist. graec.*, IV, 52 295. *Sandalgian*, *Hist.*

³ Տե՛ս Beloch, Griechische Geschichte, III 2, էջ 295. Տառացիները Հայաստանում ապրել են մինչև 18-րդ դարը։

8-318

Գերմանական պատմագետ էդուարդ Մեյերը կարծում է, որ այս սպանությունից հետո Անտիոքոս Գ-ը Արմենիան բաժանել էր երկու մասի և արևելյան մասի վրա սատրապ էր կարգել Արտաշեսին, իսկ արևմտյան մասի վրա՝ Զարեհին¹։ Բայց շուտով Անտիոքոս Մեծի Մագնեսիայի մոտ կրած պարտությունը (190 թ. մեր թվ. առաջ) անկախության ընդհանուր շարժման ազդանշան եղավ ո՛չ միայն Փոքր Ասիայում, այլև Հայկական լեռնաշխարհում։ Այդ պարտությունից հետո, ինչպես կտեսնենք, Արտաշեսը և Զարեհը ինքնիշխան տիրեցին իրենց երկրներին իբրև անկախ թագավորներ։

Սկզբնաղբյուրների վերոհիշյալ վկայություններից երևում է, որ արմենական երկրները—Փոքր Հայքը, Մեծ Հայքը և Մոփքը—Սելևկյանների ժամանակ պահպանել էին իրենց ներքին ինքնուրույնությունը դեռ երրորդ դարում (նախքան մեր թվ.)։ Նրանք չէին կազմում Սելևկյան պետության երկրամասը, չէին բնակեցրած հունական գաղթականներով և չէին դառել, բնականաբար, գաղութացման շրջան։ Սակայն ինքնուստինքյան հասկանալի է, որ տնտեսական ու կուլտուրական մեծ հեղաշրջումն Առաջավոր Ասիայում անխուսափելի կերպով խոր հետքեր էր թողնելու նաև այս երկրների վրա։

Տեղական կուլտուրան այստեղ, որն ուներ հաբեթական-արմենական արմատներ և կրել էր նաև իրանական կուլտուրայի ազդեցությունը՝ արդեն այս հնագույն շրջանում սկսել էր ենթարկվել հելլենիզմի ազդեցությանը, որն ավելի ու ավելի զորեղացավ հետագա դարերում։

Հելլենական ազդեցությունը մեծ էր այստեղ, ամենից առաջ, տեղական իշխանավորների և բնակչության բարձր խավերի վրա։ Փոքր Հայքի և Մոփքի զահակալները հելլենացած էին իրենց կրթությամբ, գլխավորապես, շնորհիվ Սելևկյանների հետ ունեցած խնամիրական կապերի։ Այս ժամանակաշրջանի արմենական երկրների դրամները, որոնց վրայի արձանագրությունները հունարեն են, նմանապես և Արմավիրի նորագյուտ լիս, որ այստեղ ևս հունարենն ամենուրեք սկսել էր գործածվել որպես պաշտոնական լեզու։

¹ Sk'n Eduard Meyer, Blüte und Niedergang des Hellenismus in Asien, Berlin, 1925, էջ 50—51; Համեմատե նաև Markwart, Die Genealogie der Bagratiden, Caucasia, Fasc. 6, 2, Teil, Leipzig, 1930, էջ 28։

Հատկապես, Փոքր Հայքը և Մոփքը, որոնք գտնվում էին Հայաստանի արևմտյան ու հարավ-արևմտյան շրջանում և իրենց աշխարհագրական տեղագրությամբ հեռու չէին հելլենիստական քաղաքներից ու գաղթավայրերից, բնականաբար, ավելի մեծ չփում ունեցան հելլենիստական քաղաքակրթության հետ և ավելի մեծ չափով ենթարկվեցին նրա ազդեցությանը, քան Մեծ Հայքը։

Մասնավորապես Մոփքը, որ հարավից սահմանակից էր Սելևկյան Միջագետքին և գտնվում էր այդ շրջանի միջով անցնող Մծբին—Նդեաս—Անտիոք առևտրական համաշխարհային ճանապարհի մոտ՝ ուներ ամենանպաստավոր պայմանները նաև տնտեսական զարգացման համար։ Ինչպես հաղորդում է Հերոդոտոսը, Մոփքի և Բաբելոնիայի միջև առևտրական երթևեկությունը տեղի էր ունենում եփրատ գետի վրայով դեռ նրա ժամանակ։ Այս առևտուրը, որը հին ժամանակ կենտրոնացված էր, գլխավորապես, սեմական ժողովուրդների ձեռքում՝ շարունակվում էր, անշուշտ, և Սելևկյանների ժամանակ։

Մոփքի միջով, ինչպես մանրամասն մատնացույց եմ արել Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին ուսուերեն իմ աշխատության մեջ², անցնում էր մի զգալի մասը պարսկական հին «Արքայական ճանապարհ»-ի և այդ ճանապարհի վրա, եփրատ գետի ձախ ափին, գտնվում էր նշանավոր Տոմիսա ամրությունը, որը կայան էր կարավանների, որոնք գնում էին Բաբելոնիա կամ Փոքր Ասիա։

Մոփքի առևտրական նպաստավոր այս դրությամբ պետք է, անշուշտ, բացատրել, որ չին Հայաստանի առաջին քաղաքները հիմնվել են Մոփքում և ո՛չ Մեծ կամ Փոքր Հայքում։ Հունա-հռոմեական հին հեղինակների մոտ հիշատակված են Արշամաշատ և Կարկաթիոկերտ քաղաքները, որոնք կառուցվել էին այստեղ Սելևկյան շրջանում և աթոռանիստ կենտրոններ էին տեղական թագավորների։

Արշամաշատ քաղաքի հիմնումը, ինչպես վերև տեսանք, վերագրում են Արշամ թագավորին, որը 230 թվի մոտերքը (մեր թվ. առաջ) օգնություն էր ցույց տվել Անտիոքոս Հին-րաքսին ընդդեմ Սելևկոս Կալլինիկոսի։ Այս քաղաքը, ինչպես

¹ Herod., I, 19։

² Sk'n «О торговле в городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен», Edeban, 1930, էջ 14—16 և 27։

վկայում է Պոլիբիոսը¹, գտնվում էր Քասպես կոչվող Գեղեցիկ դաշտում Եփրատի ու Տիգրիսի միջև: Պլինիոսը նրա տեղը մատնացույց է անում Եփրատ-Արածանիի մոտ (*Armosata Euphrati proximum*)²: Արշամաշատի ավերակների տեղը ամերիկացի աշխարհագիր Հունտինգտոնը որոշել է այժմյան Խարաբա ու Նաջարան գյուղերի միջև³:

¹ *Polvb.*, VIII, 25.

անշուշտ, փոխանակության ու դրամական շրջանառության դար-
դադման:

¹ Տե՛ս Երեւանի Զին Հայաստանում, Երևան, 1934, էջ 250—251.

ԱՐՏԱՆԵՍՅԱՆ ԵՎ ԶԱՐԵՀՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ծրրորդ դարի ընթացքում (մեր թվ. առաջ) Սելեկյան պե-
տությունը հետզհետե թուլանում էր շնորհիվ մշտական պատե-
րազմների և ներքին երկպառակությունների ու ապստամբու-

Անտիոքոս Մեծի Մազնեսիայի մոտ կրած վճռական ու ծանր
սպարտոսթյունը 190 թվին հռոմայեցիներին հնարավորութուն
տվեց ամրացնելու իրենց ազդեցութունը Փոքր Ասիայի մանր

պետությունների վրա: Ինչպես Հունաստանում, նույնպես և այստեղ՝ Հռոմը հրապարակ եկավ սկզբում՝ իբրև ազատարար ու հովանավոր մանր պետությունների ու ձեռնված ժողովուրդների: Սակայն, իրապես, նրա քաղաքականության նպատակն էր զրգովել ու թշնամացնել իրար դեմ բարեկամ այդ պետությունները և, ուժասպառ անելով բոլորին՝ հաստատել ամենուրեք իր տիրապետությունը:

Ստրաբոնի վկայությամբ՝ Անտիոքոս Մեծի (223—187 մեր թվ. առաջ) Արտաքսիաս և Զարիադրիս ստրատեգները կամ զորավարները, որոնք Արմենիայի կառավարիչներն էին և իշխում էին այնտեղ նրա հանձնարարությամբ, օգտվելով Անտիոքոս Գ-ի Մագնեսիայի մոտ հռոմայեցիներից կրած պարտությունից՝ անցան հաղթող հռոմայեցիների կողմը և հայտարարեցին իրենց անկախ թագավորներ (189 մեր թվ. առաջ):

Այսպիսով, երկրորդ դարի առաջին կեսում արմենական երկրները դարձյալ մնացին բաժանված անջատ մասերի, որոնք ունեին իրենց առանձին թագավորները: Այս թագավորություններից ամենազորեղն ու ամենաընդարձակը, ինչպես երևում է Պոլիբիոսի ուշադրավ մի վկայությունից, Արտաշեսի թագավորությունն էր՝ Մեծ Հայքը: Արտաշեսին Պոլիբիոսն անվանում է «Արմենիայի մեծագույն մասի» կառավարիչ: Նույնը հաստատում է նաև Ստրաբոնը հետևյալ իր վկայության մեջ:

«Պատմում են,—ասում է Ստրաբոնը,—որ Արմենիան եղել է առաջ փոքր և մեծացել է Արտաքսիասի (Արտաշեսի) և Զարիադրիսի (Զարեհի) ձեռքով, որոնք նախապես Անտիոքոս Մեծի զորավարներն (շարժողներ) էին և նրա անկումից հետո թագավորեցին՝ մեկը Մոսիքի, Ակիսենեսի, Օդոմանիսի և մի քանի այլ գավառների վրա, իսկ մյուսը՝ Արտաշատի շուրջը գտնվող երկրի վրա: Սրանք ընդարձակեցին իրենց երկրների սահմանները և զբաղեցին շրջակա ժողովուրդներից հետևյալ շրջանները. մեզացիներից՝ Կասպիանեն, Փամիսիոսը և Բասորոպեդան, իբրեքներից՝ Պարիազրեսի լեռնալանջերը, Խորզենեն և Գոգարենեն, որ գտնվում է Կուր գետի մյուս կողմում, խալյուրներից և մոսսինոյկներից՝ Կարենիտիսը և Դերքսենեն, որոնք սահմանակից են Փոքր Հայքին կամ նրա մասերն են, կատաոններից՝ Ակիլիսենեն և Անտիտավրոսի կողմերը գտնվող երկիրը և ասորի-

¹ Տե՛ս Polyb., XXV, 2, 12:

ներից՝ Տամորիտոսը. այնպես որ բոլորը միալեզու եղան»¹: Մեքերված այս վկայություններից երևում է, որ Արտաշեսը գրավել էր Կասպյան երկիրը կամ Փայտակարանը (=Κασπία), Վասպուրականը (=Βασιλοπείδα), Փամիսիոսը (=Փամբիս), Պարիազրեսի լեռնալանջերը, ալիսենի՝ Տալքը, Խորզենը (=Χορζην), Կարեն գավառը (=Καρηνίτις), Դուգարքը (=Γουγαργ), Կարեն գավառը (=Καρηνίτις), Դեռջանը (Δεργάνη) և Տմորիքը (Ταμοριτις)², իսկ Զարեհը՝ Եկեղյաց գավառը (Ακελιας) և Անտիտավրոսի կողմերը գտնվող երկիրը: Գավառը (Ακελιας) երկիրը, որը գրավված

Ստրաբոնի հիշատակած Տօթյոյն երկիրը իբրեքներից՝ աշխարհագրական ու պատմական նորագույն երկրում, ինչպես և իմ նախորդ աշխատություններում, համակերպում, ինչպես և իմ նախորդ աշխատություններում, համապատասխան է համարված այժմյան Կղարջքին: Ենթադրել են, պատասխան է համարված այժմյան աղձատված է և պետք է ուղղել որ Տօթյոյն, ընթերցվածը աղձատված է Պտոլեմեոսի Տօթյոյն կամ Κελιας, որը հիշատակված է Պտոլեմեոսի 1901, էջ աշխարհագրության մեջ (հրատ. Կ. Մյունխենի, Փարիզ, 1901, էջ 337): Այդ ենթադրությունը, ինչպես մանրամասն ցույց է տրված 337): Այդ ենթադրությունը, ինչպես մանրամասն ցույց է տրված իմ վերջին հոդվածներից մեկում, ճիշտ չէ: Տօթյոյն պարզապես հին Խորդյան գավառն է, որը գտնվել է այժմյան Արդահա-նի կողմում³:

Ստրաբոնի հաղորդած տեղեկությունները հնարավորություն են տալիս մեզ որոշելու պատմական Հայաստանի ընդարձակու-թյունը երկրորդ դարի սկզբներում մեր թվականությունից առաջ: Նախնիների հնազույն ժամանակների անունները գործածելով՝ Հայաստանը ենթադրում է, որ Արտաշեսի և Զարեհի ժամանակ այստեղից հեռացված ընդարձակված Հայաստանը, հավանորեն, իր փայտակարանը, Սյունիքը, Վասպուրա-մեջ բովանդակում էր Փայտակարանը, Սյունիքը, Վասպուրա-

¹ Տե՛ս Strabo, XI, 14, 5 (528):

² Հյուսիսային «Փամիսիոս»-ը (Φαμισίτις) առաջարկում է ուղղել Տօթյոյն և նույնացնել Սյունիքի հետ, իսկ Βασιλοπείδα-ի նույնությունը՝ կանի հետ համարում է անընդունելի. տե՛ս «Հին Հայոց տեղեկ աշուները» էջ 17—18:

³ Ստրաբոնի հաշարեն բնագրում գրված է Ταροϋντιν փխ. Ταροϋντιν էջ 17—18:

⁴ Տե՛ս իմ հոդվածը «Маршруты Понтийского похода Помпея и пути отступления Митридата в Колхиду» «Вестник древней истории», 3—4, Моск-ва, 1940, էջ 98—100:

կանը, Այրարատը, Գուգարքը, Տալքը, Բարձր Հայքը, Տուրուխ-
րանը, Չորրորդ Հայքը, Աղձնիքը, Մոկքը, Կորճայքի մեծ մասը
և թերևս նաև Ուտին ու Արցախը, այսինքն՝ հետնադույն Հայաս-
տանի 15 նահանգներից 13-ը¹։

Մինչև Արտաշէսյան և Զարեհյան թագավորութիւնները հիմնուիմը հայ ժողովրդի նախկին ավելի քան շորահարչութիւն տարվա պատմութիւնը, ինչպէս տեսնում ենք, կարելի է համարել Հայաստանի ներքին աւանդ ու ընդարձակման շրջան: Արաժանի ու Տիգրիս գետի հովիտներում հաստատվելուց հետո՝ հնդեվրոպական արմենները պետք է իրենց ամբողջ ուժն ու եռանդը լարելին ու մարառին տեղական բնիկ ժողովուրդների հետ: Ահնելով ու տարածվելով, քաջ առ քաջ նվաճելով նախկին Ուրարտուի բմբոստ ու ռազմիկ ցեղերը՝ նրանք միայն մոտ շորահարչութիւն տարվա համառ պայքարից հետո կարողացել էին հետզհետե տեր դառնալ պատմական Հայաստանին վերահիշյալ լայնատարած սահմաններում:

[illegible]

Արտաշեսի և Զարեհի թագավորության ժամանակ արմեն-
ները, հավանորեն, ո՛չ միայն տարածվել ու հաստատվել էին
Հայկական լեռնաշխարհի բազմաթիվ շրջաններում, այլև զգալի
չափով արդեն հայացել էին այդ երկրները: Հնդկվրուպական
արմենների միաձուլումը տեղական ժողովուրդների հետ և հայ

ժողովրդի էթնիկական կազմավորումը, ինչպես տեսնում ենք, մոտ է հզկ իր ավարտման արդեն Արտաշեսյան թագավորության հիմնադրման ժամանակ:

Ընդարձակվել էր նույն այս երկրորդ դարում մեր թվակա-
նությունից առաջ բացի Մեծ Հայքից ու Մոսկովից նաև Փոքր Հայ-
քը, որը նվաճել էր տրևմտյան Պարիսպերեսի և հյուսիս-արևել-
յան Պոնտոսի ծովափնյա շրջանները և հասցրել էր իր սահման-
ները մինչև Սև ծովը:

ը մինչև Սև ծովը:
«Փոքր Հայքը,—ասում է Ստրաբոնը,—բավական պտղա-
րեր երկիր է: Այստեղ ևս, ինչպես Մոփբում, միշտ կա-
ռավարում էին երկիրը սեփական իշխանները, որոնք կամ
բարեկամ ու զաշնակից էին մյուս արմեններին և կամ իրենց
զործերը վարում էին առանձին ու անկախ: Փոքր Հայքը
իրեն հպատակեցրել էր խալդայներին և տիրաբեռներին,
այնպես որ նրա իշխանությունը տարածվում էր մինչև
Տրապիզոն և Փառնակիրա՞»:

Տրապիզոն և Փառնակիա^ա։
Հայաստանում և կապպադովիայի հյուսիս-արևելքում կողմ-
վել էին, ինչպես տեսնում ենք, փոխանակ միահար ու միա-
ձույլ մեծ պետություն՝ հրեք անկախ արմենական թագավորու-
թյուններ։ Այս հրեք հզոր թագավորությունների առաջացումը
բաղաբական տեսակետից կազմում է հայ ժողովրդի պատմական
անցյալում մի նոր դարավուն։

անցյալում մի նոր դարազույգ։
Այս երեք թագավորություններից ամենաուժեղը և տարածու-
թյամբ էլ ամենամեծը Արտաշեսի թագավորությունն էր՝ Մեծ
Հայաստանը։ Գառնալով իր ընդարձակված նոր սահմանների
մեջ մեծ ու անկախ պետություն՝ Մեծ Հայաստանը, ինչպես կոես-
նենք, այնքան զորեղացավ, որ պատմության բեմ դուրս եկավ
որպես մրցակից Առաջավոր Ասիայի ամենազոր պետություն-
ների։

Ներքին:

Սակայն հաշտոտու երկրները պետական կազմավորումն ու քաղաքական հզորացումն ունեն մի շատ թույլ կողմ։ Նրանք քաղաքական հզորացումն ունեն մի բարե պետական միահար մի ամհենց սկզբից չկազմակերպվելիս իբրև պետական միահար մի ամբողջություն, այլ բաժանվելիս արևմտյան, հարավ-արևմտյան և հյուսիս-արևելյան ինքնիշխան մասերի, որոնք հաճախ իրար դեմ կռիվներ էին մղում։ Այս երեք թագավորություններից յուրաքանչյուրն ունեն իր սեփական կենտրոն-մայրաքաղաքը, իր տեղական շուրջն ունեն իր սեփական կենտրոն-մայրաքաղաքը, իր տեղական

¹ Հյուբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 22—23:

¹ *Sk'n Strabo*, XII, 3, 28 (555):

ալվանդությունները և իր տնտեսական ու քաղաքական առանձին շահերը: Կվ միանգամայն հասկանալի է, իհարկե, որ արմենների ցրվածությունն ու այս բաժանումը արգելք էին հանդիսանում նրանց ընդհանուր ու համերաշխ գործակցության:

Արմենական երկրների միացման կարևորությունը, հավանորեն, զիտակցվել է առավելապես նրանց բաղաբաղական վերելքի այս շրջանում: Հայտնի է, որ Արտաշես Ա-ը, որը, ինչպես տեսանք, անշափ ընդարձակել էր Մեծ Հայքը՝ ուղեցել էր նվաճել հարևան Ծոփքը: Սակայն Մեծ Հայքի գործընթացումը և արմենական երկրների միացումը ցանկալի ու հանգուրժելի չէին կապալագուվելիայի ու Պոնտոսի համար: Փոքր Հայքն ու Ծոփքը, որոնց անկախությունը Արտաշեսյան հզոր թագավորության կողմից վտանգ էր սպառնում՝ սերտ կերպով հարեցին այս պետություններին և ապավինեցին նրանց օգնության:

Դիտողորոս Միկելիացին վկայում է, որ Արտաշեսին Հաջող-
վեց իր թագավորությանը միացնել Մոսկբը շնորհիվ Կապպադով-
կիայի Արիարաթ և թագավորի միջամտության: Այս վերջինի
օգնությամբ ստացավ իր Հայրենի թագավորությունը Զարհհի
որդին, Մերուժանը, որն Արտաշեսի Հարձակման ժամանակ փա-
խել էր Կապպադովկիա:

Արտաշէսյան Մեծ Հայաստանի մասին մատենագրական աղբյուրները տալիս են, զժբախտաբար, միայն պատահական ու կեցկոտուր տեղեկություններ: Այդ տեղեկություններից առանձնապես կարևոր են Ստրաբոնի և Պլուտարքոսի վկայությունները: Արտաշատ մայրաքաղաքի մասին, որը հիմնել էր Արտաշէս Ա-ը, հավանորեն, 166 թվին մեր թվականությունից առաջ²:

«Հայաստանի քաղաքներն են,—ասում է Ստրաբոնը,— Արտաքսատան (որն անվանում են նաև Արտաքսասատա և որը հիմնել էր Աննիբալն Արտաշեսի համար) և Արքսատան: Երկու քաղաքն էլ գտնվում են Արաքսի վրա՝ Արքսատան՝ Ատրպատականի սահմանների մոտ, իսկ Արտաքսատան՝ Արաքսյան դաշարի մոտ: Այս վերջինը գեղեցիկ է շինված և Արաքսյան դաշարի մոտ: Այս վերջինը գեղեցիկ է շինված և երկրի թագավորանիստ քաղաքն է: Նա գտնվում է գետածոցում, որը նման է թերակղզու, և նրա շուրջը, բացի պարա-

¹ *Sh'u Diod.*, fr. XXXI, ²² *h Polyb.*, XXXI, 15 (a)

² *Sk'u Fabricius*, Theophanes von Mitylene und Q. Dellius als Quellen der Geographie des Strabons, Strassburg, 1868, 42 32 u. 131:

նոցի մասից՝ գետի առջև ձգվում է պարիսպը, իսկ պարա-
նոցի շրջանում է խրամով և պատվարով¹:

նոցը փակված է խրամով և պատվարով։
Որ Արտաշատը շինված է Աննիբալի խորհրդով և նրա
ցուցմունքներով՝ այդ մանրամասն հաղորդում է Պլուտարքոսը
հետևյալ իր վկայություն մեջ։

«Պատմում են,—ասում է Պլուտարքոսը,—որ երբ Անտիոքոսը պարտութիւն կրեց հռոմայեցիներին՝ կարծա-գենացի Աննիբալը եկավ Արտաշէս Արմենի մոտ և հրահան-գիչ ու խորհրդատու դառավ բազմաթիւ օգտավետ գործե-րում: Նկատելով, բացի այդ, այս երկրում շօտագործված ու անտես արված հարմարագոյն ու խիստ հաճելի մի տեղում ուրվագծեց քաղաքի հատակագիծը: Վայր՝ նա այդ տեղում ուրվագծեց քաղաքի հատակագիծը և Աննիբալը տարավ Արտաշէսին, ցույց տվեց հատակագիծը և համոզեց հիմնել այդ տեղում քաղաք: Թագավորն ուրախու-թյամբ համաձայնեց և խնդրեց, որ նա իր վրա վերցնէ այդ ղեկավարութիւնը: Այսպիսով կառուցվեց մեծ ու գործի ղեկավարութիւնը: Այսպիսով թագավորի անունով խիստ գեղեցիկ քաղաք, որն անվանվեց թագավորի անունով խիստ գեղեցիկ քաղաք, որն անվանվեց թագավորի անունով խիստ գեղեցիկ քաղաք»:

և հայտարարվեց Հայաստանի մայրաքաղաքում
Պատմագետներից շատերը կասկածելի են համարում թե
Արտաշատի հիմնումն Աննիբալի խորհրդով և թե Աննիբալի փա-
խուստը Հայաստան: Սակայն, այնուամենայնիվ, վերոհիշյալ
վկայությունները խիստ կարևոր են, որովհետև նրանք պարզ ու
որոշ հաստատում են, որ Արտաշատը հիմնված է եղել երկրորդ
դարում Արտաշես Ա-ի ժամանակ:

Պարոզ հաստատումն է, որ ժամանակի դարում Արտաշես Ա-ի ժամանակից հետո Առանձնապես հետաքրքիր են և կարևոր Արտաշատի տեղադրության ու ամրությունների մասին Ստրաբոնի հաղորդած տեղեկությունները: Ուշագրավ է նաև այն, որ Մեծ Հայաստանի վեկուսյան հերթում է Պլուտարքոսի վկայու- ալս մայրաքաղաքը, ինչպես հերթում է Պլուտարքոսի հեն «մեծ ու խիստ թյունից, արևմտյան հորիզոնում համարել են «մեծ ու խիստ գեղեցիկ քաղաք»:

Արտաշատի հիմնումն Արարատյան դաշտում գտնվող
մարեկ Արտաշես Ա-ի կարևորագույն գործերից մեկը։ Այս դաշտն
այնուհետև դառավ Հայաստանի քաղաքական ու կուլտուրական
միավորման կենտրոնը։

Քաղաքավայրի ընտրությունը հաջող էր կատարված և համարվում է մեծահասակների և թե տնտեսական տեսակետներից: Գտնվելով Հայկական

¹ *Strabo*, XI, 14, 6 (528):

² *Piut.*, Lucullus, XXXI, 5.

լեռնաշխարհի կենտրոնում՝ Արարատյան դաշտն ավելի էր պաշտպանված արշավող թշնամիներից, քան լեռնաշխարհի սահմաններում գտնվող շրջանները: Բացի այդ, նրա միջով էր անցնում տարանցիկ ճանապարհը, որը գալիս էր Միջին Ասիայի ու Զինաստանի կողմերից և Արտաշատի մոտով գնում էր դեպի Սև ծովի նավահանգիստները:

Ինչպես տեսնում ենք, Արտաշեսյան դինաստիայի հիմնադիրը հռոմեացուն կաղմակերպողն էր պատմական Մեծ Հայաստանի, և ընդարձակված այս պետությունն արդեն նրա ժամանակ համարյա ամբողջով էր իր բնական սահմանների մեջ և տարածվում էր Հյուսիսային Միջագետքից մինչև Կուր գետը և Ատրպատականից մինչև Ծովերը և Փոքր Հայքը:

Այս մեծ թագավորությունը, որը գտնել էր Առաջավոր Ասիայի ուժեղ պետություններից մեկը՝ այժմ հաշվի էր առնվում և որոշ դեր էր կատարում միջպետական հարաբերություններում: Պոլիբիոսը, որն իր պատմության մեջ մանրամասն հիշատակել է Փառնակ Պոնտացու և Փոքր Հայքի Միհրդատ սատրապի 180 թվի կոնվենտը ընդդեմ Պերգամոնի, Կապպադովկիայի և Բիթանիայի թագավորների՝ մեջ է բերում սրանց ստորագրած խաղաղության ղաղաճը և վկայում է, որ այդ ղաղաճությունը մասնակից է եղել «Արմենիայի մեծագույն մասի կառավարիչ Արտաշեսը»¹:

Պատերազմը սկսել էին միացյալ ուժերով Փառնակը և Միհրդատը, որպեսզի դրավեն իրենց հարևանների, գլխավորապես, Կապպադովկիայի և Պափլագոնիայի երկրամասերը: Սակայն շուտով նրանց դեմ ռազմերթի ելան Կապպադովկիայի և Պերգամոնի թագավորները, Արիարաթ Դ-ը և Եվմենես Բ-ը, և պատերազմը Հռոմի միջամտության պատճառով իսկույն դադարեցվեց և կնքվեց ղաղաճը (179 մեր թվ. առաջ):

Պոլիբիոսի վկայությունն այդ ղաղաճի մասին, որին մասնակից էին Փոքր Հայքը և Մեծ Հայքը, հարկ եմ համարում բերել ընդարձակ բովանդակությամբ:

«Հանկարծակիի եկած, — պատմում է Պոլիբիոսը², — թշնամիների դաժան հարձակման պատճառով՝ Փառնակը պատրաստ էր ընդունել հաշտության չորաքանչյուր պայման, ինչ որ նրան առաջարկեին հակառակորդները, դրա

¹ Strabo Polych., XXV, 2, 12:

² Նույնը, XXV, 2, 1—12:

համար նա ուղարկեց դեսպաններ Եվմենեսի և Արիարաթի մոտ: Արդ՝ որովհետև Եվմենեսը և Արիարաթն ընդունել էին նրա դեսպաններին և իրենք ևս իսկույն ուղարկել էին Փառնակի մոտ իրենց դեսպաններին, ուստի և՛ դեսպանությունների հաճախակի փոխանակումից հետո՝ հաշտություն կնքվեց հետևյալ պայմաններով. — թող մշտնջենապես խաղաղություն լինի, մի կողմից՝ Եվմենեսի, Պրուսիասի և Արիարաթի, մյուս կողմից՝ Փառնակի և Միհրդատի միջև: Փառնակը և ինչ մի պատրվակով չպիտի ռազմերթի ելն Գալաների հետ համարվելու են անվավեր: Նա պետք է նաև դատարկե Պափլագոնիան, իսկ բնակիչներին, որ այնտեղից դադարեցվեցին, է հո ուղարկե. նրանց հետ միասին պետք է վերադարձնե զենքերը, նետողական մեքենաները և այլ վերագարձնե զենքերը, որ նա վերցրել է: Նա պարտավոր է ռազմական գործիքները, որ նա վերցրել էր նրանից վերցված բունույնպես Արիարաթին վերադարձնել նրանից վերցված բունույնպես Արիարաթին կառուցվածքները, նաև լոր տեղերը և նրանց վրա գտնվող կառուցվածքները, նաև պատանդներին. նմանապես և Տիոս քաղաքը, որը փոքր-ինչ հետո Եվմենեսը Պոնտոսի մոտ՝ այն քաղաքը, որը փոքր-ինչ հետո Պրուսիասը զիջեց Պրուսիասին, կատարելով նրա խնդիրը, և Պրուսիասը դրա համար մեծապես նրան երախտապարտ էր: Որոշված էր նմանապես, որ Փառնակը պետք է վերադարձնե առանց էր նմանապես, որ Փառնակը պետք է վերադարձնե փախստական փրկանքի բոլոր ռազմագերիներին և բոլոր փախստականներին: Բացի այդ, այն գանձերից ու փողից, որ վերցրել էր Մոսկիայից [Պափլագոնիայի թագավորից] և Արիարաթից՝ Մոսկիայից [Պափլագոնիայի վճարեր 900 տաղանդ, և 300 նա պետք է այս թագավորներին վճարեր 900 տաղանդ, և 300 նա պետք է Եվմենեսին ի հատուցումն պատերազմական տաղանդ էլ Եվմենեսին ի հատուցումն, որ Արմենիայի սատրապ ծախքերի: Որոշված էր նույնպես, որ Արմենիայի հետ կնքած ղաղաճի ծախքերի: Պայմանագրին մասնակից էին արվել Ասիայի 300 տաղանդ: Պայմանագրին մասնակից էին արվել Ասիայի իշխաններից՝ Արտաշեսը, որը Արմենիայի մեծագույն մասի կառավարիչն էր, և Ակուսեղոսը»:

¹ Պոլիբիոսի մոտ Փոքր Հայքի այս Միհրդատը, ինչպես տեսնում ենք, անվանված է սատրապ, այսինքն՝ կուսակալ: Այս վկայությունից կարելի է թերևս հետևել, որ Միհրդատը 180 թվի պատերազմի ժամանակ չէ եղել անկախ թագավոր, այլ հպատակված է եղել հավանորեն, Պոնտոսի կամ դուցե մի այլ հարևան թագավորի զերազույն իշխանությանը:

Զրույցների և երգերի մեջ, ըստ երևույթին, պատմվում էին Արտաշեսի այն պատերազմները, որոնց միջոցով նա վերջ էր դրել երվանդանների իշխանությանը և նվաճել էր Արարատյան դաշտը ու նրանց աթոռանիստ կենտրոն երվանդաշատը:

Ստորաբոնի կարևոր մի վկայությունից մեկ հայտնի է, որ Երվանդյաններից վերջին իշխողն է հղել Օրոնտես-Երվանդը, որից հետո հաստատվել էին Անտիոքոս Մեծի Արտաքսիաս և Զարիադրիս ստրատեգներ-կուսակալները։ Խորհնացին մեկ միջոց է տալիս կռահելու, որ Երվանդյանների գինաստիայի փոխանակումն Արտաշեսյան նոր գինաստիայով տեղի է ունեցել համառ կոխիներից հետո։

կոնիւնկերից հետո:
Ստալաբունի վկայությունը Յրոնտես-Երվանդի (Վրդեշի) մասին, որին հաջորդել էր Արտաշես Ա-ը՝ անհրաժեշտ էմ համարում մեջ բերել ընդարձակ բովանդակությամբ:

«[Արմենիայի մասին] հին ավանդությունը, —ասում է Ստրաբոնը, —այդ է, իսկ ավելի նորը, սկսած պարսկական տիրապետությունից և հաջորդաբար մինչև մեր ժամանակը՝ հարկ է պատմել համառոտակի մինչև այժմ: Արմենիային նախ տիրեցին պարսիկները և մակեդոնացիները, հետո Սելևկյանները, որ նվաճել էին Ասորիքը և Մեդիան: Վերջին իշխողն էր Օրոնտեսը՝ շառավիղը Հյուսիսարևելքից մեկն էր յոթը պարսիկներից: Այնուհետև երկիրը բաժանեցին երկու մասի Արտաքսիասը և Ջարիադրիսը, որոնք ստրատեգներն էին Անտիոքոս Մեծի, որը պատերազմել էր հռոմայեցիների դեմ: Սրանք իշխում էին նախ թագավորի հանձնարարությամբ, բայց սրա պարտությունից հետո, հաջորդաբար իշխեցին իրենք առանձին և հայտարարվեցին թագավորներ»¹:

տարարվեցին թագավորներ»¹։
Ահա այս Երվանդն է ըստ իս հիշատակված Խորենացու
Պատմության մեջ (գիրք II, գլ. ԼԷ—ԽԸ)։ Բայց մեր պատմահայ-
րը, օգտվելով, հավանորեն, բացի վիպասանքից նաև այլ մեղ-
անհայտ աղբյուրներից՝ Երվանդի ու Արտաշեսի ընդարձակ
պատմությունը հերյուրել է և շարագրել, բնականաբար, ըստ
իր ընթերման ու ժամանակագրության, շփոթելով Օրոնտես-Եր-
վանդին Եղեսիայի Աբգար է թագավորի որդու՝ Արբանդեսի
(Արթնդէ) հետ², որը ժամանակակից էր Տրայանոս կայսեր
(98—117 մեր թվ. հ.)։

Հիմնվելով այս նոր լուսաբանության վրա՝ նախորդ իմ աշխատություններից մեկում ես հավանական էի համարել¹, որ հորենացու մոտ պահպանված են կարևոր հիշողություններ ոչ միայն Արտաշես Ա-ի հիմնած Արտաշատ քաղաքի, այլև Երվանդ-յանների հիմնած Երվանդաշատ քաղաքի մասին:

«Սրա [Երվանդի] ժամանակ,—պատմում է Խորենացին,—արքունիքը Արմավիր կոչված բլրից տեղափոխվում է, որովհետև Երասխ գետը հեռացել էր և, ձմեռն երկարելիս, երբ հյուսիսային ցուրտ քամիներ էին փչում՝ վտակը բոլորովին սառչում էր և չէր կարելի բավական ջուր ունենալ թագավորանիստ տեղի համար։ Նեղվելով սրանից, նաև ավելի ամուր տեղ փնտրելով՝ Երվանդը տեղափոխում է արքունիքը դեպի արևմուտք, ապառաժոտ մի բլրի վրա, որի շուրջը պատում էր Երասխը, իսկ դեմից հոսում էր Ախուրյան գետը։ Նա պարսպապատում է բլուրը, իսկ պարսպից ներս շատ տեղերում կտրում է քարերը մինչև բլուրի հատակը գետին հավասար, որպեսզի գետի ջրերը հոսեն փորված տեղերը և խմելու ջուր հայթայթեն»։

[«Յաւուրս սորա փոխին արքունիքն յԱրմաւիրն անուա-
 նեալ բլրոյ. քանզի էր հեռացեալ գետն Երասխ, և ի յերկա-
 րեւ ձմերայնոյն, և ի դառնահոտ փշմանէ հիւսիսոյ պաղա-
 ցեալ ձուլեալ վտակն՝ ոչ ուստեք արբուցումն բաւական թա-
 գաւորականին գտանէր տեղոյ: Ընդ որ նեղեալ Երուանդայ,
 նա և ամրագունի ևս տեղոյ ելեալ ի խնդիր՝ փոխէ զար-
 քունիսն յարեմուտս կոյս, ի քարակտուր մի բլուր, զորով
 պատ առեալ Երասխայ՝ ընդդէմ Ախուրեանն հոսի գետ:
 Պարսպէ զբլուրն, և ի ներքսագոյն քան զպարիսպն ընդ բա-
 զում տեղիս կտրեալ զքարինսն մինչև ի յատակս բլրոյն
 հաւասար գետոյն, մինչև դիմել ջուրց գետոյն ի փորուածն,
 լըմպեկեաց պատրաստութիւն...»]²:

Խալաթյանցը կարծում է, որ մեջ բերված այս ամբողջ վկայությունը սարքել է ինքը Խորենացին³։ Այդ կարծիքը, իհարկե, ընդունելի չէ։ Վերև մենք տեսանք, որ դեռևս հրրորդ դարում մեր թվականությունից առաջ Երվանդյաններն իշխում էին Այրա-

¹ *Տէ'ւ* — О торговле и городах Армении, к2 96—98.

² Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց, Տիֆլիս, 1913, էջ 165 (II, 18):

³ *Տե՛ս* *Հաղափայն*, Армянский эпос, էջ 215—218.

¹ *Strabo*, XI, 14, 15 (531):

¹ Strabo, XI, 14, 15 (531);
² *Sh'u Халатьянц*, Армянский эпос, Москва, 1896, т. 2 19 и 226.

բատում և Արմավիրն այնտեղ նրանց աթոռանիստ կենտրոնն էր։ Ավելի քան հավանական է, որեմն, որ երբորդ դարի վերջում Երվանդի արքունիքը կարող էր լինել, ինչպես հաղորդում է Խոսրենացին, Արմավիրում։ Իսկ որ Երվանդաշատի հիմնադիրը պետք է լիներ, իրապես, Երվանդը՝ այդ պարզ երևում է այս բաղաբի Երվանդաշատ անունից։

Այսպիսով՝ անտես առնելով խորենացու վերոհիշյալ վկայու-
թյունների մեջ ժամանակագրական նրա սխալ կոահումները՝
կարող ենք ենթադրել, որ Երվանդաշատը, հավանորեն, հիմնել
էր Երբորդ գարի վերջում կամ Երկրորդ գարի սկզբում՝ մեր
ֆվականությունից առաջ Արտաշես Ա-ի նախորդը, Յոթնտես-
երվանդը¹, որի մասին պատմական ստույգ տեղեկություններ
պահպանվել են Ստրաբոնի և խորենացու մոտ, և կամ դուցե
սրան նախորդող Երվանդներից մեկը:

Խորենացու պատմության մեջ, ինչպես նորերս պարզվեց, պահված են պատմական կարևոր հիշողություններ նաև Արտաշես Ա-ի պետական և կուլտուրական գործունեության մասին:

Արտաշեսյան թագավորության հիմնադրին են վերաբերում, ինչպես վերջերս ցույց տվեց Լենինգրադի էրմիտաժի գիտական աշխատակից պրոֆ. Ա. Բորիսովը՝ Սեանի լճի մոտ գտնված երկու արամեաառաքածանագրությունները², որոնց վրա կարդացված են Արտաշես թագավորի և նրա հոր՝ Զարհի անունները։ Ակադ. Օրբելու կարծիքով, այդ քառանիստ աշտարակաձև արձանագրված քարերը հաստատում են խորհնացուհազորգած տեղեկությունը քառակուսի սահմանաքարերի մասին, որոնք կրում էին Արտաշեսի անունը³։

«Բոլոր իր առաքինի արարքներից և ուղղագատ գործերից հետո,—վկայում է Խորենացին,—Արտաշեսը հրամայում է գյուղերի և ագարակների սահմանները որոշել, որովհետև նա բազմամարդացրել էր Հայոց աշխարհը, զրսից

¹ Ինչպես հայտնի է, հորենացիին նույն աստ երվանդին է վերադարձնում նաև երվանդակերտի շինությունը (II, 108) և Ծննդոց կոչված անտառի անկումը (II, 109): Կարող են ըստ իս ստույգ և պատմական լինել հորենացու և այս տեղեկությունները:

2 Համեմատել սեյսմիկը Հին Հայաստանի պատմության», Երևան, 1935, էջ 207—214:

207—214:
3 *Տե՛ւ Թրբլու Նորժաճը* „Расшифровка древних надписей.. Известия,
որոժերթ., 31 հունի. 1941 թ.:

բերելով շատ ժողովուրդներ, որոնց բնակեցրել էր լեռներում, հովիտներում ու դաշտերում: Եվ սահմանների համար նա հաստատում է նշաններ՝ ալսպես. հրամայում է տաշել բառակուսի քարերը, փորել մեջերը փոսեր պնակի նմանությամբ և թաղել գետնի մեջ, իսկ նրանց վրա կանգնեցնել բառակուսի աշտարակներ՝ գետնից քիչ բարձր: Սրա վրա նախանձելով՝ հրամայում է Սահանի որդի Արտաշիրը նույնը անել և Պարսից աշխարհում ու իր անունով կոչել, որպեսզի Արտաշեսի անունն այլևս չհիշվի: Բայց ասում են, որ Արտաշեսի ժամանակ Հայոց աշխարհում անմշակ հող չկար, ո՛չ լեռնային և ո՛չ դաշտային, որովհետև երկիրը դառն էր շէն»:

[«Յետ ամենայն առաքինութեանց և գործոց ուղղու-
թեանց Արտաշիսի, հրամայէ դասհմանս զիզից և պարակաց
որոշել. քանզի բազմամարդացոյց զաշխարհս Հայոց, եկա-
մուտս բազումս ածելով ազգս, և բնակեցուցանելով ի լերի-
ներս և ի հովիտս և ի դաշտս: Եւ նշանս սահմանացն հաստա-
տեաց այսպէս. հրաման տալով քարինս կոփել շորբքկութիս,
և պնակածն փոսել զմէջսն, ծածկելով չերկրի, և շորբքկու-
թիս ի վերայ չարուցանել ամբարտակս, սակաւ ինչ բարձրա-
գոյն չերկրէ: Ընդ որ նախանձեալ Արտաշրի որդւոյ Սասա-
գոյն չերկրէ: Ընդ որ նման հրամայէ առնել և ի Պարսից աշխարհին և
նայ՝ զնոյն նման հրամայէ առնել և ի Պարսից աշխարհին և
չիր անունն անուանել, զի մի՛ էս յիշեսցի անունն Արտա-
շիս:

Զիսի: Բայց ասի, ի ժամանակս Արտաշիսի ոչ գտանել երկիր անգործ յաշխարհիս Հայոց, ո՛չ լեռնային և ոչ դաշտային, յաղագս շինութեան երկրիս»¹:

յաղագս շինութեան երկրրա՞յ։
 Խորենացու այս վկայությունն Արտաշեսի հրամանով կանգ-
 նեցված սահմանաքարերի մասին, որոնց վրայի արձանաբու-
 թյունները, ինչպես պարզվում է այժմ, գրված են եղել հին
 թյունները, ինչպես պարզվում է այժմ, գրված են եղել հին
 արամեերեն գրերով՝ բացառիկ կերպով կարևոր է ու հետաքրքիր։
 Արձանագրված արամեատառ այդ քարերը, ինչպես շատ ճիշտ
 մատնանշել է Ա. Բորիսովը, պարզ ցույց են տալիս, որ մինչև
 հայկական գրերի գյուտը հինգերորդ դարում (մեր թվ. հառո)
 գեոևս Արտաշես Ա-ի ժամանակ Հայաստանում գործածվել են
 հին արամեական տառեր։

¹ Տե՛ս Խորենացի, *Տիղիս*, 1913, էջ 186 (II, ԾԶ):

րեն, նրանք պարտության էին մատնել հայերին և, ինչպես վկայում են Յուստինոսը և Ստրաբոնը, պատանդ էին վերցրել Տիգրան Բ-ին¹:

Որ Հայաստանը նվաճված չէ եղել Միհրդատ Մեծի արշավանքի ժամանակ՝ այդ երևում է դարձյալ Ստրաբոնի հետևյալ վկայությունից:

«Պարթևները, — ասում է Ստրաբոնը, — տիրեցին մեղացիների և բարեխոնացիների երկրներին, բայց ո՛չ Արմենիային: Թեև հարձակումներ հաճախ տեղի ունեցան, սակայն երկիրն ուժով չնվաճվեց: Ընդհակառակը, Տիգրանը զորեղ կերպով դիմադրեց ու հաղթեց նրանց, ինչպես մենք ասացինք Արմենիայի մասում»²:

Պատանդ վերցված Տիգրանի մասին կարևոր են Ապպիանոսի և Ստրաբոնի վկայությունները: Ապպիանոսի ասելով՝ Տիգրան Բ-ը որդին էր ո՛չ թե Արտավազդի, այլ Տիգրանի³: Իսկ Ստրաբոնը, խոսելով Արտաշեսի և Զարեհի մասին՝ վկայում է, որ Տիգրան Բ-ը Արտաշես Ա-ի սերնդիցն էր⁴:

Պատմական ու բանասիրական նորագույն երկերում Արտաշես Ա-ի հաջորդների և Արտավազդի ու Տիգրան Բ-ի ազգակցության մասին հայտնվել են հակասական կարծիքներ: Այդ կարծիքներից հավանական է ըստ իս Ռեյնաքի և թագրությունը, որը Տիգրան Բ-ին համարում է համաձայն Ապպիանոսի վկայության Տիգրան Ա-ի որդին, իսկ Արտավազդին՝ հղբայր այս վերջինի⁵:

Պատմագետների ու բանասերների ուշադրությունից վրիպել է, որ Ապպիանոսի հաղորդած տեղեկությունը հաստատվում է խորհրդագրական պատմության ուշագիր քննությամբ⁶: Խորհրդագրում, ինչպես վերև ասացինք, Արտաշեսյան տոհմի առաջին թագավորների մասին պահպանվել են ուշագրավ պատմական հիշողություններ, որոնք հայտնի են եղել նրան վիպասանքից կամ հին զրույցներից: Հենվելով այդ զրույցների վրա՝ խորհրդագ-

րին վկայում է, որ Արտաշեսի որդին ու հաջորդը, Արտավազդը, զավակ չէ ունեցել և որ Արտավազդից հետո Հայաստանում թագավորել է նրա եղբայրը, Տիգրան¹: Պատմագիր հաղորդած կարևոր այս տեղեկությունները, ինչպես տեսնում ենք, համապատասխանում են Ապպիանոսի վերոհիշյալ վկայության:

Կարող ենք ըստ իս, համաձայն այդ տեղեկությունների, հավանական համարել, որ Արտաշես Ա-ին հաջորդել էր նրա որդին, Արտավազդ Ա-ը, և ապա սրա եղբայրը՝ Տիգրան Ա-ը, որից հետո թագավորել էր այս վերջինի որդին՝ Տիգրան Բ-ը:

¹ Տե՛ս Խորհրդագր. II, գլ. 4Ա:

¹ Տե՛ս Justin, XXXVIII, 3, 1 և Strabo, XI, 14, 15 (532):

² Տե՛ս Strabo, XVI, 1, 19 (745):

³ Տե՛ս App., Syr., 48:

⁴ Տե՛ս Strabo, XI, 14, 15 (532):

⁵ Reinach, Mithridate Eupator, էջ 104 և Markwart, Eranschahr, էջ 173:

⁶ Խորհրդագրական վկայություններից ճիշտ հետևություն է արել Սանտալճյանը՝ տե՛ս Histoire documentaire de l'Arménie, II, էջ 441:

ՏԻԳՐԱՆ Բ-Ը ԵՎ ՀԱՅ ՊՈՆՏՈՒԿԱՆ ԳՈՇԻՆԵՐԸ

1. Պատանդ Տիգրանի վերադարձը և զահակալությունը:—2. Մոփի միացումը Մեծ Հայաստանին:—3. Փոքր Հայքի միացումը Պոնտոսին:—4. Քաղաքական կացությունը Փոքր Ասիայում:—Հոռմը, Պոնտոսը և Կապպադովկիան առաջին դարի սկզբներում (մեր թվ. առաջ):—5. Կապպադովկիայի հարցը:—6. Տիգրանի և Մինոդատի դաշինքը:—7. Հայերի հաճակումները Կապպադովկիայի վրա:—Արիոբարզան Ա և Նիկոմեդես Գ—Յուստինոսի կասկածելի վկայությունը:—Եվրոպական պատմագետների անհավաստի լուսարանությունը այս ժամանակաշրջանի անցքերի:—8. Փոքր Հայքի մասնակցությունը Մինոդատյան առաջին պատերազմին:—Դարդանոսի բանավոր դաշինքը:—9. Հիշողություններ Մինոդատյան առաջին պատերազմի մասին խորհնացու երկերում:—10. Ելլադայից Հայաստան բերված հունական կոտորելներ:

Մեծ Հայաստանի մասին, ինչպես ասացինք, մենք ունենք մանրամասն տեղեկություններ Տիգրան Բ-ից սկսած:

Տիգրան Բ-ը, որը պատանդ էր պարթևների մոտ՝ դա՛հ էր բարձրացել 95 թվին (մեր թվ. առաջ): Գահակալության այս թվականը հայտնի է մեզ Պլուտարքոսի վկայությունից: 70 թվին, երբ Ապպիոս Կլավդիոսը եկել էր նրա մոտ իբրև դեսպան՝ նա, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը¹, արդեն 25 տարի թագավորել էր: Պատանդությունից ազատվելու և իր հայրենի թագավորությունը ստանալու համար նա, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը², պարթևներին փրկանք էր տվել յոթանասուն հովիտներ, որոնք Մարկվարտի կարծիքով³, այն շրջաններն էին, որ Ատրպատականի կողմերում գրավել էր Արտաշես Ա-ը:

¹ *Sk'u Plut.*, Lucullus, 21, 7:

² *Strabo*, XI, 14, 15 (532):

³ *Eranschahr*, էջ 100:

Երբ Տիգրանն ազատվեց ու վերադարձավ իր հայրենի երկիրը՝ նա արքայական իր թագը կապեց, ինչպես վկայում է Ապպիանոսը¹, Հայաստանի այն վայրում, ուր ինքը հիմնել էր հետո Տիգրանակերտ քաղաքը: Այս վկայությունից երևում է, որ հին Ադձնիքը, որի մեջ այժմյան Ֆարկինում որոշված է վերջերս հին Տիգրանակերտ քաղաքի տեղը՝ գտնվել է ո՛չ թե Մոփիում, այլ Արտաշեսյան թագավորության մեջ՝ Մեծ Հայքում²:

Գահ բարձրանալուց հետո Տիգրան Բ-ի առաջին գործը կղավ հարևան Մոփիի միացումն իր թագավորությանը: Կապպադովկիան, որը հաղիվ էր հռոմայեցիների օգնությամբ պահպանում իր անվանական անկախությունը՝ անկարող կղավ պաշտպանել իր հին դաշնակցին ու բարեկամին: Տիգրան Բ-ը հարձակվեց Մոփիի վերջին թագավոր Արտանեսի վրա (94 մեր թվ. առաջ) և նրա երկիրը կցեց Մեծ Հայաստանին:

«Արտաշեսի սերնդիցն էր,—ասում է Ստրաբոնը,— Տիգրանը. նա իշխում էր այսպես կոչված բուն Արմենիայում, որը սահմանակից էր Մեդիային, Ադվանքին, Իբերիային մինչև Կողքիս և Սև ծովի մոտ գտնվող Կապպադովկիային: Իսկ Զարեհի սերնդիցն էր Մոփաց երկրի Արտանեսը, որն իշխում էր Արմենիայի հարավային և, զլիսավորապես, արևմտյան մասերում: Տիգրանը սրան հաղթեց և դառավ ինքը տեր բոլոր այդ երկրներին»³:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, Տիգրան Բ-ի իշխանության տակ միացան Մեծ Հայքը, Մոփքը, որոնք Սելևկյանների ժամանակ առանձին ու ինքնիշխան երկրներ էին: Արմենական լեռերորդ թագավորությունը, Փոքր Հայքը, որը Հայկական լեռնաշխարհի բնական սահմաններից դուրս էր գտնվում՝ Մոփի նվաճումից առաջ, դեռ երկրորդ դարի վերջերում, նվաճել ու միացրել էր իր թագավորությանը Միհրդատ Պոնտացին (111—63 մեր թվ. առ.):

«Երբ զորեղացավ,—վկայում է Ստրաբոնը,—Միհրդատ եվպատորը՝ նա տիրեց Կողքիսին և այն բոլոր երկրներին [Փոքր Հայքին, Խաղտիքին և Տիբարեններին], որ նրան հանձնել էր Անտիպատրոսը, Սիսիդի որդին»⁴:

¹ *App.*, Mithrid., 67:

² *Markwart*, Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien 1930, էջ 169:

³ *Sk'u Strabo*, XI, 14, 15 (532):

⁴ *Sk'u Strabo*, XII, 3, 28 (555):

Ծովքի միացումից հետո Տիգրան Բ-ի հզոր ու բնդարձակ թագավորությունը սահմանակից էր դառնում արևմուտքում բացի Պոնտոսից նաև Կապպադովկիային: Հարավում և արևելքում Մեծ Հայաստանին հարևան ու սահմանակից էին պարթևների գերիշխանությունը տակ գտնվող մանր պետությունները՝ Օսրոենը, Կորդուքը, Ագիարենը և Ատրպատականը, իսկ հյուսիսում Աղվանքը և Իբերիան:

Տիգրան Բ-ի գահակալությունից դեռ առաջ Հռոմը, Հունաստանն ու Մակեդոնիան նվաճելուց հետո՝ 133 թվին ոտք էր դրել Փոքր Ասիա որպես նվաճող և հաստատել էր իր իշխանությունը Պիրգամոնում, որը դառնալով հռոմեական նահանգ՝ անվանվում էր այնուհետև «պրովինցիա Ասիա»:

Հռոմի այս մուտքն Ասիա սկիզբն էր այն մեծ ավերածության ու աղետի, որն իր հետևանքներով ահալոր ու կործանարար եղավ հելլենիստական Արևելքի տնտեսական ու կուլտուրական հետագա զարգացման համար:

Ինչպես վերև տեսանք, հելլենական աշխարհակալները ևս նվաճել էին Արևելքը շահագործման նպատակով, սակայն նրանք, ինչպես ասացինք, հիմնելով այստեղ հարյուրավոր քաղաքներ ու գաղութներ և ստեղծելով բարեհաջող պայմաններ առևտրի, արհեստների և արդյունաբերության աճման ու զարգացման համար՝ մեծապես նպաստել էին նաև առաջադիմության: Մինչդեռ հռոմեական հանրապետության տիրապետությունն առաջին դարում (մեր թվ. առ.) աղետալի մի դարաշրջան եղավ արևելյան երկրների տնտեսական ու կուլտուրական հետադիմության, անհաշիվ հարստությունների և անթիվ ստրուկների փոխադրման Արևելքից Արևմուտք և, ընդհանրապես, տեղական հելլենիստական պետությունների ու քաղաքների կողոպտման ու կործանման:

Դառնալով տեր ու տնօրեն պրովինցիա Ասիայի՝ Հռոմը, որի հլու ու հնազանդ դաշնակիցները դառան գալատները և Բիթանիայի ու Կապպադովկիայի թագավորությունները՝ ձգտում էր իր տիրապետությունը տարածել դեպի Արևելք: Եվ շուտով սկսվեց Արևելքում Հռոմի ու Պոնտոսի երկարատև ու համառ պայքարը, որին մասնակից եղավ նաև Մեծ Հայաստանը:

Պոնտական թագավորությունը գտնվում էր Սև ծովի հարավային կողմում՝ Բիթանիայի, Գալատիայի, Կապպադովկիայի և Փոքր Հայքի միջև: Արևմենյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակ այս երկիրը, որի մեջ ապրում էին սեմական, արիա-

կան և բնիկ փոքրասիական ցեղեր, մեծ չափով ենթարկվել էր իրանական կենցաղի ու կուլտուրայի ազդեցության: Նրա ծովափնյա շրջաններում՝ Սինոպում, Ամիսոսում, Տրապիզոնում և մյուս քաղաքներում՝ հաստատվել էին դեռ Արևմենյանների տիրապետությունից առաջ հունական գաղութներ, որոնք զորեղ նեցուկներ էին հելլենական քաղաքակրթության ու լեզվի տարածման: Պարսկական ազնվականությունը, որը գրավել էր այստեղ հողեր ու կալվածքներ, կազմում էր զգալի մասը իշխող դասի: Պարսկական ազնվական ամենաբարձր տոհմից էր նաև Միհրդատ Ա-ը, որը, ինչպես տեսանք, հիմնադիր է համարվում Պոնտական թագավորության:

Այս թագավորությունն իր հզորության ու փառքի գագաթնակետին հասավ առաջին դարի սկզբներում (մեր թվ. առաջ) Միհրդատ եվպատորի թագավորության ընթացքում (111—63 թ.), որին անվանում են նաև Միհրդատ Մեծ: Պոնտոսի այս հզոր թագավորը կարճ ժամանակում նվաճել էր Կողքիսը մինչև Դիոսկուրիա և այժմյան Սուրամը, նաև այժմյան հարավային Ռուսաստանում՝ Տավրիկյան խերսոնեսն ու նրա հարևան սկյութական երկրները, և Պոնտոսի հարավ-արևելքում, ինչպես ասացինք, Փոքր Հայքը, որը նվաճումից առաջ առանձին թագավորություն էր: Այս մեծ նվաճումներից հետո Պոնտոսը մեծագույն պետությունն էր դառել Փոքր Ասիայում և ամենահզոր հակառակորդը Հռոմի:

Պոնտոսի և Փոքր Հայքի հարավում գտնվում էր Կապպադովկիան, որը սահմանակից էր հայկական հին Ծովքին և տարածվում էր հարավում մինչև Կիլիկիա, արևմուտքում՝ մինչև Լիկաոնիա և հյուսիս-արևմուտքում՝ մինչև Գալատիա: Այստեղ ևս, ինչպես վերև տեսանք, Սելևկյան տիրապետության սկզբնական շրջանում կազմակերպվել էր առանձին թագավորություն, որի հիմնադիրն էր Արիարաթ Բ-ը: Կապպադովկիայում ևս, ինչպես և Պոնտոսում, իշխող դասակարգը բաղկացած էր, մեծ մասամբ, կալվածատեր պարսիկ ազնվականներից և երկիրն Արևմենյան տիրապետության ժամանակ ենթարկվել էր իրանական պետականության և իրանական կուլտուրայի ազդեցության: Սակայն նաև այստեղ հելլենականությունը հաստատվել էր քաղաքներում և նրա ազդեցությունը զորեղ էր, գլխավորապես, ժողովրդի բարձր խավերում:

Պոնտոսը, որն Արևմենյանների ժամանակ միացած էր այս

բուն Կապպադովկիայի հետ՝ ուներ այս վերջինի հետ կուլտուրական ու կրոնական և մասամբ նաև ցեղային որոշ կապեր: Պոնտոսի համար հարևան Կապպադովկիան ուներ, բացի այդ, ստրատեգիական մեծ նշանակություն, որովհետև սրա հյուսիս-արևելյան ընդարձակ սահմանները տարածվում էին մինչև Փոքր Հայքը և գրեթե մինչև Պոնտոսի թիկունքը: Հասկանալի է, որևէ մեկ, որ Միհրդատ Եվպատորը, որն անչափ ընդարձակել էր իր թագավորության սահմանները՝ աշխատելու էր ցեղակից ու կրոնակից այս երկիրը միացնել իր մեծ թագավորությանը:

Կապպադովկիայի փաստական նվաճումը Միհրդատը հաջողեցրել էր 99 թվին (մեր թվ. առաջ) և թագավոր դրել այստեղ իր ութնամյա որդուն՝ Արիարաթ Բ-ին: Սակայն շուտով, 95 թվին, հռոմեական ծերակույտի կարգադրությամբ պոնտական զորքերը հարկադրված եղան մտքեղ այդ երկիրը և Կապպադովկիայի թագավոր ընտրվեց Ալեքսանդրոս Ա. Հռոմեասերը:

Հռոմայեցիների հենց այս բարեկամի թագավորության ժամանակ Տիգրան Բ-ը գրավել էր 94 թվին Մոփքը, որը, ինչպես ասացինք, սահմանակից էր Կապպադովկիային և հին դաշնակիցն էր ու բարեկամը Արիարաթների թագավորության: Իբրև նախկին պաշտպանն ու հովանավորը Մոփաց Զարեհյան թագավորության՝ Կապպադովկիան, այժմ, բնականաբար, վտանգավոր հարևան էր համարվելու Մեծ Հայաստանի: Հասկանալի է նույնպես, որ Արիոբարդան Ա-ը, հռոմեական քաղաքականության հիմն և հնազանդ սպասավորը, խոչընդոտ էր դառնում և պոնտական քաղաքականության վերահիշյալ ձգտումների իրագործման, որոնցից չէր կարող հրաժարվել Միհրդատ Եվպատորը:

Ինչպես տեսնում ենք, առաջին դարի սկզբներին Կապպադովկիան ընդհանուր թշնամի էին համարելու և Տիգրանը և Միհրդատը, և միանգամայն բնական է, որ նրանք աշխատեցին միանալ իրար հետ ընդդեմ հարևան այդ թագավորության: Բացի այդ, ինչպես շատ ճիշտ մատնանշել է Ռեյնախը, սրանց բարեկամությունն ունեցել է, հավանորեն, նաև տնտեսական զրգապատճառներ: Ռեյնախի կարծիքով՝ պոնտական թագավորների և հատկապես Միհրդատ Եվպատորի բարեկամական քաղաքականությունը Հայաստանի, Ատրպատականի և Վրաստանի հանդեպ բացատրվում է պոնտական մեծ առևտրի շահերով:

¹ *St' u Reinach, Mithridate Eupator, էջ 78 և 234.*

Այս երկրների բարեկամությունը խոշոր նշանակություն ուներ Պոնտոսի համար, որովհետև նրա մեծ նավահանգիստները հավաքատեղեր էին և հանգուցակետեր համաշխարհային մեծ առևտրի և միջազգային տարանցիկ ճանապարհների, որոնք դայիս էին Հեռավոր Արևելքից ու Միջին Ասիայից և Եկրատանայի ու Արտաշատի վրայով գնում էին, գլխավորապես, պոնտական Ամիսոս և Սինոպ քաղաքները:

Բարեկամական այս հարաբերությունները, որ գոյություն ունեին Պոնտոսի և Մեծ Հայաստանի միջև, Տիգրան Բ-ի ժամանակ դառել էին ավելի սերտ ու մտերիմ: Աչքի առաջ ունենալով իրենց երկրների կենսական շահերը՝ Տիգրան Բ-ը և Միհրդատ Եվպատորը 95 կամ 94 թվին կնքեցին հատուկ դաշնագրություն, որի նպատակն էր Տիգրան Բ-ի ռազմական արշավանքները Միհրդատին ընդդեմ հարևան Կապպադովկիայի: Կնքված դաշինքի համաձայն, որն ամրապնդել էին Տիգրանի առնանությունը Միհրդատի ազգի՝ Կլեոպատրայի հետ՝ երկու թագավորները պայմանավորվել էին, որ նվաճված քաղաքներն ու շրջանները պատկանելու են Միհրդատին, իսկ գերիներն ու շարժական գույքը՝ Տիգրանին:

93 թվին (մեր թվ. առաջ), Մոփքի միացումից անմիջապես հետո, Տիգրան Բ-ը Միհրդատի հորդորմամբ հարձակվեց Կապպադովկիայի վրա, գրավեց ամբողջ երկիրը և Արիոբարդան Ա-ը փախավ Հոմ: Վերջինիս փոխարեն, նույն 93 թվին, վերահաստատվեց այստեղ իբրև թագավոր Միհրդատի փոքրահասակ որդին Արիարաթը, որի խնամակալն էր Գորգիոսը:

Շուտով հռոմեական ծերակույտի հրամանով, ինչպես հայտնի է Պլուտարքոսից¹, Կապպադովկիա եկավ Կլիկիայի փոխնի և պրետորը՝ Սուլլան: Սա պարտության մատնեց Գորգիոսի և պրետորի Տիգրանի զորքերը և նորից հաստատեց Կապպադովկիայի գահի վրա դաշնակից Արիոբարդան Ա-ին: Երբ Սուլլան գտնվում էր Եփրատ գետի մոտ՝ նրա մոտ եկել էր այնտեղ (92 մեր թվ. առ.) Պարթևների թագավոր Միհրդատ Բ-ի դեսպանը, Օրոբազոսը, որը, ինչպես հաղորդում են աղբյուրները², բարեկամական բանակցություններ էր վարել Սուլլայի հետ և առաջարկել էր, որ Եփրատ գետը լինի սահման երկու պետությունների միջև:

91 թվին՝ Սուլլայի հեռանալուց անմիջապես հետո՝ Միթրաասը և Բագոասը, որոնք, ըստ երևույթին, Տիգրան Բ-ի զո-

¹ *St' u Sulla, 5.*

² *Plut., Sulla, 5, Appianus, Mithrid., 57 և Florus 70.*

բավարներն էին՝ նորից հարձակվեցին ու գրավեցին Կապպադով-
կիան: Արիոբարզանն այս անգամ ևս փախավ Հռոմ և նրա դահր
նորից տրվեց Միհրդատի Արիարաթ որդուն¹:

Նույն 91 թվին, Նիկոմեդես Բ-ի մահից հետո, երկպառա-
կություններ էին ծագել նաև Բիթանիայում: Հռոմն այստեղ թա-
գավոր էր հաստատել Նիկոմեդես Բ-ի մեծ որդուն՝ Նիկոմեդես
Գ-ին: Սակայն նրա կրտսեր որդին, Սոկրատեսը, ապավինե-
լով Միհրդատ Եվպատորին և ստանալով սրանից պոնտական
զորքեր՝ կարողացավ ինքը գրավել Բիթանիան, իհարկե, առանց
Հռոմի համաձայնության:

Երկու հալածված թագավորները՝ Արիոբարզան Ա-ը և Նիկո-
մեդես Գ-ը, եկան Հռոմ և օգնություն խնդրեցին հռոմայեցիներ-
ից: Հռոմեական ծերակույտն այս անգամ ուղարկեց Արեկը
Մանիոս Ակվիլիոսին և Մանիոս Մալթինոսին, որոնք 89 թվին,
առանց կռիվի ու որևէ հակառակության, վերահաստատեցին նը-
րանց իրենց թագավորություններում:

Եվրոպական պատմագետները, ինչպես մանրամասն ցույց է
տրված իմ «Տիգրան Բ-ը և Հռոմը» աշխատության մեջ², հա-
վատ են ընծայել Յուստինոսի խառնաշփոթ ու կասկածելի վկա-
յությունը³ և Տիգրան Բ-ի մասնակցությունը 93—84 թվերի անց-
քերին տվել են միանգամայն վիճելի ու անհավաստի լուսաբա-
նություն: Բավականաչափ հիմնավորված չէ ըստ իս նախ և
առաջ ընդհանրացած այն կարծիքը, որ իբր թե Տիգրանը հյու
և անխոս մի գործիք է եղել Միհրդատ Եվպատորի բազաթական
նպատակների իրագործման: Տիգրանի մասնակցությունը 93 թվի
Կապպադովկիայի նվաճմանը, ինչպես վերև ասացինք, բացատր-
վում է պարզապես նրանով, որ Մոփրի միացումից հետո այդ
երկիրը վտանգավոր հարևան էր դառել Մեծ Հայաստանի արև-
մտյան սահմանում: Դժվար չէ նաև կռահել, որ 91 թվի արշա-
վանքը նույնպես կարևոր նշանակություն ուներ Հայաստանի
համար, որովհետև պարթևների բարեկամական բանակցություն-
ներին Սուլլայի հետ (92 թվ.) մասնակցել էր, ինչպես հաղոր-
դում է Պլուտարքոսը⁴, նաև Կապպադովկիայի թագավոր Արիո-
բարզան Ա. Հռոմեասերը: Իսկ պարթևների, Հռոմի և Կապպա-

դովկիայի բարեկամական համաձայնությունը չէր կարող, իհարկե,
ցանկալի լինել Տիգրան Բ-ին: Եվ հասկանալի է, որ նա, հանձ-
նելով Կապպադովկիայի թագավորությունն Արիարաթին և Դոր-
դիսին՝ ապահովում էր իր թիկունքն արևմուտքում և ամրացնում
էր իր բազաթական դիրքերը հայ-պարթևական կռիվների համար:

Մի մեծ թյուրիմացություն է, բացի այդ, Մոմզենի, Մոր-
զանի և ուրիշների կարծիքը¹, որ իբր թե Տիգրան Բ-ի և Միհր-
դատ Եվպատորի դաշնադրությունը վերաբերել է ո՛չ միայն
Կապպադովկիայի, այլև հռոմեական-պոնտական 88—84 թվերի
մեծ պատերազմին, որ նախապատրաստում էին վաղօրոք Միհր-
դատը և Տիգրանը: Իրապես, իննսնական թվականների վերջե-
սում (մեր թվ. առաջ) ո՛չ Միհրդատը և ո՛չ էլ Տիգրանը չէին
մտածում պատերազմել հռոմայեցիների դեմ: Միանգամայն ան-
հավանական է, անշուշտ, որ հայ-պարթևական կռիվներից ա-
ռաջ Տիգրան Բ-ը համաձայնած լիներ անմիտ ու արկածախնդ-
րական մեծ պատերազմ սկսելու ընդդեմ հզոր Հռոմի: Վերո-
հիշյալ դաշինքով նա պարտավորություններ էր հանձն առել ո՛չ
թե հռոմեական-պոնտական պատերազմի, այլ միմիայն Կապ-
պադովկիայի նկատմամբ:

Ենթադրելով որ հայ-պոնտական դաշինքը կնքված է եղել ընդ-
դեմ Հռոմի՝ եվրոպական պատմագետներից ոմանք, օրինակ,
Շպիգելը և Մոմզենը՝ Միհրդատյան առաջին պատերազմին
(88—84 մեր թվ. ա.) սխալմամբ մասնակից են դարձրել նաև
Տիգրանյան Մեծ Հայաստանը²: Մոմզենը նմանապես ենթադրում
է, որ իբր թե պատերազմից առաջ Միհրդատը ստացել էր Տիգ-
րանից օժանդակ զորաբանակ³:

Այս ենթադրությունը ևս, ինչպես մատնացույց է արել իր
հոդվածներից մեկում Ռեյնարը՝ ճիշտ չէ:

Արմենիների զորագունդը, որը մասնակցել էր այս պատերազ-
մին և բաղկացած էր 10.000 հոգուց՝ հիշատակված է, իբրեւ,
Ապպիանոսի մոտ⁴:

Վերջինս բացի Միհրդատի բուն զորքից՝ առանձնապես մատ-
նանշում է նաև Փոքր Հայքի օգնական 10.000 հեծելազորը

¹ *Str. u. Mommsen*, Римская история, т. II, Москва, 1887, էջ 286. *J. Mor-
gan*, Histoire du peuple arménien, Paris, 1919, էջ 70:

² *Str. u. F. Spiegel*, Iranische Alterthumskunde, Leipzig, 1878, Bd. III
էջ 92 և *Mommsen*, Римская история, т. II, Москва, 1887, էջ 286 և 287:

³ *Str. u. Revue des études grecques*, II, էջ 384:

⁴ *App.*, Mithrid., 17:

¹ *Appianus*, Mithrid., 10:

² *Str. u.* էջ 31—36 (տե՛ս նաև սույն հատորում, էջ 431—446 խմբ.):

³ *Str. u. Just.*, XXXVIII, 3, 1—5:

⁴ *Sylla*, 5:

5. Խորենացի, «Աշխարհացոյց», հրտր. Սուրբյանի, Վենետիկ, 1881, էջ 17¹

«Եւբեան մեծ կղզի է, և Ատալանտը փոքրիկ կղզակ է մեջտեղում. սրա մասին ասում են, որ Հայոց արքա Արտաշեսի զորքերն էին գտել, որպեսզի չուշանան պարեն հայթաթող նավերը, քանի զեռ պաշարված էր զղջակը՝ Զարմանալին. որովհետև ջրերն այնտեղ առանց պատճառի այս ու այն կողմն էին հոսում, և ասում են, որ Արտաշես այնտեղ է մեռել»:

[«Եւբոս մեծ կղզի, և Ատալանդ փոքրիկ կղզակ է մէջն. զոր ասեն գտեալ զօրացն Արտաշեսի Հայոց արքայի, զի մի՛ նաք ոռհկացն յամիցեն, մինչև պաշարեալն էր զղղեակրն Զարմանալի, զի ջուրք յանպատճառս այսր անգր հոսէին. և ասեն անդ մեռեալ Արտաշեսի»]:

Այս վկայությունների մեջ Զարմանալի զղջակը, ինչպես ուղիղ նկատել է Մարկվարտը՝ Աթենքն է, որը պաշարել էր Նուլլան, իսկ Եւբեա մեծ կղզին գրավել էին, իրապես, Միհրդատի զորքերը: Միանգամայն ճիշտ է նմանապես, որ 88 թվին՝ Թրակիայի, Մակեդոնիայի և Նլլադայի նվաճման ժամանակ՝ Հոմեր չկարողացավ «հզօրապէս ընդդիմանալ» պոնտական զորքերին և երբեք մեծ խոռովությունների պատճառով:

Սակայն Խորենացին, որին ծանոթ չեն եղել Միհրդատյան պատերազմներին վերաբերող հռոմեական և հունական աղբյուրները՝ չէ կարողացել, բնականաբար, տալ պատմական այս շրջանի ճշգրիտ պատմությունը և, շփոթելով զեպերը, ենթագրել է ինքը, որ վերոհիշյալ անցքերը կարող էին տեղի ունեցած լինել Կրեսոս թագավորի և Արտաշես Աշխարհակալի ժամանակ:

Վերև մեջ բերված առաջին հատվածի վերջում ուշադրավ է Խորենացու վկայությունը, որ Նլլադայից Հայաստան էին բերվել Դիոսի, Արտեմիդեի, Աթենասի, Հեփեստոսի և Ափրոդիտի արձանները: Այդ արձանների մասին ֆրանսական գիտնական Ա. Կարիերը կարծիք էր հայտնել, որ «հունական կուռքերի Հայաստան մուծվելը ո՛չ թե իրական որևէ մի զեպքի է համապատասխանում, այլ արդյունք է Խորենացու խորհրդածող երևակայության»²:

Կարիերի այս պնդումը, ինձ թվում է, ավելի քան վիճելի է: Ազաթանգեղոսի և Խորենացու վկայություններից մեզ հայտնի է, որ Դիոսի, Արտեմիդեի, Աթենասի և Հեփեստոսի արձանները գտնվում էին Անի-Կամախում, Երեզում, Թիլում և Բազաներում, որոնք Միհրդատյան պատերազմի ժամանակ զեռ չէին կցվել Հայաստանին և պատկանում էին Միհրդատի պոնտական թագավորության: Միանգամայն հնարավոր է րատ իս, որ այդ թագավորության ճանապարհները կարող էին բերված լինել, ինչպես վկայում է Խորենացին, Հունաստանից Միհրդատյան առաջին պատերազմի ժամանակ, որի մասին Խորենացու մոտ պահպանվել են նաև վերահիշյալ պատմական հիշողությունները:

¹ St. Markwart, Die Genealogie der Bagratiden, Caucasia, Fasc. 6, J. 7, eil, էջ 63:

¹ Eranschahr, Berlin, 1901, էջ 4:

² St. «Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհաններն Ազաթանգեղոսի և Մ. Խորենացու համեմատ», թարգմ. Հ. Վ. Տաշյանի, Վիեննա, 1899, էջ 39:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԲ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆ, ԻՆՉ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

1. Պատերազմ պարբերների դեմ։—2. Յոթանասուն հովիտների և Աղբակի ու Աղիարենի գրավումը։—Աղիարենի արմենական բնակչությունը։—3. Տիգրանի արշավանքը դեպի եկբատանա։—Աղիարենի, Կոռոմի և Ատրպատականի բազավորները՝ վասսալներ Տիգրան Բ-ի։—Միգդոնիայի և Օսրոյենի ենթարկումը Տիգրանի իշխանության։—քաղաքական արարների գաղթեցումը Օսրոյեն։—Հայպարեական կոիվների մոտավոր քվականները։—4. Ասորիքի, Դաշտային կիլիկիայի և Կոմագենի նվաճումը։—5. Սելևկյան Ասորիքը՝ հայկական կուսակալություն Քաղառատի իշխանության տակ։—կոիվները Փյունիկիայում։—6. Նոր հաճակում Կապպադոկիայի վրա։—հելլենիստական բազմաբնակչության գաղթեցումը Հայաստան։—7. Պողոմայիդ բազմաբնակչության նվաճումը։—8. Տիգրանի բնական վաճառքը պետության սահմանները։—9. Հոմի շեզոմության պատճառները։—10. Տիգրանի պետության ներքին կազմակերպությունը։—վասսալական բազմաբնակչության պարտավորությունները։—կալվածատեր հայ ազնվականությունը։—11. Տիգրան Բ-ի հաջորդությունները—հետևանք հայ ժողովրդի անմահ ու երկրի տնտեսական զարգացման։—12. Հայաստանի շրջանները կամ շատրապները։—13. Հայաստանի հասարակական Տիգրան Բ-ի ժամանակաշրջանում։

Իննսնական թվականների վերջերում (մեր թվ. առաջ),
ինչպես վերև տեսանք, Տիգրան Բ-ը դաշն էր կնքել և բարեկա-
մություն հաստատել Միհրդատ Եվպատորի հետ և ապահովել
էր իր թիկունքն արևմուտքում:

Այս դաշնադրությունից և Կապալադովկիայի 93 և 91 թվականների արշավանքներից հետո Տիգրանն օգտվեց ներքին խառնակություններից, որոնք ծագել էին Միհրդատ Բ-ի մահից հետո (90 կամ 88 թվ. մեր թվ. առաջ) Պարթևական թագավորության մեջ, և սկսեց իր հաղթական կռիվներն ընդդեմ թշնամի ու մրցակից պարթև Արշակունիների¹։ Այս կռիվների, ինչպես և Տիգրանի

¹ Կուրտ էքհարդը կարծում է, որ Տիգրան Բ-ի կոիվները պարթևների դեմ և Միջագետքի ու պարթևական մասնի վառսալ պետությունների միացումը Հայաստանի համար անհրաժեշտ էր:

Հետագա մեծ նվաճումները՝ Հրգրիտ թվականները և նրանց ժամանակագրական հաջորդականությունը պատմագրիտական ու բանասիրական երկերում հաճախ խառնաշփոթված և սխալ են որոշված:

Բողոքով և զանազան հարցերով պահանջներով դիմելով Տիրուհուն՝ նախ և առաջ, ետ վերցրեց այն յոթանասուն հովիտները, որ նա իբրև փրկանք տվել էր Միհրդատ Բ Մեծին պատանդությունից ազատվելու համար։ Մարկվարտի կարծիքով, այս հովիտներն այն շրջաններն էին, որ գրավել էր Արտաշես Ա-ը Ատրպատականի կողմերում։ Ստրաբոնի ուշագրավ մի վկայությունից երևում է, որ Տիրուհուն նվաճել էր այժմ բացի յոթանասուն հովիտներից նաև Մեծ Աղբակ գավառը, այսինքն՝ այժմյան Բաջբալեի շուրջը գտնվող երկիրը, որը հետո ատրպատականցիները ետ առան հայերից 33 թվին (մեր թվ. առաջ)²։ Ստրաբոնի համապատասխան վկայության մեջ Σαρδηνία աղավաղված ընթերցվածը Մարկվարտն առաջարկում է ուղղել և կարգալ ^{Διόξυλος} Διοξύλος և — առաջ

«Ասորոպատյան Մեղիայի հզոր հարեաններն են,—ասում է Ստրաբոնը³,—արմենները և պարթևները, որոնք հաճախ հափշտակում էին նրա երկրամասերը: Սակայն սա դիմադրում էր և հա էր առնում խլվածք. հենց այդպես նա հա էր վերցրել հռոմեական իշխանութեան տակ գտնվող արմեններից Աղբակը [Συλβᾶκτοϋ փխ. Ἀλβᾶκτοϋ] և բարեկամություն էր հաստատել ինքը Կեսարի հետ»:

Հավանորեն, Աղբակի գրավումից հետո էր տեղի ունեցել Տիգրանի արշավանքը Ադիաբեն, ուր նա ավերածությամբ էր հնարակել Նինուսի և Արբելայի շրջանները⁴։ Հետաքրքիր է ու ուշաթարակել Նինուսի իսկ այս հեռավոր երկրում, ինչպես վկայում է գրավ, որ մինչև իսկ այս հեռավոր երկրում, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը, բնակություն էին հաստատել արմենները, որոնք կազմում էին ալստեղ բնակչության մի ստվար մասը։

տանին տեղի էին ունեցել 92 թվից առաջ (տե՛ս K E khardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Kllo, Bd. IX, 4, էջ 403)։ Այս կարծիքը, իհարկե, հիշու է։ Մենք տեսանք վերև, որ 92 թվին Միհրդատ Բ-ի դեռպահն Օրորադոսը եփրատ գետի ափերի մոտ բանակցութիւն էր վարել Սուլայի հետ, և նրանք համաձայնել էին, որ եփրատ գետը լինի սահման Հոռմի և պարթևական թագավորության միջև։

¹ *Stu. Eranschalt.*, 42 109.

² *Sh'u* նույնը, էջ 109:

³ Sk'u Strabo, XI, 13, 2 (523):

⁴ *Sk'u* նույնը, 14, 15 (532):

«Աղիաբենի մեծագույն մասը,—ասում է Ստրաբոնը,—
դաշտալին է: Լինելով Բաբելոնիայի մասը՝ սա ունի իր սե-
փական կառավարիչը. բայց երբեմն միացված է հզել և
Արմենիային: Մեղացիները, արմենները և կրթորգ՝ բարելո-
նացիները, որոնք ամենամեծ թիվը կազմող ժողովուրդներն
էին միշտ աչտեղ՝ սկզբից հենց այնքան էին իրար հակա-
ռակ, որ հարմար զեպքում հարձակվում էին միմյանց վրա
ու նորից հաշտվում»¹:

¹ *Strabo*, XVI, 1, 19 (745).

բողջ Միջազգայնը և նրա մեջ գտնվող Միդդոնիան և Օստոլենը։
Միենույն ժամանակ, ինչպես դժվար չէ հետևեցնել Յուստինոսի
մի վկայությունից՝ նրանք կնքեցին նրա հետ դաշնակցություն
հաստիք պայմանագիր և հրաժարվեցին «Թագավորների թագա-
վոր» տիտղոսից, որը կրելու էր այնուհետև Տիգրան Բ-ը։

¹ *Iust.*, XL. 3:

ատելության և ծնողների թշնամութիւնների պատճառով, որ շարունակում էին նաև որդիները՝ Ասորիքի և՛ թագավորները և թագավորութիւնը ուժասպառ եղան համառ կոխմանրում, ժողովուրդն ապավինեց գրսի օգնության և սկսեց փնտրել իր համար օտարերկրյա թագավորներ: Արդ՝ ժողովրդի մի մասը կարծում էր, որ պետք է հրավիրել Միհրդատ Պոնտացուն, մի մասն էլ՝ Եգիպտոսից Պտոլեմայոսին, իսկ ոմանք առարկում էին, որ Միհրդատը խճմկել է հոռմեական պատերազմի մեջ և որ Պտոլեմայոսը միշտ թշնամի է եղել Ասորիքին. բոլորը սակայն համաձայնության եկան Հայաստանի Տիգրան թագավորի նկատմամբ, որն ուներ իր սևիական ուժերը և միաժամանակ պարթևների դաշնակիցն էր և Միհրդատի փեսան էր»¹:

Ասորիքի և Փյունիկիայի մասին կարեւոր է նաև Ստրաբոնի վկայութիւնը, որը հակառակ Յուստինոսի տեղեկութիւն մատնանշում է, որ այս երկրները Տիգրանը զբաղիւ էր ո՛չ թէ խաղաղ կերպով, այլ զենքի ուժով:

«Իսկ նրա [Տիգրանի] բախտը,—ասում է Ստրաբոնը,—
եղև է փոփոխական, սկզբում նա պարթևների մոտ պատանո
էր. հետո նրան հաջողվեց վերագաղնալ հայրենիք, տալով
նրանց յոթանասուն հովիտ Հայաստանում: Նա այնուհետև
զորացավ և ո՛չ միայն ետ վերցրեց այդ հովիտները, այլև
ավերեց նրանց երկիրը Նինուեի և Արբելայի շուրջը: Նա
հպատակեցրեց իրեն Ստրպատականը և Կորդուրը և սրանց
հետ միասին նաև Միջագետքի մնացած մասը: Բացի այդ,
անցնելով եփրատ գետը՝ նա նվաճեց բոնոթյամբ Ասորիքը
և Փյունիկիան»²:

Ինչպես տեսնում ենք, Ստրաբոնի հաղորդած այս տեղեկությունը հակասում է Յուստինոսի վկայությանը, որը պարզ ու որոշ ասում է, որ Տիգրանն Ասորիքին տիրել էր բնակիչների հոժարակամ առաջարկությամբ։ Այս հակասության մասին միանգամայն հավանական կարելի է համարել Աստուրյանի բացատրությունը։ Նրա կարծիքով՝ վերոհիշյալ երկու վկայությունն էլ կարող են ուղիղ լինել, որովհետև Տիգրանը՝ հրավիրված լինելով որոշ կուսակցության կողմից՝ պետք է իրեն հպատակեցրած լիներ զենքով մյուս կուսակցությունը³։

¹ *Iust.*, XL, 1, 1—3

² *Strabo*, XI, 14, 15 (532)

³ Տե՛ս Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերութիւններ, էջ 34, ծան. 3:

Հավանորեն, Տիգրանի կողմնակիցներն են եղել Անտիոք քաղաքը և միջազգային տարանցիկ առևտրի հետ կապված վաճառականները։ Ասորիքի միացումը Հայաստանին նրանց համար կարևոր տնտեսական նշանակություն ուներ, որովհետև, Միջագետքի տնտեսական նշանակությունն ուներ, որովհետև համաշխարհային գլխավոր ճանապարհը գտնվում էր Տիգրանի ձեռքում։

Հյուսիսային Ասորիքը գրավելուց հետո՝ Տիգրանն այնուհետև նվաճեց նաև արևելյան Դաշտային Կիլիկիան (Cilicia Pedias), որը Սելևկյան պետության հյուսիս-արևմտյան մասն էր, և, բացի այդ, նույնպես և Կոմագենի փոքր թագավորությունը, որը գտնվում էր Դաշտային Կիլիկիայի արևելակողմում:

Այսպիսով նա իր պետություն արևմտյան սահմանում անմիջական հարևանը դառավ հռոմայեցիներին, որոնք 102 թվին (մեր թվ. առաջ) գրավել էին արևմտյան Լեոնային Կիլիկիան (Cilicia Tracheia):

Tracheia): Անտիոքը, որը Սեկեկյանների մայրաքաղաքն էր և ուներ մոտ կես միլիոն բնակչություն՝ դառավ հարավում Տիգրանի գլխավոր գահանիստ քաղաքը և այստեղ նրա անունով ու պատկերով տպվում էին այն գեղեցիկ դրամները, որոնք մեծ քանակությամբ պահպանվում են այժմ թանգարաններում: Իսկ Սեկեկյան Ասորիքը նա դարձրեց առանձին կուսակալություն և լեկյան Ասորիքը նա դարձրեց նշանակեց, ինչպես վկայում է Ապոլիանոսը¹, իր Բագարատ (Μαγαδατα = Βαγδατα) զորավարին: Մարկավարտի կարծիքով՝ հայկական ավանդությունը, որը պահպանված է Մար Աբասի մոտ՝ Բագրատունիների նախարարական տոհմի նախահայր է համարում հենց այս Բագարատին²:

Մի նախահայր է համարում հենց այս Բագարատին՝ Սուլլայի և Միհրդատի դաշնադրության հետեյալ տարին, ուրեմն՝ արդեն 83 թվականին, ասորական տարեգրերը, ինչպես մատնանշում է Մոմզենը³, Տիգրանին համարում են տեր իրենց ամբողջ երկրի և Կիլիկիան ու Ասորիքը հիշատակում են՝ որպես հայկական սատրապություն Բագարատի իշխանության տակ։

Ասորիքում հաստատված հայկական արքայազն
մասին հետաքրքիր է Ռեյնալդի հետևյալ դիտողությունը⁴:

¹ SYR. 48:

² Sk' n Eranschahr, 42 174.

³ *Sh'u* Римская история, т. III, перевод А. Введенского, Москва, 1887

٤٩ ٤٠.

⁴ Mithridate Eupator. *ibid.* 312.

Անհավանական պետք է համարել սակայն Մոմզենի կարծիքը, որ իբր թե, դեռևս այս արշավանքից առաջ՝ Տիգրանը միացել էր Ծոփքին Մելիտենե քաղաքը և ամբողջ այդ շրջանը⁴։ Այս հնթադրությունը, որն ընդունելի են համարել նաև Խալաթյանցը⁵ և ուրիշները, չէ կարող ձիշտ լինել, որովհետև Սալլուս-

⁵ *Skiz'* Очерк истории Армении, Москва, 1910, к. 2, 160.

რეზიუმე, I, 5, 3:

գրել տնտեսական այն կուտակված մեծ ուժերին, որ հավաքվել էին Հայաստանում դարերի ընթացքում—պարսիկների խաղաղ տիրապետության շրջանում, Սելևկյանների ժամանակ և ավելի ուշ»¹:

«Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին»² ուսերեն իմ աշխատության մեջ մանրամասն նույնպես ցույց էր տրված, որ հայ ժողովրդի աճման ու տնտեսական զարգացման տեսակետից Հայաստանը խիստ աննպաստ պայմանների մեջ էր գտնվում Պոմպեյոսի հաղթությունից հետո (66 թվ. մեր թվ. առաջ)։ Երբ նա դառել էր բուֆեր պետություն Արևմուտքի և Արևելքի մրցող մեծ պետությունների միջև։ Մինչ այդ, Արևմենյանների խաղաղ տիրապետության, ինչպես և Սելևկյանների ու Տիգրան Բ-ի նախորդների ժամանակ, Հայաստանում քաղաքական պայմանները միանգամայն բարեհաջող են եղել թե ժողովրդի աճման և թե երկրի տնտեսական զորեղացման համար։

Կարելի է, իմ կարծիքով, վստահորեն ենթադրել, որ հայ ժողովրդի թիվն ավելի մեծ է եղել Արտաշեսյան թագավորության և Տիգրան Բ-ի ժամանակ, քան հետագա դարերում։ Եվ, մասնավորապես, Ստրաբոնի վկայությունից ևս մենք գիտենք³, որ նրա ժամանակ արմենները ոչ միայն զրաված են եղել ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը, այլ մեծ թիվ են կազմել նաև Ադիաբենում և Հյուսիսային Միջագետքում։

Հայաստանի բնակչության այս աճումը ևս, ինչպես և տընտեսական ու քաղաքական նրա խաղաղ զարգացումը նախորդ դարերում՝ մեծապես նպաստել էր, անշուշտ, նրա աշխարհակալական ընդարձակմանը Տիգրանի ժամանակ։

Նախորդ մեր աշխատություններից մեկում մենք, բացի այդ, հավանական էինք համարել, որ արդեն Արտաշես Ա-ի ժամանակաշրջանում Հին Հայաստանն ունեցել է ֆեոդալական կազմակերպությանը հատուկ սաղմերը և առանձին հիմքերը⁴։ Պլինիոսի կարեոր մի վկայությունից հայտնի է, որ Հայաստանը բաժանված էր նրա ժամանակ (23—79 մեր թվ. հ.) 120 շրջանների, որ նա անվանում է ստրատեգիաներ, այսինքն՝ «զորավարություններ»⁵։

¹ Տե՛ս «Очерк истории Армении», Москва, 1910, էջ 161:

² «О торговле и городах Армении», էջ 50—53:

³ Տե՛ս Strabo, XVI, 1, 19 և 26 (745, 747):

⁴ Տե՛ս «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում», Երևան, 1934, էջ 248—251:

⁵ Plin., Nat. Hist. VI, 10, 2:

Մեծագույն մասն այս շրջանների, որոնք գոյություն ունեին, հավանորեն, արդեն Տիգրան Բ-ի ժամանակ՝ համարվելու են, ինչպես այդ մասնանշել է Ադոնցը¹, առանձին շրջաններ, որոնց մեջ, հավանորեն, տնտեսապես և քաղաքականապես զերակշռող դեր էր կատարում կալվածատեր ազնվականությունը։

Բացի Պլինիոսի վկայությունից ուշագրավ է նաև Պլուտարքոսի հաղորդած տեղեկությունը չորս թագավորների մասին, որոնք սպասարկում էին Տիգրանին։

«Շատ թագավորներ,—ասում է Պլուտարքոսը,—սպասավորում են Տիգրանին, բայց նրանցից չորսը միշտ նրա հետ էին լինում՝ որպես ուղեկիցներ և թիկնապահներ. և երբ նա գնում էր ձիով՝ նրանք կարճ խիտոններ հագած՝ վազում էին առջևից. իսկ երբ նստած էր լինում և պաշտոնական գործերով էր զբաղվում՝ նրանք կանգնած էին լինում նրա շուրջը՝ իրար ձեռքից բռնած»²:

Հիմնվելով Պլուտարքոսի այս հաղորդագրության վրա, որը չափազանցված մի ծագրանկար է արևելյան հատուկ հանդիսակարգերի՝ Մարկվարտը կարծում է³, որ վերոհիշյալ չորս թագավորները, հավանորեն, Հայաստանի չորս բղեշխներն են, որոնց հավանական է ենթադրել Տիգրան Բ-ի ժամանակ։ Ածագումը հավանական է ենթադրել համարում, որ ֆեոդալական դոնցր նմանապես հավանական է համարում, որ ֆեոդալական Հայաստանի չորս բղեշխությունները, որոնց մասին մանրամասն տեղեկություններ ունեն Ագաթանգեղոսը, Փավստոսը և Մովսես Խորենացին⁴, նախկին փոքր ու ինքնուրույն թագավորությունների միապետներ են, որոնք Տիգրան Բ-ի ժամանակ հանաչել էին հայ թագավորների քաղաքական իշխանությունը⁵։

Ինչպես հայտնի է, հայկական ֆեոդալիզմի ուսումնասիրությանը վերաբերող բոլոր երկերում ենթադրվել է, որ Հին Հայաստանում տոհմային կարգերի կազմալուծման հետ զուգընթաց աստիճանաբար զարգացել էր սոցիալական շերտավորումը, և զարգացել էին հետզհետե ֆեոդալական հարաբերությունները և կազմակերպվել էին Հայաստանի նախարարությունները։

Սակայն վերջին ժամանակներս լույս տեսան ուսերեն լեզվով գրված դասագրքեր, որոնց մեջ մատնանշված է, որ Տիգ-

¹ «Армения в эпоху Юстиниана», СПб. 1908, էջ 392:

² Plut., Lucullus, XXI, 6.

³ Eranschahr, 171—173:

⁴ Տե՛ս իմ աշխատությունը «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում», էջ 34—38:

⁵ Տե՛ս «Армения в эпоху Юстиниана», էջ 283 և 410—411:

րան Բ-ի պետությունն ունեցել է ստրկատիրական հասարակա-
կարգի հիմնական հատկանիշները և որ այստեղ ես, ինչպես և
Հոռմում ու Հունաստանում, արտադրության հիմքը կազմել է
ստրկական աշխատանքը: Այս նոր տեսությունը մանրամասն
քննված է իմ վերջին հոդվածներից մեկում «Հասարակակարգի
խնդիրը նախարչակունյան Հայաստանում», որը լույս է տեսնելու
Մոսկվայում:

Մտնվալալում: Ընդունելով որ Տիգրան Բ-ի ժամանակ Հայաստանի տնտեսությունը խարսխված է եղել, գլխավորապես, ստրկական աշխատանքի շահագործման վրա՝ նոր կոնցեպցիայի կողմնակիցները մատնացույց են անում, որ Հայաստանում այս ժամանակաշրջանում գոյություն են ունեցել բազմաթիվ ազարակների-լատիֆոնդիաներ, ստրկատիրական դաստակերտ կոլվոզ կալվածատիրական տնտեսության տաճարական տնտեսություններ և հելլեններ, ստրկատիրական տաճարական տնտեսության քաղաքներ: Այս պնդումները, ինչպես ցույց է տրված վերոհիշյալ իմ հոգվածում, հիմնված են ո՛չ թե սկզբնաղբյուրների հաստատուն տեղեկությունների, այլ «ագարակ», «դաստակերտ» և «հիերոգոլ» (Երզնայի) տերմինների սխալ մեկնաբանության վրա և կամ ընդհանուր չհիմնավորված նկատառումների վրա, որոնք չեն կարող համարվել համոզիչ ու ընդունելի: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ Արտաշեսյան դարաշրջանի հայ թագավորները, ինչպես և խոշոր հայ կալվածատերերը, պետք է ունեցած լինեին և՛ ազարակներ և՛ դաստակերտ-կալվածներ, սակայն այդ տնտեսությունները, ինչպես դժվար չէ կռահել սկզբնաղբյուրների ցուցումներից, դեռևս չէին ներգրավված լայն առևտրի մեջ: Նրանց մեջ արտադրված գյուղատնտեսական մթերքները ո՛չ միայն այս, այլև Արշակունյաց շրջանում՝ սպառվում էին, գլխավորապես, հենց իրենց կալվածների մեջ: Այդ մթերքները չէին վաճառվում մաս-սալորեն արտաքին շուկաներում և նրանցով առանձնապես չէին կարող շահագործված լինել հելլենիստական պետությունները կամ Հռոմը Հայաստանի հեռավորության և տրանսպորտի մեծ դժվարությունների պատճառով: Ուրեմն, այս նկատառումով ևս ազարակների և դաստակերտների նույնացումը լատիֆոնդիաների հետ բոլորովին անհավատալի է, որովհետև ստրկական աշխատանքի վրա հիմնված լատիֆոնդիական տիպի տնտեսությունները, ինչպես հայտնի է, ունեին գյուղատնտեսական խոշոր ձեռնարկությունների բնույթ և աշխատում էին լայն շուկայի համար:

Ստրկությունը, որը համատարած ու ընդհանուր մի երե-
վույթ էր հին աշխարհում՝ գոյություն ուներ, իհարկե, և Տիգ-
րանյան Հայաստանում։ Սակայն ստրուկները չեն եղել այստեղ
արտագործության հիմքը։ Հայաստանում, ինչպես և ընդհանրապես
Արևելքում՝ դարդացած է եղել, գլխավորապես, տնային ստեր-
կությունը։ Իսկ արտագործության մեջ գերակշռող դեր էին կա-
տարում ո՛չ թե լատիֆունդիական խոշոր կալվածատիրությունը
և մասնալական ստրկությունը, այլ, գլխավորապես, համայնա-
կան հողատիրությունը և գյուղատնտեսությունը, որը որոշ չափով
կարող էր ձորտացված լինել կալվածատեր իշխանավորների զորե-
ղացման պատճառով։

զացման պատճառով: Ինչպես շատ ճիշտ դիտել է ակադ. Գրեկովը¹, նախարարական, նյան Հայաստանի հասարակային զարգացումը, հավանորեն, որոշ նմանություն է ունեցել համապատասխան զարգացման հետ միջնադարյան ժողովուրդների՝ սկյութների, սլավոնների և գերմանացիների:

մանացիներին։
Որ այս ենթադրությունն ավելի քան հավանական է՝ այդ ինչպես մանրամասն մատնացույց է արված իմ վերոհիշյալ հոդվածում՝ երևում է հունա-հռոմեական հեղինակների ուշադրավժառում՝ երևում է հունա-հռոմեական հասարակությունը, ինչ-ցուցումներից։ Տիրաբնյան Հայաստանի հասարակությունը, ինչպես վկայում են այդ հեղինակները՝ բաղկացած էր երկու հիմնական սոցիալական շերտից՝ հասարակ ժողովրդից (plebs) և կան սոցիալական շերտից՝ հասարակ ժողովրդից (plebs) և nobles, procures, procures gentium, primores և primores gentium։ Այս ժամանակաշրջանում նախկին տոհմապետները և ցեղապետները, ինչպես ենթադրում է Ադոնցը², դառել էին արդեն իշխանավորներ։ Տակիտոսի մոտ առանձնապես հիշատակված են Հայաստանի մեգիստանները (megistanes)՝ մեծամեծները, որոնք ունեցել են խոշոր կալվածներ և ապրել են ամրոցներում, որ դառնվել են ամենուրեք ինչպես դաշտային տեղերում, նույնպես և բարձունքների վրա։ Խաղաղ ժամանակ հայկական ավազանին, ինչպես և աղնվականությունը սլավոնների ու հին գերմանացիների մոտ, որսի էր գնում կամ անցկացնում էր ժամանակը՝ անձնատուր լինելով զինարբուրի և կերուխումի։

¹ *St'n* Учительская газета, 29 октября 1940 г.

² *Sk'* "Армения в эпоху Юстиниана", 42 435.

Հունա-հռոմեական ազդյուններում, ինչպես տեսնում ենք, միջանկյալ կերպով պատահում են միայն այնպիսի վկայություններ, որոնք բնորոշում են ո՛չ թե Տիգրանյան Հայաստանի ստորկառիբական հասարակարգ լինելը, այլ նրա ներքին կյանքի այն կողմերը, որ առանձնահատուկ են եղել միջնադարյան բարբարոսական կոչվող պետություններին:

¹ *Sk'n* - Армения в эпоху Юстиниана", *ЛЭ* 371—427.

Գ Լ ՈՒ Խ Ս Ս, Ս Ն Ե Ր Կ ՈՒ Ե Ր ՈՐ Գ

1. Տիգրան Բ-ի հեղեղի գլխի տարածման հատուկ բաղաձայնությունը:—2. Հեղեղի անկման մշակույթը կապալադրվելիայում և Պոնտոսում:—3. Հեղեղի գլխի և իրանի գլխի կուլտուրական մեծացումը:—4. Վերանորոգչական շարժումը Մոսկովում:—5. Հեղեղի ստանդարտ բաղաձայնի կուլտուրայի տարածումը Հայաստանում Տիգրան Բ-ի ժամանակ և բռնի գաղթելուց հետո հեղեղի ստանդարտ բաղաձայնի բնակչության:—6. Տիգրանակերտ բաղաձայնի հիմնումը:—առ արվել և առևտրական-արդյունագործական բնույթը:—Տիգրանակերտի տեղադրության խնդիրը:—Նրա բնակչությունը:—Տիգրանակերտը որպես կենտրոն հեղեղի ստանդարտ գիտության, արվեստի ու գրականության:—7. Հեղեղի գլխի ազդեցությունը Հայաստանում:—կրոնների մեծացումը:—հոր հոսանքն ընդհանրապես իրանի գլխի:—Տիգրանի վերանորոգչական շարժումը:—հոր հոսանքն ընդհանրապես իրանի գլխի:—Տիգրանի պատմությունը ժողովրդական ավանդության և հայտնի գրքեր:—8. Մեծ Տիգրանի պատմությունը ժողովրդական ավանդության և հայտնի գրքեր:—8. Մեծ Տիգրանի պատմության մեջ:

երկրորդ դարում Կապպադոկիայի Արիարաթ և թագավորը (163—130 մեր թվ. առաջ), որը երկար ժամանակ ճանապարհորդել էր Իտալիայում և Հունաստանում՝ հրավիրել էր Կապպադոկիա հույն արվեստագետներ ու գրողներ և իր երկրի Մաթաթ ու Տիանա զլխավոր կենտրոնավայրերը դարձրել էր հելլենիստական տիպի ինքնավար քաղաքներ, որոնցից Մաթաթն ընդունել էր ու գործադրում էր, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը¹, Խարոնդասի օրենքները:

Հելլենական մշակույթը և հելլենիստական քաղաքների հատուկ վարչակարգը ավելի մեծ շափերով տարածվում էին Պոնտոսում, զլխավորապես, Միհրդատ Եվպատորի ժամանակ, որին եվրոպական պատմագետները հնարավոր են համարել համեմատել Պևտրոս Մեծի հետ:

Այստեղ Պոնտոսում արդեն հնագույն ժամանակներում հելլենական քաղաքակրթության ու լեզվի տարածման զլխավոր ղեկավարներն էին հունական ծովափնյա քաղաքները՝ Ամաստրիսը, Սինոպը, Ամիսոսը, Տրապիզոնը և հունական մյուս ավելի փոքր գաղութները: Միհրդատ Եվպատորի ժամանակ այս քաղաքները խիստ մեծացել էին և դառել միջազգային մեծ առևտրի նավահանգստային հարուստ կենտրոններ:

Հռոմեական նվաճումից առաջ, ասում է Ռեյնարը², նրանք ոչ միայն իրենք էին հասել բարեկեցության ու կուլտուրական զարգացման բարձր աստիճանի, այլև, աջակցելով Պոնտոսի և Մեծ Կապպադոկիայի տնտեսական առաջադիմությանը՝ սկսել էին հելլենիզմի կենդանարար ազդեցությունը տարածել և այդ երկրներում:

Շնորհիվ Միհրդատի առատաձեռն ու հոգատար աջակցության պոնտական բոլոր քաղաքներում կառուցվել էին հույակապ ու գեղեցիկ նոր շենքեր, մինչև իսկ ամբողջ թաղամասեր, և բուն թափով զարգանում էին ամեն տեղ հելլենական գեղարվեստն ու գիտությունը, որոնք վայելում էին թագավորի հատուկ հոգատարությունը: Միհրդատ Եվպատորը պարզապես հետզհետե կերպարանափոխում էր իր երկիրը և տարածում ամենուրեք հունական քաղաքակրթությունը: Նրա ժամանակ ոչ միայն հին Ամասիա մայրաքաղաքը, այլ նույնիսկ որոշ ավանագյուղեր դառել էին արդեն հելլենիստական քաղաքներ: Հելլենական մշակույթի

տարածման ու զորեղացման պարզ ցուցանիշներ են պոնտական Կոմանա, Կաբիրա, Գադիուրա, Պիմոլիսա և Տալավրա գյուղաքաղաքները, որոնք պղնձագրամներ էին կտրում հունարեն լեզվով և առասպելական հունական պատկերներով:

Ինչպես և Աղեքսանդր Մեծը, ըստ երևույթին, Միհրդատը ևս իրեն նպատակ էր դրել հաշտեցնել իրար հետ և միաձուլել արևելյան իրանական մշակույթը, որի ազդեցությանը մեծ շափերով ենթարկվել էր Պոնտոսը, արևմտյան հելլենական մշակույթի հետ, և սկսել էր արդեն վերակառուցել իր երկրի տնտեսական ու կուլտուրական կյանքն այդ նոր հիմքերի վրա:

Թե որքան զորեղ է եղել իրանիզմի և հելլենիզմի կուլտուրական մերձեցումը՝ այդ ցույց են տալիս, նախ և առաջ, այդ երկու մշակույթների կրոնական հաշտեցումը և պոնտական տեղական աստվածների նույնացումը Արտեմիդեի և Զևս Ստրատիոսի հետ: Այդ մերձեցման մի պարզ ապացույց է նաև այն, որ Կոմանայում, որը պոնտական ամենահռչակավոր սրբատեղերից մեկն էր՝ Միհրդատի ժամանակ քրմապետ էր նշանակվել Դորիլաոսը, որը հույն էր:

Որ զուգընթաց կուլտուրական ու կրոնական այս մերձեցման տեղի էր ունենում նաև ցեղային զանազան խմբակցությունների մերձեցումը հույների հետ՝ այդ ևս պարզ երևում է պոնտական Ամասիայում ծնված խոշորագույն աշխարհագրագետ Ստրաբոնի կենսագրությունից (մոտավ. 64 մեր թվ. առ.—19 մեր թվ. հ.): Սա իր նախնիքների շարքում բացի հույներից հիշում է պարսիկ Մուսիերեսին և պարսկազոնացի Տիրիոսին¹:

Միհրդատ Եվպատորի թագավորության մեջ, ինչպես տեսնում ենք, իրագործվում էր Աղեքսանդր Մակեդոնացու սկսած այն մեծ գործը, որի նպատակն էր ըստ Դիոդորոսի Ասիայի ու Եվրոպայի «միաբան համերաշխությունը և տոհմակցական բարեկամությունը»²:

Հելլենիստական քաղաքային կուլտուրայի զարգացման և իր երկրի տնտեսական բարեկարգման ու բարգավաճման այդ նույն քաղաքականությունը վարել է նաև Տիգրան Բ-ը Մեծ Հայաստանում:

Վերանորոգչական այս շարժումը, ինչպես մանրամասն մատնացույց էի արել «Հին Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մա-

¹ Strabo, XII, 2, 9, (539):

² Mithridate Eupator, էջ 246:

¹ Strabo, XII, 2, 18 (499) և XII, 3, 33 (557):

² Strabo, Diod., XVIII, 4, 4:

ներից: Եվ, իրավի, այժմյան Ֆարկինն ընկնում է Տիգրանի հիմնած աշխարհակալության հիշտ մեջտեղում և, դանվելով Տավրոսյան լեռների հարավային ստորոտներում՝ բավականաչափ սլաշտպանված է և պատսպարված: Նաև առևտրական հաղորդակցությունների տեսակետից Տիգրանակերտի տեղադրությունը խիստ հարմար էր, որովհետև նա գտնվում էր Աբխազիայի Պարսկաստանի արքունական մեծ ճանապարհի մոտ և դանազան ուղղություններով կապված էր առևտրական խոշոր կենտրոնների հետ:

Նորագույն մի բանի աշխատություններում մատնանշվում է, որ վերոհիշյալ հելլենիստական քաղաքների բնակիչները, որոնց մեծագույն մասը, ինչպես տեսա՝ք, Տիգրան Բ-ը բռնի կերպով գաղթեցրել էր Տիգրանակերտ՝ օգտագործվել էին այստեղ իբրև արքունի ստրուկներ¹:

Այդ պնդումը, ինչպես ցույց է տրված իմ «Հասարակակարգի խնդիրը նախարչակունյան Հայաստանում» հոդվածում՝ հակասում է այդ գաղթականությանը վերաբերող տեղեկություններին, որ հաղորդում են մեզ հունա-հռոմեական մատենագիրները: Հայկական աղբյուրներից ևս մեզ հայտնի է, որ քաղաքներում տեղավորված այս գաղթականները, որոնց մեծագույն մասը հրեաներ և ասորիներ էին՝ մեծ դեր էին կատարում հին Հայաստանում՝ որպես առևտրականներ ու որակյալ արհեստավորներ: Եվ միանգամայն պարզ է, որ սրանք հաստատվել էին Հայաստանի քաղաքներում ո՛չ իբրև արքունի ստրուկներ, այլ իբրև քաղաքացիներ, որոնք, հավանորեն, այստեղ ևս, ինչպես և Պոնտոսում, Կապադոկիայում ու Պարթևական թագավորության մեջ՝ ստացել էին հատուկ իրավունքներ ու արտոնություններ:

Նոր հիմնած Տիգրանակերտ քաղաքը, ըստ երևույթին, կենտրոն էր դառնալու ո՛չ միայն միջաղգային առևտրի, արհեստների ու արդյունադրության, այլև հելլենիստական գիտության, արվեստի ու գրականության: Հայաստան էր հրավիրված, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը², Աթենքից աքսորված նշանավոր հոետոր Ամփիկրատիսը, որը արհամարհանքով մերժել էր Սելևկյանների հրավերը և ապրում էր Տիգրանի արքունիքում:

Մետրոգորոս Սկեսպացին³, որը հայտնի գրող էր և փիլիսոփա և որին Պլինիոսն անվանում է ատող հռոմայեցիների

(misoromaeus)¹, քաղաքական ականավոր գործիչ էր նախ Պոնտոսում և ապա Հայաստանում: Մետրոգորոսը, ինչպես հայտնի է, գրած է եղել Տիգրան Բ-ի ընդարձակ պատմությունը, որից, զժբախտաբար, որևէ հետք չէ մնացել: Տիգրանակերտում, ինչպես հաղորդում է Պլուտարքոսը², կառուցված է եղել հատուկ թատրոն, որի համար զանազան տեղերից հրավիրված են եղել հույն դերասաններ: Պլուտարքոսի ուշագրավ մի վկայությունից հայտնի է, բացի այդ, որ Տիգրանի որդին՝ Արտավազդը գրած է եղել հունարեն լեզվով ողբերգություններ, ճառեր և պատմական երկեր, որոնցից մի բանիսը ծանոթ են եղել հռոմայեցիներին մինչև իսկ Պլուտարքոսի ժամանակ³:

Հատուկ ուշադրության արժանի է նաև այն, որ Հայաստանում ևս, ինչպես և Պոնտոսում ու հելլենիստական այլ երկրներում, հելլենիզմի ազդեցությամբ տեղի էր ունեցել կրոնների մերձեցում, և հայ հեթանոսական աստվածները միաձուլվել էին հունականների հետ: Արամազդը համապատասխան էր համարվել Զևսին, Միհրը՝ Հեփեստոսին, Անահիտը՝ Արտեմիդեին, Նանեան՝ Աթենասին, Աստղիկը՝ Ափրոդիտեին, Տիրը՝ Ապոլոնին և Վահագնը՝ Հերակլեսին: Կրոնական այս ազդեցությունն այնքան զորեղ էր, որ Տիգրան Բ-ի ժամանակ, ինչպես վերև տեսանք, հայկական մեհյաններում էին զետեղել հունաստանից և Փոքր Ասիայից բերված հունական աստվածների արձանները:

Բոլոր այս փաստական տեղեկություններից, որ վերաբերում են Տիգրան Բ-ի վերանորոգչական գործունեությանը՝ կարելի է հետևել, որ ո՛չ միայն Կապադոկիայում և Պոնտոսում է հետևյալը, որ ո՛չ միայն Կապադոկիայում և Պոնտոսում, այլև սրանց հարևան Հայաստանում հակադիր հոսանք էր սկսվել ընդդեմ տիրող իրանիզմի և հիմք էր դրվել հին կենցաղի հելլենականացման:

Նույն այս փաստերը ցույց են տալիս, որ դժվար է համաձայնել Մոմզենի հետ, որը, ինչպես հայ հռոմեական, նույնպես և Միհրդատյան կոիվները, բնորոշում է իբրև հետադիմական մի շարժում արևմտյան ժողովուրդների դեմ: Առավել ևս սխալ է, անշուշտ, նրա պնդումը, որ իբր թե Միհրդատը եղել է ասիական այդ ռեակցիայի առաջնորդն ընդդեմ հելլենիզմի⁴:

¹ Plin., Nat. Hist., XXXIV, 16, 2:

² Plut., Lucul., XXIX, 4:

³ Plut., Crassus, XXXI, 1:

⁴ Sh' "Римская история", II, Москва, 1887, էջ 273—275:

¹ Համեմատե՛ Խ. Սամվելյան, Ստրուկությունը Հին Հայաստանում, Տեղեկագիր պատմության և գրականության ինստիտուտի, գիրք II, Երևան, 1937, էջ 95:

² Plut., Lucul., XXII, 7:

³ Sh' "Plut., Lucul., XXII, 3—6. Strab., XIII, 1, 55 (609):

խնդրելու օգնություն հոռմայեցիների դեմ: Սրան հարցրել էր Տիգրանը՝ «իսկ դու ինքդ, ո՞վ Մետրոդորոս, ի՞նչ խորհուրդ կտաս այս մասին»: Եվ նա՝ կամ Տիգրանին օգտակար լինելու համար և կամ շքանկանալով որ Միհրդատը փրկվի՝ ասում է՝ «իրեւ դեսպան խորհուրդ եմ տալիս, իսկ իբրեւ խորհրդատու՝ խորհուրդ չեմ տալիս»:

Միհրդատի դիմումի մասին Տիգրանին ուշադրով մի վկայություն ունի նաև Մեմնոնը, որն բար իս ավելի արժանաւամբատ է, քան Պլուտարքոսի վկայությունը:

«Միհրդատը... ուղարկեց, — վկայում է Մեմնոնը, — դեսպաններ Սկյութացոց թագավորների, Պարթևաց թագավորի և յուր փեսայի՝ Տիգրան Արմենի մոտ: Սակայն առաջիններից նա ստացավ մերժում, իսկ Տիգրանը, որին շարունակ անհանգստացնում էր ու աղերսւալից խնդրում Միհրդատի դուստրը՝ վերջ ի վերջո խոստացավ օգնել»¹:

Տիգրանի այս խոստումը մնացել էր, բայց երեւոյթին, իբրեւ սոսկ խոստում: Սկզբնաղբյուրների մեջ նրա իրական օգնության ու աջակցության մասին ո՛չ միայն չկան որևէ տեղեկություններ, այլ բնագիտաբար՝ կան ակնարկներ նրա չեղորոշության մասին, որ նրանք համարում են աններելի մի սխալ:

Պատմագիտական նորագույն երկերում ևս Տիգրանի չեղորոշությունը համարում են քաղաքական մեծ սխալ, որովհետև այժմ վճռվում էր ո՛չ միայն Պոնտոսի, այլև Հայաստանի և Առաջավոր Ասիայի բախտն ու ապագան:

Այս գնահատությունը, իհարկե, ուղիղ է, սակայն Տիգրանին դատապարտողները պետք է ի նկատի ունենան միևնույն ժամանակ նրա դժվար կացությունը: Հանգես դալով հոռմայեցիների դեմ՝ նա հարկադրված պիտի լիներ պատերազմելու ո՛չ միայն սրանց, այլ նաև իր ոխերիմ թշնամիների՝ պարթևների հետ: Գուաշմիդը կարծում է նույնիսկ, որ Տիգրանի վերջին կոխված պարթևների դեմ շարունակվում էր նաև յոթանասնական թվականների սկզբներին՝ երբ Միհրդատի դեսպանները եկել էին օգնություն խնդրելու նրանից²: Չպետք է նաև մոռանալ, որ հոռմեական նենգ ու ճարպիկ զիվանագիտությունն աշխատել էր իր հերթին, ինչպես դժվար չէ կռահել Պլուտարքոսի վկայություն-

ներից՝ տպավորություն ստեղծել իր խաղաղ տրամադրության մասին Տիգրանի հանդեպ:

71 թվի գարնանը կոխված Միհրդատի դեմ վերսկսվեց Պոնտոսի կենտրոնական շրջանում կաբիրայի մոտ (այժմ՝ նիկսար կամ Նէոկեսարիա, Կելկիդ-Լիկոս գետի ափին): Թեև կաբիրայի մոտ սկզբում Միհրդատն ունեցավ որոշ հաջողություններ, սակայն շուտով նրան դավաճանեցին զորավարներից մի քանիսը, որոնց կաշառել էր Լուկուլլոսը: 71 թվի ամառը պոնտական զորքերը ծանր պարտություն կրեցին կաբիրայի մոտ և Միհրդատը հազիվ կարողացավ փախչել փոքրաթիվ զորախմբով նախ Կոմանա և ապա այստեղից Տալափրայի վրայով, որի տեղագրությունը ղեռնա բավարար կերպով լուսաբանված չէ, եկավ Հայաստան ու խնդրեց իր փեսայից տալ իրեն օգնություն և ապաստարան (71 թվի աշնանը):

Հայաստանում նրան տրվեց, իրոք, ապաստարան. սակայն Տիգրանը, կամենալով չեղորոշություն պահպանել՝ նրան չհրավիրեց իր մոտ արքունիք, այլ հրամայեց թագավորավայել պատիվներ մատուցանել աներոջը և պահել նրան իր պետության հեռավոր ու սահմանային երկրներից մեկում³:

Պատմագիտներից ոմանք, հավատ ընծայելով Պլուտարքոսի անհավաստի տեղեկություններին՝ մեղադրում են Տիգրանին, որ նա չէ ուղեցել հանդիպել ու մխիթարել իր դժբախտ աղագիանին և որ նա ուղարկել է Միհրդատին վատառողջ ու ճահճային մի վայր⁴: Նրանք աչքաթող են արել, որ Պլուտարքոսի թե այս և թե այլ նման գունավորված տեղեկությունները, որոնք չեն համապատասխանում մյուս աղբյուրների վկայություններին՝ հնարավոր հերյուրանքներ են և չունեն պատմական նշանակություն⁵:

Տիգրանի վարքագիծը պարտված ու իր մոտ փախած Միհրդատի հանդեպ ունեցել է, իրապես, քաղաքական դրդապատճառներ: Տիգրանը, ինչպես Միհրդատյան երկրորդ պատերազմի ընթացքում, նույնպես և Միհրդատի վերջնական պարտությունից հետո, աշխատել էր պարզապես խույս տալ պատերազմից,

¹ *Strabo* Plut., Lucul., XIV, 4—7:

² *Strabo* Memnon, 91. 46 և App., Mithrid., 82:

³ *Strabo* Plut., Lucul., XXII, 1:

⁴ Պլուտարքոսի անհավաստի վկայություններին հավատ են ընծայել Ռեյնաքը, Բրահարը և ուրիշները տե՛ս Reinach, Mithridate Eupator, էջ 346 և Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, XI, 4, էջ 402:

¹ *Strabo* Plut., Lucul., XXII, 4:

² *Strabo* 91. 43, Lipsiae, 1816, էջ 64:

³ *Strabo* Gutschmid, Geschichte Irans, Tübingen, 1888, էջ 82—83:

հույս ունենալով, որ չեղորոշյալն պահպանմամբ նա կկարողանա պահպանել նաև խաղաղությունը Հոռմի հետ:

71—70 թվի ձմեռը Լուկուլլոսը անցկացրեց իր նոր նվաճած Կարթրա քաղաքում Հայաստան փախած Միհրդատի պաշտում: Կարթրայի մոտ տեղի ունեցած մեծ կռիվից հետո, 71 թվի վերջերին, նա ուղարկեց Տիգրանի մոտ իր կնոջ եղբորն՝ Ապպիոս Կլավդիոսին և պահանջեց, որ Տիգրանը հռոմայեցիների ձեռքը հանձնե պոնտական թագավորին:

Պլուտարքոսի անհավաստի վկայություններն այս զեպանություն մասին, որոնք առանց ստուգման մեջ են բերված՝ գրեթե բոլոր պատմագիրտական երկերում՝ մանրամասն բնութագրված են իմ «Տիգրան Բ-ը և Հոռմը» աշխատությունյան մեջ:

Պլուտարքոսի այդ վկայություններից անհավաստի է և հնարովի նրա հաղորդած հիմնական տեղեկությունը, որ իբր թե Ապպիոս Կլավդիոսը, մերժում ստանալով Տիգրանից՝ նրան հայտարարել էր պատերազմ: Այդ չէ, կարող ճիշտ լինել, որովհետև, ինչպես հայտնի է, հռոմեական ծերակույտը չէր լիազորել Լուկուլլոսին պատերազմ հայտարարել Տիգրանին: Միանգամայն անհավանական է, բացի այդ, որ 71 թվի վերջերին Լուկուլլոսը պատերազմ հայտարարած լինե՞ր Տիգրանին, որովհետև նա զեպեա չէր նվաճել պոնտական խոշոր քաղաքները և չէր ապահովել իր թիկունքը: Եվ վերջապես, կարո՞ղ էր միթե Լուկուլլոսն այնքան անհեռատես ու անզգույշ լինել, որ հայկական իր արշավանքը սկսելուց մոտ մեկ ու կես տարի առաջ պատերազմ հայտարարե՞ր Տիգրանին, ժամանակ տալով նրան ու հնարավորություն նախապատրաստելու ռազմական իր ուժերը պատերազմի համար:

Պլուտարքոսի հիշյալ վկայության սխալ լինելն այնքան ակնհայտ է, որ նրա այդ տեղեկությունն անտես է արվում՝ ակադեմիկոս պատմագետների երկերում, օրինակ՝ Մոմգենի, Ռեյնարի և ուրիշների ուսումնասիրություններում:

Ապպիոս Կլավդիոսի բնգունելության մասին Անտիոքում ավելի վստահելի են, անտարակույս, Մեմնոն Հերակլեացու հաղորդած տեղեկությունները, որովհետև սա, պատկանելով փոքրասիական հույն հեղինակների խմբին՝ Հոռմի հակառակորդների նկատմամբ չունի այն միտումնավորությունն ու աշատ վերաբերմունքը, որ հատուկ են հռոմեական պատմագիրներին: Եվ ուշադրով է, որ պատերազմի հայտարարության մասին

Մեմնոնը ոչինչ չգիտե: Բայց նա հանգամանորեն մեջ է բերում Տիգրանի պատասխանն Ապպիոսին, որը միանգամայն հիմնավոր էր ու արդարացի և, հավանորեն, հենց այդ պատճառով չի հիշատակված Պլուտարքոսի ու հռոմեական պատմագիրների երկերում: Մեմնոնի ասելով, Տիգրանը պատասխանել էր Ապպիոս Կլավդիոսին և հայտնել էր նաև նամակով Լուկուլլոսին, որ բոլոր մարդիկ իրեն կախարակեն և որ իր ազդեցիկության առջև ևս ինքը խայտառակ կլինի՝ եթե հռոմայեցիների ձեռքը հանձնե իր կնոջ հորը:

Ապպիոսը, որն, ըստ երևույթին, զաղտնի հրահանգ էր ունեցել գրգռելու ու ապստամբեցնելու Տիգրանի դեմ Ասորիքի հունական քաղաքները և Տիգրանին հպատակված օտար ժողովուրդները՝ հաջողությամբ էր կատարել Լուկուլլոսի հանձնարարությունները: Նա հռոմայեցիների կողմն էր գրավել զօգոհ իշխաններից ոմանց, որոնց թվումն էր Կորդվաց Զարբինոս թագավորը: Իսկ Ասորիքի մի քանի քաղաքներին, որոնք խոստացել էին ապստամբել Տիգրանի դեմ՝ նա խորհուրդ էր տվել սպասել մինչև Լուկուլլոսի գալը:

70 թվի գարնանը հռոմայեցիները երկար պաշարումից հետո Կարդուացան գրավել Հերակլեան և Մինոպը, իսկ 70 թվի աշնանը՝ նաև Ամիսոսը: Այս քաղաքների անկումից հետո՝ Հոռմը տեր էր գառնում ամբողջ Պոնտոսի, և պատերազմը Միհրդատի հետ կարելի էր համարել վերջացած:

Նվաճված երկիրը, մանավանդ, նրա հելլենիստական հարուստ ու շքեղ քաղաքները մատնվեցին անխնա կողոպուտի: Հռոմեական զորքերը հրդեհեցին ու խալառ ավերեցին փարթավ ու հույակապ Հերակլեա քաղաքը և հռչակվոր ու գեղեցիկ Ամիսոսը, որը համարվում էր Պոնտոսի Աթենքը: Եվ բնորոշ ու հատկանշական է, որ պատմագիրտական մեծահուշակ մի քանի երկերի մեջ զորավար Լուկուլլոսը, հռոմայեցի ամենախոշոր ավարատուն և կողոպուտիչը, որը քանդել ու հիմնովին կործանել էր հելլենիստական մեծ ու ճոխ կուլտուրան Պոնտոսում՝ համարվում ու անվանվում է պաշտպան հելլենական քաղաքակրթության և «հելլենիզմի ջերմ երկրպագուն»²:

Քաղաքները նվաճելուց հետո՝ Լուկուլլոսը նույն այս 70 թվին վերադարձել էր Պոնտոսից պրովինցիա Ասիա: Եւ խիստ ուշա-

¹ Տե՛ս Memnon, 41. XLVI:

² Տե՛ս օրինակ, Ферреро, Величие и падение Рима, I, перевод А. Захарова, Москва, 1915, էջ 161 և 184:

զրավ է ու հետաքրքիր, որ նա Հայաստան արշավելուց առաջ անհրաժեշտ էր համարել թեթևացնել հոսմեական Ասիալի տնտեսական հուսահատական գրույթունը:

Այս նահանգն առաջին Միհրդատյան պատերազմից հետո (88—84 մեր թվ. առ.) վճարելու էր ի պատիժ իր անհավատարմության, բացի հինգ տարվա հարկերից, նաև քսան հազար տաղանդ ռազմատուգանք։ Նա այժմ կատարելապես սնանկացել ու արյունաքամ էր եղել, վճարելով հսկայական իր պարտքի վաշխառուական տոկոսները։ Հոռմեական ֆինանսիստները, որոնք զրամական փոխառություն էին տվել աղքատացած այս երկրին՝ իրենց ստանալիք տոկոսների դիմաց բռնագրավում էին յուստեղ տները, վարելահողերը, այգիները, հասարակային շենքերը, համիշտակում ու Խտալիա էին տանում արվեստի իրերը, արծանները, պատկերները, տնակահույրը, ոսկեղենն ու արծաթեղենը և վերցնում էին, բացի այդ, նաև պարտապանների երևիաճերին կամ հենց իրենց պարտապաններին ու որպես ստրուկ ուղարկում նույնպես Խտալիա։ Չնայած սակայն ամբողջ այս նահանգի կատարյալ սնանկացման՝ նրա սկզբնական քսան հազար տաղանդ պարտքը 84 թվից հետո ո՛չ միայն չէր պակասել, այլ գառել էր 70 թվին քառասուն հազար տաղանդ (=մոտ 168 միլիոն մարկ կամ 84 միլիոն ոսկի ոտքի)։

Վճարել այս հսկայական դրամարը և նրա վրա բարդվող տոկոսները հոռմեական Ասիայի ուժերից վեր էր և այլևս հնարավոր չէր: Հարստահարվող բնակչությունը չափից դուրս զրգրոված էր հոռմայեցիների և, բնականաբար, նաև հոռմեական իշխանությունների գեմ: Լուկուլլոսն անհրաժեշտ համարեց հանդարտեցնել բնակչության այդ գժգռհույթները և աշխատեց թեթևացնել նրա տնտեսական դրությունը, որ դառնել էր արդեն անտանելի: Մասնավոր պարտքերի համար նա արգելեց վերցնել 12%-ից ավելի, արդեւեց նմանապես ավելագրել Վճարված տոկոսների վրա նոր տոկոսներ և կարգադրեց, որ պահանջվող տոկոսների դրամարը չլինի ավելի քան սկզբնական պարտքի գումարը: Եթե պարտապանները չէին վճարում իրենց պարտքերը՝ պարտատերերին իրավունք ունեին վերցնելու նրանց եկամուտի միայն մեկ քառորդ մասը²:

¹ *Sk'n Plut.*, Lucul., XX, 3:

² *Imaginur*, XX, 3.

Որ իր բարենորոգումները և հումեական Փոքր Ասիայի խաղաղացումը Լուկուլլոսը կարևոր ու անհրաժեշտ էր համարել Հայաստանն արշավելուց առաջ՝ այդ ուշադրավ մի փաստ է, որն ուշադրության չէ առնվել պատմագիտական հրկերում: Շատ պարզ է, որ նա, որոշած լինելով պատերազմել Տիգրանի դեմ՝ պետք է պահանջներ իր թիկունքը արևմուտքում, որոշ զինուորներ անելով ասպահովել իր թիկունքը արևմուտքում, որոշ զինուորներ անելով հումեական Փոքր Ասիայի հուսահատված ու հուզված բնակչությունը:

Պատմագրիտական երկերում բնավ չէ լուսաբանված նաև Լուկուլլոսի Հայաստան արշավելու նենդ ու խորամանկ ծրագիրը, որն առանց դժվարությունների քաղաքացիական ու մերկացվում է սկզբնաղբյուրների ուշադիր քննությունով:

Տիգրանի դեմ իր արշավանքը կուկուլտուր կազմակերպում էր բոլորովին թաքուն կերպով: Նա աշխատել էր ըստ իս քնկյնել Տիգրանի աշալրջությունը և ծրագրել էր հանկարծ ու անսպասելի հարձակվել ու ջախջախել նրան, նախքան նա հասնաքած ու նախապատրաստած կիճներ իր ցրված զորամասերը:

[illegible]

Ապպիանոսի համապատասխան վկայությունից, որ ամբողջությամբ մեջ ենք բերում, երևում է, որ խոսվելուսը՝ վերաբառնալով 70 թվին՝ հռոմեական փոքր Ասիա՝ նախ աշխատել էր տպավորություն գործել, որ իբր թե պատերազմը վերջացել է, ապա շարժվել էր հանկարծ ու արագ երթերով դեպի Հայաստան:

«Արդ՝ հենց այսպես, — պատմում է Ապպիանոսը, —
 իսկականորեն ավերեց Սինոպլը և Ամիրսոսը: Նա բարեկամու-

¹ Հուկուլլոսի վերադարձը Փոքր Ասիա պետք է ենթադրենք ո՛չ թե Սինոպ ու Ամիսոս բաղաճների առումից առաջ 71 թվին, ինչպես Պլուտարքոսի հաղորդանքության համաձայն կարծում են Ռեյնաբը, Մամզեհնը և ուրիշները, (տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 152 և «Римская история», III, էջ 52). այլ այդ քաղաքների առումից հետո 70 թվին, ինչպես վկայում է Ալպիանոսը:

189

ԼՈՒԿՈՒԼԼՈՍԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵ ԵՎ
ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԱՌՈՒՄԸ

Տիգրանը չէր սպասում և ամենևին չէր նախազգում իր երկրին սպառնացող մեծ վտանգը։ Նա գիտեր, ըստ երևույթին, որ հռոմեական ծերակույտը չէր լիազորել Լուկուլլոսին նոր պատերազմ սկսելու Հայաստանում։ Նրան նաև հայտնի էր, հավանորեն, որ հռոմեական ծերակույտը, վտանգավոր համարելով պատերազմը հզոր Հայաստանի դեմ՝ չէր համաձայնել միջամտել Ասորիքի դործերին և գահ բարձրացնել Սելևկյան օրինավոր ժառանգներին։ Ծերակույտի խաղաղասեր այդ հակումները, ինչպես և պատերազմի վերջացման առթիվ Լուկուլլոսի նվաճում կազմակերպած հանդեսները՝ պիտի վստահություն ներշնչած լինեին

[illegible]

³ *Memnon*, 56.

«Երբ Տիգրանը աշնուհետև, — վկայում է Ապպիանոսը¹, — չափազանց իմացավ [լուկուլլոսի ներխուժման մասին], նա ուղարկեց Մեհրուժանին երկու հազար հեծելազորով, որպեսզի նա ուշացնե լուկուլլոսի գրոհը»:

Պլուտարքոսը տալիս է նաև տեղեկություն Մեհրուժանի հերոսական մահվան մասին հանդուգն ու անհավասար կռվում: Սակայն թեև նրա այս վկայությունների հիմքը պատմական է, բայց որոշ մանրամասնություններ հնարովի ու անհեթեթ հերյուրանքներ են, որոնց միջոցով նա աշխատում է ցույց տալ իր սովորությունն անվանարկել Տիգրանին: Ակնհերձ մի անհեթեթություն է, անշուշտ, Պլուտարքոսի հաղորդած սարքովի տեղեկությունը, որ իբր թե Մեհրուժանի փոքրամիջ զորքին հրաման էր տրված կենդանի բռնել լուկուլլոսին և ոչնչացնել հռոմեական ահապին զորաբանակը:

Լուկուլլոսի սրբնալից շարժումը դեպի Տիգրանակերտ առաջացրել էր այստեղ ինչպես ասացինք, խուճապ ու շփոթ: Տիգրանի փախուստը քաղաքից կատարվել էր այնքան արագ ու հապահեպ, որ նա չէր կարողացել հետը վերցնել իր կանանոցն ու զանձերը:

Նահանջելով Տավրոսյան լեռներով², հավանորեն, այժմյան Ներջիկի և Շենիկի վրայով դեպի իր թագավորության կենտրոնական ու հյուսիսային շրջանները՝ Տիգրանակերտի պաշտպանությունը Տիգրանը հանձնարարել էր Մանկայոս զորավարին: Սա պետք է դիմադրեր ու պահեր քաղաքը, մինչև որ ինքը զանազան կողմերից կհավաքեր իր զորքերը և կգար նրան օգնություն:

Տիգրանակերտի բերդապահ զորքը բաղկացած էր, զլխավորապես, հույներից և կիլիկեցիներից: Ըստ երևույթին, այս զորքը կազմված էր Տիգրանակերտի քաղաքացիական իրավունքներ ստացած նորաբնակներից, որոնց այստեղ էր գաղթեցրել Տիգրանը կիլիկիայից և Կապպադովկիայից:

Հռոմայեցիների բոլոր ջանքերը գրավելու քաղաքը գրոհով և պատերազմական մեքենաների օգնությամբ մնացին ապարդյուն ու անհետևանք: Մանկայոսի առաջնորդությամբ բերդապահ զորքը համառ ու տոկուն կերպով դիմադրում էր հռոմայեցիներին, թափելով նրանց գլխին նետերի տարափ: Իսկ պաշարման մեքենաների վրա պաշարվածները վերևից ածում էին այրվող նավթ, որը ոչնչացնում էր մեքենաները:

Այսպիսով ամիսներ շարունակ Տիգրանակերտը մնաց կան-

գուն ու անպարտելի մինչև Տիգրանի վերադարձը նոր կազմված զորաբանակով:

Ուշագրավ է ու հետաքրքիր, որ Պլուտարքոսը ավելորդ է համարել մատնանշել հռոմեական զորքի սկզբնական այս անհաջողությունը: Նա ոչինչ չէ հաղորդում նաև հայկական հեծելազորի հաջող ու հաղթական այն գրոհի մասին, որ հանդամանորեն հիշատակված է եղել փոքրասիական շեզոք աղբյուրներում, որոնցից լայնորեն օգտվել էին Մեմնոնը և Ապպիանոսը:

Այս արժանահավատ աղբյուրներից հայտնի է³, որ Տիգրանակերտի պաշարման սկզբներում Տիգրանն այստեղ ուղարկել էր մի ընտիր հեծելազունդ, որին հանձնարարել էր պաշարված քամի ընտիր հեծելազունդ, որին հանձնարարել էր պաշարված քաղաքից ազատել իր կանանոցն ու մեծագին գանձերը: Սրանք գաղափարապես լավ աշխույժ և, կտրելով նետաձգությամբ հռոմեական ճամբարից լուրս գալու ճանապարհը՝ դուրս բերին քաղաքից գիշերով Տիգրանի կանանոցն ու թանկագին ամենաարժեքավոր իրերը:

Մեմնոնը և Ապպիանոսը, հենվելով պարզապես փոքրասիական շեզոք աղբյուրների վրա՝ հաղորդում են նաև, որ Տիգրանակերտից հեռանալուց հետո 69 թվի գարնանը և կամ ամառը, կերտից հեռանալուց հետո Միհրդատին: Չնայած սակայն Տիգրանը հրավիրել էր իր մոտ Միհրդատին՝ բոլոր պատալս միանգամայն արժանահավատ վկայությունը՝ տեղեկությունները գերադասություն են տվել Պլուտարքոսի տեղեկություններին, որը հաղորդում է, որ իբր թե Միհրդատի և Տիգրանի հանգիստումը տեղի էր ունեցել դեռ լուկուլլոսի արշարանի հանգիստումը տեղի էր ունեցել, խորհրդակցելով իրար հետ՝ վանքից առաջ և իբր թե նրանք, խորհրդակցելով իրար հետ՝ որոշել էին Կիլիկիայի և Լիկաոնիայի վրայով ներխուժել հռոմեական Փոքր Ասիա⁴:

Պատմագետները ուշադրության չեն տուել, որ Պլուտարքոսը և կամ նրա սկզբնաղբյուրը դիտավորյալ կերպով խարդախել են պատմական իրական եղելությունը, որպեսզի թաքցնեն լուկուլլոսի արշավանքի նենգ ու անիրավ բնույթը և ցույց տան, որ Տիգրանն ու Միհրդատը, դեռ լուկուլլոսի արշավանքը չսկսած՝ իրար հետ գաղտնի բանակցություններ էին վարել և իրենք հենց նախապատրաստել էին ու սկիզբ դրել պատերազմական գործողությունների:

Որ Տիգրանի ու Միհրդատի տեսակցության մասին մեր նոր բացատրությունը միանգամայն ստույգ է՝ այդ պարզ ցույց է

¹ Strab. Memnon, 56 և App., Mithrid., 85;

² Strab. Plut., Lucul., XXIII, 6;

¹ Նույնը, 84:

² Plut., Lucul., XXV, 7.

ման գալու է և ճակատամարտ է տալու իր նոր մայրաքաղաքը փրկելու համար:

69 թվի հոկտեմբեր ամսի սկզբներին Տիգրանի զորաբանակը մոտեցավ Տիգրանակերտին, և ընդհարումը հռոմայեցիների հետ գտավ անխուսափելի:

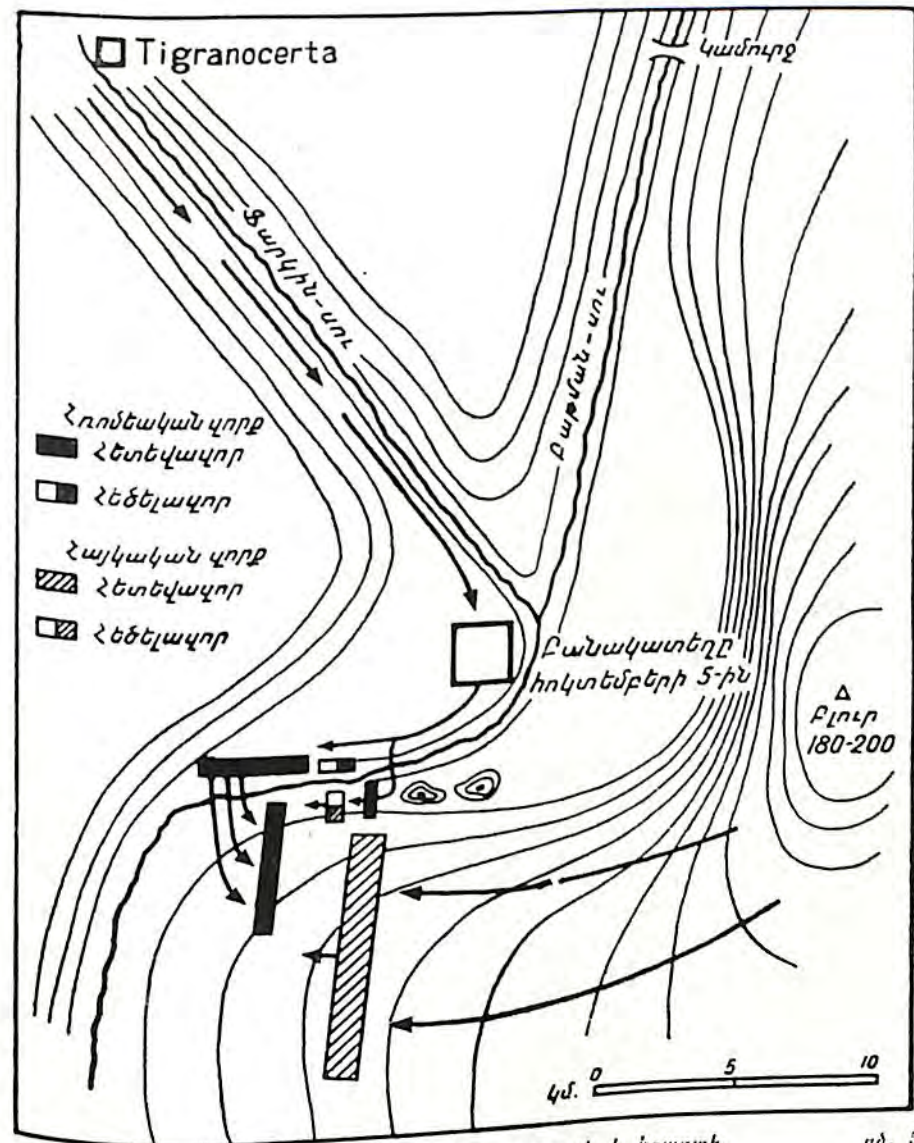
Տիգրանակերտի ճակատամարտը տեղի էր ունեցել, ինչպես երևում է սկզբնաղբյուրների վկայություններից՝ Նիկեփորիոն (Ֆարկին-սու) գետի մոտ, որից մոտավորապես 750 մետր հեռավորության վրա գտնվում էր մի ցած բլրակ:

Հիմնվելով աղբյուրների և, գլխավորապես, Պլուտարքոսի նկարագրության ու ցուցումների վրա՝ ճակատամարտի տեղը գերմանական դիտնական Բեկեր որոշել է Ֆարկին քաղաքի հարավ-արևելյան շրջանում, այժմյան Ֆարկին-սուի և Բատման-սուի միավորման մոտ գտնվող ձորաղաշտում:

Հռոմեական զորքի թիվը Տիգրանակերտի կռվում հռոմեական աղբյուրները ցույց են տալիս, ընդամենը՝ մոտ 15000: Իսկ Տիգրանի զորքի թիվը Պլուտարքոսը և Ապպիանոսը հաշվում են մոտ 300.000: Հենվելով այդ թվական ավյալների վրա՝ Մոմզենը, և նրան հետևելով նաև ուրիշ պատմագետներ՝ Տիգրանի զորքի թիվը համարել են հռոմեական զորքի թվից քսան անգամ ավելի¹:

Սակայն պատմագիտական ավելի նոր ուսումնասիրություններում, օրինակ, Ռեյնաքի, Ֆեռնոտյի, Էքհարդի երկերում՝ Պլուտարքոսի վկայությունը, հատկապես, Տիգրանի զորքերի թվի մասին՝ համարվում է ակներև մի չափազանցություն² և գերադասություն է տրվում փոքրասիական շեղոք հեղինակների, Մեմնոնի և Փլեգոն Տրալլացու վկայություններին, ըստ որոնց հայ բանակի զորաթիվը ցույց է տրված 70.000 կամ 80.000³: Որ այս վերջին թվերը նախընտրելի են, այդ, իհարկե, անտարակուսելի է, որովհետև, ինչպես հայտնի է, հռոմեական զորավարներն իրենց պաշտոնական զեկուցադրերում թշնամու քանակի մասին տալիս էին միշտ չափազանցված ու սուտ տեղեկություններ:

Հռոմեական զորքի թվի նկատմամբ բոլոր պատմագետները համամիտ են և Տիգրանակերտի կռվին մասնակցողների ընդհանուր թիվը ենթադրում են 14.000—15.000: Սակայն, ինչպես շատ

Տիգրանակերտի ճակատամարտի ըստ Պլուտարքոսի և Էքարտի

գծ. 5

¹ Համեմատե՛ Մոմմսեն, Римская история, III, էջ 57, Нич, История римской республики, Москва, 1908 և ուրիշները:

² St. Reinach, Mithridate Eupator էջ 360, Ферреро, Величие и падение Рима, I, էջ 182, Eckhardt, Klio, Bd. X, 1, էջ 96—100:

³ Memnon, էջ 57 և Phlegon, fr. 12, Müller, Fr. Hist. gr., III, 606:

Ճիշտ նկատել է Աստուրյանը¹, պատմաբաններն աչքավող են արել, որ հոռմեական աղբյուրները մատնանշել են միմիայն հոռմեական զորքի թիվը, բայց չեն իշատակել Հոռմի դաշնակիցների փոքրասիրական զորքերը: Իսկ որ այդ օգնական զորքերը զործոն մասնակցություն էին ունեցել հայկական կռիվներին՝ այդ երևում է հենց իրենց իսկ հոռմեական կամ նաև այլ աղբյուրներից:

դրության հենց սկզբում տրված նրա հետևյալ տեղեկությունը՝
ձախատամարտն դեռ չսկսված, պատմում է Պլուտարքոսը¹, երբ
Լուկուլլոսի զորքը բանակ էր գցում գետի մոտ՝ Տիգրանը, տես-
նելով փոքրաթիվ այդ զորքը՝ հեգնանքով բացականչել էր, — «Եթե
դրանք իբրև ղեսպաններ են եկել՝ շատ են, իսկ եթե զինվորներ՝
քիչ են»։ Այս վկայությունը, իհարկե, չէ կարող ճիշտ լինել, որով-
հետև Պլուտարքոսի մատնանշած հռոմեական ու հայկական զոր-
քերի վերոհիշյալ թվական հարաբերությունը, ինչպես տեսանք,
չափազանցված ու սխալ է։

¹ *Plut.*, *Lucul.*, XXVII, 4.

պատմադեմոստերը: Ուստի և նրանք ևս հավատ չեն բնծայել Վերս-
հիշյալ թվերին:

Ռեյնաբեր և նրա հետևորդները՝ Գարադաշյանը և ուրիշները գերադասելի են Օրոսիուսի տված տեղեկությունը¹, որի համաձայն սղանվածների թիվը հաշվարանակից ցույց է տրված ընդամենը 30.000 մարդ։ Սակայն այս տեղեկությունն էս, որը հիմնված է դարձյալ հռոմեական աղբյուրների, հավանորեն, Տիտուս Լիվիուսի հաղորդագրության վրա՝ չէ ընդունում էրնարը²։ Սրա կարծիքով, իրականին կարող է համապատասխան լինել ավելի շուտ Փլեգոն Տրալլացու վկայությունը, որի մոտ Տիգրանի զորքի ամբողջ կորուստը ցույց է տրված մոտավորապես 5000 մարդ³։ Այս փոքր թիվն ինձ էս ավելի ստույգ ու գերադասելի է լիվում, որովհետև Փլեգոնի տեղեկությունը տկներեաբար բաղված է փոքրասիական չեղոք սղբյուրից։ Մոմզներ⁴ էս վերոհիշյալ շինծու թվերը թիված ու հերյուրված է համարում Սուլլայի հատուկ ոճով։

Տիգրանի կրած պարտությունը Տիգրանակերտի մոտ, ինչպես մանրամասն մատնանշված է իմ «Տիգրան Բ-ը և Հոռմը» ուսումնասիրության մեջ՝ խիստ չափազանցված է թե հոռմեական աղբյուրներում և թե պատմագիտական նորագույն երկերում։ Այս ճակատամարտը, իրապես, ո՛չ թե իսկական արյունահեղ դիմամարտ էր, այլ խուճապ և փախուստ առանց կռվի։

նահեղ գիմամարտ էր, այլ խուճապ և վարտուժան առաջ էր ընկել։

Խիստ ծանր էին սակայն այս պարտությունների հետևանքները՝ Տիգրանի նորաստեղծ պետության համար։ Պարտության զրկվելով Տիգրանակերտ քաղաքի կորուստը և խավոր հետևանքը եղավ Տիգրանակերտ քաղաքի կորուստը և հայկական մեծ պետության քայքայումը։

Հոկտեմբերի 6-ի ճակատամարտից հետո Լուկուլոսը, ապահոված լինելով իր թիկունքը՝ կարող էր Տիգրանակերտի պաշարումն աներկյուղ ու համարձակ շարունակել։

Այս քաղաքը, որը Մանկայոսի առաջնորդութեամբ մոտ հինգ ամիս արիաքար դիմադրել էր հռոմայեցիներին՝ այլևս չէր կարող որևէ օգնութիւն ակնկալել արքայական բանակից: Չնայած դրան՝ նա անձնատուր չեղաւ և համառորեն շարունակեց կռիւն թշնամու դեմ: Եւ եթէ հռոմայեցիներին, այնուամենայնիւ, հա-

¹ *Sk'u Orosius*, *Historia adversus paganos*, VI, 3, 6, *հառ Reinach*, *Mithridate Eupator*, էջ 362 և Գարսգաշյան, *Քրիստոնեական պատմություն*, Բ., էջ 145:

2 *Sl' u* Klio, Bd. X, 1:

³ *Sk'* fr. 12, Müller, Fr. Hist. Gr., III, 42 606;
III, 42 57.

⁴ *Sh'* Римская история, III, 52 57.

ըողվեց շուտով Տիգրանակերտը գրավել առանց արյունահեղ ընդ-
հարումների ու մեծ կորուստների՝ դրա պատճառը, ինչպես
միաձայն վկայում են հունա-հռոմեական աղբյուրները՝ հույն
վարձկան զինվորների ապստամբությունն էր ու դավաճանությունը:
Հռոմայեցիները, մտնելով Տիգրանակերտ՝ անխնա կողոպտեցին
քաղաքը: Պլուտարքոսի պատմելով՝

քաղաքը: Պլուտարքոսի պատմելով
«Լուկուլիոսն ինքը գրավել էր նրա մեջ գտնվող գանձերը,
և քաղաքը, որը բացի այլ հարստություններից ուներ նաև
ուլթր հազար տաղանդ զրամով, տվել էր կողոպտելու զին-
վորներին: Բացի այդ, պատերազմական ավարից ևս նա
տվել էր նրանցից ամեն մեկին ուլթհարյուրական զրաքմե»¹:
Այս մեծ գումարները ցույց են տալիս, որ Տիգրանակերտը,
չնայած նոր էր հիմնված՝ ուներ իր մեջ անշափ մեծ հարստու-
թյուններ:

Յիւնները: Տիգրանը ինչպես վկայում է դարձյալ Պլուտար-
 Տիգրանակերտում, ինչպես վկայում է դարձյալ Պլուտար-
 բոսը², իր նորակառույց թատրոնի բացման համար Տիգրանը
 հավաքած է եղել բազմաթիվ հույն դերասաններ: Սրանք այժմ
 օգտագործվեցին Լուկուլլոսի հաղթությանը նվիրված հանդեսների
 և թատերախաղերի համար:

Տիգրանակերտի անկումովը մահացու հարված ստացավ Տիգրանի ծրագրած ու սկսած այն առաջադիմական մեծ գործը, որի նպատակն էր զարգացնել հետամնաց Հայաստանում հելլենական քաղաքային կուլտուրան և հիլլենիստական քաղաքակրթությունը։ Լուկուլլոսն իրենց հայրենի քաղաքներն ու երկրներն ուղարկեց հույներին ու օտարականներին, որոնց, ինչպես վերև տեսանք, վերաբնակեցրել էր Տիգրանն իր նորակառույց մայրաքաղաքում։

մայրաքաղաքում:

Տիգրանի աշխարհակալ մեծ պետության համար Հոկուլոսի հաղթությունը և Տիգրանակերտի առումն ունեցան քաղաքական խիստ ծանր հետևանքներ: Տիգրանի նվաճած բոլոր երկրները, իսկառ ծանր հետևանքներ: Տիգրանի նվաճած բոլոր երկրները, որոնք Տավրոսյան լեռնաշղթայից և Տիգրիս գետից դեպի հարավ էին գտնվում՝ Հյուսիսային Միջագետքը, Կորդոքը, Կոմագենը, Ասորիքը, և Արևելյան Կիլիկիան՝ անջատվեցին Մեծ Հայաստանից:

¹ *Plut., Lucul., XXIX, 3*, Ութ հազար տաղանդն արծաթ զբամով հալածար է մոտ 34 միլիոն գերմանական ոսկի մարկի, այսինքն՝ մոտ 17 միլիոն ոսկի ռուբլու, իսկ ութը հարյուր զբամբն կամ արծաթ զինարը հալածար ոսկի ռուբլու, իսկ ութը հարյուր զբամբն, տես *Fr. Hultsch, Griechische und römische Metrologie, Berlin, 1882, էջ 297—299 և 711*։

² *Plut.*, *Lucul.*, XXIX, 4.

Տիգրանակերտի անկումից հետո, 69/68 թվին, Լուկուլլոսը և նրա զորքը ձմեռեցին Կորդուքում: Մենք վերև արդեն տեսանք, որ Կորդուքը դավաճանել էր Տիգրանին և զաղտնի կերպով համաձայնության էր եկել Ասյալիոս Կլավդիոսի հետ ու անցել հռոմայեցիների կողմը: Տիգրանը, որ դեռ Լուկուլլոսի արշավանքից առաջ տեղեկություն էր ստացել Կորդվաց Զարբինոս թագավորի դավաճանության մասին՝ հրամայել էր նրան սրի անցկացնել ընտանիքի հետ միասին: Հռոմեական զորքը կարողացավ այժմ հայերին թշնամացած այս երկրում ո՛ր միայն հանդիստ ու աներկյուղ ձմեռել, այլև ստանալ պարենավորում և օգտվել այստեղ եղած հացի առատ սլաշարներից:

68—67 թվերի կոփվեցրը եվ. ԼՈՒԿՈՒԼԼՈՍԻ ՆԱՀԱՆՁԸ

Տիգրանակերտի մոտ կրած պարտությունից հետո՝ Տիգրանը և նրա անձնապաշտ հեծելազունները կարողացան դուրս գալ մարտա-

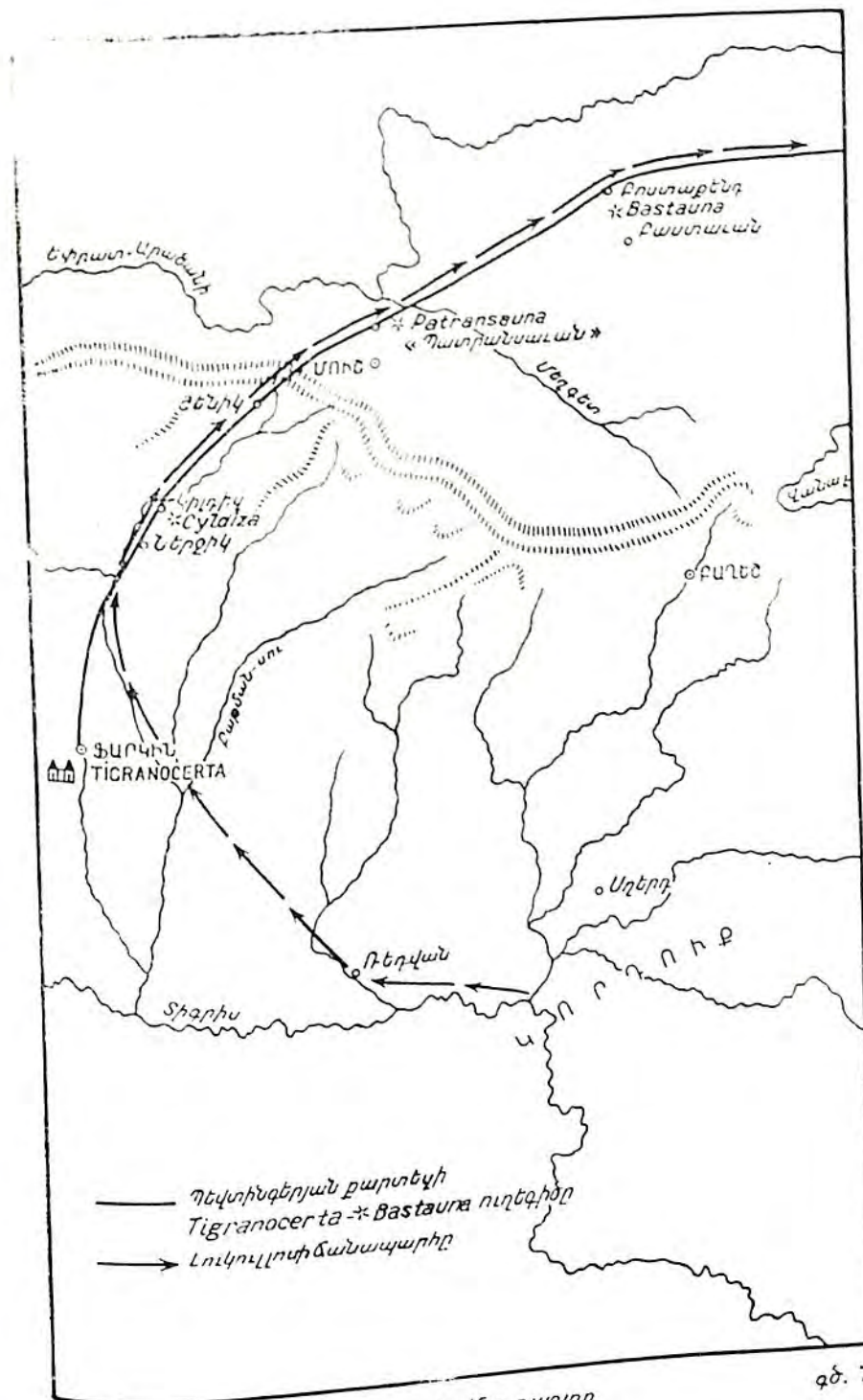
Վաշտից և պատասպարվեցին մոտակա մի անտառում:
Մեծ էին ու անսահման հուսահատությունը և լքումը հայկա-
կան արքունիքում: Տիգրանի լայնածավալ պետությունը, որ նա
մոտ քսանհինգ տարվա ընթացքում մեծ դժվարությամբ ի մի էր
համախմբել՝ այժմ արդեն կիսով չափ քանդված էր: Թագավոր-
նեբի թագավորի ու Հայաստանի դեմ շուտով ոտքի կարող էին
նրբի թագավորի ու Հայաստանի հերթին Պարթևական թագա-
վորությունը, որը Տիգրանը հիմնապես քայքայել ու նվաստաց-
րել էր:

էր: Կհատուցյան այս ծանր ժամին, ինչպես հաղորդում է Պլու-

տաբեոսը¹, Միհրդատ Եվպատորը շտապեց գնալ նրա մոտ։ Միհրդատը Տիգրանին քաջալերեց և նրան հուսադրեց ապագայի նկատմամբ և այնուհետև նրանք սկսեցին եռանդուն կերպով պատրաստվել նոր պատերազմի։ Համաձայն Մեմնոնի և Ապպիանոսի վկայություներին², Տիգրանն ուշադրության առավ Միհրդատի մեծ փորձառությունը, որ նա ձևոր էր բերել հռոմեական պատերազմներում, և նրան հանձնարարեց թե առաջիկա պատերազմի նախապատրաստումը և թե, ընդհանրապես, ռազմական գործերի ղեկավարությունը։

¹ *Plut., Lucul., XXIX, 1—2; Memnon, 58.*

խորհրդով՝ այժմ հիմնովին փոխվել էր նաև հայկական զորքի պատերազմելու եղանակը։ Որոշված էր խուլս տալ վճռական մեծ նակատամարտից և վարել լեռնային պաշտպանողական և փոքր պատերազմ։ Երկու դաշնակիցները պարզապես ուզում էին հոռմեական զորքը քաշել երկրի ներսը, դժվարացնել նրա պարենա-վորումը և հետզհետե նրան ուժաստատ անել իրենց հզոր ու արա-դաշարժ հեծելազորի հանկարծակի հարձակումներով։

¹ *Sk'u App.*, Mithr., 87.

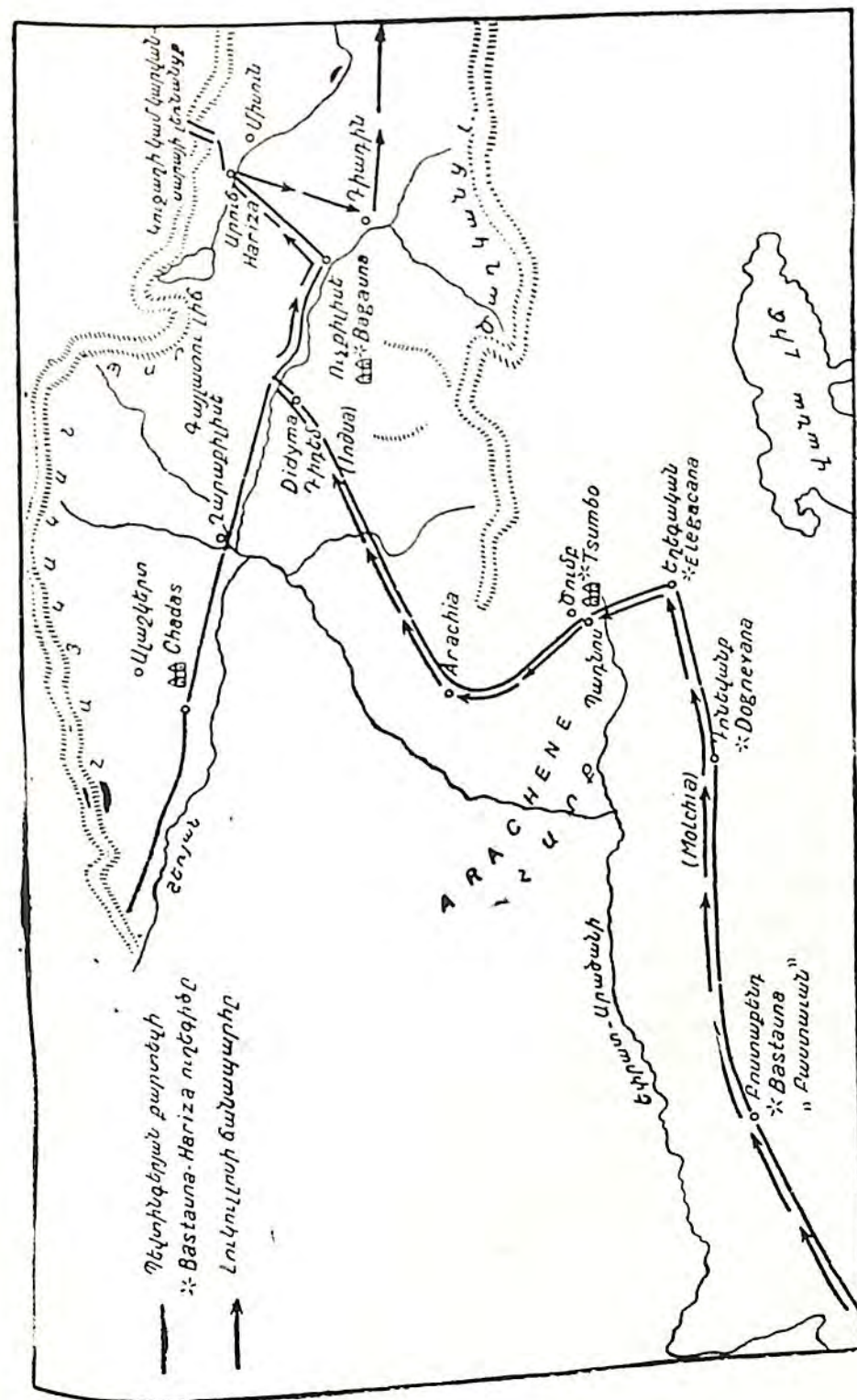
չէին թուլացնում դաշնակիցների կենդանի ուժը: Սակայն ինքը հռոմեական զորքը, որը հաճախ ենթակա էր Տիգրանի հեծելազորի խորձակումներին, կրում էր, ինչպես դժվար չէ հետեցնել սղբյուրների վկայություններից՝ զգալի կորուստներ:

Պլուտարքոսի և Դիոնի պատմելով¹ Լուկուլլոսն աշխատում էր ստիպել թշնամուն ճակատելու իրեն դեմ, որպեսզի նրա դիմադրական ուժը կարողանա խորտակել վճռական ճակատամարտում: Թշնամու աչքի առջև նա ավերում էր այդ նպատակով նրա երկիրը: Սակայն իզուր՝ թշնամին մնում էր անշարժ իր տեղում: Նա պաշարեց այնուհետև Միհրդատի ճամբարը և սկսեց դուռն: Նա պաշարեց այնուհետև Միհրդատի ճամբարը և սկսեց դուռն: Նրա շուրջը փոքրիկ խրամատներ: Բայց իզուր էր նաև այս փորձը: Միհրդատին անմիջապես օդնության հասավ Տիգրանը, սպառնալով հռոմայեցիներին թիկունքից, իսկ Միհրդատը, հավատարիմ մնալով իր ծրագրին՝ այս անգամ ևս տեղից չշարժվեց:

Լուկուլլոսի դժվարին ու ապարդյուն այս արշավանքը, որի ընթացքում նա ավելի ինքն էր կորուստներ կրել, քան թշնամին՝ տևել էր վաճառ լճի հյուսիսային կողմերում տոնվազն մոտ երկու ամիս: Արգեն սկսվել էր աշունը և հռոմեական զորքի դրուժյունը, որն անսովոր էր Հայաստանի ցուրտ կլիմային՝ հետզհետե դառնում էր ավելի ու ավելի հուսահատական: Եթե Լուկուլլոսն այժմ ևս էր աշունը, ապա համազոր կլինեի ամոթալի պարտության: Եվ նա հանձնեց, այդ համազոր կլինեի ամոթալի պարտության: Եվ նա միայն այժմ, մոտ երկու ամիս ապարդյուն կորցնելուց հետո, որ արդեն կանաչը և անշարժացած զավակները²: Նա հույս ուներ, որ իր գինավորական մեծ անունը և հեղինակությունը, որ սկսել էին արգեն նսեմանալ հռոմեական-հայկական այս նոր պատերազմում: Նա միևնույն ժամանակ կարծում էր, որ Արտաշատին սպառնացող փառանգը Տիգրանին կստիպե իր հետ վճռական կռվի բռնվելու:

Եվ, իրավի, ինչպես որ Լուկուլլոսը մտածում էր՝ այնպես էլ Եղավ: Երբ Տիգրանը տեղեկություն ստացավ, որ Լուկուլլոսն արագացրած երթով գնում է դեպի Արտաշատ՝ նա հասավ չորրորդ օրը, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը³, հռոմեական զորքի ետևից: Ե նրա առաջը կտրեց Արաժանիի գետանցքի մոտ՝ գետի աջ ափին: Լուկուլլոսը, որը դեռևս գետը չէր անցնել՝ գտնվում էր հայկական զորքի գիմաց Արաժանիի ձախ կողմում:

¹ Plut., Lucul., XXXI, 4 և Cass. Dio., XXXVI, 4, 2.
² Plut., Lucul., XXXI, 4.
³ Plut., Lucul., XXXI, 7.

Լուկուլլոսի ճանապարհը դեպի Արտաշատ

ապուկներ: ժողովուրդը, ինչպես վկայում է 'Իրոնը', գրկաբաց ընդունում էր և օգնում Միշրզատին, որովհետև առևտրային լուծված էր դեպի հոմալեցիներն ու նրանց դաժան ու հարստացնող խնամակորները:

Խորամանկ պարթևեր չսերժեց Տիգրանի ու Միհրդատի առաջնահաջողությանների մասին՝ վճռեց Պոնտոսը փրկելու համար դուրս տանել իր զորքը Միջագետքից և հրաժարվել անգրեհիբատյան իր նվաճումներից։ Կեկալեն նրա լեզևոնները, որոնք ուրախ ու հանգիստ ապրում էին ձմեռվա տաք կայաններում՝ հրաժարվեցին արշավանքի դուրս գալ դարեանից առաջ։ Այս արդեն երկրորդ անգամն էր, որ հռոմեական զորքերը չէին հնազանդվում իրենց հրամանատարին և ըմբոստաբար ու խեղճազուն խախտում էին զինվորական կարգապահությունը։

Շնորհիվ իր զորքի ընդդիմադրությունը Լուկուլոսը ստիպված
էղավ մնալ Միջագետքում 68/67 թվի ամբողջ ձմեռը։ Միայն 67
թվի գարնան սկզբին նա թողեց Տիրանակերտն ու Մծբինը և
անցնելով Եփրատի աջ կողմը՝ օղնության շտապեց Պոնտոսին։
Դատարկելով Միջագետքը և հարավային Հայաստանը՝ Լուկուլոսը,
ինչպես միանգամայն ձիշտ մատնանշել է Մոմզենը, հրաժարվում
էր, անշուշտ, բոլոր իր փալլուն հույսերից, որ կապված էին հայ-
կական արշավանքի հետ²։

Լուկուլլոսը դեռևս կես ճանապարհին էր գտնվում, երբ նա տեղեկացավ, որ հռոմեական Տրիարիոս զորավարը, որին նա օղնուխյան էր գնում՝ ծանր պարտություն էր կրել հայ-պոնտական զորքերից Զելալի մոտ։ Այս պարտությունը, ասում է Կրկերոնը, աշխարհի մեծ էր, որ զխալսոր հրամանատարն իմացել էր նրա մասին ո՛չ թե ճակատամարտին մասնակցող լրաբերից, այլ ժողովրդի մեջ պատող լուրերից։

Այդ մեծ պարտությունից հետո Միհրդատը ո՛չ միայն կարողացել էր տիրել իր ամբողջ թագավորությանը, այլև նրա հեծելազորին արդեն ասպատակում էր Բիթանիայի արևելյան շրջանները, իսկ Տիգրանը, որն անցել էր նփրատ գետը՝ ներս էր խուժել Կապպադոկիա և իր փեսայի, Ատրպատականի Միհրդատ թագավորի, հետ նվաճում ու ավերում էր այդ երկիրը:

Այսպիսով՝ Լուկուլլոսի վարած պոնտական ու հայկական սլատերազմները, որ նա փալլուն կերպով սկսել էր յոթը տարի առաջ, վերջանում էին բոլորովին անփառունակ կերպով:

«Հենց այսպես, — ասում է Ռեյնարը, — յոթը տարվա կատաղի պատերազմից հետո՝ ղեպքերը պարզապես հանգել էին դարձյալ նույն մեկնակետին: Լուկուլլոսի մեծամեծ հաղթությունները չքանում էին ինչպես մի երազ: Հռոմեական արժիվները նույնպիսի արագությամբ, ինչպես նրանք զենացել էին առաջ՝ ետ դարձան Եփրատից դեպի Տավրոս և Տավրոսից դեպի Հալիս: Կապալադովիան արգեն կորցված էր, Բիթանիան անդամատված, պրովինցիա Ասիան վտանգված»¹:

Թե որքան ծանր դրուվյուն էր ստեղծվել Փոքր Ասիայում 67
[վի վերջերին՝ այդ մանրամասն մատնացույց է արված Կիկերոնի
«Պոմպեյլոսի հրամանատարության մասին» ճառում։ Իր այդ ճառի
մեջ² Կիկերոնը նշում է, որ Բիթինիայում հրդեհված ու ոչնչացված
էին բազմաթիվ գյուղեր և որ հռոմեական ամբողջ Ասիան սպա-
սում էր, որ երկու հզոր թագավորները, որոնք Հռոմի ամենա-
սխերիմ թշնամիներն էին, կներխուժեն շուտով և կավերեն հռո-
մեական շրջանները։ Վտանգ էր սպառնում, նրա ասելով, հռո-
մեական զրամատների հարստություններին, որ նրանք ղեկեղևի
էին պետական հարկերի հավաքման գործում։ Հուսալքվել էին,
էին պետական հարկերի հավաքման գործում։ Հուսալքվել էին,
էին պետական հարկերի հավաքման գործում։ Հուսալքվել էին,
էին պետական հարկերի հավաքման գործում։ Հուսալքվել էին,

67 թվին հոռմեական հանրապետության դրութիւնը ծանր ու աղետալի էր դառել ո՛չ միայն հոռմեական Ասիայում, այլև ծովի վրա ու նաև բուն Խտալիայում: Չափազանց ուժեղացել էին այդ ժամանակ ծովահենները, որոնք պարզապես տեր ու տնօրեն էին դառել Եգեյան ու Միջերկրական ծովերի: Նրանք հարձակվում էին ո՛չ միայն առանձին նավերի, այլ նաև ուղղակիան նավախմբերի վրա: Նրանք շարունակ կողոպտում էին ծովափնյա շրջանները և գերի էին տանում մինչև իսկ ամենաականավոր հոռմեական պաշտոնյաներին ու զինվորականներին: Հաղորդակցութիւնը ծովով չափազանց վտանգավոր էր դառել և Խտալիայում ու առանձնապես Հոռմում, որը հացահատիկ էր ստանում օտար երկրներից՝

¹ *Cass. Dio*, XXXVI, 9, 2.

² *Sh'и Моммсен*, Римская история, III, 42 63.

¹ *Reinach*, *Mithridate Eupator*, 52 377.

² De imperio Cn. Pompeii II, 4-4; V, 12; VI, 16.

հացի դները խիստ բարձրացել էին և սկսվել էր արդեն աճավոր սովը:

Հռոմում ղգացին, որ հանրապետության սովորական պաշտոնները չի կարողանալու դուրս հանել երկիրը ճգնաժամային այդ դրությունից, այլ հարկավոր են արտակարգ իշխանություն ունեցող պաշտոնյաներ, որոնց պետք է տրվեն զիկտատորական լիազորություններ:

Հենց իսկույնսի նահանգի ժամանակ, նույն այս 67 թվին, ժողովրդական տրիբուն Գաբինիուսն անցկացրեց Հռոմում իր առաջարկը, որով Պոմպեյոսը ստացավ զիկտատորական արտակարգ իրավունքներ, որպեսզի նա ոչնչացնե ծովահեններին և վերականգնե ծովային հաղորդակցության ճանապարհների անվտանգությունը:

Պոմպեյոսը կարողացավ, իրապես, գրավել ծովահենների ամրությունները և, ջախջախելով նրանց ուժերը՝ հարկադրեց նրանց անձնատուր լինել: Այնուհետև, 66 թվի սկզբներին, ժողովրդական տրիբուն Մանիլիուսի առաջարկությամբ՝ Պոմպեյոսին տրվեց արտակարգ իշխանություն (imperium majus) արևելյան պատերազմը շարունակելու համար: Համաձայն այդ օրենքի Պոմպեյոսը, որը իսկույնսի վաղեմի հակառակորդն էր՝ ստացավ, բացի Գաբինիուսի օրենքով իրեն տրված նախկին լիազորություններից, զորքի բարձրագույն հրամանատարությունն առաջիկա կոիվներում ընդդեմ Միհրդատի և Տիգրանի ու նաև բացարձակ իրավունք պատերազմ հայտարարելու և հաշտություն կնքելու հռոմեական ժողովրդի անունից:

66 թվին ռազմական գործողությունները վերսկսվեցին Արևելքում Պոմպեյոսի առաջնորդությամբ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Տ Ա Ս Ն Վ Ե Յ Ե Ր Ո Ր Դ

ՊՈՄՊԵՅՈՍԻ ԱՐՇԱՎԱՆԻԲԸ ԵՎ ՏԻԳՐԱՆԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՐԱ ՀԵՏ

1. Պոմպեյոսի նոր պատերազմի պատրաստությունները.— գորհերի համակենտրոնացումը Կլիկիայում.— լուսնա Միքրոֆանեսի բանակցությունները Միհրդատի հետ.— Դաշինքի Հրահատ Գ-ի հետ:— 2. Ներքին խռովությունները Հայաստանում.— Տիգրանի վերադարձը Հայաստան և ապստամբ որդու փախուստը Տիգրան.— Տիգրան Բ-ը կասկածում է, որ իր որդուն գրգռող Միհրդատն է:— 3. Պատերազմի վերսկսումը Պոմպեյոսի.— վնասված և անպատրաստ Պոմպեյոսի Միհրդատի փախուստը Միհրդատ:— 4. Տիգրան Բ-ի բանակցությունները Պոմպեյոսի հետ.— 5. Պարթևների և կրտսեր Տիգրանի արշավները Հայաստան.— Տիգրան Բ-ի ներ.— 6. Պոմպեյոսի ռազմերը դեպի Արտաշատ և ռազմերի հաճապարհադրությունը:— 7. Հաշտությունը Տիգրան Բ-ի հետ.— Տիգրանի ու Պոմպեյոսի անսակցությունը:— 8. Հրահատ Գ-ի բողոքը և Պոմպեյոսի պատասխանը.— Հռոմի քաղաքականության փոփոխությունը պարթևների հանդեպ:— 9. Պոմպեյոսի արշավանքները Իրեթիա, Կոդիս և Ադվանք:— 10. Կորդոֆի հաճախումը Տիգրան Բ-ին.— պարթևների հաճախումը Տիգրան Բ-ի վրա.— միջնորդ դատավորների վճիռը:— 11. Ապստամբությունը Միհրդատ Պոմպեյոսի դեմ և նրա ինքնասպանությունը.— Պոմպեյոսի նվաճած երկրների քաղաքական կազմակերպումը:— 12. Տիգրան Բ-ին տրված երկրները.— Հռոմի վերաբերմունքը դեպի պարթևները:— 13. Տիգրան Բ-ի քաղաքական վերջին տարիները.— Տիգրանի սխալ բնութագրերը:— 14. Վերջաբան:

Երբ Հռոմում ընդունվում էր Մանիլիուսի վերահիշյալ օրենքը՝ Պոմպեյոսն ինքը գտնվում էր Կլիկիայում: Ստանալով տեղեկություն, որ իր վաղեմի հույսերը լիովին իրականացել են և որ իրեն է հանձնված պոնտական ու հայկական պատերազմների վարումը՝ իսկույն ևեթ նա սկսեց նախապատրաստվել պատերազմի: Նա կարգադրեց դաշնակից և ստորագրյալ առիական իշխանավորներին ու քաղաքներին, որ ուղարկեն իրեն օգնական զորքեր: Նրան

Հաջողվեց իր դրոշները տակ հավաքել մինչև իսկ այն արձակուրդավոր զինվորներին, որոնք հրաժարվել էին մնալ Լուկովոսի բանակում: Ամենակարճ ժամանակվա ընթացքում նա համակենտրոնացրել էր Կիլիկիայում, բացի այնտեղ գտնվող երեք լեզեոններից և ասիական օգնական զորքերից, ավելի քան հիսուն հազար նոր զորք:

Վերականգնել էին դատել պալատական խարդախներին ու արշուճա-
նալ ուժրագործաբյուռները, որոնք մեծ շարժերով առանձնահատուկ
էին, ինչպես Վալտերի է, նաև պոետական, սելեկյան և այլ արե-
վելյան արքունիքներին:

Տիգրանն ուներ Կլեոպատրայից, ինչպես վկայում է Ապպիանոսը¹, Երեք որդիներ, որոնք բոլորն էլ խաղաղորական իշխանություն կրնա օգտու՜մ հոր մահից առաջ։ Նրանցից մեծը, Զարեհ, մայ իշխանների հետ, որոնք դժգոհ էին Տիգրանից, իր հոր գեւազաւորութիւն էր կազմել նրան հահրնկեց անելու նպատակով։ Դավաճանութիւնը սակայն հաջողութեան չէր ունեցել և Զարեհն ու նրա դավակիցները հաղթվել էին ու սպանվել։ Կլեոպատրայից ծնված՝ Տիգրանի միջակ որդին, որի անունը չէ սպանւածիւ, ուղեցել էր նույնպէս գրաւել հոր գահը, օգտվելով ուրիշ առիթից։ Մերունի Տիգրանը որսի էր զնացել իր այդ որդու ու կրտսեր Տիգրանի հետ։ Որսի ժամանակ նա վալր էր բնկել ձիուց ու ուշաթափվել։ Միջակ որդին, թողնելով իր հորն այդ ծանր վիճակում՝ վերցրել էր նրա թագը և դրել իր գլխին, իսկ կրտսերը, մնալով նրա մօտ՝ խնամել էր նրան և օգնել։ Մերունի թագավորը, ուշքի գալով՝ հրամայել էր միջակ որդուն մահապատժել, իսկ կրտսերին խոստացել էր տալ իր թագն ու գահը։ Սակայն, Տիգրանի Կապադոկիայում գտնված ժամանակ, ապստամբել էր նաև այս կրտսեր որդին։

66 թվի սկզբներին Տիգրանը, լուր ստանալով իր որդու ապրստամբության մասին, ստիպված եղավ ընդհատել իր հաղթական արշավանքը Կապպադովկիայում և վերադարձավ Հայաստան։ Ապստամբ որդին, որ պատերազմ էր սկսել իր հոր դեմ՝ պարտու թյուն կրեց, փախավ դավադիր հայ մեծամեծների հետ Տիգրոսի և ալյոսեղ ամուսնացած պարթևների թագավոր Հրահատ Գ-ի դստեր հետ։

Կրտսեր Տիգրանի այս ապստամբությունը Պոմպեյոսի արշավանքի ճիշտ նախօրյակին ո՛չ միայն մեծապես թուլացրեց զաշնակից թագավորների գիմադրական ուժը, այլև սլատճառ դառավ նրանց բարեկամական հարաբերությունների վատացման։ Գառավ նրանց բարեկամական հարաբերությունների վատացման։ Գառավ նրանց բարեկամական հարաբերությունների վատացման։ Գառավ նրանց բարեկամական հարաբերությունների վատացման։

¹ *App.*, Mithrid., 104.

² *Cass. Dio.* XXXVI, 50, 1.

դրվեց, ինչպես վկայում է Կասսիուս Դիոնը¹, փախչել իր երկրի լեռնային շրջանները: Սակայն Արտաշատ քաղաքը, հավատարիմ մնալով Տիգրանի թագավորին՝ յուլյ տվեց համառ դիմադրություն: Եվ պարթևները, որոնք չունեին ամրացրած քաղաքների պաշարման փորձ՝ չկարողացան նրան առնել և պաշարումը խիստ երկարեց:

Կասսիուս Դիոնի պատմելով², երբ պարթևների թագավորը տեսավ, որ պաշարումը խիստ երկար է տևելու՝ իր ուժերի մի մասը թողեց Տիգրանի որդուն և վերադարձավ իր երկիրը: Սակայն հենց որ նա հեռացավ՝ ծերունի Տիգրանը, որն իր շուրջն էր հավաքել իրեն հավատարիմ մնացած զորական ուժերը, հարձակվեց դավաճան որդու և ապստամբած հայ իշխանների վրա, հաղթեց նրանց և հալածեց ու իր իշխանությունը վերահաստատեց ամբողջ իր երկրում: Կրտսեր Տիգրանը հարկադրված եղավ Հայաստանից փախչել և ուղեց զնալ Միհրդատի մոտ ու ուղևորվեց զեպի Պոնտոս, սակայն, իմանալով ճանապարհին, որ իր պապը ծանր պարտություն է կրել և կարոտ է ինքն օգնության՝ փոխեց իր ծրագիրը և զնաց Պոմպեյոսի մոտ: Նա հույս ուներ, որ, համաձայնության դալով հռոմայեցիների հետ՝ կկարողանա այս նոր դավաճանության գնով ստանալ իր հոր գահը և թագավորությունը:

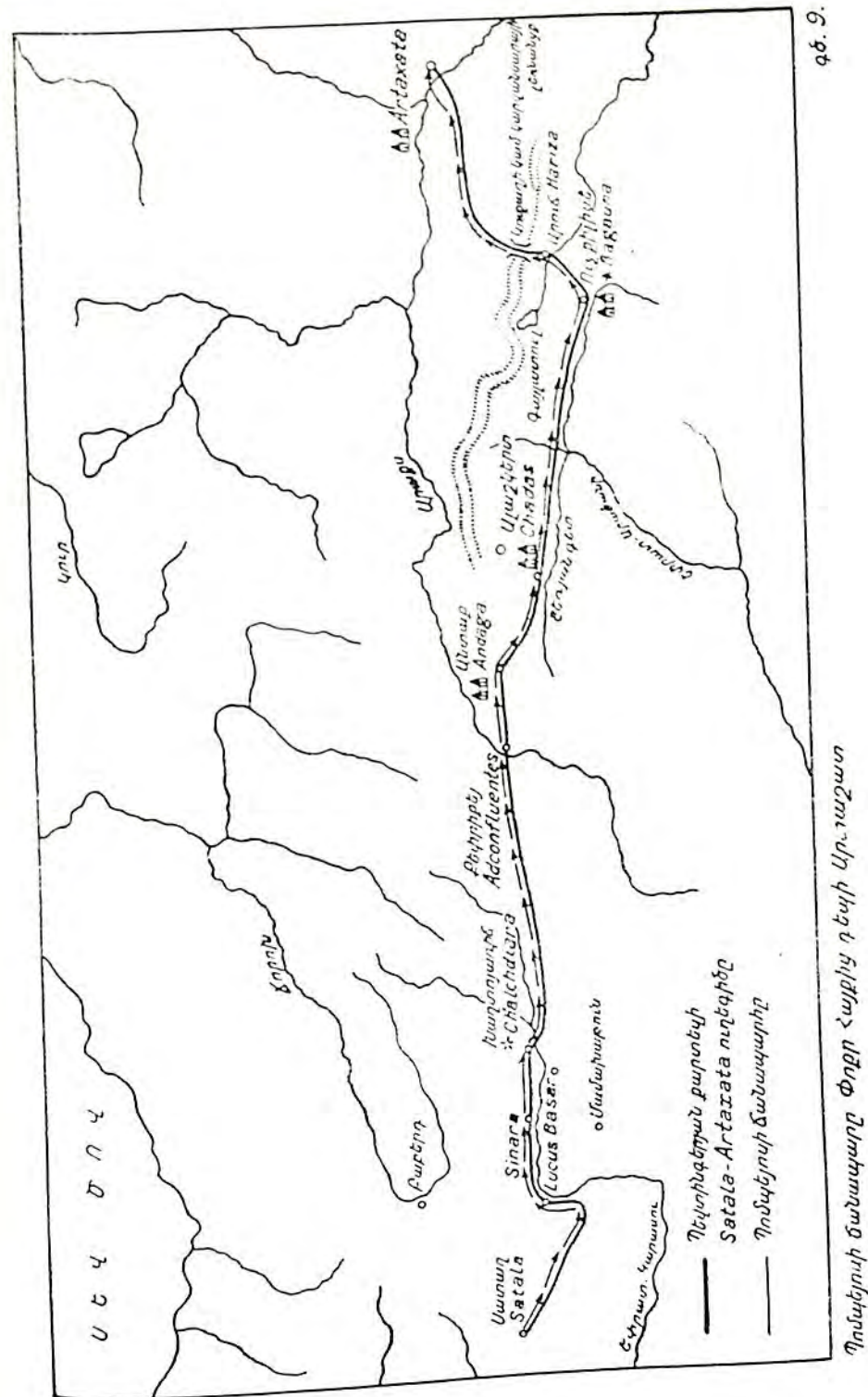
Հռոմեական զորավարն ուրախ պիտի լիներ, անշուշտ, որ Տիգրանի ապստամբ որդին, դավաճանելով իր հորը՝ ապավինում էր հռոմայեցիների հովանավորությանն ու օգնությանը: Բայց Կրտսեր Տիգրանն արդեն ուշացել էր: Նրա Պոմպեյոսի մոտ դալուց դեռ առաջ՝ ծերունի Տիգրանը, տեսնելով որ անկարելի է միաժամանակ պատերազմել թե պարթևների ու իր որդու և թե հռոմայեցիների դեմ՝ սկսել էր ինչպես վերև տեսանք, հաշտության բանակցություններ վարել Պոմպեյոսի հետ:

Հավանորեն, Պոմպեյոսն ինքը ևս դեմ չէր հաշտության, սակայն նա, օգտվելով Հայաստանում ծագած ներքին խռովություններից՝ ուզում էր, իհարկե, Տիգրանին առաջադրել խաղաղության պայմաններն ըստ իր հայեցողության: Կասսիուս Դիոնի ուշադրավ մի վկայությունից՝ պարզ ու որոշ երևում է, որ այդ բանում Պոմպեյոսին մեծապես օգնել էր Կրտսեր Տիգրանը, որն ամեն կերպ խոչընդոտել ու խանգարել էր սկսված բանակցությունները: Ըստ

¹ Cass. Dio, XXXVI, 51, 2.

² Նույնը, XXXVI, 51, 2:

³ Նույնը, XXXVI, 52, 1:

երբ կատարվում էին այս անցքերը, Միհրդատ Պոնտացին, որը վերահաստատել էր իր իշխանությունը Բոսփորյան թագավորության մեջ՝ խաղաղության նոր առաջարկություններ արեց հռոմայեցիներին և հայտնեց, որ եթե Պոմպեյոսը համաձայնի վերադարձնել իրեն Պոնտական թագավորությունը՝ ինքը պատրաստ է հալատակվելու Հռոմին որպես վտասալ և հարկատու։ Պոմպեյոսը, ինչպես և 66 թվին, նրան պատասխանեց նորից, որ նախքան բանակցություններ վարելը՝ նա պետք է անձամբ գա և հնազանդվի Հռոմին։ Հաշտությունն այլևս անհնարին էր։ Եվ Միհրդատը վճռեց նախապատրաստվել Հռոմի դեմ կռվի և մշակեց նոր արշավանքի հանդուգն մի ծրագիր։ Նա մտադիր էր, դաշն կապելով սկյութներին, թրակացիներին և կելտերին հետ՝ արշավել իտալիա Դանուբ գետի հովիտներով և Ալպյան լեռների վրայով, ինչպես այդ իրենից առաջ արել էր կարթագենացի Հաննիբալը։ Այդ մեծ արշավանքի շամար հարկավոր էին, իհարկե, թե մարդկային և թե նյութական զինարար ուժեր ու միջոցներ։ Եվ 63 թվին, երբ Միհրդատը վերջացնելու վրա էր ռազմական իր պատրաստությունները, որոնց ամբողջ ծանրությունն ընկնում էր Բոսփորի բնակչության ու քաղաքների վրա՝ հանկարծակի նրա դեմ բռնկվեց տարերային կատաղի ապստամբություն, որին մասնակից էին ոչ միայն զրեթե բոլոր քաղաքները, այլև նրա զորքն ու նրա որդին Փարնակը։ Ծերունի Միհրդատը հասկացավ, որ իրեն չեն խնայելու և որ այլևս փրկվելու ոչ մի հնար չկա։ Պաշարված լինելով Պանտիկապոլոս (այժմյան Կերչ) քաղաքի իր ամրոցում՝ նա շուրջ անձնատուր լինել ապստամբներին և իր կյանքին վերջ տվեց ինքնասպանությամբ (63 թվի գարնանը)։

64 և 63 թվերին Պոմպեյոսը քաղաքականապես կազմակերպեց իր նոր նվաճած երկրները և կարգավորեց նրանց վարչական ներքին գործերը։ Դեռևս 64 թվին, երբ նա գտնվում էր դեռ Պոնտոսում, նա դարձրել էր Նիկոմեդեսի նախկին թագավորությունը, Բիթանիան և Միհրդատի Պոնտական թագավորության արևմտյան մասը հռոմեական նահանգ։ Սելևկյանների իշխանությունը հայտարարվեց Ասորիքում վերցված, և այս ամբողջ երկիրը վերածվեց հռոմեական նահանգի։ Սելևկյան Անտիոքոսը դառավ Հռոմի վասսալ և փոխանակ Ասորիքի ստացավ Կոմագենի փոքր թագավորությունը, որի կենտրոնն էր Սամոսատ մայրաքաղաքը։ Ընդարձակ նոր երկրամասեր ստացան Հռոմի բարեկամ և դաշնակից Կապադոկիայի Արիոբարզանես թագավորը և Գալատիայի Դեյոտարոս իշխանը, որոնք մեծ ծառայություններ էին մատուցել հռոմայեցիներին պոնտական և հայկական պատերազմների ընթացքում։

Պոմպեյոսը տվեց Արիոբարզանեսին Կիլիկիայից անջատված մի քանի շրջաններ և ամբողջ Մոփաց թագավորությունը։ Սրան էր այժմ պատկանում Եփրատի նշանավոր գետանցքը և Տոմիսս ամրոցը։ Իսկ Դեյոտարոսը, որը հայտարարվեց թագավոր՝ ստացավ Պոնտական թագավորության արևելյան մասը՝ արևելյան ծովափնյա Պոնտոսը, որի մեջ էին Փաոնակիա և Տրաքիդոն քաղաքները, ու նաև Փոքր Հայքը։

Եփրատ գետի արևելակողմում Հռոմի գերիշխանությունը ճանաչել էին և նրա ազդեցության շրջանակի մեջ էին համարվում ոչ միայն Հայաստանը, որը հայտարարված էր բարեկամ ու դաշնակից հռոմեական ժողովրդի, այլև Ասորպատականը, Իբերիան, Կողքիսը, Աղվանքը, Օսրոենը և մի քանի այլ արաբական փոքր ցեղեր հյուսիսային Միջագետքում։

Հայաստանը, որը բարեկամ ու դաշնակից էր հայտարարված Հռոմի և անվանապես ընդունել էր սրա գերիշխանությունը՝ դառավ այժմ հռոմեական աշխարհակալության ռազմական առաջապետը։ Պոմպեյոսը հիմնապես այնուհետև փոխեց իր քաղաքականությունը նրա հանդեպ։ Տիգրանը ևս, ինչպես և Արիոբարզանեսը և Դեյոտարոսը, ստացավ Պոմպեյոսից և կամ սրա աջակցությունը, միացումը Հայաստանին վերև հիշատակել էինք, այլև, հավանորեն, Կողքիսը, Դերջանը և Ակիլիսենը՝ որն այդ ժամանակ պարունակում էր իր մեջ բացի հին եկեղյաց գավառից նաև Դարանադին, Մանանադին, Աղյունը և Մզուրը։ Այսպիսով Մեծ Հայաստանը, ինչպես տեսնում ենք, Տիգրան Բ-ի ժամանակ ևս իր սահմաններն ընդարձակել էր թե Հայկական լեռնաշխարհի հարավակողմում և թե Փոքր Հայքի ու Մոփաց աշխարհի հարակից շրջաններում։

Պոմպեյոսի սիրաշահական նոր քաղաքականությունը Մեծ Հայաստանի հանդեպ արտահայտվեց նաև նրանով, որ «թագավորների թագավոր» պատվանունը, որը մինչև Տիգրանը կրել էին պարթևների թագավորները և որը, Տիգրանի աշխարհակալության տապալումից հետո, հռոմայեցիները սկզբում ճանաչել էին իբրև Զրահատ Գ-ի տիտղոս՝ այժմ վերապահվեց միմիայն Տիգրանին։

Իսկ Զրահատ Գ-ին սկսեցին անվանել լոկ «թագավոր»։ Պարթևների թագավորը հարկադրված եղավ անտրտունջ կերպով տանել այդ անունը վերավորանքներն ու թշնամանքները։

¹ Sk'a Markwart, Die Genealogie der Bagratiden, էջ 63 և իմ «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», էջ 73 և իմ հոդվածը «Маршруты понтийского похода Помпея», «Вестник древней ист», 3—4, 1940 г., էջ 99։

Հոռմի այս խաբված դաշնակիցն այժմ ինքն էր գտնվում երկու կրակի մեջ, ինչպես 66 թվին նրա ախույանը՝ Տիգրանը։ Ասորիքի սահմանում կազմ և պատրաստ կանգնած էր Պոմպելլոսի մեծ զորաբանակը, իսկ Միջագետքի և Ատրպատականի կողմից սպառնում էին պարթևներին Հոռմի նոր դաշնակցի՝ Տիգրանի հալկական զորքերը։ Հրահատ Գ-ը հիմա նոր միայն հասկացած կլիներ, որ իր դաշնակցությամբ հոռմայեցիների հետ նա, ինչպես նախազգուշացրել էր իրեն Միհրդատը՝ կորստյան մատնել ո՞չ միայն իր հարեաններին, այլև ինքն իրեն։

Քեմքը, դժբախտաբար, աղավաղված ու խեղաթյուրված է պատմադիտական գրեթե բոլոր օտար և հայ երկերում:

¹ Pro Sestio, 27, 59.

² *Sk'u Lucianus*, Makrobiol, Bibl. Teubn.:

³ Mithridate Eupator, *l*y 52.

⁴ *ibid.*, 405.

¹ *Plut.*, Crassus, XXXIII, 1.

² *St'u Eduard Meyer*, *Blüte und Niedergang des Hellenismus in Asien*, Berlin, 1925, S. 62 ff.

Ինչպես հայտնի է, առաջին անգամ միայն Տիգրան Բ-ի ժամանակ Մեծ Հայաստանն այնքան էր ընդարձակվել, որ իր մեջ բովանդակում էր Խորենացու Աշխարհացույցի մեջ հիշատակված 15 նահանգները:

«Հայաստանն աշխարհագրական դադափարը,—ասում է Հյուբըմանը,—հաստատուն կերպով զարգացավ Տիգրանի ժամանակ, որն առաջին անգամ՝ Հայաստանին միացրեց Մոսկովն ու Կորդուբը։ Հաջորդ դարերին այս դադափարը տիրող մնաց հայերի մոտ, թեև քաղաքական հարաբերությունները միշտ նույն դադափարին չէին համապատասխանում։ Եթե հարավային նահանգները պարսիկներին էին անցնում, արևմտյանները՝ հույներին, հյուսիսայինները՝ վրացիներին կամ աղվաններին, և եթե հուսիսայիններն ու պարսիկները երկիրը իրենց մեջ էին բաժանում՝ Հայաստանը հայերի համար միշտ այն երկիրն էր համարվում, որը—հին բացատրությամբ—իր սահմաններն ուներ հարավից Մասիս լեռը (Տավրոսը, որ Հայաստանը բաժանում էր Միջագետքից, Սուրաբ., 521, 522, 527), արևելքից՝ Ատրպատականն ու Մեդիան, հյուսիսից՝ Կասպից ծովի կողմերը գտնվող Պարսպոթյան լեռները, Վրաստանը, Աղվանքը և Կովկասը՝ Մոսքովյան և Կողքիսյան լեռներով, արևմուտքից՝ Պարսարը և Սկյուդիանը, Փոքր Հայքն ու Եփրատը (որը Հայաստանը բաժանում էր Կասպագետովկիայից և Կոմմադենից)»։

Խաղաղությունը, որ հաստատվել էր պարթևների հետ Պոմպեյոսի հաղթական կռիվներից հետո, անշուշտ, լուրջ զինադադար էր Հռոմի համար, որը հարմար ժամանակի էր սպասում, որպեսզի շարունակեր իր նվաճումներն Առաջավոր Ասիայում: 66—62 թվերին (մեր թվ. առաջ) Հռոմեական հանրապետությունը, ինչպես հայտնի է, հենց ինքը ծանր դրության մեջ էր գտնվում Կատիլինայի դավադրության և քաղաքացիական ներքին պատերազմի սլատճառով:

Դավադրության ճնշումից հետո Հոռմում իշխանության գլուխ անցան 60 թվին մեր թվականությունից առաջ Պոմպեյոսը, Յուլիոս Կեսարը և Կրասսոսը, որոնք կազմեցին այսպես կոչված առաջին տրիումվիրատը կամ եռապետությունը: 56 թվին (մեր թվ. ա.) սրանք բաժանեցին իրենց մեջ Հոռմեական աշխարհածավալ պե-

¹ Տե՛ս Հնդկական, քՀին հայոց տեղւոյ անունները, Թարգմ. Պիլեզիկյանի, Վրկենա, 1907, էջ 26—27:

տությանն երկրնհրը, և Ասորիքը բաժին ընկաւ Մարկոս կրաս-
տոսին:

Շուտով, Արտավազդ Բ-ի թագավորության արդեն սկզբի տարիներում, խաղաղությունն Արևելքում նորից խախտվեց, ու վերսկսվեց հռոմեական նվաճողական արշավանքն այս անգամ պարսկական թագավորության դեմ: Նոր այս պատերազմը բավական հարմար ժամանակ էր նախապատրաստվում, որովհետև պարսկական թագավորության մեջ սկսվել էին 57 թվին (մեր թվ. ա.) ներքին խռովություններ:

Մոտավորապես հենց այս՝ 57 թվին Հրաճատ Գ-ի որդիները՝ Օրոդեսը և Միհրդատը, ուղենալով գրավել հոր դահլ՝ նրան սպանել էին։ Թագավորությունն այնուհետև ստացավ Հրաճատ Գ-ի մեծ որդին՝ Օրոդեսը։ Բայց Միհրդատը, գժգոհ մնալով՝ ապստամբեց և, զահրենկեց անելով եղբորը՝ կարճ ժամանակով թագավոր դարավ ինքը (56—55 մեր թվ. ա.)¹։ Շուտով սակայն նա՝ պարտվեց և ենթարկվեց մահապատժի։

Լենինյան դատարանի նախագահը և Սովետական կառավարության անդամները, որ Զրա-
Մոմզեներ և ուրիշ պատմագետներ ենթադրում են, որ Զրա-
Հատ Գ-ի որդին՝ Միհրդատ Գ-ը 56 թվին պատերազմ էր սկսել
Արտավազդ Բ-ի դեմ²: Գերմանական պիտնական Յուստին կարծում
է, բացի այդ, որ իբր թե այս պատերազմի ժամանակ պարթևները
վերագրաված են եղել Կորդուբը³: Այս ենթադրությունները պար-
զական թյուրիմացություն արդյունք են և, ըստ երևույթին, հիմնված
են, գլխավորապես, Յուստինուսի սխալ հասկացված վկայության
վրա:

վրա, ինչպես մատնացույց է արել Գուտշմիդը, Յուստինուսի համապատասխան վկայությունը (XLII, 4) վերաբերում է, իրապես, ոչ թե Միհրդատ Գ-ին և Արտավազդ Բ-ին, այլ Միհրդատ Բ-ի կրօնիկներին ընդդեմ Արտավազդ Ա-ի՝ թագավորի մատնացույց

Դիվիներին ընդգեմ Արտավազդ Ա-ին:
Իմ «Տիգրան Բ-ը և Հոռմը» աշխատության մեջ մատնացույց
էր արված, որ Հրահատ Գ-ը դեռևս 64 թվին (մեր թվ. ա.) փոխել
էր իր թշնամական քաղաքականությունը Հայաստանի հանդեպ և
լուելյայն համաձայնել էր զիջել Տիգրանին Կորդոքը և հյուսիսային
Միջագետքը: Նա, ըստ երևույթին, հույս ուներ, որ շնորհիվ բարի
հարևանական ալդ նոր քաղաքականության պարթևներին կհաջողվի

¹ Sk'na Tarn, The Cambridge Ancient History, vol. IX, 1932, *ky* 604 *h* 613;
III. Москва, 1887, *ky* 292.

³ Justi F., Geschichte Irans, Grundriss der Iranischen Philologie, II.

5, 49 498:

⁴ St' u Gutschmid, Geschichte Iran, t. 86, d. m. 2.

Հաշվվել հայերի հետ և ստանալ նրանցից օգնություն ընդգեմ համայնցիները:

54 թվի սկզբներին (մեր թվ. առաջ) Եկավ Ասորիք Կրասսոսը, որը ստանձնելու էր այս երկրի կառավարությունը և արդեն սկսել էր պատերազմի պատրաստվել ընդդեմ պարթևների: Ասորիքի այս նոր կռակակալը, որը Հռոմի ամենահարուստ ու ընչաքաղց վաշխառուներից մեկն էր՝ ուզում էր թե իր բաժինը ստանալ Արևելքի հարստություններից և թե հռչակվել, որպես Լուկուլլոսն ու Պոմպեյոսը, մեծ զորավար: Պլուտարքոսը, որը Կրասսոսի պարթևական արշավանքը նկարագրել է ավելի անաշու կերպով, քան իր հետաքանած հերոսների, Լուկուլլոսի և Պոմպեյոսի, հաջկական արշավանքները՝ նրա այս արշավանքի նպատակի մասին տալիս է հետևյալ տեղեկությունը:

«Այսուհետև, — ասում է Պլուտարքոսը, — նա [Կրասոսը]՝ անշափ մեծամտած ու կուրացած՝ իր մեծ գործի նպատակ էր դնում ո՛չ միայն Ասորիքը կամ պարթևներին, այլ, համարելով Լուկուլոսի արածը Տիգրանի դեմ և Պոմպելյոսինը Միհրդատի դեմ երեխայական սոսկ խաղեր՝ ինքն իրեն խաբուսիկ հույսերով հասցնում էր մինչև Բաղտրիա, Հնդկաստան և Օսկիանոս»²:

54 թվի ամառը (մեր թվ. առաջ) Կրասնոսը ներխուժեց արևմտյան Միջագետք, որը ենթարկված էր պարթևների իշխանության: Այստեղ նա ի փախուստ դարձրեց պարթևների Սիլակես կուսակալին և գրավեց Նիկեոպոլիումն ու մի քանի այլ քաղաքներ: Մեկուկն նա, փոխանակ իր հաջող կերպով սկսած արշավանքը շարունակելու՝ վերադարձավ այնուհետև Ասորիք: Կրասնոսի այս վերադարձն Ասորիք Պլուտարքոսն իրավացի կերպով համարում է նրա ամենամեծ սխալը³, որովհետև պարթևները մոտ մեկ տարի մտնա՝ չէ վաստակեցին և կարողացան նախապատրաստվել պատերազմի:

Ասորիքում կրաստոսը հավաքեց ձմեռվա ընթացքում որոշ քանակությամբ հեծիկազոր և, օգտագործելով իր ազատ ժամանակը՝ կոզոպտեց Հիերապոլիս-Բամբուլեկի և Երուսաղեմի տաճարները:

Նաևն այս թվին կրասոսոսի մոտ եկավ Ասորիք Արտավազդ Բ-ը, որը գաղնակից կը ու բարեկամ Հոռմիր նա ունէր իր հետ 6.000

¹ Տե՛ս «Տրգարան Բ-ը և Հոսմը», էջ 208 և 211 [տե՛ս նաև սույն հատորում, էջ 596 և 599. խմբ.]։

² *Plut.*, Crassus, XVI, 2.

³ *Untersuch.*, XVII.

Հծեւազոր և խոստանում էր տալ 10,000 զրահավոր հեծեւազոր և 30.000 հետեւազոր: Բայց, ի նկատի ունենալով իր սեփական և 30.000 հետեւազոր: Բայց, ի նկատի ունենալով իր սեփական

պարհով: Այս խորհրդակցութեան մասին, որ տեղի էր ունեցել Ասորի-
քում, մանրամասն տեղեկութիւն է տալիս միայն Պիւստարբոսը,
որի կարեւոր այդ վկայութիւնն ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել
Բառացի թարգմանութեամբ: Ասորիները [սիրտ տվեց, — պատ-

սցի թարգմանությունները: «Մանավանդ նրան [Կրասսոսին] սիրտ տվեց,—պատմում է Պլուտարքոսը,—Արտավազդ Արմենի ժամանակը: Նա եկավ բանակ վեց հազար հեծելազորով: Իսկ սրանք, ինչպես ասում էին, միմիայն թագավորի թիկնապահներն էին և ուղեկիցները: Նա խոստանում էր, որ կտա տասը հազար ալլզրահավոր հեծելազոր և երեսուն հազար հեռակազոր, որոնք կսարենավորեն ինքը: Բայց նա համոզում էր Կրասսոսին, որ նա Պարթևստան արշավել Հայաստանի միջով, որովհետև այնտեղ ո՛չ միայն կունենա զորքն առատ պաշար, որ ինքը կհայթայթե, այլև նա կգնա ապահով կերպով, պաշտպանված լինելով բազմաթիվ լեռներով, անվերջանալի բլուրներով և դժվար տեղերով հեծելազորի համար, որը պարթևների միակ ուժն է: Սակայն Կրասսոսը նրա պատրաստակամությունը և փառահեղ օգնությունն առանձին զոհունակությամբ չընգտնեց և ասաց, որ ինքը գնալու է Միջագետքի միջով, ուր թողել է բազմաթիվ քաջ հռոմայեցիներ: Արդ՝ հայոց թագավորն այնուհետև հեռացավ»¹:

այնուհետև հեռացավ»։
Երբ Ասորիքում վերոհիշյալ անցքերն էին կատարվում՝ պար-
թևական թագավորության մեջ արգեն վերջանում էր ներքին երկ-
պառակությունը։ 54 թվի վերջերին (մեր թվ. ա.) Օրոդես բազմ-
վորը դառավ միահեծան տնօրեն ամբողջ երկրի։ 53 թվի դարնան
սկզբին նա հատուկ դեսպանություն ուղարկեց Կրասսոսի մոտ և
ուղեց տեղեկություն ստանալ խաղաղության խախտման պատճառ-
ների մասին։ Կրասսոսը դեսպաններին պատասխանեց, որ պատե-
րադմի պատճառը նա կհայտնե Սելևկիա քաղաքում։

¹ *Sk'u Plut.*, Crassus, XIX, 1-4:

Այս պատասխանը պատերազմի որոշակի հայտարարություն էր: Ուստի և Օրոդեսը, որն արդեն նախապատրաստվել էր պատերազմի՝ իսկույն թշնամու դեմ ելավ ռազմերթի: Նա ուղարկեց հոռմայեցիներին դեմ իր զորքի մի մասը երիտասարդ ու տաղանդավոր Սուրեն զորավարի առաջնորդությամբ: Իսկ ինքն արշավեց Հայաստան, որպեսզի խանդարե հայկական հեծելազորին միանալ հոռմեական բանակին: Արտավազդը, բնականաբար, ստիպված եղավ պաշտպանել իր հայրենի երկիրը:

Վերոհիշյալ անցքերի մասին գլխավոր մեր աղբյուրներն են Կասաբուա Դիոնիսի և Պլուտարքոսի վկայությունները, որոնք հիմնականում իրար չեն հակասում:

Ճ. Կասսիբուս Դիոն, գիրք XL, գլ. 16, 1—3՝

«Երբ Կրասսոսը ներխուժեց Միջագետք՝ Օրոդեսը, ինչպես ասում են, գեասպաններ ուղարկեց նրա մոտ Ասորիք և, գառապարտելի համարելով ներխուժումը՝ ուղեց իմանալ պատերազմի պատճառը։ Նա ուղարկեց զորք Սուրենի առաջնորդությամբ նվաճված ու անջատված շրջանները, որովհետև ինքը մտադիր էր արշավել Հայաստան, որը մի ժամանակ Տիգրանի երկիրն էր, որպեսզի Տիգրանի որդին, Արտավազդը, որն այնտեղ այդ ժամանակ թագավորում էր՝ մասնագրված իր սեփական երկրի դրությամբ՝ չուղարկե հոռի մայրցիներին՝ որևէ օգնություն։ Արդ՝ Կրասսոսը պատասխանեց, որ պատերազմի պատճառը կհայտնե նրան Սելևկիայում։ Այս քաղաքը Միջագետքումն էր և նրա բնակչության մեծագույն մասը այժմ էլ հելլեններն են»։

2. Պլուտարքոս, Կրատոս, XXXI, 3՝

«Արդ՝ Օրոգեսն իսկույն բաժանեց իր զորքը երկու մասի, և ինքն Արտավազդին պատժելու համար ավերում էր Հայաստանը, իսկ Սուրենին ուղարկեց հռոմայեցիներին դեմ»:

53 թվի գարնանը (մեր թվ. ա.) Կրասսոսն իր զորքի հետ, որը բաղկացած էր 7 լեգեոնից, 4.000 հեծելապորից և 4.000 թևթևա-
զեններից՝ անցավ Զևզվմայի մոտ Եփրատ գետը և, Օսրոնիի
Աբդար Բ թագավորի խորհրդով, հարթավայր ճանապարհներով՝
շարժվեց դեպի Սելևկիա և Տիլբոն։ Ավանդական կարծիքը, որ
Աբդար Բ-ը դավաճանաբար նրան առաջնորդել էր անապատներով՝
է՛նչ հաստատվում աղբյուրների վկայությունների ուշադիր քննու-
թյամբ։ Երբ Կրասսոսն արդեն Եփրատն անցել էր և առաջ էր շարժ-
վում արևմտյան Միջագետքի միջով՝ նրա մոտ եկան Արտավազդի
ուղարկած սուրհանդակները և նրան զգուշացրին, որ Արտավազդը

Համապատասխան չէ կարող յայտնաբերել զորք ուղարկել, որովհետև
Հայաստանը ենթարկվել է Զարժապման և նա պետք է պաշտպանե
իր սեփական երկիրը:

«Եվ այդ ժամանակ,—վկայում է Պլուտարքոսը,—Արատավազդ Արմենի մոտից եկան սուրհանդակներ և Կրասսոսին հաշտեցին, որ Արտավազդը մեծ պատերազմի է բռնվել Օրոդեսի ներխուժման պատճառով և չէ կարող նրան օգնու-
մունք ուղարկել: Նա խորհուրդ է տալիս Կրասսոսին, որ
ամենից լավը կլինի, որ ինքը Կրասսոսը ևս գա այնտեղ՝
Հալատտան և, միանալով հայերի հետ՝ միասին կռվի Օրո-
դեսի դեմ, իսկ եթե ո՛չ, թո՛ղ միշտ, ճանապարհ գնալիս է
բանակելիս՝ խույս տա այնպիսի տեղերից, որ նպաստավոր
են հեծկազորի համար, և թող նա մոտ գա լեռնային շրջան-
ներին: Կրասսոսը, բարկացած լինելով և անբաղաքավարի
գտնվելով՝ Արտավազդին զրավոր պատասխան չուղարկեց,
այլ ասաց բերանացի, որ այժմ նա ժամանակ չունի զբաղվելու
հայերով, բայց կվերադառնա և կպատմե Արտավազդին դա-
վաճանության համար»:

վաճանդության համար՝
Ինչպես Պլուտարքոսի այս վկայությունից երևում է, հռո-
մեակաւ դուռը զորավարը թքարեկամությունն ու դաշնակցու-
թյունը՝ հայերի հետ հասկանում էր առանձնահատուկ իմաստով
և կարծում էր, որ Արտավազդ Բ-ը իբրեւ Հռոմի շահերի հլու ու
հնազանդ սպասավոր՝ պարտավոր էր մտածել միմիայն հռո-
մեական զինքի հաջողության մասին։

Նաոնեկով՝ Խառան քաղաքը՝ հռոմեական զորքն այնուհետև
գնալ, Իլենի ուղղությամբ և, ունենելով Բալիստոս զեմը (այ-
ժմյան Բեկիրը)՝ թշնամու հետ շփման մեջ մտավ մայիս ամսի
սկզբներին։ Շուտով տեղի ունեցավ աշտեղ այն մեծ հակառա-
մարտը, որը վերջացավ Կրասսոսի բանակի սոսկալի պարտու-
թյամբ։

Սլամբը:

Պարթևական զորքը, որ բաղկացած էր, գլխավորապես, գրա-
հավոր հեծելազորից և ձիավոր նետածիգների՝ Միջագետքի հար-
թավայրերում ուներ մարտավարական խոշոր առավելություններ:
Հեռնալին խորհուրդ տեղերում հեծելազորի նշանակությունը
երկրորդական էր, իսկ այստեղ նա ազատորեն գործում ու մար-
տնչում էր, մինչդեռ հռոմեական լեգեոնները չունեին ո՛ր մի
ստրատեգիական հենարան: Հռոմեական զորքերի քաջությունն ու
կարգապահությունը կորցնում էին այստեղ իրենց նշանակությունը,

¹ *Տե՛ս Խալաթյան*, Օчерк истории Армении, Москва, 1910, էջ 230:
² *Տե՛ս Cicero*, Epist. ad familiares, XV, 2, 3 և Epist. ad Atticum, V, 20:
³ *Տե՛ս Գարսիաշյան*, «Բնական պատմություն հայոց», Բ, էջ 173 և Կ. Aslan, Études historiques sur le peuple arménien, Paris, 1909, էջ 112:

րազմ սկսվեց Հոռմում Պոմպելյուսի ու Յուլիուս Կեսարի միջև, հետաքրքրական է, որ այս պատերազմում Արևելքը, ընդհանուր առմամբ, համակիր էր ու կողմնակից Պոմպելյուսին, որն արևելյան առողջունության հանդեպ վարել էր համեմատաբար խաղաղասիրած կան քաղաքականություն։ Ինչպես վկայում է Ապպիանոսը, հայերն այդ կռիվներին ունեցել էին գործոն մասնակցություն։ Փոքր այդ կռիվներին ունեցել էին գործոն մասնակցություն։ Փոքր Հայքը Պոմպելյուսին ուղարկել էր օգնական զորք Տաքսիլեսի հրահանգով։ Մեծ Հայաստանը՝ առաջնորդությամբ Մեծ Հայաստանի, որն Արտավազդ թագավորի կուսակալն էր¹։ Փոքր Հայքը գտնվում էր այդ մասնակ Գալատիայի Դիյոտարուս բանակի ղեկավարի իշխանության տակ, որի հետ Արտավազդ Բ-ը բարեկամության կնքել էր հաստատել, ամուսնացնելով իր դստերը նրա որդու հետ (50 մեր թվ. ա.)²։

¹ *Տե՛ս Խալաթյան*, *Очерк истории Армении*, Москва, 1910, էջ 230:

¹ *Sk'u App.*, De bellis civilibus, II, 71:

44 թվին (մեր թվ. ա.) նա սպանվեց սենատի նիստի ժամանակ և այնուհետև 43 թվին Անտոնիոսը, Լեպիդոսը և Օկտավիանոսը որը Կեսարի քուշ թոռն էր և նրա որդեգիրը՝ կաղմեցին երկրորդ եռապետությունը (տրիումվիրատը)։

Կեսարի սպանությունից հետո հանրապետականները, որ փախել էին, գլխավորապես, Հունաստան և Արևելք՝ սկսեցին եռապետների դեմ պատրաստվել պատերազմի։ Նրանք համաձայնություն էին եկել պարթևների հետ և զեռես 43 թվին ստացել էին սրանցից ծգնական հեծյալ զորամաս, որը մասնակցել էր մեծ հակառաժարտին Փիլիպպի մոտ Թրակիայում (42 մեր թվ. ա.)։

40 թվին (մեր թվ. ա.) պարթևները, հանրապետականների դրդամամբ, որոնք պարզապես նրանց գիչել էին Ասորիքը՝ մեծ ուժերով արշավեցին այստեղ դարձյալ Բակուրի առաջնորդությամբ։ Այս անգամ պարթևական-հայկական զորքերը կարողացան նվաճել ո՛չ միայն Ասորիքը, այլ նաև Փյունիկիան ու Պաղեստինը։ Այս երկրները և նրանց մեջ գտնվող գրեթե բոլոր քաղաքները հանաչեցին Օրոդես թագավորի պահակից Բակուրի իշխանությունը։ Պարթևների այս տիրապետությունն Ասորիքում ու սրա հարևան երկրներում, ինչպես շեշտվում է աղբյուրների մեջ, շատ ավելի մեղմ ու արդարամիտ էր, քան Հռոմեական հանրապետության դաժան ու հարստահարիչ պրոտեկտորատային իշխանությունը։ Ինքը Բակուրը վախելում էր Ասորիքի բնակչության վստահությունն ու սերը, իբրև նրանց ազատարարը հռոմեական ծանր լծից։

Պարթևական-հայկական արշավանքների ու պատերազմների մասին Ասորիքում և Պաղեստինում ազոտ հիշողություններ պահպանված են Փավստոսի ու Մովսես Խորենացու մոտ¹։

Պարթևներն իրենց արշավանքների ժամանակ վերցրել էին բազմաթիվ գերիներ և գերի էին տարել նաև հրեաների Հյուրկանոս բահանայապետին։ Գերիների մի մասը նրանք, ըստ երևույթին, տվել էին դաշնակից հայերին, որոնք բնակեցրել էին նրանց Հայաստանի քաղաքներում։ Փավստոսի ու Խորենացու այս դադթականությունն վերաբերող վկայությունները քննության են առնված Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին ուսերեն իմ աշխատության մեջ², ուր մանրամասն մատնանշված է, որ բացի Տիգրան

Մեծի բերած «առաջին գերութիւն»-ից եղել է և երկրորդ գերութիւնը, որը բերված է եղել Հայաստան ո՛չ թե Տիգրան Բ-ի ժամանակ, ինչպես այդ խառնաշփոթ կերպով ակնարկում են Փավստոսը և Խորենացին, այլ նրա որդու՝ Արտավազդ Բ-ի ժամանակ։

Հիմնվելով կարևոր այս փաստի վրա՝ կարելի է բաց իս ենթադրել, որ հելլենիստական քաղաքային կուլտուրայի տարածման ու զարգացման քաղաքականությունը շարունակվել է Հայաստանում նաև հելլենական կրթություն ստացած Արտավազդ Բ-ի թագավորության ժամանակ։

Պարթևների իշխանությունը Ասորիքում տևեց մոտ երկու տարի (40—39 մեր թվ. ա.)։ Հռոմում հենց այդ ժամանակամիջոցում վերջացել էին ներքին երկպառակությունները եռապետների միջև, և Մ. Անտոնիոսը, որին բաժին էր ընկել Ասորիքը՝ ուղարկեց Փոքր Ասիա նոր զորք Պուրլիոս Վենտիլիոս Բասսոսի հրամանատարությամբ։

39 թվին (մեր թվ. ա.) սա պարտության մատնեց պարթևների 38 թվին նա սարսափելի ջարդ տվեց պարթևներին Գինդարոսի մոտ հյուսիսային Ասորիքում, ուր սպանվեց նաև զորքի առաջնորդ Բակուրը՝ Արտավազդ Բ-ի փեսան։

Ասորիքի վերագրավումը միայն մի մասն էր Անտոնիոսի մեծ ծրագրի, որ նա 39 թվից սկսած հետզհետե իրագործելու էր Արեւմտային Ասիայի, ինչպես և Կրասսոսը, մտադիր էր նվաճել Վելլում։ Անտոնիոսը Ասիան ու վերականգնել Աղեքսանդր Մակեամբոզ Առաջավոր Ասիան ու վերականգնել Փոքր Ասիայի բարեկամ ու դոնացու մեծ աշխարհակալությունը։ Փոքր Ասիայի բարեկամ ու դաշնակից պետություններին հռոմայեցիները հանդուրժում էին միայն ժամանակավորապես։ Այս պետությունները ժամանակի ընթացքում միացվելու էին Հռոմին իբրև սոսկ նահանգներ, իսկ նրանց հարստությունները դառնալու էին, իհարկե, հռոմեական հաղթող ժողովրդի ավարը։

¹ Տես Փավստոս, IV, գլ. 55 և Խորենացի, II, գլ. ԺԹ, ԿԵ, III, գլ. ԼԵ։ Խորենացու Պատմության մեջ պատմական անցքերը, ինչպես ցույց է տվել Խալաթյանը, շփոթված են և խեղափոխված. տես Армянские Аршакиды Москва, 1909. էջ 61—68։

² Տես «О торговле и городах Армении», էջ 67—69։ Համեմատե նաև И. Արեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները, էջ 558—563։

ԱՆՏՈՆԻՈՍԻ ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆԵՐԸ ԵՎ ԱՐՏԱՎԱԶԴ ԲԻՈՂԲԵՐՔԱԿԱՆ ՄԱՆԸ

1. Քաղաքական ընդհանուր դրությունը 35—37 թվերին:—2. Անտոնիոսի նախապատրաստումը պատերազմի:—Կանիդիոսի արշավանքը Հայաստան, վրաստան ու Ադվան:—3. Պարթևական արշավանքի նոր ծրագիրը:—գրկերի հավաքումը:—արշավանքի նախապայմաններ:—4. Փրասպայի պաշարումը և Ստատիանի գործարարի ոչնչացումը:—Արտավազգ Բ-ի մեկնումը Հայաստան:—5. Հռոմեական զորքի նախաձեռնողի շարժումը:—6. Ամրաստանությունը Հայոց քաղաքների մասին:—Ստրաբոնի վկայության անհավանականությունը:—7. Անտոնիոսի պարտության հետևանքները:—8. Արտավազգի քաղաքների դաշինքը Անտոնիոսի հետ:—Անտոնիոսի խաղաղության մեկնադրությունները Հայոց քաղաքների հանդեպ:—9. Արտավազգի կալանավորումը և Հայաստանի նվաճումը:—10. Անտոնիոսի հաղթանակները:—Ադեսանդի Հայոց քաղաքի հալածումը:—Հայաստանի նվաճման արդիվ Անտոնիոսի դրամները:—11. Օկտավիանոսի դժգոհությունը:—Մեծ Ադրակի և Փոքր Հայքի անջատումը Հայաստանից:—Անտոնիոսի պարտությունը Ալեքսանդրի հաղթանակում և ինքնասպանությունը:—Հայոց Արտավազգ քաղաքի ողբերգական մահը:—12. Հայաստանի քաղաքական վտանգավոր կացությունը Արտավազգ Բ-ի ժամանակ:—Արտավազգ Բ-ի ինքնուրույն ու անկախ քաղաքականությունը:—Արտավազգ Բ-ի սխալ բնութագիրը Խոսենացու Պատմության մեջ:

38—37 թվերին քաղաքական ընդհանուր կացությունը հիմնավորապես փոխվել էր ի նպաստ Հռոմի և թվում էր, որ Անտոնիոսի Արևելքի նվաճման հոյակապ ծրագիրը կարող էր հեշտությամբ իրագործվել: Եռապետությունը Հռոմում վերածվել էր այդ ժամանակ երկապետության, Անտոնիոսն ամուսնացել էր Օկտավիանոսի Օկտավիա քրոջ հետ և Հռոմեական պետության այս երկու տիրակալներն իրար հետ հաշտ էին ու բարեկամ:

Ընդհակառակը, պարթևական թագավորության մեջ սկսվել էին նոր խռովություններ ու երկպառակություններ: Բակուրի պար-

տությունից ու սպանությունից հետո Օրոդես թագավորը, որը խորապես հուզված ու հուսահատված էր իր սիրած որդու մահվան պատճառով՝ հրաժարվեց գահից և թագավորությունը տվեց իր մյուս որդուն՝ Հրահատին: Իսկ սա, հենց որ ստանձնեց թագավորական իշխանությունը՝ կոտորեց իր եղբայրներին ու ազնվականներից շատերին և սպանեց նաև հորը, որպեսզի ապահովե իր գահը վտանգավոր թեկնածուներից: Մեծամեծներից ոմանք, նրանց թվում նաև ամենահայտնին, Մոնեսեսը, փախան և ապավինեցին հռոմայեցիների պաշտպանության:

Պարթևական թագավորության մեջ ներքին այս խառնակությունները, ինչպես և վենտիդիոսի հաղթություններն Ասորիքում՝ վստահություն էին ներշնչում Անտիոնիոսին, որ նա կկարողանա վրեժ առնել պարթևներից Կրասսոսի խալտառակ պարտության համար:

Ասորիքի վերանվաճումից հետո Անտոնիոսն սկսեց պատրաստվել պատերազմի և աշխատեց ապահովել ու ամրացնել իր թիկունքը (37—36 թ. ձմեռը): Արևելյան Փոքր Ասիայի երկրների իշխանությունը նա տվեց իրեն հավատարիմ մարդկանց: Կապադոկիայի Արիարաթ ժ թագավորին, որը 40 թվին անցել էր պարթևների կողմը՝ նա մահվան դատապարտեց և նրա թագավորությունը տվեց Արխելաոսին, որը Կոմանա քաղաքի քրմապետն էր: Իսկ Պոնտոսի թագավոր նա հայտարարեց հույն Պուկեմոնին, որն իր Պյութագորիս թոռան ամուսինն էր:

Դեռևս 38 թվին, պարթևական իր արշավանքը սկսելուց երկու տարի առաջ, Անտոնիոսը ծրագրել էր նվաճել նախ Հայաստանը և դարձնել այս երկիրը հենարան ու ելակետ պարթևական թագավորության նվաճման: Սակայն 37 թվին (մեր թվ. ա.) նա փոխեց իր սկզբնական ծրագիրը և, շնայած որ Արտավազգ Բ-ը 53 թվից սկսած պարթևների դաշնակիցն էր, որոշեց ժամանակավորապես հետաձգել Հայաստանի նվաճումը և, ենթարկելով Արտավազգ Բ-ին Հռոմի գերիշխանությանը՝ օգտագործել հայերի ռազմական ուժերը առաջիկա պատերազմում:

37 թվին (մեր թ. առաջ) Հայաստան եկավ Անտոնիոսի Արևելքի կուսակալը, Պուրբիոս Կանիդիոս Կրասսոսը, և Արտավազգը ստիպված եղավ ընդունել Հռոմի գերիշխանությունն ու նորից դառավ հռոմայեցիների դաշնակիցը: Ուշագրավ է, որ ինչպես

¹ St. Tarn, The Cambridge Ancient History, vol. X, 1934, էջ 70 ծան. 1:

² Նույնը, էջ 52—54 և 72:

Պոմպեյոսի հայկական և կողքիսյան արշավանքների ժամանակ, նույնպես և այժմ՝ պարթևական արշավանքից առաջ, անհրաժեշտ համարվեց ապահովել հռոմեական զորքի թիկունքը հյուսիսային Անդրկովկասի կողմից: Ուստի և Կանիդիոսը հռոմեական զորիշխանությունը տարածեց նաև Իբերիայի ու Աղվանքի վրա:

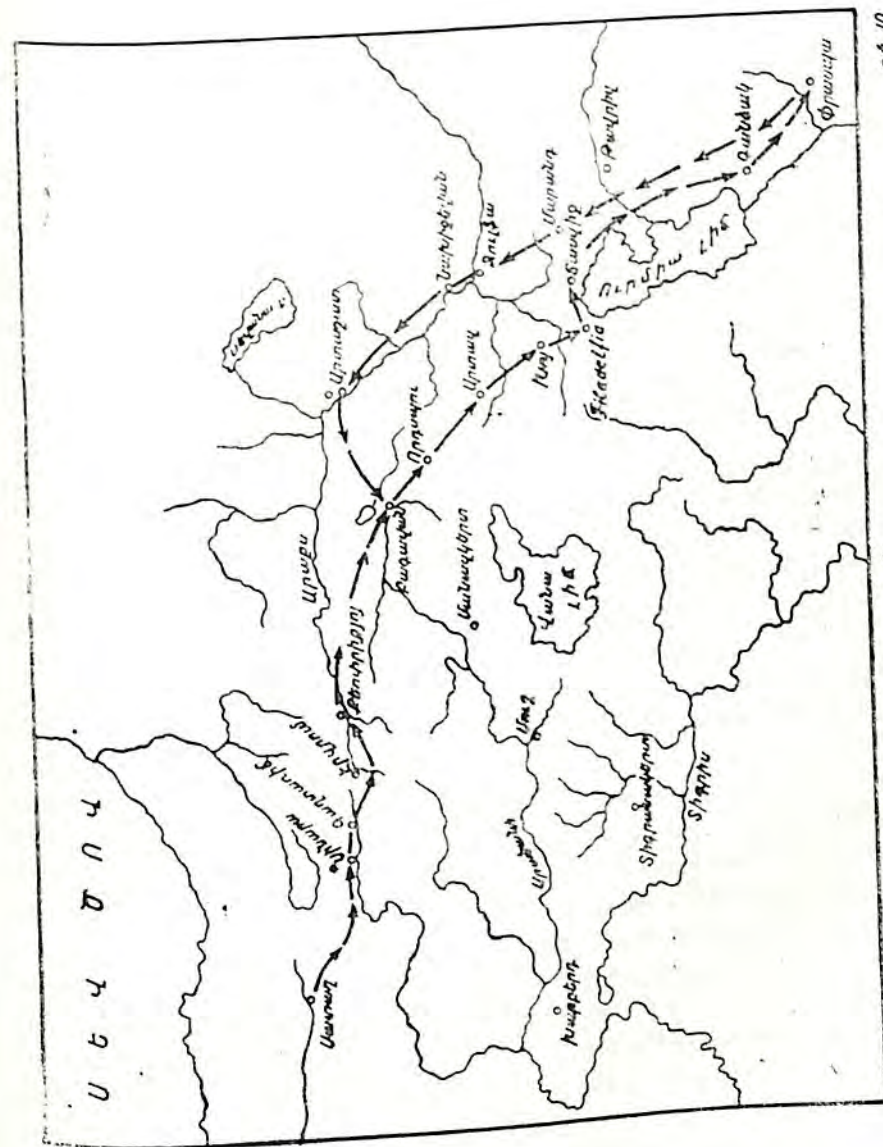
«Եվ ձմեռվա մյուս կիսում [37 թվին], — վկայում է Կասսիուս Դիոնը, — Գելլիուս և Ներվայի հյուպատոսության ժամանակ՝ Պուբլիոս Կանիդիոս Կրասսոսը, արշավելով իբերների դեմ՝ հաղթեց այդ կողմում նրանց Փառնաբաղ թագավորին, նրան դաշնակից դարձրեց և, նրա հետ միասին ներխուժելով հարևան Ալբանիան և հաղթելով նաև ալբաններին ու նրանց Զոբեր թագավորին՝ սրան ևս իր կողմը գրավեց»¹:

Երբ Կանիդիոսը վերջացրել էր իր արշավանքն Անդրկովկասում՝ Անտոնիոսը որոշեց արշավանքի ելնել ընդդեմ պարթևների: Նա նախօրոք հայրենիք ուղարկեց մեծ իշխան Մոնեսեսին, որին ներում էր շնորհել թագավորը, որպեսզի սա հռոմայեցիների կողմից խաղաղության առաջարկ անե Հրահատ Դ-ին: Անտոնիոսը, ըստ երեզլության առաջարկ անե Հրահատ Դ-ին: Անտոնիոսը, ըստ երեզլության առաջարկ անե Հրահատ Դ-ին: Անտոնիոսը, ըստ երեզլության առաջարկ անե Հրահատ Դ-ին:

Հռոմեական նոր արշավանքը պարթևների դեմ դեռևս Կեսարի ժամանակ ծրագրված էր ո՛չ թե Միջագետքի վրայով, որը լավ պաշտպանված էր, այլ Հայաստանի ու Ատրպատականի միջով դեպի Եկեղատանա և այնտեղից դեպի Տիգրոս: Արշավանքի միևնույն ծրագիրը, ինչպես վերև տեսանք, Արտավազդ Բ-ն առաջարկել էր Կրասսոսին 53 թվին (մեր թվ. ա.):

36 թվի (մեր թվ. ա.) գարնան վերջերին Անտոնիոսը, բաժանվելով Կլեոպատրա թագուհուց, որի հետ նա 37 թվին ամուսնացել էր՝ արշավանքի ելավ պարթևների դեմ: Նա եկավ Եգիպտոսից Ասորիք և այստեղից Մելիտենեի, Փոքր Հայքի ու Սատաղի վրայով գնաց Հայաստան, ուր Կարնո դաշտում հավաքվելու էր հռոմեական հարձակվող բանակը:

«Ուղարկելով Կլեոպատրային Նգիպտոս, — ասում է Պուտարքոսը, — ինքը [Անտոնիոսը] գնում է Արաբիայի ու Արմենիայի միջով, ուր հավաքվել էին նրա և դաշնակից թագավորների զորքերը. այս վերջինները շատ էին և հզորագույնն էր բոլորից Հայաստանի Արտավազդ թագավորը, որը տվել

գծ. 10.

Անտոնիոսի արշավանքի և Նահանգի ճանապարհը

¹ Cass. Dio, XLIX, 24, 1 Համեմատե նաև Plut., Antonius, XXXIV:

² Shtu Plut., Antonius, XXXVII:

և վերադարձավ Հայաստան¹: Կասսիրոս Դիրոնն առանձնապես ընդգծում է, որ պարթևները կարողացել էին ոչնչացնել Ստատիանոսի զորամասը, որովհետև հայոց թագավորը չէր մասնակցել ալլաիկատամարտին²:

վաճակներից զերծ էր ու ապահով աչք հիշատակված է Պլուտարքոսի մոտ:

¹ *Sk'u Plut*, Antonius, XXXIX, 1.

Եթե Մեդիայից [Ատրպատականից] տարած Արտավազդի վեց հազար հեծելազորը, որ զինված էր պարթևականի նրման և սովոր էր նրանց դեմ կռվելու՝ այնտեղ լինեիր, այդ դեպքում՝ երբ պարթևների ճակատամարտի ժամանակ հոմայեցիներն ի փախուստ էին դարձնում՝ արմենները ևս կհալածեին փախչող թշնամուն, և պարտվելուց հետո սրանք չէին կարողանա ուշքի գալ և չէին համարձակվի ճակատամարտ տալ այդքան անհամ: Արդ՝ բոլորը զայրացած էին և զրգում էին Անտոնիոսին վրեժ առնել հայից: Իսկ նա, որովհետև իր զորքն ուժասպառ էր եղել և ծանր զրուխյան մեջ էր՝ խոհեմաբար նրան չպարսավեց, ոչ էլ փոխեց նրա նրկատմամբ սովորական իր բարեկամական վերաբերմունքը ու հարգանքը: Սակայն հետո, ներս խոժելով նորից Հայաստան՝ շատ խոստումներով ու առաջարկներով նրան համոզեց գալ իր մոտ, բռնեց նրան ու շղթայված տարավ Ադեքսանդրիա իր հաղթահանդեսի համար»:

2. Կատարում Դիրոն, XLIX, 25,5'

«Այդ կարողացածն անհաճախ [պարթևները] անել, որ Արտավազդ Արմենը չէր մասնակցել կռվին. և թեև, ինչպես ասում են ոմանք, կարող էր օգնել հռոմայեցիներին, սակայն ո՛չ աչք արեց, ո՛չ էլ գնաց Անտոնիոսի մոտ, այլ վերադարձավ տուն»:

3. *Умеліца* XLIX, 31, 2—3'

«Իսկ նա [Անտոնիոսը] թեև զայրացած էր Արտավազդ Արմենի վրա, որովհետև նա իրենց թողել էր, ու թեև ցանկա-
նում էր վրեժ առնել նրանից, սակայն նկատել շտվեց այդ
այլ ցույց տվեց հարգանք, որպեսզի նրանցից վերցնես կեն-
սամթերք ու փող. և, բացի այդ, որովհետև զինվորները չէին
կարող դիմանալ երկար ճանապարհի, մանավանդ ձմեռը,
ու իզուր պետք է տանջվեին և քանի որ նա կարճ ժամանա-
կից հետո մտադիր էր վերադառնալ Հայաստան՝ նա շարու-
նակ շողոքորթում էր թագավորին և անընդհատ խոստումներ
էր տալիս, որպեսզի սա նրանց թույլ տար ձմեռել իր երկրում,
ասելով որ գարնան սկզբին նա նորից պիտի արշավանքի
եյնև պարթևների դեմ»:

4. Ստրաբոն, XI, 13, 4 (524)՝

«Իսկ Անատոնիոսի արշավանքը դժվարին էր դարձրել ո՛չ թե տեղի բնույթը, այլ դավեր նյութող Հայոց թաղավոր Արտավազը, որին նա իրեն անգիտակցորեն խորհրդատու էր վերցրել և իրազեկ էր արել պատերազմի ծրագրին: Եվ թեև Անատոնիոսը նրանից վրեժ առավ, բայց շատ ուշ, երբ հոռ-

մայեցիներն արդեն շատ շարիքներ էին կրել, որոնց պատճառն էր բացի Արտավազդից նաև նա, որ հոռմայեցիների ճանապարհը Եփրատի մոտ գտնվող Զևվզմայից մինչև Ատրպատական դարձրել էր 80.000 ստադիոն, այսինքն՝ ուղիղ ճանապարհի կրկնակիից ավելին՝ լեռներով, անանցանելի տեղերով և զարտուղի ճանապարհներով»։

Մեջ բերված այս վկայություններից, ինչպես տեսնում ենք, միայն չորրորդը Անտոնիոսի արշավանքի անհաջողությունը վերաբերում է Հայոց Արտավազգ թագավորի կանխամտածված դավաճանության։ Ստրաբոնի այս վկայության աղբյուրը, ինչպես վաճառության։ Ստրաբոնի այս վկայության աղբյուրը, ինչպես վաճառության։ Ստրաբոնի այս վկայության աղբյուրը, ինչպես վաճառության։ Ստրաբոնի այս վկայության աղբյուրը, ինչպես վաճառության։

շացել, այլ արդյունք էին իր սխալների ու անխոստության համար՝
Պատմագետներից ոմանք, որոնք հավատ ընծայելով Ստրա-
բոնին, Արտավազդին մեղադրում են դավաճանության մեջ, օրի-
նակ՝ Տարնը, Գարագաշյանը և ուրիշները², ենթադրում են նաև,
որ Հայոց թագավորը ծածուկ խոսք է կապած եղել պարթևների
հետ և շարունակ նրանց տեղեկություններ է տվել Անտոնիոսի
դժվարությունների և հռոմեական զորքի տեղաշարժումների մա-
սին։ Այս պնդումները դարձյալ անապացույց կռահումներ են, որ
ենավ չեն հիմնված սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկություն-
ների վրա։ Ինչպես կտեսնենք, Ատրպատականի Արտավազդ
թագավորը Հայոց թագավորին համարում էր ո՛չ թե արբանյակ
ու գործակից պարթևների, այլ մեղսակից ու մասնակցորդ Ան-
տոնիոսի արշավանքի։

տոնի թոսի արշավանքի: Կերե մեջ բերված վկայություններից ավելի վատահանի են համարում պատմագետների մեծագույն մասը Կասսիոս Դիոնի և Պլուտարքոսի վկայությունները: Այս երկու հեղինակները, որոնց

¹ Th. Mommsen, Römische Geschichte, Bd. V, Berlin, 1886, էջ 367, ծանոթ. 1: History, vol. X, էջ 72—73, Գարսա-

ժանոթ. 1:
² *Sh' n Tarn*, Cambridge Ancient History, vol. X, էջ 72—73, Գարա-
 զաշյան, «Քննական պատմութիւն Հայոց», Բ, էջ 178:

265

հաղորդած տեղեկությունները, հավանորեն, ծագում են իրարից անկախ աղբյուրներից, ինչպես վերև տեսանք, մեղադրում են Հայոց թագավորին միայն այն բանում, որ նա չէր ուզեցել մարտնչել պարթևական-մեդական միացյալ ուժերի դեմ և իր զորքերը ետ էր քաշել ու վերադարձել Հայաստան: Այս նահանջը, որի պատճառը թշնամու գերազանց ուժերն էին, չէ կարելի, իհարկե, բնորոշել իբրև դավաճանություն: Ինչպես շատ ճիշտ մատնանշել է Գուշմիդը, Արտավազդ թագավորին կարելի է հանդիմանել, գլխավորապես, այն բանի համար, որ նա ցանկություն չէ ունեցել իրեն ու իր զորքը զոհելու հռոմայեցիների գործի համար¹:

Պարթևները համար, ասում է Գուշմիդը, նոր այս հաղթության անուղղակի հետևանքներն ավելի մեծ էին, քան ինքը հաղթություները։ Անտոնիոսի անհաջողությունը լրացումն էր Կրասսոսի պարտության։ Թվում էր ապացուցված, որ պարթևներն իրենց սեփական երկրում անհաղթելի են բոլոր կողմերից։ Եվ ավելի քան հավանական է, որ առաջին հերթին հենց այդ համոզումն էր պատճառը, որ Պարթևական թագավորությունը մոտ մեկ և կես դար պաշտպանված ու ապահովված մնաց հռոմեական անհազդությունից և հարձակումներից։

Անտոնիոսի արշավանքի անհաջողութիւնը սկիզբն եղավ նրա հեղինակութեան անկման: Դիկտատորական իրավունքներ ստացած Հռոմի զորավարները զորքի ու իշխող դասերի համակրանքն էին վայելում միայն այն դեպքում, եթէ նրանք, հափշտակողական հաջող պատերազմներ վարելով՝ կողոպտված ժողովուրդների հարստութիւնները քշում էին Խալիսա և ո՛չ միայն իրենք էին հարստանում, այլև հարստացնում էին իրենց հայրենակիցներին: Հռոմեական զենքի ձախորդութիւնն Ատրպատականում միաժամանակ և ֆինանսական ձախորդութիւն էր: Արշավանքից վերադառնալուց հետո Անտոնիոսն անկարող եղավ լրիվ բավարարել մինչև իսկ իր զինվորներին:

Հոռմեական Ասիան, որը բաժին էր ընկել Անտոնիոսին՝ գտնվում էր ինքը տնտեսական աղետալի դրուժյան մեջ: Հանրապետականներ Բրուտոսը և Կասսիոսը Յուլիոս Կեսարի սպանողները, Փոքր Ասիան թալանել էին ավելի մեծ չափերով, քան Սուլլան ու Նրան հաջորդող զորավարներն ու կուսակալները: Գալատիան, Կապպադովիան և Պոնտոսը տնտեսապես արդեն հյուծվել էին հոռմեական վարկատուների ու վաշխատուների ցանցում:

¹ *Gutschmid*, Geschichte Irans, S. 101.

Հոռմեական գերիշխանության տակ գտնվող մեծ թագավորություններից մեկն էին միայն երկուսը՝ Եգիպտոսը և Հայաստանը, որոնք դեռևս տնտեսապես արագաճ չէին եղել և ունեին համեմատաբար մեծ հարստություններ:

Բայց Անտոնիոսի սիրուհին, եգիպտոսի Կլեոպատրա թագուհին, ո՛չ միայն հրաժարվում էր նրան տրամադրել զրամական միջոցներ, այլ, ընդհակառակը, աշխատում էր բարձրացնել ու հարստացնել իր թագավորությունը Անտոնիոսի իշխանության տակ զանվող երկրների հաշվին և ձգտում էր վերականգնել եգիպտական փարավոնների նախկին փառքը։ Անտոնիոսի պարթևական կան պարավոնների նախկին փառքը։ Անտոնիոսի պարթևական պրշավանքից հետո Հայաստանը միակ երկիրն էր, որ կարող էր հագուրդ տալ հռոմայեցիների անկշտում ընչաբաղդությունը և, կրտավազդի երևակայական դավաճանությունը, բնականաբար, սոսկ մի պատրվակ էր Հայաստանի նվաճման ու կողոպտման։

Հոռմեական պարտված զորքերի վերադարձից հետո Ատոր-պատականի Արտավազդ թագավորի և Հրահատ Դ-ի միջև տա-րածայնություններ ու դժգոհություններ էին ծագել պատերազմա-կան ավարի բաժանման պատճառով (35 մեր թվ. առաջ): Արտա-վազդը, որ վրդովված էր ու զայրացած՝ ազատեց զերի բռնված Պոնտոսի Պոլեմոն թագավորին և, ուղարկելով նրան Անտոնիոսի մոտ՝ առաջարկեց դաշինք կռել իր հետ ընդդեմ պարթևների: Նա մտածում էր վրեժ առնել նաև Հայոց Արտավազդ թագավորից, որն իր ոխերիմ թշնամին էր և Անտոնիոսի հետ ներխուժել ու ավերել էր Ատորպատականը:

[illegible]

Նա մտադիր էր նվաճել:
Հայաստանի նվաճումը և կողոպտումը Անտոնիոսն աշխատեց
զլուխ բերել նենգ ու խարդախ միջոցներով: Լուկուլոսի նման սա
ևս հաջողությամբ քնեցրեց հայոց թագավորի աշակրջութունը,
ևս ուրպեսզի կարողանա ներխուժել Հայաստան հանկարծակի ու
զոդաբարո:

Պողաբարո: Սկզբում, ինչպես վկայում է Կասսիոս Դիոնը, Արտավազդ Թագավորին Անտոնինոսը խաբեությամբ հրավիրեց եգիպտոս՝ իբր թե պարթևական նոր արշավանքի մասին խորհրդակցելու համար: Սակայն Արտավազդ Բ-ը չխաբվեց և մերժեց եգիպտոս գնալ:

«Իսկ հետևյալ ամառը [35 մեր թվ. առաջ), — պատմում է Կասսիուս Դիոնը, — երբ Պոմպեյոսը և Կորնելիոսն էին հյուպատոսներ, Անտոնիոսը պատրաստվեց արշավելու Արտավազդ Արմենի դեմ, մեծ հույս դնելով մեղացիների թագավորի վրա, որը թշնամացած էր Հրահատի հետ, որովհետև սա ավարից իրեն շատ մաս չէր տվել և իրեն չէր պատվել որևէ այլ կերպ: Իսկ Արտավազդ Արմենից նա կամենում էր վրեժ առնել հռոմայեցիներին իրեն դեմ բերելու համար: Ուստի և նա ուղարկեց Պոլեմոնին Անտոնիոսի մոտ հայցելու բարեկամություն և զինակցություն: Եվ Անտոնիոսը, իհարկե, անշափ ուրախացավ և ոչ միայն նրա հետ դաշն կնքեց, այլև Պոլեմոնին ի վարձատրություն սրա միջնորդության տվեց կարճ ժամանակից հետո Փոքր Հայքը:

Արդ՝ Արտավազդ Արմենին նա նախ հրավիրեց իբրեք բարեկամի Եգիպտոս, որպեսզի նրան առանց դժարության ձեռք ձգե աշտուղ և սպանե: Իսկ երբ սա, զլխի ընկնելով՝ շնորհունեց հրավերը՝ նա մտածեց նրան խաբել որևէ այլ կերպ: Անտոնիոսն իր զայրույթը նրան ցույց չէր տալիս բացահայտ կերպով, որպեսզի նրա հետ պատերազմ չունենա»¹:

Պետք է ասել, որ Կասսիուս Դիոնին նրա պատմության Անտոնիոսին վերաբերող մասերում աղբյուր էր ծառայել Տիտուս Լիվիուսը, որը՝ իբրեք Օկտավիանոսի բարեկամ՝ անբարեհաճ էր տրամադրված դեպի Անտոնիոսը: Հնարավոր է, որեմն, որ նրա վկայություններն Անտոնիոսի շարանենդությունների մասին Արտավազդի նկատմամբ կարող են մի փոքր գունավորված լինել: Սակայն, ըստ էության այդ վկայությունները, ըստ երևույթին, ստույգ են ու արժանահավատ, որովհետև Պլուտարքոսը ևս, ինչպես վերև տեսանք, վկայում է, որ Անտոնիոսը «շատ խոստումներով ու առաջարկներով» համոզում էր Արտավազդ Բ-ին զալ իր մոտ²:

35/34 թվի (մեր թվ. ա.) ձմեռը Անտոնիոսն անցկացրեց Կլեոպատրայի մոտ Եգիպտոսում, բայց ինչպես հաղորդում է Կասսիուս Դիոնը, նա նորից փորձեց բարձ դնել Արտավազդի զլխի տակ և ուղարկեց նրա մոտ իբրեք խնամախոս Դելլիուսին, առաջարկելով ամուսնացնել իր Աղեքսանդր որդուն Արտավազդի դստեր հետ: Այնուհետև, 34 թվի գարնան սկզբներին, նա հանկարծ

ինքը զորքով եկավ Փոքր Հայք ու Արտավազդ Բ-ին հրավիրեց դարձյալ իր մոտ խորհրդակցության: Բայց որովհետև Արտավազդը զանազան պատրվակներով հրաժարվեց գնալ նրա մոտ՝ Անտոնիոսն արագ երթերով դիմեց իր զորքով դեպի Արտաշատ: Այս ներսն արագ երթերով դիմեց իր զորքով ու նաև համոզելով բարեկամանգամ նա, զենքի սպանալիքով ու նաև համոզելով բարեկամներին միջոցով, հարկադրեց հայոց թագավորին զալ իր բանակը: Հայաստանն այժմ ևս, ինչպես Լուկուլլոսի արշավանքի ժամանակ, հանկարծակիի բերվեց և, պատրաստված չլինելով պատերազմի, չէր կարող ցույց տալ զինված դիմադրություն:

Խաբված Արտավազդը, որ նենգ ու անվայել միջոցներով ծուղակի մեջ էր գցվել՝ ձերբակալվեց, և նրան, ինչպես պատմում է Կասսիուս Դիոնը՝ Անտոնիոսն իր հետ ման ածեց Հայաստանի բերդերը, ուր գտնվում էին արքունական զանձները, որպեսզի կարողանա բռնադրավել Հայաստանի հարստություններն առանց պաշտանա բռնադրվել Հայաստանի Անտոնիոսի նենգագործ տերազմի: Բայց հայ մեծամեծները, Անտոնիոսի նենգագործ արարքներից զրգոված՝ զենքի դիմեցին և Հայաստանի թագավոր Արտաշես Բ-ին մեծ որդուն՝ Արտաշես Բ-ին: Սակայն ընտրեցին Արտավազդ Բ-ի մեծ որդուն՝ Արտաշես Բ-ին: Սակայն տեղի ունեցած ճակատամարտում հայկական զինված ուժերը, որ չէին նախապատրաստվել մեծ պատերազմի՝ հաղթվեցին, և Արտաշեսը փախավ պարթևների մոտ:

Այս պարտությունից հետո Հայաստանը հայտարարվեց նրվաճված երկիր և ենթարկվեց ընդհանուր կողոպուտի հռոմեական լուծակների կողմից: Անխնա կողոպուտիցին և Հայաստանի հարուստ տաճարները ու նրանց թվում նաև Անահիտ տաճարը եկեղյաց գավառում, որի մեջ Անահիտ աստվածուհու ոսկեծուլ արձանը բռնադրվեց ինքը՝ Անտոնիոսը:

34 թվի (մեր թվ. առաջ) ամառվա վերջերին Անտոնիոսը վերադարձավ Եգիպտոս, թողնելով հռոմեական զորքը նվաճված Հայաստանում: Նա իր հետ Եգիպտոս տարավ արծաթե շղթաներով կապված Արտավազդ թագավորին, նրա կանանց, նրա Տիգրան ու Արտավազդ որդիներին ու հայ գերիներին: Աղեքսանդրիայում նա հանդիսավոր կերպով տոնեց իր հաղթությունը և Հայաստանի նվաճման առթիվ կազմակերպեց շքեղ հաղթական երթ, որը Մոմզենը համարում է կապիտուլյան հաղթահանողների մի ծաղրանկար¹:

Հանդիսավոր երթի ժամանակ Արտավազդը կախաղված էր ոսկե շղթաներով, իսկ Կլեոպատրան նստած էր ոսկեզօծ գահի

¹ Cass. Dio, XLIX, 33, 1—3.

² S^h Plut., Antonius, L, 2:

¹ S^h Mommsen, Römische Geschichte, Bd. V, Berlin, 1886, էջ 369:

Ըստ երևույթին, նաև նույն այս 33 թվին (մեր թվ. առաջ) Անտոնիոսը տվել էր Փոքր Հայքը Պոնտոսի թագավոր Պոլեմոնին, սրի միջնորդությամբ էր կնքվել վերոհիշյալ դաշինքն Արտավազդ Մեղացու հետ: Այդ մասին ունի վկայություն Կասսիուս Դիոնը, որը պարզ ու որոշ ասում է, որ Անտոնիոսը «Պոլեմոնին ի վարձատրության սրա միջնորդության տվեց Փոքր Հայքը»¹: Ոմանք ենթադրում են, որ Փոքր Հայքը 33 թվից առաջ կցված է եղել Արտավազդ Բ-ի թագավորությանը և նրանից անջատվել է, ինչպես և Մեծ Աղբակը, Հայաստանի նվաճումից հետո²: Այս խնդիրը, իմ կարծիքով, կարող է դեռ հատուկ քննության: Միանգամայն ըստ իս հնարավոր է, որ Փոքր Հայքը կարող էր միացված լինել Մեծ Հայաստանին Ասորիքի նվաճման և պարթևական-հայկական արշավանքների ժամանակ 40—38 թվերին (մեր թվ. առաջ):

33 թվին (մեր թվ. ա.) Անտոնիոսն այլևս չէր կարող նոր արշավանքի ելնել պարթևների դեմ, որովհետև նրա ու Օկտավիանոսի հարաբերությունները սկսել էին արդեն սրվել, և նա պետք է նախապատրաստվեր պատերազմի իր գլխավոր ուսուցիչ դեմ:

33 թվի անցքերի մասին ուշագրավ են Կասսիուս Դիոնի վկայությունները, որ կարևոր եմ համարում մեջ բերել առանց կրճատումների:

«Իսկ Անտոնիոսը,—պատմում է Դիոնը,—այդ ժամանակ եկավ մինչև Արաքս գետը, իբր թե պատերազմ սկսելու նախ պարթևների դեմ, և նա գոհ մնաց Մեղացու հետ կնքված համաձայնությունից: Նրանք պայմանավորվեցին, որ պետք է իրար օգնեն պատերազմի ժամանակ, ինքը՝ պարթևների դեմ, իսկ նա՝ Կեսարի [Օկտավիանոսի] դեմ: Եվ այնուհետև նրանք փոխադարձաբար իրար տվին որոշ քանակությամբ զինվորներ. Մեղացին վերցրեց նորանվաճ Հայաստանի զորքի մի մասը, իսկ Անտոնիոսն առավ նրա Յոտապե աղջկանն իբրև կին Աղեքսանդրին ու նաև զինվորական դրոշները, որոնք գրավված էին Ստատիանոսի հետ ճակատամարտում: Ապա Անտոնիոսը, ինչպես ասում են, շնորհեց Պոլեմոնին Փոքր Հայքը, իսկ

միաժամանակ Լուկիոս Կլուդիոսին, որն իր հետ էր, հյուպատոս նշանակելով և ետ թողնելով՝ ինքը շտապեց դնալ Յոնիա և Հունաստան պատերազմելու Կեսարի [Օկտավիանոսի] դեմ: Եվ Մեղացին, օգտվելով դաշնակից հռոմայեցիներից՝ սկզբում հաղթեց պարթևներին ու Արաշեսին որոնք հարձակվել էին իր վրա, բայց երբ Անտոնիոսն իր զորքերը ետ կանչեց և պահեց, բացի այդ, մոտը և նրա զորքերը՝ նա պարտվեց և գերի ընկավ: և այսպիսով Հայաստանը Մեղիայի հետ միասին կորսվեց»¹:

32 թվին (մեր թվ. առաջ) հռոմեական ծերակույտը Օկտավիանոսի առաջնորդությամբ զրկեց Անտոնիոսին բոլոր լիազորություններից և հայտարարեց հայրենիքի թշնամի: Այնուհետև 31 թվի աշնանը երկու ախոյանի միջև տեղի ունեցավ Ակտիումի մոտ՝ Հունաստանում վճռական ճակատամարտ, որի հենց սկզբում Եգիպտոս փախավ նախ Կլեոպատրան ու տապալակեց նրա սիրեկանը: Իսկ Անտոնիոսի զորքը, մնալով առանց առաջնորդի՝ անձնատուր եղավ Օկտավիանոսին:

Վերադառնալով Աղեքսանդրիա՝ Կլեոպատրան, որպեսզի հաստատուն դարձնե դաշինքը Արտավազդ Մեղացու հետ՝ գլխատել տվեց հայոց Արտավազդ թագավորին և գլուխը ուղարկեց Ատրպատականի թագավորին: Սակայն Կլեոպատրայի հաշիվները և հույսերը ի դերե ելան: 30 թվին (մեր թվ. ա.) և ինքը Կլեոպատրան և Անտոնիոսը ինքնասպանություն գործեցին, և Եգիպտոսը, որը գրավել էր Օկտավիանոսը՝ դառավ հռոմեական նահանգ:

Անտոնիոսի մահից հետո երկապետությունը վերացավ և այնուհետև Օկտավիանոսն իշխեց միանձնաբար: Հռոմեական հանրապետությունը վերջնականապես կործանվեց և նրան փոխարինեց Հռոմեական կայսրությունը: Իսկ Հայաստանում Արտավազդ Բ-ի որդին, Արտաշես Բ-ը, ինչպես կտեսնենք, վերականգնեց Արտաշեսյան թագավորական տոհմի իշխանությունը:

Արտավազդ Բ-ի թագավորության ընթացքում Հայաստանը ենթարկված էր մահացու վտանգի: Դամոկլյան սուրը, սպառնում էր հայ ժողովրդի քաղաքական ինքնուրույն գոյությունը: Հռոմը, որ անշափ ընդարձակել էր իր տիրապետությունը թե Արևմուտքում և թե Արևելքում՝ այս ժամանակաշրջանում անզուսպ ձգտում ուներ նվաճելու ամբողջ Առաջավոր Ասիան և վերստեղծելու Աղեքսանդր Մակեդոնացու համաշխարհային արևելյան մեծ պետությունը: Եթե Կրասսոսի և Անտոնիոսի պարթևական արշավանք-

¹ S^h'u Cass. Dio, XLIX, 33, 2: Տարեք Դիոնի այս վկայությունը համարում է սխալ և ենթադրում է, որ Պոլեմոնը Փոքր Հայքը ստացել էր Անտոնիոսից Պոնտոսի հետ միասին 37/36 թվի ձմեռը: Տարեքի այս կարծիքն ավելի բան վիճելի է. տե՛ս Turn, Cambridge Ancient History, vol. X, էջ 70:

² Համեմատե Խալաթյան, Очерк истории Армении, Москва, 1910, էջ 242:

Ներքո հաջողությամբ պսակվելին՝ Հայաստանը կկորցնե՛ր, անշուշտ, քաղաքական իր ինքնուրույնությունը և կմիացվե՛ր, հավանորեն, ինչպես Արևմուտքում Իսպանիան ու Գալլիան, Հոռմեական պետու-
թյանը՝ իբրև հոռմեական նահանգ: Այդ դեպքում հայ ժողովուրդը՝
ինչպես Պոնտոսի ու Փոքր Ասիայի հարևան ժողովուրդները՝
կկորցնե՛ր նաև իր կուլտուրական ինքնուրույնությունը և իր
լեզուն:

Հայերի քաղաքական ինքնուրույնությունը փրկվեց ու պաշտպանվեց հաջորդ դարերում, ինչպես և գերմանացիներինը Արևմուտքում, ղլխավորապես, այն պատճառով, որ հոռմայեցիները պարտություն կրեցին, եփրատ և Հոննոս գետերի մոտերքում և դարեր շարունակ կառչած մնացին այս գետերին:

Սերտավազդ Բ-ի թաղավորության քաղաքական անցքերը լուսաբանելիս պետք է ըստ իս աչքի առաջ ունենալ այն վտանգավոր կադրությունը, որի մեջ գտնվում էր Հայաստանն այս ժամանակաշրջանում:

Չորջանում։

Գտնվելով պայքարող երկու հարեանների միջև՝ Արտավազը Բ-ը չէր ուզեցել լինել անխոս կամակատարն իր հարեանների և աշխատել էր վարել ինքնուրույն ու անկախ քաղաքականություն, ի նկատի ունենալով իր սեփական երկրի ու ժողովրդի շահերը։ Կրասսոսի պարթևական արշավանքի ժամանակ նա չհամաձայնեց հլու սպասավորը լինել հռոմեական շահերի, այլ իր պարտքը համարեց ապահովել թշնամուց, նախ և առաջ, իր պետության անվտանգությունը։ Արտավազը Բ-ի քաղաքական վարքագիծը՝ զուսպ էր և վերապահ նաև Անտոնիոսի պարթևական արշավանքի ժամանակ, որն առանձին ոգևորություն չէր կարող ներշնչել ո՛ր նրան, ո՛չ էլ նրա զորքին։ Ինչպես հայտնի է, Անտոնիոսը պարթևական իր արշավանքից առաջ, Կանիդիոս Կրասսոսի անդրկով-կասյան հաղթություններից հետո, կտրել էր տվել դրամ, որի վրա դրոշմված էր հայկական խուլը՝ ի նշան Հայաստանի ընկճման ու հպատակեցման¹։

ու հպատակեցման¹։ Արտավազդ Բ-ը, որի ժամանակ դեռ կենդանի էին Տիգրանյան Հայաստանի հզորության հիշողությունները, աշխատել էր, ըստ երևույթին, Հայաստանի գերիշխանությանը ենթարկել հարևան փոքր պետությունները։ Աղբյուրների ակնարկներից կարելի է ըստ իս կռահել, որ 40—38 թվերի (մեր թվ. ա.) պարթևական-հայկական հաղթական պատերազմների ժամանակ նա, հավանորեն, միացրած է եղել Մեծ Հայաստանին Փոքր Հայքը ու թերևս

նաև Ծովերը: Նա ձգտել է ենթարկել իր գերիշխանությունը նաև հարևան Ասորպատականի թագավորին: Նա շարունակել էր կիրարկել իր հոր տնտեսական քաղաքականությունը և Ասորիքից ու Հրևաստանից Հայաստանի քաղաքներն էր զաղթեցրել առևտրականներ, արհեստավորներ և այլ որակյալ աշխատավորներ:

ներ, արհեստավորները և այլ որակյալ աշխատավոր-
Հեղինական կրթություն ստացած այս լուսամիտ թագավորը,
որը Մեծն Տիգրանի հաջորդն էր, ինչպես տեսնում ենք, պատմա-
կան խոշոր անձնավորություն է։ Սակայն Արտաշեսյան առճի
կան խոշոր անձնավորություն է։ Սակայն Արտաշեսյան առճի
նշանավոր այս դեմքը, ինչպես և սրա հայր Տիգրան Բ-ը,
խելագությունված ու նվաստացված է պատմագիտական նոր երկե-
րում։ Տիգրան Մեծի դեմքը, ինչպես ցույց եմ ասել իմ «Տիգրան»
Բ. և Հոմեր» աշխատության մեջ, շարամիտ կերպով ազավաղված է
Պլուտարքոսի մոտ, իսկ Արտավազդինը՝ անհանգուրժելի կերպով
այլանդակված է թյուրիմացաբար հորենացու Պատմության մեջ,
որի ազդեցության տակ են գտնվում հայ պատմաբանների
շատերը։

Ներառվազդ Բ-ի սխալ բնութագիրը, որ ծաղրանկարվում էր
պատկերել է Մովսես Խորենացին, ու նաև պատմահոր մյուս
կարևոր վկայությունները սրա մասին՝ ավելորդ չեմ համարում
մեջ բերել այստեղ ընդարձակ բովանդակությամբ:

1. Խորենացի, II, գլ. ԹԲ, էջ 137 (Տպիրյան 1916)

[illegible]

զորքերը»։

[«Քնաց այլ ոչ ինչ զործ արույնեան և քաջութեան եղոյց. այլ ուտելեաց և ըմպելեաց պարապեալ, մօրից և եղեգնա- պուրակաց թափառեալ շրջէր և առապարաց, զիշալալորիս և զխոզս արածելով. զիմաստութենէ և զքաջութենէ և զբարի յիշատակաց անփոյթ արարեալ, ծառայ և ստրուկ որովայնի

277

¹ *Sh' n Tarn*, The Cambridge Ancient History, vol. X, § 72.

ՄԲՏԱՃԵՍ Բ-Ի ԵՎ ՆՐԱ ՀԱՋՈՐԴՆԵՐԻ ՀԱՄԱՌ ՊԱՅԲԱՐԲ
ՀԱՅՐԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Օկտավիանոսի դեմ պատերազմի նախապատրաստելիս՝ Անտոնիոսն իր հետ Արևելքից Հունաստան էր տարել ո՛չ միայն հռոմեական զորքերի մեծագույն մասը, այլև իր դաշնակից Արտավազդ Մեղապոս հեծելազորը:

¹ Sk'u Jos. Flav., Ant. Jud., XV, 4, 3:

Մոմզեներ, ինչպես և Տուրներիզը, Բամաջյանը և ուրիշները, ենթադրում են, որ 30 թվին (մեր թվ. առաջ) Արտաշես Բ-ը Բաղավոր էր Հայտարարվել ոչ միայն Հայաստանի, այլ նաև Ատրպատականի:

Արտաշէս Բ-ն այնուհետեւ թագավորեց (30—20 թ. մեր թվ. առաջ) անկախ Հռոմից, որի զերիշխանութունն այլեւ չէր տարածուած Սարգսիսի մէջ։ Ասորպատականի վրա։

Հոռմի հեղինակությունն ու գերիշխանությունը հետևող էր Պոմպեյոսի
Բալց, իրապես, Օկտավիանոսը, որը հետևող էր զգուշաբար առանց
խոհհմ քաղաքականության և գործում էր զգուշաբար առանց

¹ *St'a Cass. Dio.* L1. 16, 2;
² *St'a Mommsen*, Römische Geschichte, Bd. V. Berlin, 1886 էջ 369.
Tournebiz, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, էջ 781. Բամսուզ-
 յան, Բահազան պատմութիւն Հայոց, Պոլիս, 1914, էջ 169 և սուրբէ.:

281

ռիսկի՝ խուլյա տվեց պատերազմից պարթևների և հայերի միացյալ
 ուժերի դեմ և ավելի կարևոր համարեց վերականգմել նախ Հոռմեա-
 կան հանրապետությունը որպես միապետություն ու ամրացնել մի-
 անձնյա իր իշխանությունը: Պարթևական և հայկական խնդիրների
 լուծումը նա պետք է հետաձգեր նաև այն պատճառով, որովհետև
 արյունահեղ ու բազմամյա քաղաքացիական կռիվների սարսափ-
 ներից ու ծանր զրկանքներից հետո հոռմեական հասարակությունը
 և, մանավանդ, զորքը ծայր աստիճան հոգնել էին և խաղաղության
 ու հանգստի պահանջը խիստ մեծ էր ու ընդհանուր:

Ապահովելու համար Հոսմի արեւելյան սահմանները՝ Օկտավիանոսը գիմեց նենգ ու խարդավանական միջոցների: Նա օգուտ քաղեց ներքին երկպառակույթուններից պարթևական թագավորության մեջ և ապաստան տվեց Ասորիքում պարթևական զահիթեկնաժու Արշակունի Տրդատին, որը պարտութուն էր կրել Հրատ Դ-ից և փախել էր իր մոտ: Հովանավորելով Տրդատին՝ նա սաստման ու սպառնալիքի տակ էր պահում Հրահատ Դ-ին:

Գերությունից փախել և Օկտավիանոսի մոտ էր պատսպարվել նաև Ատրպատականի Արտավազդը թագավորը, որին նա սիրալիր կերպով ընդունել տվեց Փոքր Հայքի իշխանությունը, վերցնելով այս շրջանը Պոնտոսի Պոլեմոն թագավորից։ Հռոմի այս նոր դաշնակիցը, որն Արտաշես Բ-ի ոխերիմ ու կատաղի թշնամին էր՝ պաշտպանն էր լինելու հռոմեական սահմանների ընդդեմ Մեծ Հայաստանի թագավորի, որը թշնամաբար էր տրամադրված դեպի հռոմայեցիները։

Գարագաշյանը, Բրյուսովը և ուրիշ պատմագետներ ենթադրում են¹, որ Արտաշես Բ-ը ձեռնարկել էր Հռոմի դեր-իշխանությունը և խաղաղություն դաշն էր կնքել Օկտավիանոսի հետ 29 թվին մեր թվականությունից առաջ։ Այս ենթադրությունը ճիշտ չէ։

Տիրշտ չէ։
Արտաշես Բ-ը, ինչպես երևում է հռոմեական աղբյուրների և գլխավորապես, Տակիտոսի վկայությունից՝ շուներ որևէ կախում չուներ և կատարելապես վերականգնել էր Հայաստանի քաղաքական նախկին անկախությունը, որ ունեցել էր Հայկական թագավորությունը Տիգրան Մեծի ու նրա նախորդների ժամանակ։

«Սրա [Արտավազդ Բ-ի] որդին՝ Արտաշեսը, —ասում է
Տակիստոսը, —որն իր հոր հետ կապ ունեցող հիշողության

¹ Տե՛ս Գարագաշյան, «Քննական պատմութիւն Հայոց», Բ., էջ 185, Брюсов, Летопись исторических судеб армянского народа, Ереван, 1940. էջ 28. Халатьянц, Очерк истории Армении, էջ 246 և ուրիշները:

պատճառով մեզ [հոմայեցիներին] ընամացած էր՝ պաշտպանեց և իր անձը և իր թագավորությունը Արշակունիներին ուժով»¹:

ուծով»։

Հայաստանի ազատագրումը հոռմեական պրոտեկտորատից, նրա դաշնակցութիւնը պարթևների հետ, ինչպես և հոռմայեցիների կոտորածն Արտաշես Բ-ի հրամանով վարկաբեկում էին, բնականաբար, Հոռմեական պետութիւն հեղինակութիւնն արեւելան երկրներում։ Այս գրութիւնը, իհարկե, չէր կարող Օկտավիանոսը հանդուրժելի համարել։ Մակայն նա, որպեսզի իր զորքի ու ժողովրդի խիստ տենչացած խաղաղութիւնն ապահովված լինի՝ Հայաստանի հանդեպ առժամանակ վարեց խաղաղ քաղաքականութիւն։

Կանուխյուն:

Հստ երևույթին, Հայաստանի և Հոռոի միջև դիպումատիկական
Հարաբերությունները վերանորոգված են եղել արդեն այս ժամա-
նակաշրջանում: Կասսիուս Դիոնի ուշագրավ մի վկայությունից
հայտնի է², որ 29 թվին (մեր թվ. առաջ) Արտաշես Բ-ը բանակ-
ցություններ էր վարել Օկտավիանոսի հետ և խնդրել էր նրանից
ուղարկել Հայաստան գերի վերցրած Տիգրան ու Արտավազդ իր
եղբայրներին, որոնք 30 թվին Օկտավիանոսի կարգադրությամբ
եղբայրներին, որոնք 30 թվին Օկտավիանոսը մերժել էր այս
տարվել էին Եգիպտոսից Հոռո: Օկտավիանոսը մերժել էր այս
խնդիրը, առարկելով որ Արտաշես Բ-ը կոտորել է ավել բոլոր
խնդիրները, առարկելով որ Արտաշես Բ-ը կոտորել է ավել բոլոր

Այս պատատախանից դժվար չէր կռահել, որ Հոռմը մոտ ապա-

զայսում աշխատելու է վրեժ առնել Հայոց թագավորից։
29/28 թվերին (մեր թվ. առաջ) Հռոմեական միապետության
և Օկտավիանոսի միանձնյա իշխանության հաստատումը հիմնա-
կանում ավարտվել էր և 27 թվի հունվար ամսին հռոմեական ծերա-
կույտի հանգիսավոր նիստում կառավարչական բարձրագույն այս
կույտի հանգիսավոր նիստում կառավարչական բարձրագույն այս
հիմնարկի կողմից Օկտավիանոսը ստացավ Օգոստոս (Augustus
«սրբազան») պատվատիրությունը։ Այնուհետև արտաքին քաղաքա-
կանության, պատերազմ հայտարարելու և խաղաղություն ու դաշ-
նակից կնքելու իրավասությունը պատկանում էր միմիայն Օկտա-
վիանոսին, որը 27 թվից սկսած անվանվում էր Օգոստոս։

Եվրոպական պատմագետները սովորաբար հետաքրքրվում են, որ Օդոստոսի արևելյան քաղաքականությունը Յուլիուս Կեսարի և Անտոնիոսի քաղաքականությունից տարբերվել է, զլխավորապես, նրանով, որ այս հեռախոս ու ողջամիտ միասնություն հրաժարվել է

¹ Tacitus, *Annales*, II, 3:

² *Sk'u* Cass. *Dio*, LI, 16, 2:

ազդեցությունը ու նվաճումներից Արևելքում և, ընդունելով Հռոմեական կայսրությունն իբրև Միջերկրական ծովային պետություն՝ նրա բնական սահմանը համարել էր Եփրատ գետը¹։ Ինձ թվում է, որ այս եզրակացության հետ դժվար է համաձայնել անվերապահ կերպով։ Հռոմի նվաճողական առաջխաղացումն Արևելքում Օգոստոսի ժամանակ կանգ էր առել ո՛չ այն պատճառով, որ նա սկզբունքորեն հակառակ էր իր նախորդների քաղաքականության, այլ որոշ իրենից անկախ օբյեկտիվ պատճառներով։ Նրա խաղաղասեր քաղաքականությունը միմիայն ժամանակավոր ու ակամա նահանջ էր, որ բնավ չէր նշանակում սկզբունքային փոփոխում Հռոմի աշխարհակալական քաղաքականության²։

Օգոստոսը, որն Արևելքում հռոմեական սուրբ հարկադրված էր պահել պատյանում՝ աշխատեց Արտաշեսյան Հայաստանը և պարթևական թագավորությունն ենթարկել Հռոմի գերիշխանությանն ու ազդեցությանը ո՛չ թե ղենքի ուժով, այլ հռոմեական մարզված ու փորձված զիպլոմատիայի միջոցով։

Արևելյան երկու այս անկախ թագավորությունները, որոնք գտնվում էին ֆեոդալիզմի կազմակերպման շրջանում՝ թույլ էին, ինչպես հայտնի է, շնորհիվ ներքին երկպառակությունների ու ապստամբությունների։ Ուստի և հռոմեական զիպլոմատիան ետոն ու թաքուն աշխատանք սկսեց այս երկրներում, կազմակերպեց և ուժեղացրեց նրանց մեջ հռոմեասեր կուսակցությունը և աշխատեց նրանց թուլացնել ու քայքայել ներքուստ։

Օգոստոսն առաջին հերթին նպատակ դրեց իրեն, նախ վերացնել Հայաստանի անկախությունը, որովհետև այս երկիրն ուներ ինքնավար ու ստրատեգիական մեծ կարևորություն։ Ուստի և հռոմեական զիպլոմատիան սկսեց առանձին եռանդով նախապատրաստել հայկական հարցի լուծումը։

Դեռևս Լուկուլուսի և Պոմպեյոսի արշավանքների ժամանակ Հռոմը համոզվել էր, որ Հայաստանին դաշնակից են ու բարեկամ և նրա հետ սերտ կապված են Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդները, և նրա հետ սերտ կապված են Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդները, որ Հայաստանը թուլացնելու ու նվաճելու համար հարկավոր է շեղոջացնել կամ հռոմեական ազդեցությանն ենթարկել ամբողջ Հյուսիսային

Անդրկովկասը մինչև Կովկասյան լեռները և մինչև Կասպից ծովի արևմտյան ափերը։

Ըմբռնելով Հայաստանի Հյուսիսային և արևմտյան թիկունքներին մեծ կարևորությունը՝ Օգոստոսը ո՛չ միայն ոտքի հանեց Հռոմի կողմնակիցներին Հայաստանի ներսում, այլև աշխատեց Հռոմի կողմնակիցներին Հայաստանի և աղվանների հետ։ Նա բարեկամություն հաստատել իբրենների և աղվանների հետ։ Նա աշխատեց հետզհետե օղակել անկախ Հայաստանը Հռոմի ազդեցության տակ գտնվող պետություններով։ Հենց այս նպատակով, ինչպես վերև տեսանք, նա ավել էր փոքր Հայքի իշխանությունն Արտավազդ Մեղապոսին։ Հայտնի է նույնպես, որ Պոլեմոնը, որն Օգոստոսի կողմից վերահաստատվել էր իբրև Պոնտոսի թագավոր, աշխատեց Կողքիսում՝ աշխույժ նեցուկն էր դառնել հռոմեական քաղաքականության Անդրկովկասում։ Արտաշես Բ-ին մեկուսացնելու համար Օգոստոսը կարգադրել էր նմանապես վերանորոգել հին պայմանագրերն իբրենների ու աղվանների հետ։

Հռոմեական զիպլոմատիայի նախապատրաստական աշխատանքներից հետո Օգոստոսի արևելյան քաղաքականությունն ընդունեց ավելի համարձակ բնույթ։

26—25 թվերին մեր թվականությունից առաջ պարթևական զորքերը ավելի համարձակ բնույթ։

26—25 թվերին մեր թվականությունից առաջ պարթևական զորքերը ավելի համարձակ բնույթ։

26—25 թվերին մեր թվականությունից առաջ պարթևական զորքերը ավելի համարձակ բնույթ։

Բայց որովհետև պարթևների թագավորն իր խոստումը չէր կատարում՝ Օգոստոսը որոշեց, որ պետք է ճնշում գործ դնել պարթևների վրա և, զիմեով կտրուկ միջոցների՝ պետք է միաժամանակ կարգավորել նաև հայկական հարցը։

20 թվին մեր թվականությունից առաջ Օգոստոսը եկավ Ասորիք և իր որդեգիր Տիբերիոս Կլավդիոս ներդնին, որն այդ ժամանակ 21 տարեկան էր մեծ զորքով ուղարկեց Հայաստան և հրամայեց զահնկեց անել Արտաշես Բ-ին և թագավոր պսակել նրա եղբայր Տիգրանին, որը, ինչպես տեսանք, Աղեքսանդրիայից տարվել էր Հռոմ և պահվում էր այնտեղ իբրև պատանդ։ Հռոմեական զիպլո-

¹ Sk' u J. G. C. Anderson, The Cambridge Ancient History, vol. X, 1934, էջ 256—7. Mommsen, Römische Geschichte, Bd. V, էջ 370 և ուրիշները։

² Համեմատեք Histoire Générale Դյուգի, Histoire Romaine, T. III, Le Haut Empire par Léon Homo, Paris, 1933, էջ 75։

մատիայի հոսն այժմ կանգնած էր հոռմեական հզոր բանակը, բայց Օղոստոսն այժմ ևս ձգտում էր խույս տալ պատերազմից և աշխատում էր կարգավորել հոռմեական պահանջները խաղաղ ճանապարհով, առանց արյունահեղության:

Օգոստոսի գալն Ասորիք և Տիրեւրիոսի դորաբանակի առաջ-
շարժումը դեպի Արեւելք, որ նախազգուշացումն էր ու ռազմական
մեծ ցույց՝ Հրահատ Դ-ի վրա թողին խոր տպավորութիւն: Պարթե-
ների թագավորը, վախենալով որ կարող է հարձակման ենթարկվել
հոռմայեցիների ու միաժամանակ նաև գահի թեկնածու Տրդատի
կողմից՝ որոշեց կատարել Օգոստոսի պահանջը և 20 թվի մայիսի
12-ին հանձնեց հոռմայեցիներին պարթեւների վերցրած վերահիշյալ
արժեքները և զեւրիներին:

Պարթևների հետ համաձայնությունը հեշտացրեց Տիբերիոսին տրված հանձնարարության իրագործումը: Հռոմեական զորքի հարձակման սպառնալիքն առաջ բերեց Հայաստանում ներքին երկպառակություններ: Հռոմեական կուսակցությունը, որն այժմ այստեղ գերակշռություն ստացավ՝ պատգամավորություն ուղարկեց Օգոստոսի մոտ և խնդրեց Արտաշես Բ-ի տեղ թագավորեցնել Տիգրանին: Հռոմեական զորքը Հայաստան դեռ չհասած՝ Արտաշես Բ-ը դավաճանությամբ սպանվեց իր աղգակիցների կողմից¹, հալանորեն, հռոմայեցիների զրգումով, զուցե և ոսկով: Տիբերիոսն այնուհետև առանց դիմադրության հանդիպելու մտավ Հայաստան և հանդիսավոր կերպով թագ դրեց իր լեգեոնների ներկայությամբ Արտաշես Բ-ի փոքր եղբայր Տիգրան Գ-ի գլխին² (20 թվին մեր թվ. առաջ):

Այսպիսով Հոռմեական կայսրությունը հասավ իր նպատակին և անհաղթաբար զմի, և Հայաստանը, կորցնելով իր անկախությունը՝ ընկավ նրա ազդեցության շրջանակի մեջ և ճանաչեց նորից Հոռմի ղեկիչը՝ Սանուկյունը:

Հռոմի գերիշխանությունը:
Հայաստանի անկախության վերացումից հետո՝ նոր լուծում ստացավ Ատրպատականի խնդիրը, որը, ինչպես տեսանք, գտնվում էր Արտաշես Բ-ի իշխանության տակ: Այս երկիրը քաղաքականապես Հայաստանից անջատվեց, և Օգոստոսը, ինչպես նա վկայում է իր Կտակի մեջ՝ տվեց Ատրպատականին իբրև Թագավոր Փոքր

¹ Հստ Հովսեփոսի վկայությամբ (Ant. Jud., XV, 4, 3)¹ Արաաշես Բ-ին՝ ժտարեկ էին կապաղադովկիայի թագավոր Արքեդաուրը և Տիրեբինսը։

² *Sh'u* Res Gestae, 25—28. *Cass. Dio*, LIV, 94—5. *Tac.*, *Ann.*, I, 11. *Svetonius*, Tiberius, IX, 1. *Strabo*, XVII, 1, 54 (821) *h. n. pph2.*

Հայքի իշխան Արտավազդ Մեղացու որդուն, Արիորարզանին¹, որը, ինչպես և Տիգրան Գ-ը, ստացել էր հռոմեական կրթություն:

Օգոստոսն իր կտակի մեջ առանձնապես շնչառում է, որ Սյունիքը համարվում է Հայաստանի մաս։

Օգոստոսն իր կտակի մեջ առանձնապես շնչառում է, որ Սյունիքը համարվում է Հայաստանի մաս։

ժախքերը:

Սակայն, այնուամենայնիվ, Օգոստոսի հաջողությունն Արևել-
քում, որ ձեռք էր բերվել առանց պատերազմի, չպիազանց մեծ էր:
Հոռմեական հասարակության վրա այդ անցքերը թողել էին խոր
տպավորություն, և հոռմեական նշանավոր բանաստեղծները—Վեր-
դիլիոսը, Հորատիոսը և Օվիդիոսը—իրենց երկերում հիշում են
Օգոստոսի և Տիբերիոսի մեծ հաղթանակը:

Օգոստոսի և Տիբերիոսի մեծ հաղթանակը:
Օվիդիոսը, օրինակ գրում էր որ «Հայն աղերսում է այժմ խաղաղության»³: Վերգիլիոսն էնեասի վաճանի վրա հիշատակում է Արաքս գետը, որը խորհրդանշել է Հայաստանի, և ասում՝ որ «Արաքսը զայրույթով լի է դեպի կամուրջը», այսինքն՝ դեպի հռոմեական լուծը⁴: Իսկ Հորատիոսն իր Ոտանալոր նամակներեց մեկում գրում է որ «Հային ցած է գցել Կլավդիոս Ներոնի [Տիբերիոսի] ահռելի ուժը»⁵:

Տիբերիոսի 20 թվի հաղթանակի առթիվ կտրված են և պահպանվել են մինչև այժմ մեծ քանակությամբ դրամներ՝ ոսկի և արծաթ։ Այդ դրամների մի կողմում գրռշմված է, մեծ մասամբ, Օգոստոսի զուլթը՝ իսկ մյուս կողմում գրված է «Հայաստանն առնված» (Armenia capta) կամ «Հայաստանը վերստին առնված» (Armenia recepta) և քանդակված են այլևայլ պատկերներ, գլխավորապես, իբրև Հայաստանի խորհրդանիշներ. օրինակ՝ Հայոց թագավորի

¹ *Sh'u* Res Gestae, 28-32:

² *Երևանը*, V, 25–28:

³ *Տէ՛ւ* Trist. II, 27—nunc petit Armenius pacem:

3 Sk'u Trist. II, 27—nunc petit Armenius pacem.

⁵ *Sk'u* Epist., 1, 12, 28:

խույրը և կողքին կապարճ ու աղեղ կամ հայ զինվոր, որ աջ ձեռքում բռնած ունի նիզակ, իսկ ձախում՝ աղեղ. երբեմն Հայաստանը ներկայացված է կնոջ կերպարանքով, որ նստած է ծնկաշոր և ձեռքերը կարկառած, կամ ներկայացված է իբրև սփինքս, որ նստած է կծկված, և այլ նման նկարներ:

Պարթևների հետ համաձայնությունը և Հայաստանում Հռոմի գերիշխանության վերահաստատումը, ինչպես տեսնում ենք, մեծ խանգավառություն էին առաջ բերել Բաբելոնում: Բայց այդ, մեծ մասամբ, աղիտացիա էր և պրոպագանդա հասարակությունը սպեկուլյուր համար: Իրապես, ինչպես շատ ճիշտ նշում է Անդերսոնը¹, Օգոստոսի հրաժարումը Նարձակեղական պատերազմից և նոր նվաճումներից Արևելքում այն չէր, ինչ որ նրանից սպասում էին հռոմայեցիները:

Վաղածամ էին, իրապես, տոնախմբություններն ու ուրախությունները Հռոմում, հատկապես, Հայաստանի հպատակեցման առթիվ, որովհետև Արաքս գետը զայրնազին կերպով շարունակեց փշրել հռոմեական կամուրջները նաև 20 թվից հետո: Հայ ժողովուրդը, ինչպես կատաններ, կատաղի կերպով պայքարեց հռոմայեցիների դեմ և պաշտպանեց իր երկրի անկախությունը նույնպես և Արտաշես Բ-ի հաջորդների ժամանակ:

Արտաշես Բ-ի սպանությունից հետո հայրենասեր հայ իշխաններն ու ազնվականությունը, որոնք լի էին ատելությամբ դեպի Հռոմը և չէին կարող մոռանալ նրա տմարդի արարքները Մեծն Տիգրանի որդու ու թոռան հանդեպ՝ Հայաստանի անկախությունն աշխատեցին վերականգնել պարթևների օգնությամբ: Պատմագիտական երկերում սովորաբար մատնանշում են, որ հայերի համակրությունը միշտ եղել է պարթևների կողմը, որովհետև նրանք իրենց բարբերի, նիստուկացի, կրոնի և քաղաքական ու զինվորական կազմակերպության նմանությամբ մոտ են եղել պարթևներին ու նաև սրանց հետ կապված են եղել խնամիրություններով:

Ընդհանուր ընդունված այս կարծիքը, իհարկե, ճիշտ է, բայց դժվար չէ կռահել, որ հայրենասեր հայերի պարթևական կողմնորոշման պատճառը միայն այդ չէր: Հայ-պարթևական բարեկամության մասն պատճառը միայն այդ չէր: Հայ-պարթևական բարեկամության հիմնական պատճառն էր նաև այն, որ պարթևները, իբրև դաշնակիցներ, վտանգավոր չէին Արտաշեսյան Հայաստանի անկախության համար, իսկ Հռոմը, իբրև «բարեկամ ու դաշնակից», թշնամի էր նրա անկախության և աշխատում էր նրան զրկել հնարավորու-

թյունից վարելու ինքնուրույն քաղաքականություն և հետամուտ լինելու սեփական շահերի: Պարթևական կուսակցությունը Հայաստանում շատ լավ գիտեր, որ հռոմայեցիների «բարեկամությունը» և ապա պրոտեկտորատը եղել են ամենուրեք աննեքսիայի նախաբաններ: Հենց իրեն Օգոստոսի ժամանակաշրջանում Հռոմեական կայսրությանը միացվել էին, իբրև հատուկ նահանգներ, Հռոմի դաշնակից արևելյան մի քանի թագավորությունները կամ նրանց ղաղապարհորդները, — Ամյունտասի մահից հետո՝ Գալատիան, Արորոշ երկրամասերը, — Ամյունտասի մահից հետո՝ Հրեաստանը (Հրեաստանը, Սաբեդայոսի հրաժարեցումից հետո՝ Հրեաստանը) նմանապես և Պոնտոսի թագավորության մարիան և Իդումեան) նմանապես և Պոնտոսի թագավորության արևմտյան որոշ շրջանները և Պափլագոնիան²:

Հասկանալի է, որեմն, թե ինչու պարթևական կուսակցությունը Հայաստանում, որ երկրի իրական շահերի ու ձգտումների արտահայտիչն էր, պայքար էր մղում շարունակ Հռոմի ու նրա կողմնակիցների դեմ:

Տիգրան Գ-ի մասին, որն իր թագը հանդիսավոր կերպով ստացել էր Տիգրիսիս Կլավդիոս Ներոնից՝ մենք գրեթե անդեկություն է չունենք: Տակիտոսի կարևոր մի վկայությունից մեզ հայտնի է միայն, որ նա թագավորել է կարճ ժամանակ:

«Երբ Արտաշեսը, — ասում է Տակիտոսը, — սպանվեց իր ազգականների դավադրությամբ՝ Օգոստոսի կողմից Հայաստանին տրվեց իբրև թագավոր Տիգրանը, որին առաջնորդեց զեպի իր թագավորությունը Տիգրիսիս Ներոնը: Սակայն երկար չտևեց ո՛չ Տիգրանի և ո՛չ էլ նրա զավակների իշխանությունը, որոնք ըստ օտար սովորության իրար հետ ամուսնացած էին և միասին թագավորում էին»³:

Ֆրանսական դրամագետ Բաբելոնն այս Տիգրան Գ-ին է վերագրում մորուքավոր Տիգրանի դրամը, որը գտնվում է Փարիզի Ազգային թանգարանում⁴:

Տիգրան Գ-ի մահվան թվականը որոշ չէ: Պետք է ասել, որ Արտաշես Բ-ից հետո նրա հաջորդներին վերաբերող ժամանակա-

¹ Համեմատե Ed. Meyer, Blüte und Niedergang des Hellenismus in Asien, Berlin, 1925, էջ 63:

² Տե՛ս Histoire Générale d'Asie, Histoire Romaine, t. III, Le Haut-Empire par L. Homo, էջ 106—107:

³ Tac., Annales, II, 3:

⁴ Տե՛ս M. Ernest Babelon, Les rois de Syrie, d'Arménie et de Com-magène, Paris, 1890, էջ CCV:

¹ Տե՛ս The Cambridge Ancient History, vol. X, 1934, էջ 264:

գրության մեջ այնպիսի մեծ խառնակութիւն է տիրապետում, որ նրանց թագավորության թվականները կարելի է որոշել միայն մոտավոր կերպով: Արտաշեսյանների ու նրանց հաջորդների թագավորության ժամանակը մոտավոր, բայց հիմնավորված կերպով, որոշված է Cambridge Ancient History-ի տասերորդ հատորի համապատասխան գլուխներում և նրա վերջում դրված հատուկ աղյուսակում, որն ըստ իս լավագոյնն է եղած աղյուսակներից: Մեր այս աշխատության մեջ գերադասութիւն է արված այս նոր աղյուսակի ժամանակագրութեանը¹:

Տիրքան Գ-ից հետո, որի մահը տեղի ունեցավ 6 թվից առաջ նախքան մեր թվականը՝ հայկական հարցը, որ Օգոստոսը լուծված էր համարում, նորից ստացավ սուր կերպարանք։

էր համարում, նորից ստացաւ սուր կտրելու հրահանգը։

Տիգրան Գ-ին հաջորդեց նրա որդին, Տիգրան Գ-ը, և սրա հետ լիազօւորեց նաև քուլը՝ էրաստոս որը նրա կինն էր։ Եղբոր ու խորթ քրոջ ամուսնութիւնը, որ տարբեր մայրերից էին ծնած, թուլատրելի էր ո՛չ միայն ըստ զրադաշտական կրօնի, այլև ըստ հունական որոշ օրենսդրութիւնների։ Տիգրան Գ-ի որդին գահ էր բարձրացել Հայաստանում ընդունված ժողովրդական կարգով և, ինչպես երևում է Քսիփիլինոսի վկայութիւնից², որը կասարեւոյ Դիոնի Պատմութեան համառոտողն է, նախապես նա չէր ստացել Օդոստոսի համաձայնութիւնը։ Այդ, իհարկեւ, խախտումն էր Հռոմի գերիշխանութեան։ Պարթևական կուսակցութիւնը Հայաստանում, որը նորից իր ձեռքն էր առել իշխանութեան ղեկը, ըստ երևութիւն ուղեցել էր ազատագրել Հայաստանը Հռոմի նվաստացուցիչ խնամակալութիւնից։

մակալությունից:
Հայաստանի անկախության համար մաքառող հայերը, խղիղով և քրտնալեզվաբան թագավորության վաստակալի կապը Հոռմի հետ, իրենց հույսը պետք է դնեն ավելի իրենց սեփական ուժերի վրա, քան պարթևական: Հոռմեական դիպվածատիան կարողացել էր հենց աչք ժամանակ ուժեղացնել պարթևական արքունիքում Հոռմի ազդեցությունն ու նենգագործությունները մի գեղանի ստորով իտալուհու աջակցությամբ, որին Օգոստոսն ընծա էր ուղարկել Հրահատ Դ-ին:

Դ-ին:
Այս խաղաղությունը դրամամբ, որի անունն էր Թեա Ուրանիա՝
Մուսա, Հրահատ Դ-ը, վախենալով դահալալական նոր երկպա-

¹ *Sk'u* Cambridge Ancient History, vol. X, 42 1058: 55-10-3-Excerpta sedi

² *Sht'u Xiphil.*, Epitome, 55, 10 a, 3—Excerpta sedis incertae, *Σμμμ. Dindorf-Teubner*, *Σμμμ.* V, էջ 237. *Համեմատիկ Տանդալյան*, Histoire documentaire de l'Arménie, t. II, էջ 497:

Բաղուխյաններից՝ Հոռմ էր ուղարկել իր չորս որդիներին և իր մոտ պահել, որպես թագաժառանգ, միայն օրինաւոր թագուհի ճանաչված Բեա Ուրանիայի Հրահատ որդուն (10 կամ 9 թվին մեր թվ. առաջ): Հրահատ Դ-ի թագավորութւյան (37—2 մեր թվ. առաջ) վերջին տարիներում պարթևների հարաբերությունները Հոռմի հետ բարեկամական էին ու մտերիմ:

Բարեկամական էին ու մտերիմ։
Հայաստանը քաղաքական այս աննպաստ պայմաններում ևս
ընդգրկմովյուն էր ցույց տալիս Հոռմեական մեծ կայսրությանը։
Նա դեռևս ուժեղ պետություն էր, և նրա մեջ դեռ էին մարել Արտա-
շեսյան թագավորության մեծ անցյալի հիշողությունները։ Այս
տեսակետից առանձնապես ուշադրավ է, որ Հոռմեական պատմա-
գիր Սեքստուս (Ֆեստուս) Ռուփուսը, խոսելով հայերի ապստամ-
բության մասին Տիգրան Դ-ի թագավորության ժամանակ՝ մատնա-
նշում է, որ այս ժամանակ հայերն ավելի հզոր էին, քան պարթե-
ները։ Եթե Տիգրան Մեծից հետո պարթևները գերիշխող ու առաջ-
նորդող դեր էին կատարում Առաջավոր Ասիայում՝ դրա պատճառն
այն էր, որ Պարթևական թագավորությունը շնորհիվ իր հեռավորու-
թյան և աշխարհագրական նպաստավոր դրության ավելի էր
պաշտպանված ու ապահովված հոռմեական հարձակումներից,
քան Հայաստանը։

Քան չայաստանը:
 Հայերի հակահոմեական քաղաքականությունը Տիգրան Դ-ի
 թագավորության ժամանակ Հոմը, իհարկե, չէր կարող հանդուր-
 ժել: Օգոստոսն այս անգամ ևս հանձնարարեց իր որդեգիր Տիգրանի-
 ոսին (6 թվին մեր թ. ա.) զնալ Հայաստան և հայկական գործերը,
 եթե հարկավոր լինի՝ կարգավորել հոմեական ղեկի օգնությամբ:
 Սակայն Տիգրանիսը հրաժարվեց կատարել այդ հանձնարարությունը
 և ընտանեկան գծությունների պատճառով հեռացավ Հոմից
 Հոռոս:

Շուտով այնուհետև Հայաստանի գահը կարձալից՝ զրաւից հոմեական զորքի օգնությամբ Արտավազդ Գ-ը, որը, ինչպէս ինքն իր Գրքի Ընդմիջումի մէջ աստիճանաբար ցոյց տալիս է, իր անհատական արարչութեան արդիւնքն էր:

Արտավազը Գ-ի (մոտավորապես թագավորության մեջ տեղի բարձրանալուց հետո Պարթևական թագավորության մեջ տեղի ունեցած նոր հեղաշրջում։ Թեա Ուրանիայի որդին, թագաժառանգ Հրահատակը, սպանելով մոր սաղրանքով իր հայր Հրահատ Դ-ին՝ թագավորեց նրա տեղը 2 թվին մեր թվականությունից առաջ։ Հա-
Արտավազը Գ-ի դեմ։ Նրանք օգնություն ստացան պարթևական նոր

¹ *St'n Sextus Rufus*, Breviarium, XIX:

Թագավորից և դուրս վտարեցին Հայաստանից թե՛ Արտավազդ Գ-ին և թե՛ պարսույթյան մատնված հոգեհայտնի գործը: Նրանք վերահաստատեցին զահի վրա Տիգրան Գ-ին, որը, բոտ երեւոյթին, իր քրոջ՝ Էրատուլի հետ փախել էր պարթևների մոտ:

Ուշագրավ է, որ իր Կտակի մեջ Օգոստոսը չէ հիշատակում ո՛չ հոռմեական զորքի պարտութիւնը, ո՛չ էլ Արտավազդ Գ-ին, Սակայն այդ անցքերը, որ պատժաբեր չէին հոռմեական կայսրութեան պրեստիժի համար՝ հիշատակված են Տակիրտոսի Տարեգրութիւններում ու մասամբ նաև վելլելյուս Պատերկուլոսի Հոռմեական պատմութեան մեջ¹։

«0գոստոսի հրամանով, — վկայում է Տակիրտոսը, — թա-
գավոր դրվեց Արտավազդը, որը գահին կեց արվեց ո՛չ առանց
մեր կորուստի»²:

մեր կորուստի»²։
Հոռմի համար, ինչպես տեսնում ենք, այս անգամ ևս հայկական հարցի պատճառով ստեղծվեց ծանր ու ամոթաբեր դրու-
թյուն։ Օգոստոսը դարձյալ հարկադրվեց զորք ուղարկել, և 1 թվին
մեր թվականությունից առաջ Արեւելք եկավ Օգոստոսի թուր և որ-
դեգիրը, Կայոս Կեսարը, որն այդ ժամանակ քսան տարեկան էր։
Կայոսը մտավ Ասորիք հռոմեական մեծ զորաբանակով և նոր
նվաճումների ծրագրերով։ Սակայն այս անգամ ևս, ինչպես և
քսան տարի առաջ Տիբերիոսի զորաշարժի ժամանակ, Հոռմի
վճռական քաղաքականությունն ու պատերազմի պատրաստա-
կամությունն ահաբեկող ազդեցություն գործեցին ինչպես Պարթե-
ստանում, նույնպես և Հայաստանում։ Ստրուկ իտալուհու որդին,
Հրահատակ կամ Հրահատ Ե թագավորը, որն իրեն ապահով չէր
զգում պարթևական գահի վրա՝ խաղաղության դաշն կնքեց Կայոս
Կեսարի հետ և հրաժարվեց Հայաստանի գործերին միջամտելուց։
Այս համաձայնությունը հանդիսավոր կերպով կայացավ Հրահա-
տակի և Կայոս Կեսարի ներկայությամբ Եփրատ գետի մի կղզում,
որը համարվեց չեզոք երկրամաս, 1 թվին մեր թվականությունից
հետո։

Հետո:
Ըստ երևույթին, նույն այս թվին, կամ թերևս մի փոքր առաջ, Տիգրան Դ-ը, ինչպես վկայում է Քսիփիլիսոսը³, ուղարկել էր Օգոստոսին նվերներ և իր նամակի մեջ իրեն չէր անվանել թագավոր, համաձայնելով այս պատվատիտղոսն ընդունել նրանից: Օգոստոսն

ստացել էր նվերները և, հուսադրելով նրան՝ կարգադրել էր գնալ
Կալոս Կեսարի մոտ՝ Ասորիք։

Կայսս Կեսարի մոտ՝ Ասորիք։
 Բայց շուտով Տիգրան Դ-ը, ինչպես հայտնի է Կասսիուս Դիոնի
 վկայությամբ, սպանվում է «պատերազմի մեջ բարբարոսների
 վկայությունից», սպանվում է «պատերազմի մեջ բարբարոսների
 զեմ» (լստ երևույթին, Կովկասյան լեռնականների զեմ), իսկ նրա
 բուլբն ու կինը, էրատոն, հրաժարվում է իշխանությունից։ Տիգրան
 Դ-ն ու էրատոն, ինչպես տեսնում ենք, թագավորել էին այս երկ-
 րորդ անգամ մոտ երեք տարի՝ 2 թվից (մեր թվ. ա.) մինչև 1 թվը
 (մեր թվ. հ.)։

(մեր թվ. հ.):
Տիգրան Դ-ի անունով, որը Արտաշեսյան տոհմի վերջին թագավորն էր, պահպանվել է մի դրամ, որ գտնվում է Փարիզի Ազգային գրադարանում: Դրամի մի կողմում դրոշմված է Տիգրան Դ-ի պատկերը, որի շուրջը գրված է՝ «Թագավոր թագավորների Տիգրան» (ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ), իսկ դրա մյուս կողմում՝ «Երաժիշտ թագուհու պատկերը հեռեկալ արձանագրության» (ΕΡΩΤΑ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ):

Հետաքրքիր է ու առանձնապես ուշադրավ, որ Արտաշես-
յան տոհմի այս թագավորները, որոնք թագավորում էին Հռոմից
անկախ՝ դրամների վրա իրենց Տիգրան Մեծի նման անվանում են
«Թագավոր թագավորների», իսկ Հռոմի գերիշխանությունն
դուռնված թագավորներն իրենց անվանում են ո՛չ թե «Թագավոր
թագավորների», այլ «մեծ թագավոր» (Μεγαλὸς Βασιλεὺς):

Տիրի մահից հետո Արտաշեսյան թագավորական տոհմից մնացել էր միայն սրա քույրը՝ Էրատուն, և Կալոս Կեսարը չալաստանի դահի վրա նստեցրեց Ատրպատականի Արիոբարզանի թագավորին, որը Անտոնիոսի բարեկամ Ատրպատականի Արտավազդ թագավորի որդին էր (2 թվին մեր թվ. հ.): Տակիտոսը վկայում է, որ չալաստանում Արիոբարզանին ընդունել էին իբրև թագավոր նրա անձնական հատկությունների պատճառով:

«Այդ ժամանակ Հայաստանի գործերը կարգավորելու համար,—ասում է Տակիտոսը,—ընտրվում է Կայոս Կեսարը: Սա հայերի ցանկությամբ թագավոր դրեց Արիոբարզանին, ժագումով մեղացուն, նրա փարթամ կերպարանքի և ազնիվ բնավորության պատճառով»:

Ժապումով մեղաքում, որ
բնավորության պատճառով»¹
Անդերսոնի կարծիքով, Արիոբարզանը Հայաստանի թագավոր
էր նշանակվել ո՛չ միայն իր հատկությունների համար, այլ նաև
այն պատճառով, որ Ատրպատականի թագավորական ընտանիքը

¹ *Sl' u Tac., Annales, II, 4. Velleius Paterculus, II, 94, 4:*

² Annales, II, 4.

³ *Xiphil.*, Epitome, 55, 100, 3.

¹ *Cass. Dio*, LV, 10a, 5.

² Tac., Annales, II, 4.

Արտաշեսյանները հետ կապված էր խնամություններով և որովհետև մի փոքր ատաջ այս երկու թագավորությունները զտնվում էին Արտաշես Բ-ի իշխանության տակ՝

¹ *Sl'ia* Cambridge Ancient History, vol. X, 52 276.

սպանում են այս մեղացուն: Նրանք չէին ուզում, որ Հայաստանում
իշխեն Արիոբարդանի սերունդը:

¹ Անդեղությունի կարծիքով, Օգոստոսի կտակի մեջ արտաքին անցքերը հիշված են միայն մինչև 6 թիվը (մեր թվ. հ.). տե՛ս Cambridge Ancient History, vol. X, էջ 277:

տոսյան ժամանակի սլատմության: Ավելորդ չեմ համարում Կոսակի համապատասխան հատվածը մեջ բերել ամբողջությամբ:

«Մեծ Հայաստանը,—ասված է Կտակի մեջ,—թեև ես կարող էի նրա Արտաշես թագավորի սպանությունից հետո դարձնել նահանգ, սակայն ավելի լավ համարեցի, հետևելով մեր նախնիքների օրինակին՝ այդ թագավորությունը տալ Տիգրանին, որն Արտավազդի որդին էր և Տիգրան թագավորի թոռը, հանձնարարելով այդ Տիբերիոս ներոնին, որն այն ժամանակ իմ որդեգիրն էր։ Այնուհետև, երբ այդ ժողովուրդն ընդվզեց և ապստամբեց՝ նրան նվաճեցի իմ որդու՝ Կայսսի ձեռքով և թագավորական գահը տվի Արիստարզանին, մեղացիների Արտավազդ թագավորի որդուն, որպեսզի նա երկիրը կառավարե, իսկ սրա մահից հետո, նրա որդուն՝ Արտավազդին։ Երբ սա սպանվեց՝ ուղարկեցի այդ թագավորությունը Տիգրանին, որը Հայոց արքունի տոհմիցն էր»²։

Թեև Օգոստոսն իր հաշվետու Կտակի մեջ մատնացույց է անում Հոռմի հաղթանակներն ու հաջողությունները Հայաստանում՝ սակայն, իրապես, նա չէր կարող զոհ լինել իր քաղաքականությունն արդյունքներից հայկական հարցում: Արտաշես Բ-ի սպանությունից հետո մինչև Տիգրան Ե-ը, մոտ քսանհինգ տարվա կարճ ժամանակամիջոցում, Հայաստանում թագավորել էին, ինչպես վերև տեսանք, հինգ հոռմեական թեկնածուներ՝ Տիգրան Գ-ը, Արտավազդ Գ-ը, Արիոբարդանը, Արտավազդ Դ-ը և Տիգրան Ե-ը, որոնցից երկուսը, Արտավազդ Գ-ը և Տիգրան Ե-ը, մերժվել էին և վտարվել երկրից, մեկը՝ Արտավազդ Դ-ը սպանվել էր, իսկ Արիոբարդանը մեռել էր կասկածելի պատահական մահով: Հայաստանում ժանր վերք էր ստացել և այդ վերքից կարճ ժամանակից հետո մեռել էր նաև Օգոստոսի թուր և ժառանգը՝ Կայոս Կեսարը:

Ինչպես տեսնում ենք, հոռմայեցիների 20 թվի հույսերն ավելի քան խաբուսիկ գուրս եկան՝ Արտաշեսյան Մեծ Հայաստանը ո՛չ ընկճվել էր, ո՛չ էլ խոնարհվել, այլ հերոսաբար ու զրեթել անընդհատ պայքար էր մղել իր ազատության անկախության համար:

Արտաշեսյանների իշխանությունը տեկնց Հայաստանում մոտ 200 տարի: Սրանց թագավորությունն ընթացքում միացյալ Մեծ Հայաստանը, ինչպես տեսանք, մեծապես ընդարձակվել և պետականորեն աճել ու զարգացել էր և նրա մեջ գերիշխում էր ամենուրեք հայերեն լեզուն: Արտաշես Ա-ի, Տիգրան Մեծի և սրանց հաջորդների ժամանակաշրջանի նշանավոր ու ցնցող պատմական դեպքերը հայ ժողովրդի վրա, բնականաբար, թողել էին խոր ու անջնջելի տպավորություն: Պատմական այդ մեծ անցքերն արդեն հնագույն այս ժամանակներում նյութ էին դառել ժողովրդական վեպի ու գրույցի և երգվում էին երգիչներից: Գիտակցության եկած հայ ժողովուրդը, որը ոգևորված էր իր մեծ անցյալով՝ արդեն այնքան էր կենսունակ դառել, որ նրան այլևս դժվար էր հլու ու անխոս գործելու քառնել: Հողմեղակա՛ն քաղաքականության նպատակներին:

Եվ միանգամայն բնական է, որ նրա ընդդիմությունը Հոռմի քաղաքականության շարունակվելու էր նաև Արտաշեսյան թագավորության անկումից հետո:

Մեծ Հայաստանի քաղավորները մինչև Արտաշեսյան տոհմի
անկումը

1. Արտաշես Ա, 189—շուրջ 160 ն. Քր.
2. Արտավազդ Ա, Արտաշես Ա-ի որդին
3. Տիրան կամ Տիգրան Ա, Արտաշես Ա-ի որդին
4. Տիգրան Բ. Մեծ, Տիգրան Ա-ի որդին, 95/4—56/5
5. Արտավազդ Բ, Տիգրան Ա-ի որդին, 55—34.
6. Աղեքսանդր, Անտոնիոսի և Կլեոպատրայի որդին, 34—31
7. Արտաշես Բ, Արտավազդ Բ-ի որդին, 30—20
8. Տիգրան Գ, » » » 20—շուրջ 8
9. Տիգրան Դ և էրատո, Տիգրան Գ-ի զավակները, շուրջ 8—5
10. Արտավազդ Գ, Արտավազդ Բ-ի որդին, շուրջ 5—2
11. Տիգրան Դ և էրատո, երկրորդ անգամ 2 ն. Քր.—1 հ. Քր.
12. Արիորարզան, Ատրպատականի Արտավազդ թագավորի որդին, 2—4
13. Արտավազդ Դ, Արիորարզանի որդին, շուրջ 4—3
14. Տիգրան Ե, Հրեաստանի Հերովդես Մեծի թուր, շուրջ 6
15. էրատո, Տիգրան Գ-ի դուստրը, կարճաժամ թագավ.
16. Անտերնշուքյուն, կարճատև ժամանակ:

¹ Այդ «Գործք հանգուցյալ Օգոստոսի» (Res Gestae Divi Augusti) անունը կրող կտակը, որն ի պատիվ Օգոստոս կայսեր փորագրված է եղել լատիներեն և հունարեն լեզուներով Անկյուրայում (այժմ Անգորա) կառուցված տաճարի պատերի վրա և զանված է տաճարի ավերակներում, անվանում է նաև «Հիշատակարան Անկյուրական» (Monumentum Ancyranum):

² Res Gestae Divi Augusti, 25—32. տե՛ս Դարբնյան, Տիեզեր. պատմ., Բ, 97, ծան. 9:

Ազգացուցակ Արտաշեսյան զինատիրայի բազմավորների

1. Արտաշես Ա 189—շուրջ 160 ն. ֆր.
2. Արտավազդ Ա 3. Տիգրան Ա (Տիրան) Չարեն
4. Տիգրան Բ, 95-94—56/55 ն. ֆ. Գուրաս
5. Արտավազդ Բ, 55—34 ն. ֆր.

6. Արտաշես Բ, 30—20 ն. ֆր. 7. Տիգրան Գ, 20—շուրջ 8 ն. ֆր. 9. Արտավազդ Գ, շուրջ 3—2 ն. ֆր.
8. 10. Տիգրան Դ և Էրատո, շուրջ 8—5 ն. ֆր. 2 ն. Կր. — 1 ն. ֆր.

Գ Լ Ո Ւ Խ Ք Ս Ա Ն Ե Ր Ո Ր Գ

ՕՏԱՐԱԶԳԻ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ԱՆԿԱՅՈՒՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. Խռովություններ պարբերական բազմություն մեջ.—պարբերական Վոնե բազմության գանձակցությունը.—Արտավան Գ-ը՝ պարբերական նոր հարստության հիմնադիր։—2. Վոնեի կարևոր բազմությունը Հայաստանում.—Սիրերիսի գգուշավոր ֆաղափականությունը Արևելքում.—Վոնեի ձերականությունը Սիրերիսի հրամանով.—3. Գերմանիկոսի գործունեությունը Արևելքում.—Կիլիկիայի կիսանկախ մասի և Կապպադոկիայի ու Կոմագենի միացումը կայսրության.—Կիսանկախ կարևոր նշանակությունը։—4. Չենոն-Արտաշեսի Հայոց բազմության միացման կարևոր նշանակությունը և հրա Արշակ որդու զանակալության վերաբերյալ։—5. Արտավան Գ-ի գործադրումը և հրա Արշակ որդու զանակալության վերաբերյալ։—6. Սիրերիսի ձեռք առած վեհական միջոցներն Արևելքում.—Արշակի սպանությունը և Փարսամանի ու Միհրդատի արշավանքը վերաբերյալ։—7. Փարսամանի Հայաստան.—Արտավան Գ-ի որդի Օրոդեսի պարտությունը։—8. Փարսամանի և Տրեպոնի Միհրդատը՝ Հայաստանի բազմությունը.—Արտավան Գ-ի փախուստը և Տրեպոնի Միհրդատը ընտրվելը.—Արտավանի վերադարձը և հաշտությունը հռոմեացիների հետ։—9. Կալիգուլայի արևելյան նոր ֆաղափականությունը.—Միհրդատի ձերականությունը.—Հայաստանի ֆաղափական նոր կացությունը։—Միհրդատի վերադարձը Հայաստան և վերահաստատումը զանի վրա։—10. Հայերի դիմադրությունը «Գեմնոմոս»-ի՝ Դիմաֆսյան նահապետի առաջնորդությամբ։—11. Միհրդատի եղբրական մահը և Հռոմի վերջին կարևոր բազմությունը։—12. Պարբերական գործադրումը և միջամտությունը հայկական գործերին։

Առաջին տասնամյակում մեր թվականությունից հետո քաղաքական խառնակ ու խռովահույզ վիճակումն էր գտնվում ո՛չ միայն Հայաստանը, այլև պարթևական թագավորությունը։ Հրահատ Գ-ի և իտալուհի Թեա Ուրանիայի որդին, Հրահատ Ե թագավորը (2 մեր թվ. հետո), պարթևական գահի վրա երկար չմնաց։ Նա ատելի էր ազնվականությանը, որովհետև զտարյուն պարթև չէր։ Եվ 4 թվի վերջերում (մեր թվ.

պատերազմ սկսել հռոմայեցիների դեմ, եթե նրանք ուզենային պաշտպանել և թողնել Հայաստանի գահի վրա իր ավսոյանին: Եվ Տիբերիոսը, որը խուլջա էր տալիս վտանգավոր պատերազմից՝ հրաժարվեց ճանաչել Վոնոնին իբրև Հայաստանի թագավոր և կարգադրեց Ասորիքի կուսակալ Կրետիկոս Սիլանոսին (մոտավորապես 16 թ. մեր թվ. հետո) հրավիրել Վոնոնին Ասորիք և ձերբակալել նրան Անտիոքում, պահելով նրա թագավորական անունը և արքայական համապատասխան շուքը:

Վոնոնի կարճատև թագավորությունը Հայաստանում (մոտավորապես 11 թվից հետո մինչև 16 թ. մեր թվ. հետո) և նրա ձերբակալումն Ասորիքում նկարագրված են Հովսեփոս Փլավիոսի և Տակիտոսի ներքև մեջբերված վկայություններում, որոնք իրար հետ համերաշխ են և իրար լրացնում են:

1. Հովսեփոս Փլավիոս, Հնախոս., XVIII, 2, 4՝

«Նա [Արտավանը] թագավորեց պարթևների մոտ, իսկ Վոնոնը փախավ Հայաստան: Սա ուղեց անհապաղ տիրել երկրին և ուղարկեց հռոմայեցիների մոտ դեսպաններ: Սակայն Տիրերիոսը նրա խնդիրը մերժեց իր փոքրոգություն և Պարթևի սպառնալիքների պատճառով (որովհետև Արտավանը դեսպանների միջոցով սպառնացել էր, որ պատերազմ կսկսե): Իսկ Վոնոնը ոչ մի ուրիշ հնար չունեի թագավորությունը պահպանելու, քանի որ Հայաստանի մեծամեծները, որոնք նպատ լեռան շուրջն էին բնակվում, հարել էին Արտավանին: Ուստի և ինքն անձնատուր եղավ Ասորիքի կուսակալ Սիլանոսին:

2. Տակիտոս, Տարեգրութ., II, 4՝

«Կնոջ իշխանությունը, որի անունն էր էրատո, փորձելուց և սրան շուտով հեռացնելուց հետո՝ նրանք [հայերը], վարանած ու լքված՝ գտնվելով ավելի շուտ անտերունչ, քան ազատ վիճակում՝ ընդունում են թագավոր Վոնոնին: Սակայն քանի որ Արտավանը սպառնում էր և հայերի պաշտպանությունը շատ քիչ էր, և եթե մեր ուժով պաշտպանեինք, պետք է պատերազմեինք պարթևների դեմ՝ ուստի և Ասորիքի Կրե-տիկոս Սիլանոս կառավարիչը նրան կանչում է, շրջապատում է պահազորով, բայց պահում է նրա արքայական շուքը և թագավորական անունը»:

Վոնոնի ձերբակալությունից հետո Հայաստանը դարձյալ մնաց առանց թագավորի, անտերունչ վիճակում, իսկ պարթևական գահի վրա վերջնականապես հաստատվեց ժիր ու խոհուն Արտավան Գ-ը՝ Հայ-պարթևական խնդրի այս լուծումը, անշուշտ, ամոթաբեր մի

սլարտութիւնն էր շոտի արեւելյան քաղաքականության, և կալսութիւննր սկսեալ է աշխատել վերականգնել իր հեղինակութիւնն Արեւելքում:

Արեւելքում:
Արդեն հետեւյալ տարին (17 թվին մեր թվ. հետո) Տիբեթիոսն ու ուղարկեց մեծ լիազօրութիւններով Արեւելք իր եղբորորդուն ու որդեգրին, Գերմանիկոսին, կարգավորելու այնտեղի խճճված դրութիւնը: Կայսեր այս ազգականը, որ 14—16 թվերին մեր թվա-կանութիւնից հետո մի քանի հաղթական արշավանքներ էր կա-տարել գերմանացիների դեմ և հայտնի էր իր քաջությամբ և շրջա-տարել գերմանացիների դեմ և հայտնի էր իր քաջությամբ և շրջա-հայեցությամբ՝ համարվեց ամենահարմար մարդը պատասխանա-տու այս աշխատանքի համար:

Գալուով Արևելք՝ Գերմանիկոսն իր գործունեությունն այստեղ սկսեց ըստ առաջույց նախապատրաստված ծրագրի ու, նախ և
առաջ, Տիբերիոսի կարգադրությամբ, Հռոմեական կայսրությանը
միացրեց Կապադոկիայի, Կոմմագենի և Հյուսիսային Ասորիքին
սահմանակից Կիլիկիայի թագավորությունները և այդ հովանա-
սահմանակից պետությունները դարձրեց Հռոմեական նահանգներ։ Զա-
վորյալ պետությունները դարձրեց հռոմեական նահանգներ։ Զա-
վորյալ Արքեղայոսը, որը 36 թվից սկսած (մեր թվակ. առաջ)
թագավորում էր Կապադոկիայում և Արտավազդ Մեղապոս մա-
թագավորում էր Կապադոկիայում և Արտավազդ Մեղապոս մա-
թագավորում էր Կապադոկիայում և Արտավազդ Մեղապոս մա-
թագավորում էր Կապադոկիայում և Արտավազդ Մեղապոս մա-
թագավորում էր Կապադոկիայում և Արտավազդ Մեղապոս մա-

Սահմանափակումները՝ Հոռոմը դառավ Հայաստանի վերացնելով այս թագավորությունները՝ Հոռոմը դառավ Հայաստանի անմիջական հարևանը, և նրա զորքերը բանակում էին աշխուհեռեցի Եփրատ գետի վերին հոսանքի մոտ՝ դեմ առ դեմ Մեծ Հայաստանի։ Ռազմական այս նոր սահմանը, ինչպես շատ ճիշտ հայտնում է Անդերսոնը, կազմակերպվում էր այն նպատակով, որ ինչպես Հայաստանում գերակշռություն ունենա Հոռոմեական կայսրության քաղաքական ազդեցությունը և որպեսզի այս երկրում պահպանվի Հոռոմի գերիշխանությունը։ Դժվար չէ նաև կոհանել, որ

¹ Գլխավորելի կարծիքով, Արքեղայոսի վրա մեղադրանք էին բարդել, որ նա աշխատել է օգնել իր ազգական Տիգրան Դ-ին վերագրավելու Հայաստանի գահը: Ինչպես վերև տեսանք, Արքեղայոսի երկրորդ կինը Արտաշեսյան հայ թագավորի ղուտոր էր. տե՛ս Gwatkin W. E., Cappadocia as a Roman procuratorial province, Univ. of Missouri Studies, V, Columbia, Miss. 1930: Համեմատե՛ք Anderson, Cambridge Ancient History, vol. X, էջ 744: Եվ Gwatkin W. E., op. cit., X, էջ 745:

² *Anderson, Camb. An. His.*, X, 52 140.

Հռոմը, որը թե Օգոստոսի և թե Տիրերիոսի ժամանակ կանխա-
մտածված ծրագրով ընդարձակում էր քաջ առ քաջ պետական իր
սահմաններն Արևելքում՝ հենարան ու գործողությունների հիմք
էր պատրաստում իր ապագա առաջարժման ու նոր նվաճումների
համար:

Ամենացավոտ խնդիրը, որ պետք է Արևելքում լուծեր Գեր-
մանիկոսը, անշուշտ, Հայաստանի խնդիրն էր: 18 թվին մեր
թվականությունից հետո նա եկավ Ասորիք և կարգադրեց այստեղի
կուսակալին ուղարկել Հայաստան լեգեոնական զորամասեր և,
չնայած որ այդ կարգադրությունը դեռ չէր կատարվել՝ նա հենց
ինքը շտապեց գնալ Արտաշատ և այստեղ, իրենց հայերի աջակցու-
թյամբ, Հայաստանի թագավոր պսակեց Պոնտոսի Պոլեմոն թա-
գավորի և նրա երկրորդ կնոջ, հռոմեական կայսերական տան
ազգակից Պիթագորիսի, Զենոն որդուն, որը փոքր հասակից մե-
ծացել էր հայկական մի ավաչրում և բնակեցվել էր հայերի նիստու-
կացին ու սովորություններին:

Հայերը գոհությամբ ու ուրախությամբ ողջունեցին Զենոնի
թագավորությունը: Ըստ Է. Լուլլիին, նրանք հույս ունեին, որ
իրենց առաջարկած այս թեկնածուի ընտրությամբ հիմք կդրվի
հայկական նոր թագավորական տոհմի: Թագադրության հանդեսի
ժամանակ նրանք ավին Զենոնին իրենց սիրած Արտաշես անունը,
իհարկե, ո՛չ թե ըստ Արտաշատ քաղաքի անվան, ինչպես կարծում
է Տակիտոսը, այլ ըստ անվան Արտաշեսյան թագավորության հիմ-
նադրի՝ Արտաշես Ա-ի:

Գերմանիկոսի ձեռքով Զենոն-Արտաշեսի թագավոր պսակվելը,
որ մանրամասն նկարագրված է Տակիտոսի մոտ՝ ավելորդ չեմ
համարում թարգմանաբար մեջ բերել մանրամասն կերպով:

«Այս ժողովուրդը [հայերը] վաղուց հետե,—ասում է
Տակիտոսը,—երկդիմի էր և ըստ մարդկանց բնավորության և
ըստ երկրի տեղադրության, որովհետև, լայն կերպով հարելով
մեր նահանգներին՝ տարածվում էր ներս դեպի մեզացիների
երկիրը: Գտնվելով մեծամեծ պետությունների միջև՝ նրանք
[հայերը] շատ հաճախ անմիաբան են իրար հետ և լին ատե-
լությամբ դեպի հռոմայեցիները, իսկ դեպի պարթևները լի
են նախանձով: Հենց այս ժամանակ, Վոնոնի հռոմեացումից
հետո, նրանք թագավոր չունեին: Բայց ժողովրդի տրամա-
դրությունը Պոնտոսի թագավոր Պոլեմոնի որդու՝ Զենոնի
կողմն էր, որովհետև սա ամենավաղ մանկությունից յու-
րացրել էր հայերի սովորություններն ու նիստուկացը, ըն-

տեկացել էր նրանց որսերին, կերուխումին և այլ բարքերին,
որ բարբարոսների մոտ ընդունված են, և գրավել էր իր կողմն
առաջնորդներին, ինչպես և հասարակ ժողովուրդը: Արդ՝
Գերմանիկոսը ազնվականության հավանությամբ և շրջա-
պատող ժողովրդի բազմության ներկայությամբ նրա զլխին
դրեց Արտաշատ քաղաքում թագավորական պատվանշանը:
Սրանք, հարգանք հատուցանելով թագավորին՝ նրան ողջու-
նում էին անվանելով Արտաշես, և այդ անունը նրան տվել
էին ըստ քաղաքի անվան»¹:

Արտավան Գ-ը, ակնածելով Գերմանիկոսից, որ պատրաստ
էր պատերազմ սկսել նրա դեմ՝ չհակառակեց ո՛չ Կապպադոկիայի
ու Կոմմագենի կցմանը կայսրության, ո՛չ էլ Զենոն-Արտաշեսի
թագակալության: Արտավանը դեռևս իրեն ամուր ու ապահով չէր
զգում պարթևական զահի վրա, ուստի և նա դեսպանություն ուղար-
կեց Գերմանիկոսի մոտ և հայտնեց, որ ինքը Հռոմի հետ պատ-
րաստ է բարեկամություն հաստատել, բայց խնդրում է, որ Վոնոնը,
որը պարթևական ավագանու հետ ապստամբություն է նյութում
իր դեմ՝ հեռացվի Ասորիքից և պահվի հեռավոր մի տեղում: Ար-
տավան Գ-ի այս խնդրքը Գերմանիկոսը հոժարությամբ կատա-
տավան Գ-ի այս խնդրքը Գերմանիկոսը հոժարությամբ կատա-
րեց և Վոնոնին տեղափոխեց իսկույն Կիլիկիայի Պոմպելոպոլիս
քաղաքը: Ինչպես մանրամասն պատմում է Տակիտոսը, նա այստեղ
կարճ ժամանակից հետո սպանվեց, որովհետև փորձ էր արել փախ-
չելու և ապավինելու սկյութացիների օգնության (19 թ. մեր թվ.
հ.)²:

Հայկական գործերի խաղաղ լուծումը և համաձայնությունն
Արտավան Գ-ի հետ առաջ բերին Հռոմում մեծ բավականություն
և այնտեղ նախապատրաստում էին Գերմանիկոսի համար հան-
դիսավոր ընդունելություն: Սակայն կայսրության այս գահաժա-
ռանդին ևս, ինչպես և 15 տարի առաջ Կալիստ Կեսարին, վիճակված
չէր վերդառնալ իտալիա: Նա հիվանդացավ և վախճանվեց Անտիոք
քաղաքում 19 թվին մեր թվականությունից հետո, հոկտեմբերի
10-ին:

Զենոնը, կամ Արտաշես Գ-ը, թագավորեց Հայաստանում
մինչև իր մահը՝ մոտ 17 տարի (18—34 մեր թվ. հետո): Նրա
համեմատաբար երկարատև թագավորության ժամանակ խաղա-
ղությունն Արևելքում մնաց անխախտ: Բայց նրա մահից հետո

¹ Suetonius, Tacitus, Annales, II, 56. համեմատե հակ Str., XII, 3, 29 (556)
² Suetonius, Caligula, I, 1—2.

² Tac., Annales, II, 68. համեմատե հակ Suetonius, Tiberius, 49, 2.

պատերազմն Արտավան Գ-ի որդի Օրոդեսի ղեմ, որ նկարագրված են մի փոքր տարբեր կերպով Տակիտոսի և Հովսեպոս Փլավիոսի մոտ¹, մեջ եմ բերում բառացի թարգմանությունամբ լատիներենից և հունարենից:

1. Տակիտոս, Տարեգրութ., VI, 33՝

«Արդ՝ թաղավորներից առաջինը Միհրդատն էր, որ ստիպեց Փարասմանին աջակցել իր փորձին զավույլ ու ուժով: Մյուսը գտան անօրեն մարդիկ, որոնք Արշակի ծառաներին հրապուրեցին շատ ոսկով ոճիր գործել: Միևնույն ժամանակ իրեններն արշավեցին մեծ զորքով Հայաստան և տիրեցին Արտաշատ քաղաքին: Երբ Արտավանն այդ իմացավ՝ հանձնարարեց իր Սրողես որդուն վրեժ լուծել: Նա տալիս է նրան պարթևական զորք և ուղարկում է մարդիկ, որպեսզի վարձով ձարեն օգնական զորք: Իսկ, մյուս կողմից, Փարասմանը, դաշն է կապում աղվանների հետ և կանչում է սարմատներին, որոնց իշխանները վարձ էին ստանում երկուստեք և, համաձայն իրենց ցեղերին՝ հատուկ սովորություն, հանձն էին առնում պարտականություններ երկու կողմերի հանդեպ: Սակայն իբերները, որ այդ տեղերի տերն էին՝ Կասպյան ճանապարհով ողողեցին իսկույն Հայոց երկիրը սարմատներով: Իսկ ուլքեր, որ գալիս էին պարթևների օգնելու՝ հեշտությամբ արգելվեցին, որովհետև թշնամին կարողացել էր փակել մյուս անցքերը»:

2. Հովսեփոս ֓լալիոս, Հնախոս., XVIII, 4, 4՝

2. Հովսեփոս Փլավիոս, Հեթանոս, ԱՄՆԱՅԻՆ, ԵՐԵՎԱՆԻ
«Տիբերիոսը նամակ է ուղարկում Վիտելլիոսին և հրամայում է նրան բարեկամություն հաստատել պարթևների թագավոր Արտավանի հետ: Նրան վախեցնում էր այն, թե չլինի՝ թե Արտավանը, որն իրեն թշնամի էր և գրավել էր Հայաստանը՝ ավելի մեծ շարիքներ գործե: Եվ Տիբերիոսը հրամայում է հավատ ընծայել Արտավանի բարեկամությանը միայն այն դեպքում, եթե կտրվեն պատանդներ և, զլխավորապես, Արտավանի որդին: Այս գրավոր կարգադրությունը Վիտելլիոսին անելուց դուրս՝ Տիբերիոսը տալիս է իրեն նըվեր իբերների և աղվանների թագավորներին մեծ գումարներ և համոզում է նրանց, որ անհույս պատերազմ սկսեն և Արտավանի դեմ: Իսկ սրանք դժվարանում էին, ուստի և Ար-

առավանի դեմ ներս թողին սկզբացիներին¹ և ճանապարհ
տվին նրանց իրենց երկրների միջով, բաց անելով Կասպյան
դռները: Հայաստանն այնուհետև խակույն ետ առնելեց և,
որովհետև թշնամիները ներս էին խուժել պարթևների երկիրը՝
սպանվեցին այնտեղ եզոզ մարդկանցից լավերն, ու նրանց
ամբողջ երկիրն ավերվեց: Այս կռիվներում սպանվեց թա-
ղավորի որդին ու նրա հետ անթիվ քանակությամբ զին-
վորներ»:

[illegible]

կիրը:

Լուր առնելով իր որդու պարտության մասին՝ Հայաստան եկավ մեծ ուժերով ինքն Արտավանը։ Սակայն հենց այդ միջոցին այս-տեղ լուր տարածվեց, որ հռոմեական զորքերը մոտեցել են Ֆի-տեղ լուր տարածվեց, որ հռոմեական զորքերը մոտեցել են Ֆի-տեղ լուր տարածվեց, որ հռոմեական զորքերը մոտեցել են Ֆի-

բառ գետին վիտելլիոսի առհամարներին։ Արտավանը ստիպված պարթևական Միշագեթի սահմաններին։ Արտավանը ստիպված պարթևական Միշագեթի սահմաններին։ Արտավանը ստիպված

եղավ ետ նահանջել, բայց արդեն ուշ էր։ Վիտելլիոսը նախօրոք

վազմակերպել ու նրա դեմ ապստամբեցրել էր պարթևական

ազնվականության դժգոհ մասը, որը նրա փոխարեն թաղավոր,

էր ընտրել Հրահատ Դ-ի թողին, Տրդատ Գ-ին (36 մեր թվ. հ.)։

Վերև հիշված հռոմեական մյուս թեկնածուն, Հրահատը, մի փոքր

վախճանվել։

Արտավան Գ-ը ստիպված եղավ հեռանալ քաղաքական ապարեզից և փախավ վրկանաց աշխարհը, հույս ունենալով օգնություն ստանալու իր հին բարեկամներից: Բայց արդեն հետևյալ տարին նրան ետ կանչեցին նոր թագավորին թշնամացած իշխանները, և Արտավան Գ-ը, փախցնելով իր հակառակորդ Տրդատ Գ-ին Ասորիք՝ վերագրավեց իր գահն առանց պատերազմի (37 մեր թվ. հ.):

Քվ. հ.):
Վիտելլիոսը նորից առաջնորդեց հոռմեական լեգեոնները
դեպի Եփրատ գետը, սակայն պատերազմական գործողություններ
տեղի չունեցան: Տիբերիոսի կարգադրությամբ նա սկսեց խաղա-
ղության բանակցություններ Արտավան Գ-ի հետ և նրանք, հան-

¹ Համեմատել հռոմ. *Cass. Dio*, *Hist. Rom.*, LVIII, 26:

¹ Գուտշիլդը մատնանշում է, որ Փարսամանի դաշնակիցներն էին ըստ համաձայնագրերի ալանները, իսկ «սկյութացիներին» [Σκυθταις] բարդ Հովսեփոսի բնագրում ընդգծիջարկումը չունի է. տե՛ս Geschichte Irans. էջ 121, ծան. 1:

309

Թագավորն էր և միաժամանակ Միհրդատի եղբայրն էր՝ լուր էր ուղարկել, որ պարթևների մոտ երկպառակություն է, և բարձրագույն իշխանությունը գտնվում է տատանվող վիճակում. ուստի և նրանց մոտ ավելի փոքր զորքերը մնում են առանց հոգատարության»։

2. Նույնը, Տարեգրութ., XI, 9՝

«Այժմ, երբ Արեւելքի ուժերը բաժանվել էին և անորոշ էր, թե ո՞ր կողմը կթևանան նրանք՝ Միհրդատին առիթ արվեց գրավելու Հայաստանը. հռոմեական զինվորի ուժով պետք է ոչնչացվեին սեպ ամրությունները, իսկ միաժամանակ իրեր-ների զորքը պետք է ասպատակեր դաշտային տեղերը։ Սակայն հայերը, երբ հաղթվեց Դեմոնաքս կուսակալը (prae-fectus), որը հանդգնել էր ճակատամարտ տալ՝ ալլես չղիմադրեցին։ Մի փոքր հաջադուր անոց բերեց Փոքր Հայքի թագավոր Կոտիսը, որի մոտ փախել էին մեծամեծներից սմանք-նրան դեպեց հետո Կեսարի նամակը և ամեն ինչ՝ ընթացավ հօգուտ Միհրդատի, որն ավելի դաժան էր, քան պատեհ է նոր թագավորության։ Իսկ պարթևների հրամանատարները, որոնք իրար դեմ ճակատամարտի էին պատրաստվում՝ երբ բացվեց ժողովրդականների դավադրությունը, որի մասին հայտնել էր իր եղբորը Գոտարզը՝ հանկարծ դաշն կնքեցին»։

Եվրոպական զինականները հենց մեջքերոված այս վկայու-թյուններից եղբակացրել են, որ Կալիգուլայի ժամանակ Հայաս-տանը եղել է պարթևական նահանգ և որ նրա կառավարումը հանձնարարված է եղել Դեմոնաքս պարթև մարզպանին։ Այս հետե-վությունը, ինչպես վերև ասացինք, միանգամայն անհիմն է։ Ինձ հավանական է թվում, որ Demonax praefectus-ը, որի անունը Տակիտոսի մոտ մի փոքր աղճատված է, կարող է լինել Դիմաքսյան հին տոհմի իշխաններից մեկը, որ նույն այս ժամանակաշրջանում հիշատակված է Խորենացու Պատմության մեջ։

Խորենացու երկրորդ գրքի հիմնական աղբյուրներից մեկը, ինչպես հայտնի է, եղել է «Հայոց երգն վիպասանաց», որի մեջ հիշողություններ են պահպանված պատմական դեպքերի մասին՝ սկսած Արտաշես Ա-ից մինչև Տրդատ Ա-ը։ Հենց այդ գրքի ԽՁ գրի-խում հիշատակված է Դիմաքսյան Գիսակը, Արտաշեսի ծածուր որ-դին, որը հերոսաբար կռվել ու մեռել էր հաղթական մեծ ճակատա-մարտում Երվանդի և նրան օգնող Փարսաման թագավորի դեմ։

Խորենացու այս վկայությունը, որ առնված է, անտարակույս, վիպասանքից՝ ըստ իմ մի ապացույց է այն քաղաքական մեծ դերի, որ Դիմաքսյանները Հայաստանում կատարել են պատմական մեծ

անցքերի ժամանակ, հատկապես, Փարսամանի ու Միհրդատի դեմ մղվող պատերազմում։ Այս կարևոր զուգադիպումն ինձ վստա-հություն է տալիս կարծելու, որ Տակիտոսի մոտ հիշատակված Դեմոնաքսը, որը 42 թվին «հանդգնել էր ճակատամարտ տալ» և զինադրել էր Փարսամանին ու Միհրդատին՝ կարող է լինել հենց «Դիմաքսեան նահապետ»-ը (= Demonax praefectus), որի անունը Տակիտոսի մոտ աղճատվել և դառել է Դեմոնաքս։

43 թվին մեր թվականությունից հետո Միհրդատը վերահաս-տատվեց իր թագավորության մեջ Հայաստանում և այս անգամ նա թագավորեց բավական երկար՝ ավելի քան 8 տարի (43—51 մեր թվ. հ.)։ Նա, ինչպես տեսանք, Հայաստանին տիրել էր արյունահեղ կռիվներից հետո և հակառակ երկրի ցանկություն։ Իր թագավորական իշխանությունը, որի դաժան լինելը մատնանշված է Տակիտոսի մոտ՝ նա կարողացել էր պահպանել, հենվելով հռոմեական բռնարկու զորաբանակի վրա, որը գրավել էր Գառնիի բերդը և մնացել էր Հայաստանում։ Սրա իշխանության վերա-հաստատումը հայերը հարկադրված էին լռելյայն տանել, որով-հետև նրանք չէին կարող ապավինել պարթևների օգնությանը, որոնց մոտ ներքին երկպառակությունները շարունակվում էին և Վարդանի (42—45 մեր թվ. հ.) և Գոտարզի ժամանակ (45—51 մեր թվ. հ.)։

Միհրդատի իշխանությունը Հայաստանում ունեցավ եղերական վախճան, որ մանրամասն նկարագրված է Տակիտոսի մոտ¹։

Առաջին դարի երկրորդ կեսի սկզբին մեր թվականությունից հետո իրերական թագավորական ընտանիքն ասպարեզ դառավ նողկալի շարագործությունների։ Փարսաման թագավորն ունեւ Հռադամիզդ անունով փառասեր ու ամբարտաւան մի որդի, որն ամեն բանի ընդունակ էր և որը մտածում էր հափշտակել իր ալեոր ամեն թագավորությունը։ Այս վտանգավոր ախոյանից ծերունի հոր թաշավորությունը։ Այս վտանգավոր ավեց որդուն դավա-թագավորն աշխատեց ազատվել և խորհուրդ տվեց որդուն դավա-դրություն կազմել Միհրդատի դեմ և նստել նրա փոխարեն թա-գավոր Հայաստանում։

Հռադամիզդը, որ Միհրդատի եղբորորդին էր և ամուսնացած էր նրա աղջկա հետ՝ եկավ Հայաստան և, ձեռնհաս թե ինքը էր նրա աղջկա հետ՝ եկավ Հայաստան և, ձեռնհաս թե ինքը էր նրա աղջկա հետ՝ սիրալիր ընդունելություն գտավ իր հորեղբոր զօրված է հոր հետ՝ սիրալիր ընդունելություն գտավ իր հորեղբոր մոտ։ Հայաստանում նա կապեր հաստատեց հայ մեծամեծների հետ, որոնք զժգոհ էին Միհրդատից, և ապա, վերադառնալով

¹ Tacitus, Annales, XII, 41—49.

թյունը, իսկ փոքր եղբորը՝ Տրդատին, որոշեց տալ Հայոց թագավորությունը: Հայաստանն ու Ատրպատականը պետք է լինեին Արշակունյաց տոհմի երկրորդ ու երրորդ ինքնուրույն թագավորությունները: Հայկական գործերին միջամտելու հարմար առիթ ծառայեցին իբերական թագավորական ընտանիքի դաժան ու վայրագ գործողությունները Հայաստանում, որոնք հայ ժողովրդի մեջ առաջ էին բերել դաշույթ ու թշնամանք:

Արդեն 52 թվին մեր թվականությունից հետո պարթևները մերտան Հայաստան, և Հռադամիզդը, ինչպես ասացինք, չգիմարեց ու ստիպված եղավ փախչել: Արտաշատ ու Տիգրանակերտ քաղաքները հոժարակամ կերպով անձնատուր եղան Վաղարշին: Սակայն ձմեռվա խստությունը, պաշարի պակասությունը և պարթևական քանակի մեջ ծագած համաճարակը հարկադրեցին Վաղարշին իր զորքերը ժամանակավոր կերպով հեռացնել Հայաստանից. ուստի և Հռադամիզդը, օգտվելով այս հանդամանքից՝ կարողացավ վերադառնալ լքված երկիրը և սկսեց անդթաբար վրեժ առնել հայերից, որոնք անցել էին պարթևների կողմը:

Շուտով սակայն, ինչպես վկայում է Տակիտոսը¹, համբերությունից դուրս եկան իրենք հայերը և, ապստամբելով նրա դեմ՝ զինված խմբերով շրջապատեցին նրա պալատը: Եվ Հռադամիզդը, չունենալով փրկության այլ միջոց՝ ապավինեց, ինչպես հեզնոբեն ասում է Տակիտոսը՝ իր ձիերի արագավազությանը և հաղիվհազ կարողացավ փախչել Իբերիա (54 մեր թվ. հ.)²:

Հռադամիզդի փախուստը պատմելիս՝ Տակիտոսը մանրամասն նկարագրել է նրա Ձենոբիա կնոջ եղերական արկածը, որը հետագայում նյութ էր դառել Մետաստասիոյի «Ձենոբիա» բանաստեղծական գրության: Դժբախտ թագուհին, պատմում է Տակիտոսը, հղի լինելով՝ ճանապարհին խիստ նեղվում էր ու տանջվում, ուստի և խնդրեց ամուսնուն սպանել իրեն և ազատել ծանր դերությունից: Հռադամիզդը, չկարողանալով նրան փրկել՝ նրան հարվածում է դաշույնով և վիրավոր կնոջը քարշ է տալիս ու ձգում Արաքս գետը (հավանորեն, Ախուրյան գետը): Բայց Ձենոբիային, որը դեռ կենդանի էր՝ ալիքները գցում են ափը, և հովիվները բուժում են գլուղական դեղերով և տանում Արտաշատ: Այստեղից նա հասարակական ծախսով ուղարկվում է Տրդատի մոտ, որը նրան ընդունում է մարդասիրաբար և պահում է թագավորավայել պատվով:

Հռադամիզդի փախուստից հետո, նույն այս 54 թվին, պարթևական մեծ զորքով Տրդատը նորից մտավ Հայաստան և, առանց որևէ գիմարության հանդիպելու, գրավեց երկիրը և նորից հայտարարեց իրեն Հայաստանի թագավոր:

Այս տխուր լուրը կայսրության արևելյան քաղաքականության ճանք պարտություն մատնեց Հռոմ հասավ այն ժամանակ, երբ կլավդիոսն արդեն վախճանվել էր (54 մեր թվ. հ., հոկտեմբեր ամս.) և նրան հաջորդել էր Գերմանիկոսի թոռ՝ տասնյոթ տարեկան Ներոնը (54—68 մեր թվ. հ.):

Ներտասարդ Ներոնը, ինչպես տեսնում ենք, ստանում էր կլավդիոսից ծանր ժառանգություն, և պատերազմը նրա ժամանակ դառավ անխուսափելի:

¹ 86-րդ Tac., Annales, XII, 50.

² Նույնը, XII, 51.

Ինչպես լերե տեսանք, Հայկական հարցը դառել էր հռոմեական քաղաքականությունից համար մշտական մտահոգություն առարկա։ Թեև Հայաստանը Հռոմի գերիշխանությունն էին ենթարկել և Տիբերիոսը (20 մեր թվ. առ.), և Կայոս Կեսարը (2 մեր թվ. հ.), և Գերմանիկոսը (18 մեր թվ. հ.), և Վիտելլիոսը (36 մեր թվ. հ.), սակայն փաստորեն նրանք Հայաստանում կատարել էին սիզիֆյան ապարդյուն աշխատանք։ Հռոմեական քաղաքականությունը, ինչ-

Միաժամանակ հոռմեական դիպլոմատիան և հոռմեական ոսկին այժմ ևս պարթևական թագավորության մեջ աշխատեցին առաջ բերել ներքին խռովություններ և ապստամբություններ: Վաղարշ Ա-ի դեմ իբրև թեկնածու ոտքի հանվեց պարթևական նախկին Վարդան թագավորի որդին²: Բացի այդ, դարձյալ Հռոմի դրդամբ

² Տակիտոսի մոտ (XIII, 7) ասված է. «Այդ ժամանակ Վաղարշի զեն ուրբի ելավ իբրև ախոյան Վարդանի որդին» (Exortusque in tempore aemulus Vologaesi filius Vardanis): Բանասերներից ոմանք փոխանակ Վարդանի որ-

կապերենբը մատնվեցին սրի. իսկ հոռմայեցիները չկորցրին
և ո՛չ մի զինվոր և ունեցան միայն քիչ վիրավորներ:

Այդ՝ չկովող հասարակ ժողովուրդը վաճառվեց ստորկույթյան. մնացած ավարը բաժին ընկավ հաղթողներին: Նույնպիսի հաջողություն ունեցան նաև լեզատան ու պրեֆեկտը, և երեք ամբուլությունները միևնույն օրը նվաճելուց հետո՝ մյուսներն անձնատուր եղան բնակչության ահաբեկման պատճառով և ոմանք՝ հոժարակամ»:

2. Տակիրառ, Տարեգրութ., XIII, 40¹

«Այնուհետև Կորբուլունը լիահույս էր, որ կարողանալու է հարձակվել Արտաշատի վրա, որը երկրի մայրաքաղաքն էր՝ Սակայն լեզեոնները նա չէ տանում ամենամոտ ճանապարհով, որովհետև՝ եթե նրանք Արաքս գետը, որը ողողում էր քաղաքի պարիսպները, անցնելու լինեին կամուրջով՝ կրնկներին թշնամու հարվածի տակ. ուստի և անցնում են գետը հեռվում՝ լայն ու ընդարձակ ծանծաղուտով»:

Այս վկայություններից պարզ երևում է, որ Վոլանդ ամբու-
թյան տեղը պետք է ենթադրել Արտաշատ քաղաքից ո՛չ շատ հեռու
և այնպիսի մի շրջանում, որտեղ իրար մոտ են գտնվել մի շարք
ամբություններ: Արդ՝ ի նկատի ունենալով, որ Պետինգերյան քա-
տեզի Սատաղ—Արտաշատ ռազմական հին ճանապարհի ուղղու-
թյունը պարզ կերպով որոշվում է, ինչպես ցույց է տրված վերո-
հիշյալ իմ աշխատության մեջ¹, Կարվանսարայի կամ Կուջաղի
լեռնանցքով՝ դժվար չէ համոզվել, որ Կորբուլոնը՝ առաջ քան Արտա-
շատի վրա հարձակվելը՝ պետք է նախապես նվաճեր Գայլատու լճի
ափերից և կողմերում գտնվող այն ամբությունները, որոնք ստրա-
տեգիական և պաշտպանողական կարևոր դիրքեր էին Արարատյան
դաշտի և Արտաշատի թիկունքում: Վ. Շուրի ենթադրությունը, որ
Վոլանդը և մյուս «առաջաբերդերը» գտնվել են Իգդիրի մոտ²,
պարզապես սխալ է: Հին այս բերդերի ավերակները մինչև այժմ
սլահպանվել են, ինչպես մանրամասն հաղորդում է Ս. Հայկունին,
Կարվանսարայի կամ Կուջաղի լեռնային դժվարամատչելի շրջ-
անում³:

Վրլանդը և մյուս ամրոցները նվաճելուց հետո՝ Կորբուլոնի

¹ «Հին Հայաստանի դիւսալոր ճանապարհները», էջ 35 ևն: Եւ «Ստեփան Բոլոնոս», էջ 100 ևն:

² Տե՛ս «Ներոն կայսեր արեւելյան քաղաքականութիւնը», էջ 28, նաև *Ander-son*, *Cambridge Ancient History*, vol. X, էջ 762:

³ Տե՛ս Ս. Հայկունի, Բագրեանդ ջրաբաշխ գավառ, Վաղարշապատ, 1894, էջ 363—364:

առջև բաց էր ռազմական մեծ ճանապարհը մինչև Արտաշատ։ Սակայն նա, ինչպես վկայում է Տակիտոսը, վտանգավոր համարելով անցնել Արաքսը Արտաշատի մոտ գտնվող կամուրջով՝ անցել էր գետը «հեռվում լայն ու ընդարձակ ծանծաղուտով» և հարձակվել էր Արտաշատի վրա Արաքսի ձախ կողմից։ Արաքսի անցանելի այս հունը, ինչպես ցույց է տրված դարձյալ վերոհիշյալ անցանելի այս հունը, ինչպես ցույց է տրված դարձյալ վերոհիշյալ իմ աշխատության մեջ¹, հավանորեն, վարդանակերտ ավանի մոտ գտնվող այն ծանծաղուտն է, որը հիշատակված է Սեբեոսի և Ղևոնդի մոտ²։

Կորբուլունի, 58 թվի արշավանքի ճանապարհը, ինչպես և Վոլանդ ամրոցի տեղադրությունը, ինչպես տեսնում ենք, ճշտվում են:

[illegible]

ված եղավ Հայաստանից հեռանալ Անդրկովկասում
Թագավորի հեռանալուց հետո Հայաստանի մայրաքաղաքը
բաց արեց իր դռները կորբուչունի առջև և անձնատուր եղավ առանց
կռվի (58 թ. մեր թվ. հետո)։ Ենթադրում են, որ 58/59 թվի ձմեռը
կորբուչունն իր զորքերի հետ անցկացրել էր Արտաշատում։ 59 թվի
հարձակումն իր գնաց գրավելու հարավում նաև Տիգրանակերտ քա-
ղաքին՝ նա գնաց գրավելու հարավում նաև Արտաշատ քաղաքը
զարբւ։ Բայց այս նոր արշավանքից առաջ նա Արտաշատ քաղաքը
պաշտպանեց և հիմնահատակ կործանեց, որովհետև, ինչպես մատ-
յանացույց է անում Տակիրտսը³, այս մեծ բերդը չէր կարելի պա-
շտպանել ուժեղ պահակազորի, իսկ նա այնքան ուժ չուներ, որ
հեղ առանց ուժեղ պահակազորի, իսկ նա այնքան ուժ չուներ, որ

Արտաշատ քաղաքի իսպառ կործանումը սաստկացրել էր հայ
ժողովուրդի զայրույթը և ատելությունը հոմալեցիների դեմ, և
Կորբուլունի՝ Արտաշատից Տիրքանակերտ շարժվող բանակի ճանա-
պարհին շարունակվեց պարտիզանական լեննային պատերազմը:

¹ «Հին Հայաստանի գլխավոր հանապարհները», էջ 45—46:
Ի՞նչ էջ 94, Ղևոնդ, Ս

² Տե՛ս Սեդեկյան, Ս. Պետերբուր., 1879, գլ. ԻԶ, էջ 94, Ղևոնդ, Ս. Պետերբուր., 1887,

71. Բ, էջ 24: *Հայկ. նահ. Cass. Dio, LII, 20, 1.*

³ Tac., Annales, XIII, 41. Համեմատել նաև Cass. Dio, LII, 17, 18.

Հոռոմեական զորքը ենթարկվեց այս ճանապարհին, գլխավորապես, մարդերի հարձակումներին: Երբ Կորբուլոնը, վկայում է Տակիտոսը¹, անցնում էր մարդերի երկրի միջով, որոնք ներխուժողների դեմ պաշտպանված էին լեռներով՝ սրանք, որ վարժ էին ավազակության՝ հարձակվեցին հոռոմեական բանակի վրա: Այս ուղիով ցեղի դեմ Կորբուլոնն ուղարկեց իբերներին և սրանց միջոցով ավերեց նրանց երկիրն ու նրանցից այսպիսով վրեժ առավ օտարների արյունով:

Կորբուլոնի ճանապարհն Արտաշատից Տիգրանակերտ, ինչպես և մարդերի դեմ կռիվների շրջանը, որոնք դեռ մինչև այժմ բավարար կերպով լուսաբանված չեն՝ ճշտվում որոշվում են աշխարհագրական իմ և Մարկվարտի ուսումնասիրությունների օգնությամբ:

Գիտնականների մեծագույն մասը ենթադրել են, որ Կորբուլոնը՝ Արտաշատի կողմերից Տարոն անցնելու ժամանակ՝ ենթարկվել էր մարդերի հարձակման Մարդաստանում, որը գտնվում էր վանա լճից դեպի արևելք²: Այս ուղղությամբ Կորբուլոնի ճանապարհն Արտաշատից Տարոն և այնտեղից Տիգրանակերտ ոմանք մատնացույց են անում Բերկրիի, Ոստանի վրայով և վանա լճի հարավային ափերով³, ուրեմն՝ մոտավորապես այն գծով, որ բացատրական քարտեզում մատնանշել է Կոնրադ Միլլերը, որպես հավանա-կան ուղի Պետինգերյան քարտեզի Արտաշատ—Տիգրանակերտ գծի⁴: Պրոֆ. Մարկվարտը Կորբուլոնի ճանապարհի այդ խիստ հեռավոր ու ոլորապատկառ ուղղությունը համարում է անհավանա-կան ու անընդունելի և կարծում է ինքը, որ մարդերի երկիրը, որի միջով անցել էր Կորբուլոնը, գտնվել է Տարոնից դեպի հյուսիս-արևելք⁵:

Մարկվարտի այս ենթադրությունը համապատասխանում է իմ եզրակացություններին Արտաշատ—Տիգրանակերտ գծի ուղղու-թյան մասին և կարելի է, իրոք, հավաստի համարել, որ Կորբուլոնի 59 թվի արշավանքի ճանապարհը պետք է ենթադրել Պետինգերյան քարտեզի Բագավան—Մումբ—Դոնեվանք—Բաստավան հին հա-ղորդակցության գծով, որը մանրամասն լուսաբանված է իմ «Հին

Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» ուսումնասիրության մեջ (էջ 85—114): Ըստ նոր լուսաբանության Տակիտոսի մոտ հիշա-տակված մարդերի բնակության շրջանը պետք է որոնել Արածանիի հովտի լեռնային վերին շրջաններում: Պետք է ասել, որ ըստ այս բացատրության մարդերի բնակության շրջանը չի կարող լինել հին Մարդաղի գավառը, ինչպես այդ ենթադրում է Լեոն¹, որովհետև այս գավառը, որը գտնվում էր այժմյան Բինգյուլի հյուսիսակող-մում՝ հեռու էր շատ մեր որոշած Արտաշատ—Տիգրանակերտ գծից:

Հայաստանի լերկ ու ջրազուրկ լեռներում հոռոմեական զորքերը, ինչպես պատմում է Տակիտոսը², շատ էին նեղվել ճանապարհի դժվարություններից, ամառային տոթից և պաշարի ու ջրի պակ-սությունից: Բայց հետո նրանք, իջնելով մշակված դաշտային շրջանները, քաղել էին այնտեղ առատ հունձ: Մինչև Տարոն հաս-նելը հոռոմայեցիները գրոհով ու պաշարումով վերցրել էին երկու բերդ, որոնց մեջ ամրացել ու պաշտպանվում էին հայերը: Այդ բերդերի տեղադրությունը կարելի է ենթադրաբար որոշել: Պետին-գերյան քարտեզում Հայկական Պար կամ Աղբի-դաղ լեռնաշղթայի հարավակողմում, Տիգրանակերտ տանող ճանապարհի վրա, Բա-գավան (*Bagauna) և Մումբ (*Tsumbo) կայարանների մոտ զավան նշանակված են զույգ աշտարակներ, որոնք, ըստ երևույթին, ցույց են տալիս, որ այս կայարանները եղել են բերդապահ զորքի կա-յաններ: Անհավանական չէ, ուրեմն, որ Կորբուլոնը կարող էր գրաված լինել հենց այս ամրությունները:

Երբ Կորբուլոնն արդեն հասել էր Տարոն, որը Տակիտոսի մոտ անվանված է regio Taraunitium («երկիր տարանիտների»)³, նրան այնտեղ ներկայացան Տիգրանակերտից ուղարկված պատ-գամավորները, որոնք հանձնեցին նրան ոսկե պսակ և հայտնեցին, որ քաղաքի դռները բաց են նրա առջև:

59 թվի վերջերին Կորբուլոնը գրավեց Հայաստանի նաև այս մեծ քաղաքը, Տիգրանակերտը, և որովհետև քաղաքացիներն առանց ընդդիմության անձնատուր էին եղել իրեն՝ նա այդ քաղաքը խը-նայեց և չկողոպտեց³: Բայց Տիգրանակերտի հյուսիսակողմում,

¹ Լեո, Հայոց պատմություն, հատ. Ա, Թիֆլիս, 1917, էջ 461:

² Annales, XIV, 24.

³ Տե՛ս Annales, XIX 24 և Cass. Dio, LXII, 20. Հակառակ Տակիտոսի և Պետինգերի տված վկայություններին՝ Փրոնտինուսը հաղորդում է, որ Տիգրանա-կերտը գրավված էր կարճատև պաշարումից հետո: Հերը Դոմետիոս Կորբու-լոնը, —ասում է Փրոնտինուսը (Strategemata, II, 9, 5), —պաշարել էր Տիգրա-նակերտը և թվում էր, որ հայերը համառ կերպով դիմանալու էին պաշարմանը՝ նա մեծամեծների միջից, որոնց բռնել էր՝ պատժեց վաղանդին և նրա կտրած

¹ Annales, XIV, 23.

² Տե՛ս Հյուբշման. Հին հայոց տեղւոյ անուանները, էջ 60, ծան. 1. *Армения в эпоху Юстиниана*, էջ 417.

³ Տե՛ս օրինակ, Sandalagian, *Histoire documentaire de l'Arménie*, t. II, էջ 522. Henderson, *The life and principate of the emperor Neron*, և ուրիշ.

⁴ Տե՛ս K. Miller, *Itineraria Romana*, էջ 745—746.

⁵ J. Markwart, *Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation*, էջ 23.

² Գարագաշյանը («Քրնական պատմություն Հայոց», Բ, էջ 219), իսկ լատինացի Պ. Օչերկը («Очерк истории Армении», էջ 277) և ուրիշները սխալմամբ կարծում են, որ երիտասարդությունն ամրացել էր ու պաշտպանվում էր Տիգրանակերտի միջնաբերդում: Իսկ Յուստին (Geschichte Irans, էջ 505, Ժառ. 5) Լեգերդայի տեղը սխալմամբ ենթադրել է Մազարայի գեղի հյուսիս-արևելքը: Լեգերդայի տեղը (=Իլիճա) որոշել է Լեման-Հաուպոլը, տե՛ս Armenien einst und jetzt, I, 522.

Թագավորին, որը կույր ու հնազանդ գործիք էր լինելու Հոռմի
ձեռին։ Նա կողմնակից էր Տրդատ Արշակունուն, որն իր Թագա-
վորության ընթացքում շահել էր հայերի վստահությունն ու համա-
կրթվածությունը։ Այդ իսկ պատճառով Կորբուլունը, որը նշանակված էր
Ասորիքի կուսակալ, Հայաստանից հեռանալիս՝ Տիրգրան Զ-ի դահլիճ
ներքին խռովություններից ապահովելու համար՝ Տիրգրանակերտում
թողեց 1000 հոգուց բաղկացած հոռմեական մի զորամաս և մոտ
3—4000 հեծելազոր ու հետևազոր դաշնակիցների զորքերից։
Միևնույն ժամանակ նա, Տիրգրան Զ-ի լուելյան համաձայնությամբ,
Հայաստանի սահմանային որոշ շրջանները պարզեց Կոմմագենի,
Փոքր Հայքի, Պոնտոսի և Իբերիայի դաշնակից Թագավորներին՝
Քոքր Հայքի, Պոնտոսի և Իբերիայի դաշնակից Թագավորներին՝
Անտիոքոս Դ-ին, Արխատոբուլոսին, Պուլհմոն Բ-ին և Փարասմանին։
որոնք օգնել էին իրեն նվաճելու Հայաստանը։

ճամբարի մեջ Արածանիի ափին Հռանդեյայի մոտ, որն Ադոնցը հնթադրաբար նույնացնում է Փավստոսի հիշատակած Եռանդ տեղանվան հետ¹:

Հռոմեական զորքերը, որոնք արդեն պարտության էին մատնվել Տավրոսյան լեռներում ու նաև դաշտում՝ այնքան էին սարսափել թշնամուց, որ չհամարձակվեցին դուրս գալ իրենց ամուր դիրքերից: Զինվորական կարգապահությունը զորքի մեջ հետզհետե թուլացավ, և մեծ շափեր ընդունեց նաև դասալքությունը:

Պետուսը, որ հուսահատվել ու իրեն կորցրել էր՝ օգնություն խնդրեց Ասորիքում գտնվող իր ընկերակցից, բայց միևնույն ժամանակ, չսպասելով նրա պատասխանին՝ բանակցությունների մեջ մտավ Վաղարշ Ա-ի հետ, որն արդեն շրջապատել ու պաշարել էր նրա զորքը: Եվ օգնության հասնելուց երեք օր առաջ, երբ Կորբուլոնն անցել էր Կոմմազենի միջով և հասել էր Մելիտենի շրջանը և գտնվում էր Ծովի սահմանի մոտ՝ արդեն Հռանդեյայում կնքվում էր հռոմայեցիների համար ամրոթաբեր զինադադարի դաշինքը, որի համաձայն Պետուսը ամբողջ իր զորքով անձնատուր եղավ պարթևներին (62 մեր թվ. հ.):

Պաշարված հռոմայեցիները, որոնց հետ բանակցել էր հեծելազորի հրամանատար Վասակը (որը, ըստ երևույթին, հայ էր), համաձայնել էին հանձնել պարթևներին իրենց գրաված բոլոր ամրությունները, իրենց զենքերն ու պարենի պաշարները և պարտավորվել էին դուրս գալ Հայաստանից: Վաղարշ Ա-ը համաձայնել էր զենսպանություն ուղարկել Հռոմ և խնդրել, որ Հայաստանի գահը տրվի Տրդատին: Իսկ Պետուսը երգում էր տվել ու խոստացել, որ մինչև բանակցությունների վերջանալը Հռոմում հռոմայեցիներից ոչ ոք չպետք է ներս մտնե՝ Հայաստան:

Հռոմեական զորքի ամրոթալի փախուստը Հայաստանից մանրամասն նկարագրված է Տակիտոսի մոտ²: Պետուսը, ինչպես վկայում է Տակիտոսը, մի օրվա ընթացքում անցել էր քառասուն հռոմեական մղոն (մոտ 60 կիլոմետր), թողնելով ճանապարհին վիրավորներին: Հռոմայեցիների համար ստորացուցիչ էր նաև նրանց ճամբարից դուրս գալը և մեկնումը Հայաստանից:

«Լուր էր պատում, — պատմում է Տակիտոսը³, — որ լեզեոններն անց էին կացվել լծի տակով⁴, պատմում էին և ալլ

դժբախտ պատահարների մասին, նաև այն, որ նման արարքներ հայերն էին գործել: Որովհետև սրանք, նախքան հոռմեական զորքի հեռանալը՝ մտել էին ամրացրած ճամբարը, մեական զորքի հեռանալը և, նկատելով երբեք շրջապատել էին ճանապարհները և, նկատելով երբեք չէին խլված ծառաներին ու գրաստներին՝ վերցնում ու տանում էին: Նրանք զոռով վերցնում էին հագուստեղենն ու պահած զենքերը, իսկ վախեցած զինվորները զիջում էին, որպեսզի կռվի ոչ մի առիթ չծագի»:

Հայկական հարցի կարգավորման համար Հռանդեյայի մեծ աղետն ունեցավ, բնականաբար, մեծ նշանակություն: Նա ցույց տվեց պարթևա-հայկական միության հզորությունը և հարկադրեց Հռոմին չափավորել իր պահանջները Հայաստանի նկատմամբ, որը նա, ինչպես վերև տեսանք, որոշել էր դարձնել հռոմեական նահանգ:

Իր մեծ հաղթությունից հետո Վաղարշ Ա-ը բանակցության մեջ մտավ նաև Կորբուլոնի հետ և պահանջեց նրանից քանդել Եփրատ գետի վրա կառուցված ամրությունները և կամուրջը: Կորբուլոնը, ի նշանակատի առնելով Պետուսի հետ կնքված դաշինքը՝ ինքը ևս զինադադար կնքեց և քանդեց ամրություններն ու կամուրջը: Եվ Հայաստանում, որի միջից Վաղարշ Ա-ը համաձայնել էր դուրս հանել պարթևական զորքերը՝ մնաց իբրև թագավոր Տրդատը¹:

63 թվի գարնանը պարթևական զենսպանությունը եկավ Հռոմ և հանձնեց ներոնին, ինչպես վկայում է Տակիտոսը², հաղթող և համակի մեջ Վաղարշ Ա-ը մատնանշում թագավորի նամակը: Այդ նամակի մեջ Վաղարշ Ա-ը մատնանշում էր պարթևների զինվորական զերակշռությունը, բայց հայտնում էր, որ ի սեր ընդհանուր խաղաղության ինքը համաձայն է, որ Տրդատը, որն իր քրմական պարտականությունների պատճառով չէ կարող գալ Հռոմ՝ գնա հռոմեական զորակների ու կայսեր արձանի մոտ և այնտեղ հռոմեական լեգեոնների ներկայությամբ ստանա իր արքայական թագը:

Վաղարշ Ա-ի խաղաղության առաջարկը դժվար էր, իհարկե,

¹ Տե՛ս Anderson, Cambridge Ancient History, էջ 770: Հայկական ու պարթևական պատերազմների ժամանակադրության նկատմամբ գոյություն ունեն որոշ տարաձայնություններ: Հավանական կարելի է համարել ըստ իս Henderson B. W., The Chronology of the wars in Armenia A. D. 51—63, Classical Review, XV, 1901 և Anderson G., Review of Henderson's Chronologie, Jahresber. d. philol. Vereins zu Berlin, XXVII, 1901.

² Tacitus, Annales, XV, 24.

¹ Տե՛ս «Армения в эпоху Юстиниана», էջ 36—37:

² Tacitus, Annales, XV, 15—16.

³ Նույնը, XV, 15:

⁴ Գետնի մեջ խրված երկու նիզակների վրա դրվում էր երրորդը, և հաղթվածներն անցնում էին միջով, զեն գցելով իրենց զենքերն ու վերնազգեստը:

Մեջբերված այս պատմական աղոտ հիշողությունները հայ Արշակունիների հարստության հիմնադրի մասին, որ համապատասխանում են օտար աղբյուրների հաղորդած վերոհիշյալ տեղեկություններին՝ պարզ ցույց են տալիս, որ Տրդատ Ա-ի ժամանակի պատմական անցքերը խոր տպավորություն էին թողել և նյութ էին դառնել անգիր բանահյուսության:

61 թվին (մեր թվ. հ.), տասնամյա պատերազմից հետո, Հայաստանում սկսվեց Արշակունիների դինաստիայի լռիսանությունը և նրա մեջ այնուհետև սկսեց, բնականաբար, ավելի ևս ուժեղանալ իրանական պետականության և իրանական կուլտուրայի ազդեցությունը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՕՏԱՐ ԴԻՆԱՍՏԻԱՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԸ

1. Աղեքսանդր, Անտոնիոսի և Կլեոպատրայի որդին, 34—31 մ. թ. ա.
2. Արիորարդան, Ատրպատականի Արտավազդ թագավորի որդին, 2—4 մ. թ. հ.
3. Արտավազդ Դ, Արիորարդանի որդին, շուրջ 4—6 մ. թ. հ.
4. Տիգրան Ե, Հրեաստանի Հերովդես Մեծի թոռը, շուրջ 6 մ. թ. հ.
5. Վոնոն, պարթևների Հրահատ Դ թագավորի որդին, մոտավորապես 11 մ. թ. հետո մինչև 16 մ. թ. հ.
6. Ջենոն կամ Արտաշես Գ, Պոնտոսի Պոլեմոն թագավորի և Պիթագորիի որդին, 18—34 մ. թ. հ.
7. Արշակ, պարթևների Արտավան Գ թագավորի մեծ որդին, 34—35 մ. թ. հ.
8. Միհրդատ, վրաց Փարսաման թագավորի եղբայրը, 35—37 և 43—51 մ. թ. հ.
9. Հռադամիդդ, վրաց Փարսաման թագավորի որդին, 51—52
10. Տրդատ, պարթևների Վաղարշ Ա թագավորի եղբայրը, 52—60 մ. թ. հ.
11. Տիգրան Զ, Տիգրան Ե-ի Աղեքսանդր եղբոր որդին, 60—61 մ. թ. հ.
12. Տրդատ, պարթևների Վաղարշ Ա թագավորի եղբայրը 62 թվից հետո (66 թվին Հայաստանի թագը ստացավ Հռոմում ներոնից):

Ազգացուցակ Տիգրան Ե և Վ Տիգրան Զ թագավորների	
Հեղուկեն Մեծ, Հրեաստանի թագավոր	Արքեդայոս, Կապադովկիայի թագավոր (Կիսը՝ հայ թագավորի աղջիկ)
Աղեքսանդր, Կիսը՝	Գլադիոլա
Աղեքսանդր	Տիգրան Ե (շուրջ 6 մ. թ. հ.) թղ. Հայոց
Տիգրան Զ թղ. Հայոց (60—61 մ. թ. հ.)	

ՀԱՄԱՌՈՏ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՅԱՆԿ ԴՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

ԴՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ

ա. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ

- Anderson J. G. C., Cambridge Ancient History. vol. X, 1934, էջ 254—261, 273—282, 743—772.
- Aslan Kévork, Études historiques sur le peuple arménien, Paris, 1909.
- Բամաշյան Կ. Յ., Իսկական պատմություն Հայոց, Կ. Պոլիս, 1914.
- Брюсов В., Летопись исторических судеб армянского народа. М., 1918.
- Գարեգյան Հ., Տիեզերական պատմություն, հատ. Ա. և Բ, Վիեննա 1849—1852.
- Գառգաշյան Ա. Մ., Քննական պատմություն Հայոց, Ա.—Գ, Թիֆլիս, 1895.
- Գեյցեր Հ., Համառոտ պատմություն Հայոց, Բարգմ. Հ. Գր. վ.—Գալեմբյարյանի, Վիեննա, 1897.
- Gutschmid Alf. von, Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander dem Grossen bis zum Untergang der Arsaciden, Tübingen, 1888.
- Դադրաշյան Հ., Ստույգ Հայոց պատմություն, Թիֆլիս, 1914.
- Duruy Victor, Histoire des Romains, t. II, Paris, 1890.
- Drumann, Geschichte Roms, bearbeitet von P. Groebe, Band IV, Berlin, 1899.
- Էսա, Հայոց պատմություն, հատ. Ա, Թիֆլիս, 1917.
- Халатьянц Г., Очерк истории Армении, М., 1910.
- Carcopino J., Histoire Générale Գլոցի, Histoire ancienne, troisième partie, Histoire Romaine, t. II, 2—César, Paris, 1937.
- Cary M., Ormerod H. A., Tarn W. W., Cambridge Ancient History, vol. IX, The Roman Republic 133—44 b. c., գլուխներ՝ VIII, IX, XIV.
- Костанянц К., История Армении, краткий очерк, М., 1911.
- Homo Léon, Histoire Générale Գլոցի, Histoire ancienne, troisième partie, Histoire Romaine, t. III, Le Haut-empire, Paris, 1933.
- Huart Cl., La Perse antique et la civilisation iranienne, Paris, 1925.
- Моммсен Ф., Римская история, том второй, перевод В. Н. Неверовского, М., 1887.
- Նույնի, Римская история, том третий, перевод А. Веселовского, М., 1887.
- Mommsen Th. Römische Geschichte, Bd. V, dritte Auflage, Berlin, 1886.
- Morgan J., Histoire du peuple arménien, Nancy—Paris—Strasbourg, 1919.
- Justi F., Geschichte Irans, Grundriss der iranischen Philologie, II Band, 5. Lieferung, Strassburg, 1903.

- Низе Б., Очерк римской истории и источниковедения, издание третье, СПб. 1910.
- Нун К. В., История римской республики, М., 1908.
- Չամչյան Մ., Պատմություն Հայոց, Ա., Վենետիկ, 1784.
- Չամչյան Մ., Պատմություն Հայոց, Երկրորդ տպագրություն, Թիֆլիս, 1895.
- Rostovtzeff M., Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich, Bd. I, Leipzig, 1929.
- Sandaljian Jos., Histoire documentaire de l'Arménie, t. II, Rome, 1917.
- Tarn W. W., Cambridge Ancient History, v. X, Cambridge, 1934, էջ 31—34, 47—50, 71—82, 112—114.
- Tournebise F., Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris, 1900.
- Ферреро Г., Величие и падение Рима, т. I, перевод А. Захарова, М., 1915.
- Բ. ԱՅԼԵՎԱՅԼ ԿԱՐԵՎՈՐԱԳՈՒՅՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
- Արեգյան Մ., Հայ ժողովրդական առասպելները, Վաղարշապատ, 1899—1901.
- Асоян Н., Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908.
- Աստուրյան Հ. Յ., Քաղաքական վերաբերություններ ընդմէջ Հայաստանի և Հռոմի 190—428 թթ., Վենետիկ, 1912.
- Джавахов И., Государственный строй древней Грузии и древней Армении, СПб., 1905.
- Эмин Н. О., Исследования и статьи, М., 1896.
- Энгельс Ф., Происхождение семьи, частной собственности и государства, М., 1932.
- Lehmann-Haupt C. F., Armenien einst und jetzt, Bd. I, Berlin, 1910.
- Халатьянц Г., Армянский эпос в истории Армении Моисея Хоренского, М., 1896.
- Его же, Армянские Аршакиды в истории Армении Моисея Хоренского, М., 1903.
- Christ W., Geschichte der griechischen Litteratur bis auf die Zeit Justinians, dritte Auflage, München, 1878.
- Kiepert H., Lehrbuch der alten Geographie, Berlin, 1878.
- Հյուրշյան Հ., Հին Հայոց տեղայն անունները, Բարգմ. Հ. Բ. Պրկեղիկյանի, Վիեննա, 1907, Ազգ. մատեն. ԾԳ.
- Hübschmann H., Armenische Grammatik, Leipzig, 1895.
- Hultsch Fr., Griechische und römische Metrologie, zw. Bearbeitung, Berlin, 1882.
- Манандян Я. А., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1930.
- Մանանդյան Հ., Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, Երևան, 1934.
- Նույնի, Հայաստանի զխաղը ճանապարհներն ըստ Պետրոսյանի քարտեզի, Երևան, 1936.
- Նույնի, Տիրան Բ և Համբ, նոր լուսարանությամբ ըստ սղբնաղբյուրների, Երևան, 1940.
- Նույնի, Կշիռները և չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում, Երևան, 1930.

Markwart J., Eranschahr nach der Geographie des Ps. Moses Choren., Berlin, 1901.

Նույնի, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Potsdam, 1919.

Նույնի, Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen, Wien, 1930.

Mapp H. Я., Кавказский культурный мир и Армения, Петроград, 1915.

Miller Konrad, Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart, 1916.

Chapot Vtctor, La province romaine préconsulaire d'Asie, Paris, 1904.

Նույնի, La frontière de l'Euphrate de Pompée à la conquête Arabe, Paris, 1907.

Wachsmuth Curt, Einleitung in das Studium der alten Geschichte, Leipzig, 1895,

Вебер Макс, Аграрная история древнего мира, перевод под редакцией Д. И. Петрушевского, М.

Քառամյան Ն., Պարթևները Պարսկաստանում և նրանց հարաբերությունները Հայոց հետ, Վաղարշապատ, 1857:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ն Ե Ր Ա — Զ

Ա. Արմենների զաղրը և նրանց հնագույն հայրենիքը:—Բ. Արմենների ներ-
զաղրի ուղղությունը և նրանց հնագույն զաղրալայրերը:—Գ. Արմենները դաշնա-
կից մեղացիների:—Դ. Արմենները Արևմեջյան Պարսկաստանի տիրապետության
տակ:—Ե. Արևելյան և արևմտյան Արմենիան ըստ Քսենոփոնի:—Զ. Արմենների
տնտեսական և հասարակային կենցաղն ըստ Քսենոփոնի:

Հայերի ծագման մասին գոյություն ունեն երկու կարգի
աղբյուրներ: Առաջին կարգի աղբյուրներն են Հին Կտակարանը
և Մար Աբասի կամ Անանունի ու Մովսես Խորենացու պատմական
երկերը, որոնց մեջ մանրամասն պատմված է հայերի նախահայր
Հայկ նահապետի առասպելը: Այս կարգի տեղեկությունները, թեև
հետաքրքիր են, սակայն, իրապես, կամ քրիստոնեական շրջանի
հայ և օտար մատենագիրների կոահումներ են և կամ առասպել-
ական ավանդություններ են, որոնք չեն կարող համարվել ստույգ
և արժանահավատ:

Շնորհիվ պատմագիտության, լեզվագիտության և այլ գիտու-
թյունների անսահման զարգացմանը 19-րդ և 20-րդ դարերում
հայերի ծագումը այժմ լուսաբանվում է լեզվաբանության, մար-
դաբանության և արևելագիտության նոր տվյալների ու նաև
արձանագրական ու մատենագրական օտարազգի հին աղբյուրների
վկայությունների օգնությամբ, որոնք մատչելի են դառել մեզ
միայն նոր ժամանակներում:

Հին Հայաստանի պատմության հնագույն շրջանի համար
կարևորագույն աղբյուրներն են, նախ և առաջ, ուրարտյան, ասո-
րեստանյան և, մանավանդ, հին պարսկական բեհեռագիր արձանա-
գրությունները: Հատկապես այս վերջինների մեջ հիշատակված են
առաջին անգամ հայերի նախնիքների և նրանց երկրի արմինիյա
(Arminiya) և Արմինա (Armina) անունները, իսկ հռչակավոր
Բեհիստունի արձանագրության մեջ մանրամասն նկարագրված է

Strabonis, Geographica, recens. A. Meineke, vol. I—III, Lipsiae, 1915—1925. տե՛ս նաև «География Страбона в семнадцати книгах», перевод Ф. Г. Мищенко, М., 1879.

Xenophontis, Expositio Cyri ('Αναβάσις), recensuit Arnoldus Hug, Lipsiae, 1878.

Նույնի, Cyropaedia, recens. A. Hug, Lipsiae, 1878.

«Ագարանգեղայ, Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստեփանյանի, Տիֆլիս, 1909.

«Կորին, Պատմութիւն վարուց և մահուան Մեսրոպայ վարդապետի», Վենետիկ, 1894.

«Մովսիս Խորենացու, Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Մ. Արեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տիֆլիս, 1913.

«Յովնանու կարողիկոսի Դրասխանակերտեցու, Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912.

«Սերբուսի եպիսկոպոսի, Պատմութիւն ի Հերակլէն», Ս. Պետերբուրգ, 1879.

«Փատսոսի Բուզանդացու, Պատմութիւն Հայոց», Երկրորդ տպագր., Վենետիկ, 1889.

Գ Բ Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Աղոնց Ն., Տորք աստված Հին Հայոց, Հուշարձան, Վիեննա, 1911, էջ 389—394:

Նույնի, «Արուեստ Դիոնիսեայ քերականի և հայ մեկնութիւնը նորին», Պետրոգրադ, 1915:

Բասմաշյան Կ., «Դարեհի արշաւանքն ի Հայս», Բանասեր, հատ. Ա, Պարիս, 1899, էջ 6—45:

Գարրելյան Հ. Հ., «Բսենոփոնեայ Կիրոսի խրատու պատմութիւնը», Վիեննա, 1843:

Götze Alb. Das Hettiter Reich, Der alte Orient, 1929.

Delitzsch Fr., «Wo lag das Paradies?», Leipzig, 1881.

Նույնի, Neuer Kommentar über die Genesis, Leipzig, 1887.

Эмин Н. О., Династический список Хайкидов, Москва, 1884.

Lehmann-Haupt C. F., Reisebriefe, Sitzungsberichte der Berl. Akademie, 1900.

Kiepert H., Die geographische Stellung der nördlichen Länder in der phönikisch-hebräischen Erdkunde, Monatsberichte der Königl. Preuss. Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1859.

Նույնի, Ueber älteste Landes- und Volksgeschichte von Armenien, Monatsberichte der Kön. Preuss. Akademie der Wiss. zu Berlin, 1869.

Նույնի, Lehrbuch der alten Geographie, Berlin, 1878.

König Fr. W., Relief und Inschrift des Königs Daretos I, Leiden, 1938.

Конено Ж. и Захаров А., Хетты и хеттская культура, М.—Л., 1924.

Kretschmer Paul, Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, Göttingen, 1896.

Նույնի, Der nationale name der Armenier Haikh, Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien, philos.-histor. Klasse, I—VII, 1932, էջ 1—9. տե՛ս նաև «Հանդէս Ամսօրեայ», 1933, հուլիս—օգոստոս, էջ 429—432:

Капанцян Гр., Chetto-armeniaca, Ереван, 1932.

Նույնի, К происхождению национального имени грузин Kharthveli вранди պետական համալսարանի «Գիտական աշխատություններ», հատ. XI, Երևան, 1939, էջ 5—21:

Hrozny B., Die Sprache der Hethiter, Leipzig, 1916—1917.

Նույնի, Хеттские народы и языки, Вест. др. ист., № 2, 1938, էջ 18—33.

Մանանդյան Հ., Հունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, Վիեննա, 1928:

Март Н. Я., Бор Sabazios у армян, СПб., 1911, Известия Имп. Академии Наук, 1911.

Նույնի, Апп, Л.—М., 1934.

Markwart J., Untersuchungen zur Geschichte von Eran, I. Göttingen, 1896, տե՛ս նաև Philologus, Bd. 54 և 55.

Նույնի, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, II, Leipzig, 1905, տե՛ս նաև Philologus, Supplementband X, Heft 1.

Նույնի, Le berceau des Arméniens, Revue des études arméniennes. Paris, 1928, t. VIII, fasc. 2, p. 210—245.

Նույնի, «էջ մը Հայ Արշակունեաց հնագոյն պատմութենէն», «Հանդէս Ամսօրեայ», 1906, Բ. 2, փետրվար.

Meyer Ed., Geschichte des Altertums, Bd. II, 1 Abt., 1928.

Murad Fr., Ararat und Masis, Studien zur armenischen Altertumskunde und Litteratur, Heidelberg, 1901.

Никольский М. В., Клинообразные надписи ванских царей, открытые в пределах России, М., 1893, տե՛ս Древн. Восточные, т. I, вып. 3.

Նորբեկ Մ., «Հայաստան, Քրդաստան և արևմտեան Պարսկաստան բարեկան», ասորեստանյան սեպագրերու համաձայն, Բարգմ. Հ. Բ. Պիլեզիկյանի, Վիեննա, 1904:

Partsch Jos., Geologie und Mythologie in Kleinasien, Berlin, 1888.

Патканов К., Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии, СПб., 1881.

Пиотровский Б. Б., Урарту древнейшее государство Закавказья, Ленинград, 1939.

Roth Karl, Die Bedeutung des Armenischen, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1927, 11—12, նոյեմբեր—դեկտեմբեր, էջ 741—750.

Sayce A. H., The cuneiform Inscriptions of Van, deciphered and translated, Journal of the Royal Asiatic Society, 1882—1930.

Weissbach F. H., Die altpersischen Inschriften, Grundriss der Iranischen Philologie, Bd. II, Lieferung 5, Strassburg, 1903, էջ 54—74.

Weissbach F. und Bang W., Die altpersischen Keilinschriften, Leipzig, 1893.

Տաշյան Հ., «Ստամբուլի դասական հայերէն լեզուի», Վիեննա, 1920:

Tomaschek W., Die alten Thraker, I—II, Wien, 1893—1894.

Forrer E. und Ungrad. Alzi, Reallex. der Assyriologie, I, 88—90, 1928.

Է. Արմենական Երկրները Աղկաճող Մակերդնացու և ճառ հաշորդների ժամանակաշրջանում:—Ը. Մեծ Հայքը, Մոփքը և Փոքր Հայքը Սկզկյանների տիրապետության շրջանում:—Թ. Արտաշեսյան և Զարեհյան բազմադուրսյունների հաստատումը Հայաստանում:

Աղեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակաշրջանի պատմության համար ամենակարևոր վստահելի աշխատությունն է փոքրասիական հույն պատմագիր Փլավիոս Արրիանոսի «Աղեքսանդրի արշավանք» (Ἀλεξάνδρου ἀναβάσεως) երկը, որը թեև գրված է երկրորդ դարում մեր թվականությունից հետո, սակայն հիմնված է, զխավորապես, Աղեքսանդրի արևելյան արշավանքին մասնակցողներին՝ Եգիպտոսի թագավոր Պտղեմեոս Ա-ի (323—285 մեր թվ. առաջ) և Արիստոբուլոսի հիշատակարանների վրա:

Բացի Արրիանոսից Աղեքսանդր Մեծի և նրա արշավանքների ընդարձակ պատմությունը գրել է (հավանորեն, առաջին դարում մեր թվ. հ.) նաև հռոմեական պատմագիր Կլիստոս Կուրտիուս Ռուփուր, որն օգտվել էր, մեծ մասամբ, հունական մեզ անհայտ աղբյուրներից։ Սրա «Աղեքսանդր Մեծի Մակեդոնացու պատմությունը» (Historiae Alexandri Magni Macedonis) շարադրված է ճարտասանական արվեստի կանոնների համաձայն և, թեև, մեծ մասամբ, կասկածելի է ու անարժանահավատ, բայց, այնուամենայնիվ, հետաքրքիր է ու կարևոր այն տեսակետից, որ Աղեքսանդր Մակեդոնացու մասին տեղ-տեղ նրա մեջ արձագանք են դտել թշնամական կարծիքները հակառակորդ կուսակցության։

Սղեքսանդր Մակեդոնացու հաջորդների և, մասնավորապես, Հայաստանի մեջ այդ ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած պատմական անցքերի մասին թուուցիկ ու հարեանցի տեղեկություններ հաղորդում են մեջընդմեջ, գլխավորապես, Դիոդորոս Սիկիլիացին և Պոլիբիոսը:

Դիոգորոսը, որը ծնվել էր Սիկիլիայի Անգյուրիոն քաղաքում առաջին դարի սկզբներում մեր թվականությունից առաջ՝ գրել է ընդհանուր կամ տիեզերական ընդարձակ պատմություն, որը կրում է «Պատմական գրադարան» (Βιβλιοθήκη ιστορικὴ) անունը։ Նրա այս երկը բաղկացած է 40 գրքից և գրվել ամբողջությամբ բանաբաղված է կարևոր հին աղբյուրներից։ Նրա քաղվածքները, որ վերաբերում են Աղեքսանդրի հաջորդներին, առանձնապես կարևոր են, որովհետև իր գրքի այդ մասում Դիոգորոսն օգտվել է պատմական աշխատությունից Հիերոնիմոս Կարգիացու, որը Աղեքսանդր

Մեծի Եվմենես զորավարի մտերիմ բարեկամն էր և հետադե-
սանդրյան շրջանի ամենանշանավոր ու լուրջ պատմագիրներից
մեկն էր: Հավանորեն, հենց այս Հիերոնիմոսի երկից կարող էր
մասամբ օգտված լինել նույնպես և Պլուտարքոսը Եվմենեսի կեն-
սագրությունը գրելիս¹, որն, ինչպես տեսանք, Աղեքսանդր Մակե-
դոնացու մահից հետո նշանակվել էր Համալսյանների՝ Արտաշեսյան

Հայոց պատմության ավելի ուշ ժամանակների հարաբերական
ու Զարեհյան թագավորությունների սկզբնական շրջանի համար՝
ուղարկվում է առաջին համաշխարհային պատերազմի տարածքները,
ուղարկվում է առաջին համաշխարհային պատերազմի տարածքները:

Պոմպեյուս Տրոգուսի և Պոլիբիոսի պատմական արկղերը
Այս հեղինակներից առաջինը Օգոստոս կայսեր իշխանության
ժամանակ, առաջին դարի վերջերում մեր թվականության
գրել է լատիներեն լեզվով պատմական ընդարձակ մի աշխատու-
թյուն, որի վերնագիրն է «Փիլիպպոսյան պատմությունը»: Իր այդ
44 գրքից բաղկացած աշխատության մեջ Պոմպեյուս Տրոգուսը
շարադրել էր ըստ հունական հին աղբյուրների այն բոլոր ժողո-
վուրդների ու թագավորությանների պատմությունը, որոնք առա-
ջացել էին Ադրեսանգո Մակեդոնացու աշխարհակալ պետության
քայքայումից հետո: Տրոգուսի այս խիստ կարևոր աշխատությանից,
դժբախտաբար, պահպանվել են միայն գրքերի նախաբանները ու
նաև համառոտ հատվածներ, որ անշնորհք ու անփութ կերպով
փաղել ու համառոտել է II կամ III դարի (մեր թվ. հ.) հեղինակ
Յուստինոսը:

Նույն աշտ ժամանակաշրջանի մյուս կարևոր աղբյուրը, ինչպես նաև շուր ու նշանավոր հույն պատմագիր Պոլիբիոսը, որը II դարում մեր թվականության ժամանակներից առաջ գրել է նույնպես ընդհանուր պատմություն (Ἰστορίαι) և նկարագրել է 220—146 թվերի (մեր թվ. մուրթյուն (Iστορίαι) և նկարագրել է 220—146 թվերի (մեր թվ. առաջ) պատմական անցքերը, այսինքն՝ այն ժամանակաշրջանը, երբ Հռոմը սկսել էր նվաճել և քաղաքականապես իր ազդեցությունը հենթադրել Միջերկրական ծովի շուրջը գտնվող հունական և արևելյան երկրները։ Միջանկյալ կերպով Պոլիբիոսը թանկարժեք տեղեկություններ է հաղորդում նաև իրեն ժամանակակից Մեծ Հայաստանի, Փոքր Հայքի, Մոփբի և Ատրպատականի թագավորությունների մասին։

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Appiani Alexandrini, Historia Romana, lib. XI, De rebus syriacis, msk^u
ed. L. Mendelssohn, 2 vol., Bibl. Teubn. (Lipsiae, 1879).

¹ *St'u Wachsmuth*, *Einleitung in das Studium der Alten Geschichte*, Leipzig, 1895, *42* 583.

4. Ֆրոնտինուսը, որը ժամանակակից էր Գոմիտիանոսի (81—96 մեր թվ. հ.)՝ գրել է *Strategematon libri 4*, Bibl. Teubn.

5. Ֆլորուսը գրել է երկրորդ դարի առաջին կեսում (մեր թվ. հ.) հռոմեական պատերազմների պատմությունը մինչև Օգոստոսը։ Նա օգտվել է, գլխավորապես, Լիվիուսի ընդարձակ պատմությունից. տե՛ս *Flori Julii, Epitomae de T. Livio bellorum annorum DCC libri II*, ex rec. C. Halm. Bibl. Teubn.

6. Եվտրոպիուսը կազմել է չորրորդ դարում համառոտ մի ձեռնարկ հռոմեական պատմության մինչև 364 թ. (մեր թվ. հ.), տե՛ս *Eutropii Breviarium histor. Roman.*, rec. Fr. Ruehl, Bibl. Teubn.

7. Օրոզիուս քահանայի Սպանիայում գրված հեթանոսական աշխարհի համառոտ պատմությունը պարունակում է իր մեջ քաղվածքներ հնագույն երկրից և ունի կարևոր մանրամասնություններ Լուկուլլոսի և Պոմպեյոսի արշավանքների մասին. տե՛ս *Orosii Pauli, Historiarum adversus paganos libri VII*, recen. C. Zangemeister, Bibl. Teubn.

Դ. ՀՈՒՆԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՐՆԵՐ ՕԳՈՍՏՈՍՅԱՆ ԵՎ ԱՎԵԼԻ ՈՒՇ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ

1. Ստրաբոն (63 մեր թվ. ա.—19 մեր թվ. հ.) տե՛ս *Strabonis, Geographica*, recogn. A. Meineke, vol. I—III, Lipsiae, 1915—1925.

2. Նիկողայոս Դամասկացին, Հերովդես Մեծի (37—4 մեր թվ. առ.) քարտուղարը, գրել է ընդհանուր պատմություն, որից մնացել են միայն հատվածներ. տե՛ս C. Müller *Fragm. hist. graec.*, III: Այս պատմությունն արդյուր է ծառայել Ապոլլանոսին.

3. Պլուտարքոսը (մոտ. 46—120 մեր թվ. հ.) գրել է Սուլլայի, Լուկուլլոսի, Պոմպեյոսի, Սերտորիուսի, Կրասսոսի և այլ կենսագրություններ. տե՛ս *Plutarchi vitae graece et latine*, Փարիզի հրատ. Th. Döhner-ի և F. Dübner-ի, հատ. I—V, 1846—1855.

4. Հովսեպոս Փլավիոսը (ծնվ. է 37/38 թվ. մեր թվ. հ.) գրել է «Հրեական պատերազմ» և «Հրեական հեղափոխություն» երկերը. տե՛ս *Josephi Flavii, opera omnia*, recogn. Eman. Bekker, Bibl. Teubn.

5. Փլինիոս Տրալեսցին, Հադրիանոս կայսեր (117—138 մեր թվ. հ.) ժամանակակից հեղինակը՝ գրել է ժամանակագրական մի երկ «Օլիմպիականներ» վերնագրով ('Ολυμπιάδες), որից մնացել են հատվածներ. տե՛ս C. Müller, *Fragm. hist. graec.*, III.

6. Ապոլլանոս Աղեքսանդրիացին, որը ժամանակակից էր Հադրիանոս (117—138 թ. մեր թվ. հ.) և Անտոնինոս (138—161 մեր թվ. հ.) կայսրերի՝ գրել է հռոմեական պատմություն, որի մեջ Տիգրան-Միհրդատյան դարաշրջանի անցքերը նկարագրված են 11-րդ և 12-րդ գրքերում (XI—Συριακή, XII—Μεσοποταμία). տե՛ս *Appiani Alexandrini, Historia Romana*, ed. L. Mendelssohn, 2 vol. Bibl. Teubn.

7. Մեմնոնը (ժամանակն անհայտ) գրել է Հերակլեյայի պատմությունը. տե՛ս *Memnonis, Historiarum Heracleae Ponti*, ed. C. Orellius, Lipsiae, 1816.

8. Կասսիուս Դիոնը (մոտավ. 155—235 մեր թվ. հ.) գրել է հռոմեական պատմություն. տե՛ս *Cassii Dionis Cocceiani, Historiarum Romanorum quae supersunt*, ed. Boissvain, vol. I, Berolini, 1895.

1. *Diodorus*, Biblioth. histor., ex recensione L. Dindorfii.
2. *Isidori Characeni, Stathmoi Parthicoi* տե՛ս C. Müller, *Geogr. graeci min.*, I.

3. *Lucianus*, *Makrobioti*, Bibl. Teubn.

4. *Herodoti*, *Historiarum libri IX*, Bibl. Teubn., տե՛ս նաև ուսուցիչ թարգմանությունը՝ Փ. Գ. Մուշենկո-ի, М., 1885.

5. *C. Plinii Secundi, Naturalis Historiae*. տե՛ս *Histoire naturelle de Pline*, avec la traduction en français, par M. É. Littré, t. I—II, Paris, 1883.

6. *Polybii historiae*, Bibl. Teubn. տե՛ս նաև «Всёобщая история в 40 книгах», перевод Ф. Г. Мухоморова, т. I—III, М., 1890—1899.

7. *Ptolemaei Geographia*, ed. C. Müller, Parisiis, 1901.

8. *Valeri Maximi factorum et dictorum memorabilium libri IX*, rec. C. Kempt, Bibl. Teubn.

9. *C. Cornelii Taciti opera*, ad. Weise, t. I, *Annalium libri XVI*, Lipsiae, 1829.

10. «Մովսիսի Խորենացու, Պատմության Հայոց», աշխատութ. Մ. Աբելյանի Ս. Հարությունյանի, Տիգրիս, 1913:

11. «Փառաստի Բուզանդացու, Պատմության Հայոց», երկրորդ տպագր., Վենետիկ, 1889:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Belck W., *Majafarkin und Tigranakerta*, *Zeitschrift für Ethnologie*, 1889.
Նույնի, *Der Weg Xenophons auf seinem Rückzuge bis in die Ebene von Alaschgert*, *Verhandl. der Berl. anthropol. Gesellschaft*, 1899.

Gutschmid Alf. von, *Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroëne*, *Mém. de l'Acad. Imper. des sciences de St.-Pét.*, 1887.

Eckhardt Kurt, *Die armenischen Feldzüge des Lukullus*, *Klio*, Bd. IX, Heft 4 և Bd. X, Heft 1—2. տե՛ս նաև Վ. Գարանիկյանի հայերեն թարգմանությունը, «Տիգրան Բ և Հայ-լուկուլլան պատերազմները», Վիեննա, 1926.

Ազգ. մատ. ծժԳ: Սկզբ. մատ. ծժԳ:

Karbe Hans, *Der Marsch der Zehntausend vom Zapates zum Phasis-Araxes*. Wissenschaftliche Beilage zum Jahresbericht des Königstädtischen Gymnasiums zu Berlin, 1898.

Կարրիեր Ա., Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհաններն Աղաթանգեղոսի և Խորենացու համեմատ, թարգմ. 2. 2. Վ. Տաշյանի, Վիեննա, 1899. Ազգ. մատ. ԼԵ:

Kiepert H., *Ueber die Lage der armenischen Hauptstadt Tigranokerta*. Monatsberichte der Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1873.

Kiepert H., *Atlas von Kleinasien in 24 Blättern*, 1902—1906.

Манандян Я. А., *Круговой путь Помпея в Закавказье*, «Вестник древней истории», М., 1939, № 4.

Markwart J., *Untersuchungen zur Geschichte von Eran*, I, Göttingen, 1896, *Philologus*, Bd. 54—55.

Նույնի, *Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf der römischen Weltkarte*, *Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien*, *Handes Amsorya*, 1927, № 11.

Նույնի, Die Genealogie der Bagratiden und das Zeitalter des Mar Abas und Ps. Moses Choren., Caucasica, Fasc. 6,2 Teil, Leipzig, 1930.

Meyer Ed., Blüte und Niedergang des Hellenismus in Asien, Berlin, 1925.
Moltke H. von, Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei (1835—1839), Berlin.

Mommsen Th., Die Lage von Tigranokerta, Hermes, IX, 1887.

Reinach Th., Mithridate Eupator roi du Pont, Paris, 1890.

Sachau E., Ueber die Lage von Tigranocerta, Abhandl. der kgl. Akademie der Wissensch. zu Berlin, 1880.

Taylor E. G., Journal of a tour in Armenia, Kurdistan and upper Mesopotamia, տե՛ս ռուսերեն թարգմանությունը Н. Астафьев-ի, Материалы для географии Азии. Турция, прилож. к тому II. Изв. Кавк. Отд. Рус. Геогр. Общ., Тифлис, 1874.

Fabricius, Theophanes von Mitylene und Q. Dellius als Quellen der Geographie des Strabons, Strassburg, 1888.

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Է — Ի Ա

ԺԷ. Կրասսոսի արշավանքը և Արտավազդ Բ-ի դաշնակցությունը պարսկների հետ:—ԺԸ. Անտոնիոսի պարսկական արշավանքը և Արտավազդ Բ-ի ողբերգական մահը:—ԺԹ. Արտաշես Բ-ի և նրա հաջորդների համառ պայքարը Հայաստանի անկախության համար:—Ի. Ստաբիլիոսի քաղաքների անկախությունը իշխանությունը Հայաստանում:—ԻԱ. Հռոմեա-պարսկական տասնամյա պատերազմը և Արշակունյաց քաղաքությունը հաստատումը Հայաստանում:

Կրասսոսի արշավանքի և Արտավազդ Բ-ի մասին մեր ձեռքը հասել են երկու իրարից անկախ կարևոր աղբյուրներ՝ Կասսիոս Դիոնը և Պլուտարքոսը, որոնք, ինչպես շատ ճիշտ նկատել է Գուտշմիդը¹, իրար ճշտում են և լրացնում: Կասսիոս Դիոնը (մոտավ. 155—235 մեր թվ. հ.), որը ականավոր պաշտոնյայի զավակ էր և ծնվել էր Բիթանիայի Նիկիա քաղաքում՝ կայսերական շրջանի ամենանշանավոր պատմագիրն է և գրել է «Հռոմեական պատմություն» (Ἱστορίαι Ῥωμαίων) էնհասից սկսած մինչև 229 թիվը (մեր թվ. հ.): Կրասսոսի ժամանակաշրջանի համար (գիրք XL, 12—30) նրա գլխավոր աղբյուրը եղել է հռոմեական հայտնի պատմագիր Տիտոս Լիվիոսը (59 մեր թվ. առ.—17 մեր թվ. հ.), որը գրեթե ժամանակակից էր այդ շրջանի անցքերին:

Իսկ Պլուտարքոսը², որը գրել է Կրասսոսի կենսագրությունը,

թեև մասամբ նույնպես օգտվել էր Լիվիոսից, սակայն նա հատկապես այս կենսագրության համար ունեցել է իր ձեռքի տակ ինչ-որ փոքրասիական իրադեպ հույն պատմագրի մեծարժեք մի աշխատություն: Գուտշմիդը ենթադրում է, որ այդ կարևոր երկը կարող էր լինել Հերովդես Մեծի (37—4 մեր թվ. առ.) խորհրդավոր Նիկոլայոս Դամասկացու պատմությունը:

Անտոնիոսի պարթևական և հայկական արշավանքների մասին, թեև մենք ունենք տարբեր հեղինակների վկայություններ, սակայն, ինչպես ենթադրում են, նրանք հիմնված են, մեծ մասամբ, Անտոնիոսի մոտ բարեկամ Դելիուսի հաղորդակցությունների վրա, որոնք համարվում են կասկածելի: Մանրամասն կերպով այդ արշավանքները նկարագրել է Պլուտարքոսն Անտոնիոսի կենսա-գրականում³, որի մեջ նա դեպի Անտոնիոսն ունի, բնագրական վերաբերմունք:

Ավելի թշնամական են Անտոնիոսի հանդեպ Կասսիոս Դիոնի⁴ և հռոմեական մանր պատմագրերի՝ Ֆլորուսի, Եվտրոպիոսի և Ուրիշների՝ հաղորդագրությունները, որոնք բոլորն էլ օգտվել են, գլխավորապես, Տիտոս Լիվիոսի պատմությունից, որի բուն բնագրի մեծագույն մասը մեր ձեռքը չէ հասել:

Արտավազդ Բ-ի և նրա հաջորդների ժամանակ տեղի ունեցած պատմական խոշոր անցքերը հիշատակված են նաև հրեական պատմական խոշոր անցքերը հիշատակված են նաև հրեական պատմագիր Հովսեպոսի «Հնախոսություն» (Ἰουδαϊκὴ ἀρχαιολογία) կամ «Հրեական պատերազմ» (Περὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου) երկում: Այս նշանավոր հեղինակը, որը ծնվել է Երուսաղեմում 37 կերում: Այս նշանավոր հեղինակը, որը ծնվել է Երուսաղեմում 37 կերում: Այս նշանավոր հեղինակը, որը ծնվել է Երուսաղեմում 37 կերում:

հեղինակական ուրույն ու անկախ աղբյուրներից: Բացի Կասսիոս Դիոնից և Փլավիոս Հովսեպոսից Օգոստոսյան շրջանի Հայաստանի պատմության համար հիմնական աղբյուր է «Գործք հանգուցյալ Օգոստոսի» (Res gestae Divi Augusti) կամ «Հիշատակարան Անկյուրական» (Monumentum Ancyranum) կոչվող հայտնի արձանագրությունը, որը փորագրված է լատիներեն և հունարեն լեզուներով ի պատիվ Օգոստոս կայսեր կառուցված և նրա անունը կրող Անկյուրայի (Անգորայի) տաճարի պատերի վրա:

¹ Plut., Ant., XXXVII—LIV.

² Sk'n Cass. Dio, XLIX, 23—34.

¹ Sk'n Geschichte Irans, էջ 88, ծան. 2:

² Sk'n Plut., Crassus, XVI—XXXIII:

վրա: Այս արձանագրությունը պատճենն է իր գործունեության մասին Օգոստոսի կազմած հաշվետվության, որ նա հրամայել էր ղեկավարել իր դամբարանի մուտքի մոտ: Հիշատակարանի մեջ կարեւոր տեղեկություններ են հաղորդված, ի միջի այլոց, Օգոստոս կայսեր արտաքին քաղաքականության և, մասնավորապես, նաև Հայաստանի մասին¹:

Հետոգոստոսյան շրջանի պատմության, ինչպես և հռոմեահայկական և հռոմեա-պարթևական տասնամյա պատերազմի համար մեր գլխավոր աղբյուրն է Կորնելիոս Տակիտոսը, որ հռոմեական ամենախոշոր պատմագիրն է կայսերական ժամանակաշրջանի: Տակիտոսը (մոտավ. 55—120 մեր թվ. հ.), որը բարձր պաշտոնյա էր և անդամ էր հռոմեական ծերակույտի՝ գրել է ընդհանուր պատմական երկու աշխատություն՝ «Տարեգրություններ» (Annales), որի մեջ տրված է հռոմեական կայսրության պատմությունը Օգոստոսի մահից (14 մեր թվ. հ.) մինչև 69 թիվը, և «Պատմություն» (Historia), որը շարունակությունն է Տարեգրությունների և ընդգրկում է 69—96 թվերի ժամանակաշրջանը:

Օտարազգի թագավորների իշխանությունը Հայաստանում և, գլխավորապես, Կորբուլոնի ու Պետուսի արշավանքները՝ ընդարձակ կերպով պատմված են Տակիտոսի վերոհիշյալ «Տարեգրություններում», իսկ Տրդատի ճանապարհորդությունը և նրա հանդիսավոր թագադրությունը Հռոմում մանրամասն նկարագրված են Կասսիուս Դիոնի Հռոմեական պատմության մեջ:

Ա Ղ Բ Յ Ո Ւ Ր Ն Ե Ր

Appiani Alexandrini, Historia Romana, lib. II, De bellis civilibus, ed. L. Mendelssohn, Lipsiae, 1879.

Dionis Cassii Cocceiani, Historia Romana, ed. L. Dindorf, vol. I—V, Lipsiae, 1863—1865.

Eutropii, Breviarium histor. Rom., rec. Fr. Buehl, Lipsiae, Bibl. Teubn. Ciceronis M. Tullii, Epistola ad familiares (XV) և Epistola ad Atticum (V), տե՛ս հրատարակ. Müller-ի, Lipsiae.

Horatii Flacci, Q., opera, recens. O. Keller et A. Holder, 2 vol., Lipsiae, 1869—70.

Josephi Flavii, opera omnia, recogn. Imman. Bekker, Bibl. Teubn.

C. Plinii Secundi, Naturalis Historiae, տե՛ս Histoire naturelle de Pline, avec la traduction en français, par M. É. Littré, t. I—II, Paris, 1883.

¹ Տե՛ս Res gestae, Anc. V, 25—32. 39—43. VI, 1—6. 10—13.

Plutarchi, Crassus et Antonius, տե՛ս Plutarchi vitae, graece et latine, Φαριγγի հրատարակ. Th. Döhner-ի և F. Döhner-ի, vol. I—V, 1846—1855.

„Res gestae divi Augusti“ (Monumentum Ancyranum), ed. Th. Mommsen, Berlin, 1883.

Seneca, De tranquill. animi, rec. Fr. Haase, Lipsiae, Bibl. Teubn.

Strabonis, Geographica, rec. A. Meineke, vol. I—III, Lipsiae, 1915—1925.

Suetoni Tranquilli, De vita caesarum libri VIII, ed. M. Ihm (editio minor), Lipsiae, 1923.

Vellei Paterculi, Ex historiae Romanae libris duobus quae supersunt, ed. C. Halm, Lipsiae, Bibl. Teubn.

Vergili Maronis, Aeneis, rec. O. Ribbeck, Lipsiae, Bibl. Teubn.

Taciti, Cornelii libri qui supersunt, ed. C. Halm, 2 tomi, Lipsiae, Bibl. Teubn. տե՛ս նաև Կ. Տակիտոս, քաղեց և լատիներենից թարգմանեց Պ. Ստոնիկյան, Երևան, 1941:

Rufi Festi (Sexti), Breviarium rerum gestarum populi Romani, ed. Förster, 1874.

Flori, L. Arnaei, Epitomae de T. Livio bellorum annorum DCC libri II, ex recens. C. Halm, Lipsiae, 1879.

Xiphilini, Epitome, ed. Dindorf, Teubner, vol. V.

Ovidius Naso, P., ex recens. R. Merkelii, t. III, Tristia etc., Lipsiae, Bibl. Teubn.

«Աղաքանգեղայ, Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Կանայանցի, Տիֆլիս, 1909:

«Պատմութիւն Ղեկեղեայ մեծի վարդապետի Հայոց», երկ. տպ., Ս. Պետերբ., 1887:

«Մովսիսի Խորենացոյ, Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տիֆլիս, 1913:

«Պատմութիւն Սեբեոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլեն», ի լոյս ած Գ. Պ., Ա.—Պետերբ., 1879:

«Փաստոսի Բուզանդացոյ, Պատմութիւն Հայոց», երկ. տպ., Վենետիկ, 1889:

Գ Ր Ս Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Andersen G., Review of Henderson's Chronology, Jahresbericht des philol. Vereins zu Berlin, XXVII, 1901, էջ 318:

Babelon M. Ernest, Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, Paris, 1890.

Gutschmid Alf. von., Ueber die Glaubwürdigkeit der armenischen Geschichte des Moses von Khoren, Berichte über die Verhandlungen d. Königl. Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften, 1876.

Gwatkin W. E., Cappadocia as a Roman procuratorial province. Univ. of Missouri Studies, Columbia, Miss., 1930.

Cary M., Classical Review, XXV, 1911, էջ 107:

Հայկունի Ս., Բագրևանդ ջրաբաշխ գավառ, էջմիածին, 1894:

Henderson B. W., The Life and Principate of the emperor Nero, London, 1903.

Նույնի, The Chronology of the wars in Armenia A. D. 51—63, Classical Review, XV, 1901.

Herzfeld E., Sakastan, Archaeolog. Mitteilungen aus Iran, IV, 1932. էջ 1 և ն:

Huntigton Ellsworth. Verhandl. der Berlin. Anthropol. Gesell., 1900, էջ 149:

Markwart J., Beiträge z. Geschichte und Sage von Eran, Zettsch. d. Morgenl. Gesell. XLIX, 1895, էջ 628—673.

Meyer Ed., Blüte und Niedergang des Hellenismus in Asien, Berlin, 1895. Շուր Վերմեր, Ներոն կայսեր արևելյան քաղաքականությունը, թարգմ. Մ. Հասողյանի, Վիեննա, 1930.

Spiegel F., Eranische Alterthumskunde, Bd. I—III, Leipzig. 1871—1878.

Rawlinson H., Journ. Geogr. Society, Bd. X.

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ՔՐԵՆՈՓՈՆ—«ԱՆԱԲԱՍԻՍ»

ՀԱՏՎԱԾ 1

Պիբ III, գլ. 5, 16—17:—(16) Ասում էին, որ սրանք [Կարգույնները] բնակվում են լեռներում և ռազմիկ են ու թագավորին չեն հպատակվում. նույնիսկ նրանց վրա հարձակվել էր երբեմն արքայական զորքը թվով 120.000 հոգի, սակայն և ո՛չ մեկը նրանցից չէր վերադարձել երկրի դժվարանցանելիության պատճառով: Բայց նրանք մի ժամանակ համաձայնության էին եկել դաշտային շրջանի սատրապի հետ, որ հաղորդակցություն ունենան թե իրենք նրանց հետ և թե նրանք իրենց հետ: (17) Զորավարները իրենք կգան Արմենիա, որը մեծ է ու բարեկեցիկ և գտնվում է իրենք կգան Արմենիա, որը մեծ է ու բարեկեցիկ և գտնվում է Օրոնտասի իշխանության տակ: Այստեղից ասում էին, որ ամեն մեկը կարող է հեշտությամբ գնալ, ուր որ կամենա: Այնուհետև նրանք զոհ բերին, որպեսզի ինչպես որ որոշել էին՝ ճանապարհն անցնեին հարմար ժամանակ: Նրանք երկյուղ էին կրում, որ լեռնանցքը կարող էր գրավել առաջուց թշնամին: Եվ հրամայեցին, որ ընթերցից հետո բոլորը պատրաստվեն ճանապարհ գնալու ու հանգստանան, և երթի ելնեն, հենց որ նոր հրաման կտրվի:

ՀԱՏՎԱԾ 2

Պիբ IV, գլուխ 1, 5—13:—(5) Երբ արդեն գիշերվա երրորդ պահն էր և գիշերվանից այնքան էր մնացել, որքան բավական էր զաշտը մթնով անցնելու համար՝ նրանք վեր կացան ըստ հրամանի և, ճանապարհ ընկնելով՝ հասան լուսաբացին լեռան մոտ: (6)

Այժմ զորքին առաջնորդում էր խելքիսոփոսը, վերցնելով իր հետ եղածներին ու բոլոր թեթևագեներին, իսկ ետևից վերջապահ՝ ծանրագեներին հետ գնում էր Քսենոփոնը, որը շուներ ոչ մի թեթևագեն։ Թվում էր, որ ոչ մի վտանգ չկար, եթե սարը բարձրացողների վրա որևէ մեկը չհարձակվեր հետևից։ (7) Եվ խելքիսոփոսը բարձրացավ լեռան գագաթն առանց նկատելու թշնամիներից որևէ մեկին, իսկ հետո առաջ գնաց, և գագաթն անցնող զորքի մասերը ևս շարունակ հետևից գնում էին գյուղերը, որոնք գտնվում էին լեռների կիրճերում ու ձորերում։ (8) Արդ՝ Կարգուխները, թողնելով տները՝ կանանց ու երեխաների հետ փախչում էին դեպի լեռները։ Պաշարեղենն այստեղ շատ կար վերցնելու, և տները կահավորված էին բազմաքանակ պղնձե ամաններով, որոնցից ոչինչ չտարան Հելլենները, ոչ էլ մարդկանց հետապնդեցին, այլ նրանց խնայում էին, հուսալով, թե գուցե Կարգուխները, որոնք թշնամի էին թագավորին՝ Լիոթարին, որ իրենք այդ տեղերով անցնեին, որպես բարեկամական երկրի միջով։ (9) Իսկ պաշարեղենն, ուր որ մեկին պատահում էր՝ վերցնում էին, որովհետև անհրաժեշտ էր։ Բայց Կարգուխները ոչ նրանց դիմումներն ուշադրության առան, ոչ էլ այլ կերպ բարեկամություն հաստատեցին։ (10) Երբ լեռան գագաթից իջնում էին գյուղերը Հելլենների վերջին խմբերը՝ արդեն մութն էր—ճանապարհը նեղ լինելու պատճառով նրանց լեռը բարձրանալը և ցած իջնելը տեղ էր ամբողջ մի օր—և այժմ Կարգուխներից ոմանք, հավաքվելով միասին՝ հարձակվեցին սրանց վրա և քարերով ու նետերով ոմանց սպանեցին ու վիրավորեցին։ Կարգուխները թվով քիչ էին, որովհետև Հելլենները նրանց վրա հարձակվել էին անսպասելի կերպով։ (11) Եթե այդ ժամանակ միասին հավաքվածները թվով ավելի շատ լինեին՝ զորքի մեծ մասը կարող էր մատնվել կորուստի։ Եվ այդ գիշերը Հելլենները բանակեցին այդպես գյուղերում, իսկ Կարգուխները լեռների վրա չորս կողմը կրակ էին վառում շատ տեղերում և իրար ազդանշան էին տալիս։ (12) Երբ լուսացավ՝ Հելլենների զորավարները և վաշտապետները ժողով արին և որոշեցին առաջ գնալ, վերցնելով իրենց հետ նուաբարձ զրաստներից միայն այն մասը, որն անհրաժեշտ էր և դիմացկուն, իսկ մյուսներին թողին, և արձակեցին նաև բոլոր վերջին ժամանակներում գերի ընկած ու զորքի մեջ եղած ստրուկներին։ (13) Եթե զրաստները և գերվածները շատ լինեին՝ ճանապարհը դժվար էր դառնալու, և շատերը, որոնք զրանցով էին զբաղված՝ անմարտունակ էին լինելու, բացի այդ, մարդկանց շատ լինելու պատճառով՝ հարկավոր էր ճարել ու տա-

նել կրկնապատիկ կենսամթերք։ Այս որոշելուց հետո՝ ազդարարեցին կոշնակի միջոցով, որ այդպես անեն։

ՀԱՏՎԱԾ 3

Գիրք IV, գլուխ 2, 22:—(22) Այնուհետև հելլենական ամբողջ զորքը միացավ և բանակ դրեց այստեղ [Կարգուխների երկրում] բազմաթիվ ու գեղեցիկ տներում, որոնք հարուստ էին պաշարեղենով. և դիմի ևս շատ կար, որ պահում էին ծեփված հորերում։

ՀԱՏՎԱԾ 4

Գիրք IV, գլուխ 2, 27—28:—(27) Բարբարոսները [Կարգուխները] շատ նեղություններ էին պատճառում երբեմն նրանց, որոնք բարձրանում էին, ու նորից, երբ ցած էին իջնում։ Նրանք շատ արագաշարժ էին, այնպես որ մոտիկից փախչում էին և խույս էին տալիս. նրանք ուրիշ ոչինչ չուներին, այլ միայն աղեղներ և պարսատիկներ։ (28) Ամենալավ նետաձիգներն էին. աղեղներ ուներին մոտավորապես երեք կանգուն երկարությամբ, իսկ նետեր՝ ավելի մոտավորապես երեք կանգուն։ Նետ արձակելիս լարերը քարշում էին աղեղից քան երկու կանգուն։ Նետ արձակելիս անցնում էին վահան-դեպի ցած և ձախ ոտքն առաջ դնում։ Նետերն անցնում էին վահանների և զրահների միջով։

ՀԱՏՎԱԾ 5

Գիրք IV, գլուխ 3, 1—5:—(1) Այդ օրը Հելլենները գիշերեցին գյուղերում հարթավայրից վերև Կենտրիտես գետի՝ մոտ, որի աջ ափին էր մոտավորապես երկու պլեթրոն² և որը բաժանում էր իրարից Արմենիան ու Կարգուխների երկիրը։ Հելլեններն այն-էր իրարից Արմենիան ու Կարգուխները, տեսնելով դաշտը։ Գետը Կարտեղ հանգստացան և ուրախացան, տեսնելով դաշտը։ (2) Արդ՝ այժմ Կուխների լեռներից հեռու էր 6 կամ 7 ստադիոն³։ (2) Արդ՝ այժմ նրանք մեծ հաճույքով գիշերեցին՝ ուներին պաշարեղեն և հիշում էին հաճախակի բազմաթիվ անցյալ նեղությունները։ Այն յոթը էին հաճախակի բազմաթիվ անցյալ նեղությունների, քան այն օրը, որ նրանք Կարգուխների միջով էին անցել՝ բոլոր ժամանակ մարտ էին վարել և ենթարկվել էին ավելի աղետների, քան այն բոլորը միասին, որ կրել էին թագավորի և Տիսսափերնեսի կողմից։ Արդ՝ իբր ազատված այդ բոլորից՝ նրանք հանգիստ քնեցին։

¹ Արևելյան Տիգրիսը, որ այժմ կոչվում է Բոհտան-սուս

² Հունական պլեթրոնի երկարությունը հավասար էր այժմյան չափով 30,83 մետրի, տե՛ս Fr. Hultsch, Griechische und römische Metrologie, Berlin, 1882, էջ 697։

³ Հավասար է 184,98 մետրի

Տիրիբազի բանակի կողմից, որպեսզի պաշար վերցնեն: Իսկ նրանք սրան դարձյալ հարցրին, թե որքան է զորքը և ինչու համար է հավաքված: (18) Սա ասաց, որ Տիրիբազն է, որն ունի թե իր ուժերը և թե վարձկան խալյուրենք ու Տաոխներ: Եվ Տիրիբազը պատրաստվում է, ասաց նա, որ, սարն անցնելու ժամանակ՝ հարձակվի Հելլենների վրա այնտեղ կիրճերում, ուր գտնվում է միակ ճանապարհը: (19) Այս լսելուց հետո՝ զորավարները վճռեցին զորքը հավաքել: Եվ նրանք զնացին իսկույն այնտեղ գերված մարդու առաջնորդությամբ, թողնելով մնացողների մոտ պահապաններ և Սոֆայնետոս Սոյումֆալացուն՝ իբրև զորապետ: (20) Երբ նրանք լեռներն անցնում էին՝ թեթև վահանակիորները առաջ ընկան և, տեսնելով բանակը, չսպասեցին ծանրազեններին, այլ աղաղակելով վազեցին դեպի բանակը: (21) Իսկ բարբարոսները, երբ լսեցին աղմուկը՝ չզիմացան, այլ փախան: Բայց նրանցից ոմանք, այնուամենայնիվ, սպանվեցին ու գրավվեցին մոտ 20 ձի, գրավվեցին նաև Տիրիբազի վրանը և նրա մեջ արծաթե ոտքերով գահույքները և ըմպանակները, բռնվեցին նույնպես հացարարներն ու մատուակները, ինչպես իրենք էին ասում: (22) Իսկ երբ ծանրազենների զորապետներն այդ իմացան՝ նրանք վճռեցին վերադառնալ, որքան կարելի է շուտ, բանակ, որպեսզի այնտեղ մնացողների վրա որևէ հարձակում չլինի: Եվ իսկույն, փողը հնչեցնելով՝ նահանջի նշան տվին ու ետ գնացին և նույն օրն ևեթ հասան բանակ:

2U.S.C. 7

Գիրք IV, գլուխ 5, 1—36:—(1) Հետևյալ օրը նրանք [Հեղեղ-
ները] վճռեցին, որ պետք է առաջ գնալ, որքան կարելի է արագ-
նախքան նորից կհավաքվի թշնամի զորքը և կբռնե կիրճերը: Նը-
րանք պատրաստվեցին և իսկույն ճանապարհվեցին խոր ձյան
միջով, ունենալով բազմաթիվ առաջնորդներ: Եվ նույն օրն ևեթ
նրանք անցան լեռան կատարը, ուր Տիրիբազը մտադիր էր հարձա-
կում գործել, և այնտեղ բանակ դրին: (2) Այստեղից գնացին երեք
օրվա ճանապարհ անմարդաբնակ երկրով, 15 փարսախ, մինչև
Եփրատ գետը և անցան նրան, թրջվելով մինչև պորտ: Ասում էին,
որ նրա ափունքները հեռու չէին: (3) Այստեղից նրանք խոր ձյան
ու դաշտի միջով գնացին երեք օրվա ճանապարհ՝ 10 փարսախ (°):
Երրորդ օրվա ճանապարհը խիստ ծանր էր. հյուսիսային քամին

¹ Հունարեն, ձեռագրերն ունեն տարբեր թվեր, որոնք հնարավորություն չեն տալիս վերականգնել բուն ընագիրը:

[illegible]

¹ Այսօրինքն՝ սաստիկ քաղցածությունը կամ, ընդհանուր
ցածությունը:

միասին՝ հետապնդում ու հուփշտակում էին ուժասպառ գրաստներն
ու կռվում էին իրար հետ սրանց պատճառով: Զինվորներից ետ էին
մնում նրանք, որոնք փչացրել էին աչքերը ձյան պատճառով կամ
սառցրել էին ոտների մատները ցրտի պատճառով: (13) Աչքերի
համար ձյունից պաշտպանվելու մի միջոց էր, եթե մեկը աչքերի
առջև ունենում էր գնալիս որևէ սև բան, իսկ ոտքերի համար
բուժամիջոց էր, եթե մեկն անդադար շարժման մեջ էր գտնվում և
գիշերը ոտնամանները հանում էր: (14) Իսկ որ ոտնամաններով էին
պառկում, խրացները խրվում էին ոտքերի մեջ և ոտնամանները
սառչում էին. որովհետև հները մաշվելուց հետո նրանց ոտնաման-
ները դեղջիկախն էին՝ եղան նոր կաշուց պատրաստված: (15) Ահա
այս հանգամանքներն էին սախպում, որ գինվորներից ոմանք ետ
էին մնում: Եվ սրանք, տեսնելով ինչ-որ մի սև տեղ, որ կաշմվել
էր ձյուն աչտեղ չլինելու պատճառով՝ կարծում էին թե հալվել է.
և իսկապես հալվել էր ինչ-որ աղբյուրի պատճառով, որը մոտ էր
գտնվում և գոլորշիանում էր անտառածորում: Հեռանալով աչտեղ
նրանք նստել էին և ասում էին, որ այլևս առաջ չեն գնա: (16) Իսկ
Քսենոփոնը վերջապահների հետ, երբ նկատեց այդ՝ ամեն միջոց-
ներով ու հնարներով թախանձում էր, որ ետ չմնան, ասելով որ
հետապնդում են մեծ թվով թշնամիներ, որ միասին են հավաքվել
վերջ ի վերջո նա սկսեց բարկանալ: Բայց նրանք պահանջում էին,
որ իրենց սպանեն, որովհետև չեն կարող այլևս գնալ: (17) Արդ՝
որոշվեց, որ ամենից լավն է, եթե հնար լինի՝ վախեցնել հետա-
պնդող թշնամիներին, որ չհարձակվեն հոգնածների վրա: Եվ արդեն
մոլթն էր և թշնամիները մոտենում էին մեծ աղմուկով, վիճելով
ավարի առթիվ, որ ձեռք էին բերել: (18) Այդ ժամանակ վերջա-
պահները, որոնք առողջ էին՝ վեր կացան ու արշավեցին թշնամի-
ների դեմ, իսկ ուժասպառները աղաղակ բարձրացրին, որքան
կարող էին բարձր, և սկսեցին նիզակները լսփել վահաններին: Իսկ
թշնամիները վախեցան ու փախան ձյան միջով անտառածորը, և
այլևս ոչ ոք ոչ մի տեղ աղմուկ չէր հանում: (19) Քսենոփոնը և
նրա հետ եղողներն ասացին հիվանդներին, որ հետևյալ օրը մի
քանիսը կգան նրանց տանելու, և առաջ շարժվելով, հազիվ շորս
ստադիոն անցած, պատահեցին ճանապարհին գինվորներին, որոնք
ծածկված հանգստանում էին ձյան վրա. և ոչ մի պահապան չէր
գրված. այս գինվորներին նրանք վեր կացրին: Բայց սրանք ասում
էին, որ առջևում եղողները առաջ չեն գնում: (20) Քսենոփոնը
մոտեցավ և, ուղարկելով թեթև վահանակիրներից ամենաուժեղ-
ներին՝ հրամայեց իմանալ թե ինչն է արգելում: Նրանք հայտնեցին,

[illegible]

մանալով, ցույց տվեց, թե որտեղ էր թաղված դինին: Արդ՝ այդ գիշերը բոլոր դինվորները տեղավորվեցին բնակարաններում և գիշերեցին այդպես լիառատ գրության մեջ, կալանավորված ու անդուլ հակողության տակ պահելով գյուղապետին ու նրա զավակներին: (30) Հետևյալ օրը Քսենոփոնը, վերցնելով իր հետ գյուղապետին՝ գնաց խելրիսոֆոսի մոտ: Ուր որ գտուղ էր մտնում՝ գնում էր գյուղերում եղողների մոտ և ամեն տեղ գտնում էր նրանց կերուխում անելիս և ուրախ: Եվ ոչ մի տեղից բաց չէին թողնում՝ մինչև շմատուցանին նրանց ամենաընտիր կերակուրները: (31) Չկար մի տեղ, ուր չգնեին սեղանի վրա ոչխարի, այծի, խոզի, հորթի ու հավի միս և մեծ քանակությամբ զարու և ցորենի հաց: (32) Երբ մեկը մտերմաբար կամենում էր մի ուրիշի կենացը խմել, քարշ էր տալիս նրան կարասի մոտ, և այնտեղ պետք էր խմել, կռանալով ու ծծելով եղան նման: Գյուղապետին ևս թույլ տվին վերցնել՝ ինչ որ կամենում էր: Իսկ նա ոչինչ չէր վերցնում, այլ երբ որևէ տեղ տեսնում էր ազգակիցներից մեկին՝ տանում էր միշտ իր մոտ: (33) Երբ նրանք եկան խելրիսոֆոսի մոտ, սրանց ևս գտան կերուխում անելիս՝ պահված չոր խոտե պսակներով: Սպասավորում էին արմենների երեխաները բարբարոսական ըզգեստներով և նրանք երեսաներին ցույց էին տալիս, իբրև մունջերի, թե ինչ պիտի անել: (34) Երբ խելրիսոֆոսը և Քսենոփոնն իրար ողջունեցին՝ սկսեցին միասին հարցուփորձ անել գյուղապետին պարսկերեն խոսող թարգմանի միջոցով, թե ի՞նչ երկիր է այս: Եվ նա ասաց, որ Արմենիան է: Եվ դարձյալ հարցրին, թե ո՞ւմ համար են սնվում ձիերը: Եվ նա ասաց, որ թագավորի համար՝ իրրե տուրք: Հարեան երկիրը, ասաց, խալլուբներն են և ցույց տվեց, թե ո՞րն է ճանապարհը: (35) Ապա Քսենոփոնը մեկնեց տանելով գյուղապետին նրա ընտանիքի մոտ, և իր պառավ ձին, որ ստացել էր՝ տվեց գյուղապետին, որ կերակրե ու զոհ բերե, որովհետև լսել էր թե նվիրատրված է Արևին: Նա վախենում էր, որ կսատակի, որովհետև ճանապարհին հալից ընկել էր: Ինքը վերցրեց քուռակ ձիերից մեկը և մեկ մեկ քուռակ ևս տվեց իր մյուս զորավարներից ու վաշտապետներից յուրաքանչյուրին: (36) Այստեղի ձիերը պարսկական ձիերից փոքր էին, բայց շատ ավելի կայտառ էին: Հենց այդ ժամանակ գյուղապետը սովորեցրեց, որ ձիերի ու զրաստների ոտներին, ձյան վրայով գնալիս, պետք է պարկեր փաթաթեն, որովհետև առանց պարկերի կիսովեն ձյան մեջ մինչև իրանները:

[illegible]

20.54.05 9

Գիրք IV, գլուխ 7, 1—2: —(1) Այնուհետև նրանք գնացին դեպի Տառխները հինգ օրվա ճանապարհ, երեսուն փարսախ, և նրանց ուտելիքի պաշարը սպառվեց: Տառխները բնակվում էին ամրացրած տեղերում, որոնց մեջ բերել ու պահում էին նաև ամբողջ պաշարեղենը: (2) Երբ Հելլենները եկան այդ տեղը, որը շուրջ պաշարեղենը: (2) Երբ Հելլենները եկան այդ տեղը, որը շուրջ պաշարեղենը: (2) Երբ Հելլենները եկան այդ տեղը, որը շուրջ պաշարեղենը:

2U.S. 10

Գիրք IV, գլուխ 7, 15—20: —(15) Այստեղից նրանք գնացին
Խալկոբեհերի միջով յորժ օրվա ճանապարհ 50 փարսախ: Արանք

ZU.S.V.U. 11

382

2U.S.4.U.5 12

20.54.13

2U.S. 14

383

անարդար չվարվեն. և եթե Արմեններից որեւէ մեկը հանգիպի՝ հայտնեն, որ անհանգիստ չլինեն, և ասեն, որ ցանկացողները ծախու ապրանքները բերեն ուր որ իրենք են գտնվելու, եթե նրանք կամենում են ծախսել կամ ուտելիք և կամ խմիչք:

2U.S4.U.5 4

Գիրք III, գլուխ 1, 1—43:—(1) Կյուրոսն այդ զործերով էր զբաղված: Իսկ Արմենների թագավորը, երբ լսեց զեսպանից Կյուրոսի հանձնարարությունները՝ խիստ վախեցավ: Նա դիտակցում էր, որ ինքն անարգար է վարվել, քանի որ ոչ տուրք է վճարել, ոչ էլ զորք է ուղարկել: Իսկ ամենից շատ նա վախենում էր, որ նկատվելու է, որ ինքն սկսել էր ամրոցներ կառուցել, որպեսզի կարողանար ցույց տալ դիմադրություն: (2) Հենց այդ պատճառով, նա ամբողջապես ահով լցված՝ ո՛չ միայն ուղարկեց ոմանց զանազան կողմեր հավաքելու իր ուժերը, այլև լեռներն ուղարկեց իր կրտսեր որդուն՝ Սաբարիսին ու կանանց՝ իր և որդու, նաև աղջիկների: Նրանց հետ միասին ուղարկեց նույնպես և զարդերն ու ամենաարժեքավոր կահկարասիքը, և տվեց նրանց ուղեկիցներ:

Բայց միևնույն ժամանակ մարդիկ ուղարկեց, որպեսզի գաղտնի կերպով դիտեն, թե ի՞նչ է անում Կյուրոսը, և միաժամանակ Արմեններից, որ ներկա էին, կազմեց մարտակարգ: Բայց շուտով եկան ուրիշները և ասացին, որ արդեն մոտ է գտնվում ինքը Կյուրոսը: Այնուհետև նա այլևս չհամարձակվեց կռվի բռնվել և հեռացավ: (3) Երբ Արմենները տեսան, որ նա այդպես է անում, նրանք ևս բոլորը փախան իրենց տները և ուղեցին հեռու տեղ տանել և իրենց գույքը: Արդ՝ երբ Կյուրոսը տեսավ, որ դաշտը լցված է փախչողներով ու հեռացողներով՝ մարդ ուղարկեց և հայտնեց, որ մնացողներից ոչ ոքի հետ կռիվ չի անի: Սակայն հայտարարեց, որ եթե փախչողներից որևէ մեկին բռնե, նրա հետ կվարվի որպես թշնամու հետ:

Այսպիսով նրանց մեծ մասը մնաց, բայց ոմանք էլ հեռացան թաղավորի հետ միասին: (4) Իսկ երբ նրանք, որոնք կանանց հետ առաջ էին անցել՝ դեմ գիպան լեռան վրա գտնվողներին՝ իսկույն աղմուկ բարձրացրին և շատերը սրանցից բռնվեցին փախչելիս: Վերջ ի վերջո նրանց ձեռքն ընկան նաև թաղավորի որդին, կանայք և աղջիկներն ու նաև այն հարստությունները, որ իրենց հետ տանում էին: Թագավորը երբ իմացավ, թե ինչ է պատահել նրանց հետ՝ տատանվում էր և չգիտեր, թե ուր գնա, և պատասպարվեց

[illegible]

ինչ որ պատահել է՝ նրանք կմտածեն, որ դու ինքդ դատապարտում ես քեզ ամենաժանր պատիժները կրելու, եթե ես կարողանամ ճիշտը իմանալ»։ «Այլ հարցրու,—ասաց թագավորը,—ո՞վ Կյուրոս, ինչ որ ուզում ես, իսկ ես հարկավ կասեմ ճիշտը, ինչ էլ որ ինձ հետ այնուհետև դրա պատճառով պատահի»։ (10) «Ասա՛ ինձ,—ասաց Կյուրոսը, կռվե՛լ ես դու երբեկից եմ մոր հոր, Աստյուազեսի, և այլ Մեդացիների հետ»։ «Այո», ասաց թագավորը։ «Հաղթված լինելով նրանից՝ համաձայնե՛լ էիր, որ տուրք կվճարես, պատերազմի կգնաս միասին, ուր որ ասե, և ամրություններ չես ունենա»։ «Այդպես է»։ «Արդ՝ ինչո՞ւ այժմ ոչ տուրք ես վճարում, ոչ զորք ես ուղարկում և սկսել ես ամրություններ շինել»։ «Ես,—ասաց թագավորը,—ազատության էի ձգտում, որովհետև լավ էի համարում, որպեսզի թե ինքս ազատ լինեմ և թե որդիներիս ազատություն թողնեմ»։ (11) «Իհարկե,—ասաց Կյուրոսը,—գեղեցիկ բան է կռվելը, երբ մեկը չէ ուզում լինել երբեկից ծառա։ Սակայն եթե երևան գա, որ որևէ մեկը, որը պատերազմում հաղթվել է կամ ստրկացվել է որևէ այլ կերպ, նախաձեռնում է տերերից հեռանալ՝ դրան հենց առաջինն ինքդ լա՞վ մարդ և գեղեցի՞կ գործ կատարող կհամարես, թե կհամարես անարգար գործ կատարող և, եթե բռնես՝ կպատժես»։ «Կպատժեմ,—ասաց թագավորը,—չե՞ որ դու թույլ չես տալիս, որ սուտ խոսեմ»։ (12) «Արդ՝ պարզ պատասխան տուր,—ասաց Կյուրոսը,—ամեն մեկ հարցին առանձին. եթե մի իշխանավոր ունենաս, և նա հանցանք գործե՞ արդյոք թույլ կտաս որ նա՞ իշխե, թե նրա փոխարեն կնշանակես մեկ ուրիշին»։ «Կընշանակեմ մեկ ուրիշին»։ «Արդ՝ ի՞նչպես կվարվես, եթե նա շատ դրամ ունենա՞ թույլ կտաս, որ հարստանա՞, թե նրան չքավոր կդարձնես»։ «Եթե դրամ ունենա,—ասաց թագավորը,—կառնեմ»։ «Իսկ եթե իմանաս, որ նա թշնամիների կողմն է անցել՝ ի՞նչ կանես»։ «Կսպանեմ,—ասաց թագավորը,—ո՞րն է ավելի գերադասելի՞ մեռնել, բռնվելով որ սուտ եմ խոսում, թե մեռնել, ճիշտը խոսելով»։ (13) Այդ ժամանակ նրա որդին, հենց որ այս լսեց՝ հանեց խույրը գլխից և սկսեց շորերը պատառոտել, իսկ կանայք՝ աղմուկ բարձրացնելով՝ երեսները ճանկոտում էին, որ իբր թե կորստյան էր մատնվում իրենց հայրը և կորչում էին արգեն իրենք ևս բոլորը։ Իսկ Կյուրոսը հրամայեց լռել և ասաց. «Թող լինի այդպես. քո դատավճիռները դրանք են, ով Արմենների թագավոր, բայց դու ի՞նչ խորհուրդ կտաս այս բոլորից հետո»։ Արդ՝ Արմենների թագավորը լռեց, որովհետև դժվարանում էր վճռել, թե արդյոք խորհուրդ տա Կյուրոսին սպանել իրեն, թե առաջարկե հակա-

առական այն բուրբի, որ ինքն առաց, թե կաներ»։ (14) Ապա նրա
որդին՝ Տիգրանը հարցրեց Կյուրոսին. «Ասա՛ ինձ, ո՞վ Կյուրոս,
քանի որ հայրս, ինչպես երևում է, գովարանում է, թույլ կտրվի՞
արդյոք, որ ես նրա մասին այնպիսի խորհուրդ տամ քեզ, որը կար-
ծում եմ, որ կլինի քեզ համար ամենալավը»։ Կյուրոսը, ի նկատի
նշելով, որ Տիգրանը մի ժամանակ իր հետ որսի էր դնում և
որ նա եղել էր աշակերտ իմաստասիրության ինչ-որ մի ուսուցչի,
որը Տիգրանին զարմանք էր պատճառում՝ շատ ուղեց լսել, թե ինչ
է նա ասելու, և հրամայեց որ համարձակ կերպով ասե այն, ինչ որ
մտածում է։

մտածում է:
[Գիրք III, գլուխ 1, 15—30: Տիգրանը երկար խոսում է և
խնդրում է Կյուրոսին, որ ներե իր հորը, որը խախտել էր դաշնա-
դրությունը, ձգտելով ազատության, և համոզում է նրան, որ
աշխուհեան իր հոր բարեկամությունը կլինի հաստատուն և ան-
խախտ]:

ՀԱՏՎԱԾ 5

Գիրք III, գլուխ 1, 31—37:—(31) Կյուրոսը, լսելով այդ՝ խիստ ուրախացավ, որովհետև մտածեց, որ ամեն ինչ այնպես եղավ, ինչպես Կիաքսարին խոստացել էր, որ պիտի անեն: Նա հիշեց, որ ասել էր, թե կարծում է, որ Արմենների թագավորին ավելի մոտ ասել էր, թե կարծում է, որ Արմեններին նա հարց տվեց բարեկամ կանե, քան առաջ: Արդ՝ այնուհետև նա հարց տվեց Արմենների թագավորին. «Եթե ես այդ բաներում ձեզ հավատ ընծայեմ՝ ասա՛ ինձ, ո՞վ Արմեն, ո՞րքան ինձ զորք կուղարկես և ո՞րքան դրամ կմուծես պատերազմի համար»: (32) Այդ հարցին Արմենների թագավորը պատասխանեց. «Ավելի պարզ և արդարացին այն կլինի, ո՞վ Կյուրոս, որ ես ասեմ ու ցույց տամ իմ ունեցած ամբողջ զինվորական ուժը, իսկ դու որոշես՝ թե որքան զորք, քո կարծիքով, պետք է վերցնես և որքան պիտի թողնես երկրի պաշտպանություն համար: Նույնպես և իմ կարողությունները, իսկ դու ինքդ պետք է դատես, թե դրանից որքան կառուցվում առնել և որքան ես կամենում թողնել»: (33) Կյուրոսն ասաց. «Արդ՝ ասա՛ ինձ, որքան է քո զինվորական ուժը, և ասա՛ նաև, թե որքան է քո կարողությունը: մոտ ութը հազար է, թագավորն ասաց. «Արմենների հեծելազորը մոտ ութը հազար է, իսկ իմ կարողությունը, այն և հետևազորը՝ մոտ քառասուն հազար. իսկ իմ թողնել է իմ հայրը, հաշվելով հարստությունների հետ միասին, որ թողնել է իմ հայրը, հաշվելով

արծաթ դրամով՝ ավելի է քան երեք հազար տաղանդ»։ (34) Կյուրոսն առանց հապաղելու ասաց. «Որովհետև քո զեմ պատերազմում են հարևան հալդայները՝ զորքից ինձ հետ կուղարկես կեսը, իսկ փողից, որովհետև չես վճարել Կիաքսարին տուրքը՝ հիսուն տաղանդի փոխարեն, որ նրան վճարում էիր՝ կտաս կրկնակին։ Ինձ ևս, ասաց, կտաս իբրև պարտք հարյուր տաղանդ։ Եվ ևս խոստանում եմ քեզ, որ եթե աստված հաջողություն տա՝ ինձ տված պարտքի փոխարեն կամ կվարձատրեմ քեզ ավելի արժեքավոր կերպով և կամ կվճարեմ փողը, եթե կարողանամ։ Իսկ եթե չկարողանամ և պարզվի, որ հնարավորություն չունեմ վճարելու՝ կարծում եմ, որ անիրավացի կլինի համարել ինձ անարգար»։ (35) «Ի սեր աստվածների, մի՛ այդպես խոսիր, ո՛վ Կյուրոս,—ասում է Արմենների թագավորը,—ապա թե ոչ՝ ինձ կվհատեցնես. այլ գիտցի՛ր, որ քոնն է ո՛չ միայն այն, ինչ որ հետո տանում ես, այլև այն, ինչ որ թողնում ես»։ «Լավ,—ասաց Կյուրոսը,—իսկ որպեսզի կինդ հետ ստանաս, ո՛րքան ինձ փող կտաս»։ «Որչափ որ կարողանամ»,—ասում է թագավորը։ «Հապա ի՞նչ կտաս զավակներիդ համար»,—ասում է Կյուրոսը։ «Դրանց համար ես կտամ, որքան որ կարողանամ»,—ասում է թագավորը։ «Ուրեմն,—ասում է Կյուրոսը,—այդ արդեն կկազմե քո կարողության կրկնակին»։ (36) «Դու ևս, ո՛վ Տիգրան,—ասում է Կյուրոսը,—ասա՛ ինձ, ո՛րքան կվճարես, որպեսզի հետ ստանաս կնոջդ»։ Եվ Տիգրանը, որը նոր էր ամուսնացել և շատ էր սիրում իր կնոջը, ասաց՝ «Ես, ո՛վ Կյուրոս, իմ անձը գլխովին կտամ, որպեսզի իմ կինը երբեք ծառա չլինի»։ (37) «Դու Տիգրան,—ասում է Կյուրոսը,—ա՛ռ կնոջդ, ես չեմ համարում, որ նա գերի է բռնվել, որովհետև դու երբեք չես լքել մեզ։ Դու ևս, ո՛վ Արմենների թագավոր, տար կնոջդ ու զավակներիդ առանց որևէ վճարի, որպեսզի նրանք տեսնեն, որ ազատ վերադառնում են քո մոտ։ Իսկ այժմ ճաշեցեք մեզ մոտ և ճաշելուց հետո զնացեք, ուր կամենում եք»։ Այնուհետև նրանք մնացին։

[illegible]

Գիրք III, գլուխ 2, 1—26:—(1) Հետևյալ օրը կյուրոսը, վերցնելով իր հետ Տիգրանին, մեղական հեծեալորից ամենաուժեղներին և իր ընկերներից նրանց, որոնք, կարծում էր, որ կարևոր են՝ շրջագայության ելավ երկրում և, նայելով շուրջը՝ խորհրդածում էր, թե որտեղ բերդ պիտի շինե: Եվ երբ եկան մի ինչ-որ լեռան գաթի մոտ՝ նա հարցրեց Տիգրանին, թե ո՞րոնք են այն լեռները,

¹ Ընդունելով բաբելոնական-սլարոնական տաղանդի կշիռը մոտ 32 կիլո 640 գր., Արմենների թագավորի հարստությունը իր կշռով հավասար կլինի $3000 \times 32,640 = 97.920$ կիլ. արծաթի դրամի: Իսկ եթե արծաթի և ոսկու հարաբերությունը ենթադրենք այդ ժամանակ մոտավորապես 1:10, որ հավանական է՝ այդ հարստության դրամական արժեքը համապատասխան կլինի մոտ 12 միլիոն ոսկի ուրբու:

որտեղից խաղալսները ցած են արշավում և կողոպտում: Տիգրանն այդ լեռները ցույց տվեց: Եվ նա հարցրեց նորից. «Այդ լեռներն այժմ անմարդաբնա՞վ են»: «Հարկավ ո՛չ,—ասաց Տիգրանը,—այժմիշտ այնտեղ են նրանց լրտեսները, որոնք մյուսներին ազդանշանով իմաց են տալիս, ինչ որ տեսնում են»: «Իսկ ի՞նչ են անում դրանք,—ասաց Կյուրոսը,— երբ տեղեկանում են»: «Օգնության են գալիս,—ասաց Տիգրանը,—գեպի գազաթները՝ ամեն մեկն ըստ իր ուժերի»: (2) Այս բոլորը Կյուրոսը լսեց. և, զննելով շուրջը, նա նկատեց, որ Արմենների երկրի մի խոշոր մասն անմշակ է ու անմարդաբնակ պատերազմի պատճառով: Ապա նրանք վերադարձան բանակ և ընթերիւոյ հետո քնեցին: (3) Հետեւյալ օրը եկավ ինքը Տիգրանը, պատրաստ ճանապարհովելու, և նրա հետ նաև ի մի հավաքած զորքը՝ չորս հազար ձիավոր, տասը հազար նետածիգ և նույնչափ այլ թեթև վահանակիր: Երբ նրանք հավաքվում էին՝ Կյուրոսը զոհ էր անում, և, որովհետև զոհի նշանները բարեհաջող էին՝ նա ժողովի հրավիրեց Պարսիկ ու Մեդացի հրամանատարներին: (4) Եվ երբ նրանք հավաքվել էին՝ ասաց հետեւյալը.

ղայներն ունեին ծառերի ճյուղքերից հյուսված կաշվեպատ վահաններ և երկուական նիզակներ: Ասում էին, որ նրանք ամենառազմիկ ժողովուրդն են այդ երկրում ասլրող բնակիչներից: Նրանք ծածուկում են զորքի մեջ վարձով, եթե մեկը նրանց աջակցության կարիք ունենա, որովհետև նրանք, խիստ ռազմունակ լինելով՝ միաժամանակ աղքատ են. նրանց երկիրը լեռնոտ է և հարուստ է միաժամանակ չնչին մասը: (Տ) Երբ Կյուրոսի զորքը մոտեցավ ավելի գագաթներին՝ Տիգրանը, որը գնում էր Կյուրոսի հետ՝ ասաց.

կությունն ունենալով՝ խաղաղությունն հաստատել Արմենիաների ու
 հալղայաների միջև: «Ես գիտեմ, որ դուք,—ասաց նա,—նախքան
 այս գաղաթնների գրավումը մեր կողմից՝ կարիք չեք զգացել
 խաղաղության, որովհետև մասամբ ձեր գույքն ապահով է եղել,
 մասամբ էլ կողոպտել եք Արմենիաներին: (13) Արդ՝ այժմ լսեցեք,
 թե ինչ դրության մեջ եք: Ես այժմ ձեզ, բռնվածներիդ, ազատ
 կարծակեմ, որ գնաք տուն, և հնարավորություն կտամ, որ խորհրդ-
 դակցեք մյուս հալղայաների հետ, թե արդյոք կամենում եք պա-
 տերազմել մեր դեմ թե լինել բարեկամ: Եվ եթե դուք կգերադասեք
 պատերազմը՝ երբեք, թե խելք ունեք, մի՛ք գա այստեղ առանց
 զենքի, իսկ եթե վճռեք, որ կարիք ունեք խաղաղության՝ եկեք
 առանց զենքերի: Իսկ ես, եթե բարեկամ լինեմ՝ կհոգամ, որպեսզի
 ձեր գործերը լավ գնան: (14) Երբ հալղայաներն այս լսեցին՝ շա-
 տերը հավանություն տվին, շատերն էլ հրաժեշտ տվին ու նրանք
 գնացին տուն:

Իսկ Արմենների թագավորը, հենց որ տեղեկություն ստացավ
Կյուրոսի հրավերի ու ձեռնարկման մասին՝ վերցրեց հյուաներին
և ուրիշներին, որոնք կարծում էր որ պետք կլինեն, և եկավ ան-
հապաղ Կյուրոսի մոտ: (15) Երբ նա տեսավ Կյուրոսին՝ ասաց:
«Ո՛վ Կյուրոս, թեև մենք, մարդիկս, քիչ բան կարող ենք նախա-
տեսել ապագայի նկատմամբ, բայց ձեռնարկում ենք շատ բան
անել: Արդ՝ հենց այժմ ես ևս աշխատեցի ազատություն ձեռք բերել,
բայց ծառա դառա ավելի, քան երբևիցե: Երբ մենք գերի ընկանք,
կարծեցինք, որ ակներև կերպով կորստի ենք մատնվել, սակայն
այժմ պարզվում է, որ մենք փրկված ենք առավել, քան երբևիցե:
Սրանք, որ երբեք դադար չունեին և մեզ անընդհատ շարիք էին
պատճառում՝ այժմ, ինչպես տեսնում եմ, աշնպիսի վիճակի մեջ
են դառնում, ինչպես ես էի ցանկանում: (16) Եվ ա՛յս իմացիր,
ո՛վ Կյուրոս, որ ես, որպեսզի կարողանայի դեն քշել խաղաչներին
այս զագաթներից՝ շատ ավելի փող եմ տվել, քան դու ստացել ես
այժմ ինձանից: Եվ այն բարիքները, որ դու խոստացել էիր թե
կանես մեզ, որովհետև փող էիր ստացել՝ արդեն քո կողմից արված
են, ուստի և պարզ է, որ մենք քեզ պարտ ենք այլ երախտիքներ, որ
մենք կամաչենք, եթե անազնիվ չենք, որ քեզ չհատուցանենք: Եվ
նույնիսկ, եթե փոխհատուցանենք, մենք հասկանում ենք, որ այդ-
քանն անելով՝ մենք ոչ մի արժանի բան արած չենք լինի դրանով
մեր բարերարի հանդեպ: (17) Արմենների թագավորն այդպես
ասաց:

[illegible]

էր գտնվում: Իսկ ինքը Տիգրանի ու Պարսիկների ավագանու հետ որսի էր գնում այն տեղերը, ուր հանդիպում էին վալրի կենդանիներ, և զվարճանում էր այսպես:

ՀԱՏՎԱԾ 9

Գիրք V, գլուխ 3, 38:—(38) «Նրանցից հետո,—ասաց Կյուրոսը,—թող Արտաբազդոսը առաջնորդե Պարսից թեթև վահանակիրներին ու նետաձիգներին, ապա Անտամյուլաս Մեդացին՝ Մեդացիների հետևազորը, ապա Նմբասը՝ Արմենների հետևազորը՝ ապա Արտուքասը՝ Հյուրկաններին, ապա Թամբրադասը՝ Սակերի հետևազորը և ապա Դամատասը՝ Կադուսիներին»:

ՀԱՏՎԱԾ 10

Գիրք VIII, գլուխ 4, 24:—(24) Այնուհետև նա [Կյուրոսը] բերեց Տիգրանին կնոջ զարդ և հրամայեց տալ կնոջը, որովհետև նա արիաբար մասնակցել էր պատերազմին ամուսնու հետ միասին:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՍԱԿ

	Մ. թ. առաջ
Արմենների դաղթը Հայաստան	VII դ. կամ VI դ. սկիզբը 612
Ասորեստանի նիսվե քաղաքի կործանումը	605
Ասորեստանի տերության անկումը	
Մեծ պատերազմը Մեդիայի և Լյուդիայի միջև Հալիս գետի մոտ	585
Արեմենյան Պարսկաստանի տիրապետությունը Արմենիայի վրա	550—330
Կյուրոս Մեծ	550—529
Դարեհ Ա	522—486
Արմենների ապստամբությունը պարսից դեմ	521—520
Բսենոփոնի և հունական զորքի նահանջը Արմենիայի վրայով դեպի Տրապիզոն	401—400
Աղեքսանդր Մակեդոնացի	336—323
Արեմենյան Պարսկաստանի նվաճումը	330
Սելևկոս Նիկատոր	312—281
Սելևկյան տիրապետության հաստատումը Առաջավոր Ասիայում	312
Պարթևական թագավորության հիմնումը	249/248
Անտիոքոս Մեծի պարտությունը Մագնեսիայի ճակատամարտում	190
Արտաշեսը և Զարեհն իրենց հայտարարում են անկախ թագավորներ Մեծ Հայքի ու Մոփքի վրա	189
Արտաշես Ա-ի մասնակցությունը Փոքր Ասիայի հինգ թագավորների խաղաղության դաշինքին	180
Արտաշատ քաղաքի հիմնումը	166
Սելևկյան Անտիոքոս Դ-ի արշավանքը Հայաստան	165 (?)
Տիգրան Բ-ի ծնունդը	142/141
Տիգրան Բ-ի գահակալությունը	95
Տիգրան Բ-ի դաշինքը Միհրդատ Եվպատորի հետ	95/94
Տիգրան Բ-ի դաշինքը Մեծ Հայաստանին	94
Մոփքի միացումը Մեծ Հայաստանին	93
Տիգրան Բ-ի առաջին արշավանքը Կապպադոկիայի վրա	92
Կապպադոկիայի փոխպրետոր Սուլլան	
Միթրատ և Բագրատ զորավարների նոր հարձակումը	91
Կապպադոկիայի վրա	
Տիգրան Բ-ի հաղթական կռիվներն ընդդեմ Պարթև Արշակունիների և սրանց արևելյան երկրների նվաճումը	89—85

Հոռմեական-պոնտական առաջին պատերազմը	88—84
Դարդանոսի բանավոր դաշնագրությունը	84
Տիգրան Բ-ը նվաճում է Ասորիքը և Դաշտային Կի- լիկիան	84/83
Հոռմեական-պոնտական երրորդ պատերազմը	73—71
Մետրոդորոս Սկևփացին ուղարկվում է Հայաստան իրև հետևյալ	71 (ամառը)
Միհրդատ նվաճողի պարտությունը և փախուստը Հայաստան	71 (աշնանը)
Դեսպան Ապարիոս Կլավդիոսը պահանջում է, որ Միհր- դատը հանձնվի Լուկուլլոսին	71 թվի վերջերին
Լուկուլլոսի վերադարձը պրովինցիա Ասիա և պատե- րազմի ավարտման հանդիսատոները	70
Լուկուլլոսի զաղտագողի ու անսպասելի արշավանքը Հայաստան	69 (գարնանը)
Մեհրոփանի և հայկական փոքրամիջ ճեճեղազորի զորքը թշնամու վրա	»
Տիգրանակերտի պաշարումը	»
Հայկական ճեճեղազորի գիշերային մուտքը Տիգրանա- կերտ և Տիգրանի կանանցի ազատումը	69 (գարնանը)
Տիգրան Բ-ի տեսակցությունը և խորհրդակցությունը Միհրդատի հետ	69 (ամառը)
Ճակատամարտը Տիգրանակերտի մոտ	69 (հոկտ. 6-ին)
Հոռմեական-հայկական կռիվներն Արածանիի հո- վիտներում	68 (ամառը)
Արածանիի ճակատամարտը	68 (սեպտեմբերին)
Լուկուլլոսը պաշարում և զրավում է Մծրինը	68 թվի վերջերին
Հոռմեական զորքի բարոյալքումը և Լուկուլլոսի նա- հանքը դեպի Գալատիա	67 (ամառը)
Պոմպեյոսի արշավանքը Միհրդատի դեմ	66 (գարնանը)
Կրտսեր Տիգրանի ապստամբությունը հոր դեմ	»
Պոմպեյոսի արշավանքը Հայաստան և հաշտությունը Տիգրանի հետ	66 (աշնանը)
Պոմպեյոսի վերադարձը Փոքր Հայք	64 (գարնանը)
Տիգրան Մեծի մահը	56/55
Արտավազդ Բ.	56/55
Կրասսոսի պարթևական արշավանքը և հոռմեական զորքի ծանր պարտությունը	53
Պարթևական-հայկական զորքերի պարբերական արշա- վանքները Ասորիք	52—40
Պարթևական իշխանության հաստատումը Ասորիքում, Փյունիկիայում և Պաղեստինում	40
Պարթևների պարտությունը Գինդարոսի մոտ և Բակուրի մահը	38
Կանիդիոսը հաշտություն է կնքում Արտավազդ Բ-ի հետ և արշավում է Իբերիա ու Ալբանիա	37
Անտոնիոսի և Արտավազդ Բ-ի արշավանքը պարթևների դեմ	36

Սբտավազ Բ-ի ձերբակալումը և Հայաստանի նվա- ճումը	35
Անտոնիոսի պարտությունը Ակտիումի մոտ Հու- նաստանում	31
Արտավազդ Բ-ի գլխատումը	31/30
Արտաշես Բ	30—20
Տիգրանի մահը, գալով Հայաստան, հանդիսավոր կերպով թագավոր է պսակում Տիգրան Գ-ին	20—շուրջ 8
Տիգրան Գ և Էրատո	8—5
Հոռմեական զորքի օգնությունը Հայաստանի գահը ստանում է Արտավազդ Գ-ը	շուրջ 5—2
Հայերի ապստամբությունը և Տիգրան Գ-ի ու Էրատոյի վերահաստատումը գահի վրա	2 մ. թ. ա.—1 մ. թ.
Կայսր Կեսարը Հայաստանի թագավոր է պսակում Ատրպատականի Արիոբարզանի թագին	2—4
Արտավազդ Գ Արիոբարզանի որդին	շուրջ 4—6
Տիգրան Ե	շուրջ 6
Էրատոյի կարճատև թագավորությունը	6 թվից հետո
Հայաստանի գահը ստանում է գահընկեց արված պարթևական վոնոն թագավորը	11 թվից հետո մինչև 16
Գերմանիկոսը, գալով Արտաշատ, Հայաստանի թա- գավոր է պսակում Ջենոնին	18—34
Արտավան Գ-ի Արշակ որդու գահակալությունը Հայաս- տանում և նրա եղբորական մահը	34
Իբերիայի փարսաման թագավորի և նրա եղբոր Միհր- դատի արշավանքը Հայաստան	35
Արտավան Գ-ի որդու՝ Օրոդեսի պարտությունը Հայաս- տանում	35
Փարսամանի եղբոր՝ Միհրդատի կարճատև թագա- վորությունը Հայաստանում	35—37
Միհրդատի կալանավորումը	37
Հայկական գահը նորից արվում է Միհրդատին	43 թվից հետո—51
Հուդամիդ	51—54
Հայաստանի զրավումը պարթևների կողմից	54
Հայաստանի զրավումը պարթևների կողմից	54—59
Կորբուլոնի արշավանքը Հայաստան և Հայկական պատերազմը	58/59
Արտաշատ քաղաքի հիմնահատակ կործանումը	59
Տիգրանակերտ քաղաքի առումը	60—61
Տիգրան Զ-ը Հայաստանի թագավոր	61—62
Հոռմեական-պարթևական պատերազմը կնքված Պետուսի պարտությունը և Հռոմեացիություն	62
Դինադարի դաշինքը	
Խաղաղության բանակցությունները և Տրդատի հան- դիսավոր խոստումն իր թագ ստանալու ներքին	64
ձեռնից Հռոմում	
Տրդատի հանդիսավոր թագադրությունը Հռոմում և վերադարձը Հայաստան	65—66

ՏԻԳՐԱՆ Բ ԵՎ ՀՌՈՄԸ

ՆՈՐ ԼՈՒՍԱՐԱՆՈՒԹՅԱՄԲ ԸՍՑ ՍԿԶՆԵԱԳՅՈՒՐՆԵՐԻ

Ինչպես շատ նիշտ դիտել և շեշտել են իրենք՝ եվրոպական գիտնականները, հիմնական սկզբնաղբյուրները, որոնք գրված են Տիգրան-Միհրդատի ժամանակաշրջանից մեկ կամ մի քանի դար հետո, մեծ մասամբ անվստահելի են և կասկածելի, որովհետև նրանք պատմական անցքերը նկարագրել են կողմնապահությամբ և հոռմայեցիների օգտին: Հայտնի է արդեն, քե ինչպիսի մեծ վարպետությամբ Հռոմը կարողացել էր ստեղծել իրեն սպասարկող ներքոդական պատմագրություն, որը լուրջյան էր մատնում հակառակ պատմական ճշմարտության Հռոմի համար աննպաստ փաստերը¹: Հռոմեական պատմագետների անարժանահավատ լինելն ընդգծել է դեռ առաջին դարում (մեր քվ. հ.) հռչակավոր հին մատենագիր Հովսեփոս Փլավիոսը: Սա հրեական պատերազմի իր պատմության առաջաբանում առանձնապես մատնանշել է, որ մինչև իսկ ականատես հռոմեական հեղինակները մեծ չափով աղավաղել են փաստերի իսկությունը և, խեղաքյուրելով պատմական ճշմարտությունը, կամ ներքողներ են գրել ի հանույս Հռոմի և կամ չարախոսություններ սրա քչնամիների մասին:

Պետո՛վ է առել, որ հակառակ կողմը ևս, նաև Հայաստանն ու Պոնտոսը, ունեցել են այս ժամանակաշրջանում իրենց ուրույն պատմագրությունը: Հին աղբյուրների մեջ հիշատակված է, օրինակ, հոռոմեասոյաց (Misoromaeus) Մետրոդորոս Սկեպսացու ընդարձակ պատմությունը Տիգրան Երկրորդի մասին, որը համարվել է փայլուն ու տաղանդավոր աշխատություն: Հիշատակված են նույնպես պատմական կարևոր երկերը Հերակլիդեսի, Տևկրոսի, Ապոլլոնիդեսի, Դիոփանտեսի և ուրիշ շատ շատերի, որոնք եղել են Միհրդատին կուսակից հեղինակներ: Սակայն Հայաստանի ու Պոնտոսի պարտությունից և հեղինիստական կուտուրայի փայլալուծից հետո այս երկրներում՝ պահպանվել են, բնականաբար, գլխավորապես այն երկերը, որոնք հանելի էին հաղթական Հռոմին: Տիգրան-Միհրդատյան դարաշրջանի պատմությունը կառող էր, իհարկե, շատ կետերում բոլորովին այլ լուսարանություն ստանալ, եթե պահպանված լինեին նաև վերոհիշյալ հակառակ կուսակցության գրվածքները:

Զնայած բուն հոռմեական աղբյուրների վերև մատնանշված թերություններին, որ բնության եւ առնված ու ընդգծված նաև իրենց եվրոպական պատմագետների ու բանասերների գրվածք-

ներում՝ այդ աղբյուրները, պնդամենայնիվ, միակ ու զլխավոր հիմքն են կազմել Մոմզենի, Ռեյնափի ու մյուս պատմագետների ուսումնասիրություններին։ Սրանք անվերապահ կերպով օգտվել են մինչև իսկ Պլուտարհոսի կենսագրությունների կասկածելի ու անվստահելի վկայություններից, որոնց մեջ, ինչպես կտեսնենք, շարամտորեն տրված են Տիգրան Բ-ի ու նրա պետության ֆեոդալական կազմակերպության ալլանդակ ծաղրանկարները։ Եվ՝ բուպական պատմագետները բավականաչափ ուշադրության չեն առել, դժբախտաբար, որ Պլուտարհոսի և հռոմեական մյուս հեղինակների ստահոդ տեղեկությունները հերքվում են հաճախ փոքրասիական-հելլենիստական շեզոֆ աղբյուրներում պահպանված վկայությունների օգնությամբ, որոնք սլարգ կերպով ցույց են տալիս այդ տեղեկությունների անհավաստիությունը։

Մեր այս եզրակացություններն ու դիտողությունները հարկադրելու էին մեզ, բնականաբար, նոր բնության ու վերագնահատման ենթարկելու բոլոր կարևորագույն սկզբնաղբյուրները: Ինչպես մեր այս ուսումնասիրության ընթացքում կաեսնենք, օգտագործելով այդ աղբյուրները բնադատորեն ու մեծ զգուշավորությամբ՝ Տիգրան Բ-ի ու նրա դարաշրջանի պատմությունը միանգամայն հնարավոր է պարզել ու լուսաբանել ավելի նշգրիտ ու ավելի հիմնավոր կերպով, քան այդ արված է նախկին աշխատություններում:

նույնպես ներմուծում է արտադրանքներ, որոնք արտադրվում են Հայաստանում, ինչպես նաև արտադրանքներ, որոնք արտադրվում են Հայաստանում, ինչպես նաև արտադրանքներ, որոնք արտադրվում են Հայաստանում:

Այս պատմագետները, բացի այն, որ իրենց լուսաբանության հիմք են ընդունել հռոմեական աղբյուրների միտումնավոր ու գուհիմբ են ընդունել հռոմեական աղբյուրների միտումնավոր ու գուհիմբ են ընդունել հռոմեական աղբյուրների միտումնավոր ու գու-

Իտալական գիտնական Ֆեռետոն, օրինակ, որը խոշոր պատմաբանի հոշակ ունի, Լուկուլլոս զորավարին, որն ավերողն ու գերեզմանավորը եղավ Պոնտոսի հեղինիստական վարքամեծության և շփեղ ու հոյակապ հեղինակա՜ն փառանքների, անկուստուրայի և շփեղ ու հոյակապ հեղինակա՜ն փառանքների, անվանում է հեղինիզմի պաշտպան ու երկրպագու: «Ամեն տեղ,—ասում է Ֆեռետոն,—Լուկուլլոսը կողոպտում էր մեծամեծ հաբրս-

¹ *Sk'u Cicero*, De Imperio Cn. Pomp, IX, 25.

սուրբունները և կատարում էր հրեզանիով հեղեղներով մեծ հոգևորականների իր դերը»¹։ Մոմզենը և Ռեյնաբը ոչ միայն ուշադրության չեն առել Տիգրան Բ-ի կուլտուրական ու բարեկեցիկության ձեռնարկումները հետամնաց Հայաստանում, այլ նրանք մինչև իսկ Տիգրանակերտ ֆաղափի հիմնումը, որը կենտրոն ու նեցուկ էր լինելու Հայաստանի հեղեղականացման ու ֆաղափակրքման՝ վերագրում են բռնակալ Տիգրանի գոռոզ ու փմահան կամակորության։ Մոմզենի պատմության մեջ առանձնապես նկատելի է, բացի այդ, նրա շեշտված հակակրթանք դեպի Արևելքն ու ասիացիները։ Նա մատնանշում է, օրինակ, որ Արևելքում ամեն մի հպատակ «հավատարիմ է ու կեղծ, ինչպես շունը»²։ Նրա կարծիքով՝ «Ասիացիների հատկությունն է նրանց պատրաստակամությունը ստանձնելու դահնի դեր ի հանույս սուլթանի»³։ Ուշագրավ է հենց այն, որ Մոմզենը Միհրդատին ու Տիգրանին, որոնք հեղեղիստական տիպի առաջադեմ միապետներ էին՝ հնաժամոր է համարում անվանել սուլթաններ։

¹ *Sl'va* „Величие и падение Рима“, т. I, Москва, 1915, *к2* 184.

կողոպտման ու ֆինանսական շահագործման նպատակով՝ մղվում էին ոչ քե բարբարոս միացյալ Արևելի, այլ երկու կիրք ու առաջադեմ միապետների դեմ, որոնք քե իրենց երկրներում և քե ամբողջ Մերձավոր Արևելքում աշխատում էին զարկ տալ հեղեմ-նիստական ֆաղափային կենցաղի ու կուլտուրայի և առևտրի ու արդյունաբերության նոր բարգավաճման ու բուռն զարգացման։

¹ Տե՛ս J. de Morgan, Histoire du peupl arménien, Paris, 1919, էջ 80.

Նոր է մեր ուսումնասիրության մեջ, բացի սկզբնաղբյուրների վկայությունների բնական ու համեմատական լուսաբանումներից, նաև այն, որ մեզ հաջողվել է, շնորհիվ պատմական-աշխարհագրական նախորդ մեր աշխատությունների՝ նշտել այժմ Լուկուլլոսի ու Պոմպեոսի արշավանքների ճանապարհները և լուսաբանել տեղագրական այն վիճակի ու մուր խնդիրները, որոնք դեռ մինչև այժմ պարզված չեն աղբյուրների բացակայության պատճառով: Հին այդ ռազմավարների պարզորոշ բացատրության համար այս աշխատությանը կցված են մանրամասն ու հատուկ քարտեզներ:

2. ԱՌԱՋԱԿԱՆ ԱՍԻԱՅԻ ՎԵՐԱԲԱՐՈՒՄԸ ՈՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ԴԻՈՒԹՅՈՒՆՆԸ ՏԵՎՈՐԱԿԱՆ ԲԻՅ ԱՌԱՋ

Առաջալուր Ասիայի պատմության համար Ազիբսանդր Մա-
կեդոնացու և Սելևկյանների տիրապետությունը սկիզբն հղավ ու-
միայն նրա տնտեսական զարգացման ու արագ վերելքի, այլ մա-
սամբ նրա սոցիալական կերպափոխման:

Սամբ նրա սոցիալական կերպափոխման:
Մակեդոնական տիրապետությունն արտակարգ մի շրջան.
Կառավ յայտեղ առևտրի, արհեստների ու արդյունագործության.
Բուռն բարգավաճման, բազմաթիվ հունական գաղութների ու քա-
ղաքների հիմնարկման և հելլենիստական քաղաքային կուլտու-
րայի առաջացման, որով միանգամայն նոր ընթացք տրվեց Մեր-
ձավոր Արևելքի հետագա զարգացման:

Հելլենական Արևմուտքը, նվաճելով 334—330 թվերին (մեր թվ. առաջ) ամբողջ Մերձավոր Արևելքը և հիմնելով այստեղ աշխարհակալ մի մեծ պետություն, որը տարածվում էր մինչև Հնդկական օվկիանոսը և Իրանի հյուսիս-արևելյան շրջանները, հայկական օվկիանոսը և Իրանի հյուսիս-արևելյան գաղթավայր և իրեն բուստ այս երկիրը դարձրել էր հելլենական գաղթավայր և իրեն նպատակ էր դրել, կերպարանափոխելով Արևելքը, հելլենիստական ինքնավար քաղաքների ու գաղութների միջոցով՝ միաձուլել նրան իր հետ։ Աղեքսանդր Մակեդոնացուց և նրա հաջորդներից հետո Արևելքի հելլենականացման նույն քաղաքականությունը վարեցին։ Սակայն իրենց տիրապետության առաջին շրջանում։

Ջին շրջանում:
Սակայն հելլենականացման այդ քաղաքականությունը, ինչպես նաև լայնատարած Արևելքի տեական միադրումը, չափազանց դժվար ձեռնարկություններ էին, որ վեր էին իշխող հելլենների հակադասակարգի ու փոքր ուժերից:

Համեմատաբար անհամաչափ ու փոքր ուժերից:
Արդեն Սելևկյան ամենահզոր թագավորների ժամանակ
սկսվեց հետզհետե նրանց մեծ ու աշխարհակալ պետության ան-

նույնիսկ Սասանյանների ժամանակ և անգամ նրանց տիրապետության ընթացքում հետո կային օտարալեզու ցեղեր: Ուրեմն՝ Ստրաբոնի վկայությունը, պետք է, ըստ երևույթին, ենթադրել այն իմաստով, որ Հայաստանում նրա ժամանակ տարածված ու գերիշխող լեզուն եղել է հայերենը:

Ընդարձակվել էր նույն այս երկրորդ դարում (մեր թվ. առ.) բացի Մեծ Հայքից ու Ծոփքից նաև Փոքր Հայքը, որը նվաճել էր արևմտյան Պարիադրեսի և Հյուսիս-արևելյան Պոնտոսի ծովափընչա շրջանները և հասցրել էր իր սահմանները մինչև Սև ծովը:

«Փոքր Հայքը,—ասում է Ստրաբոնը,—բավական պրո-
դաբեր երկիր է: Այստեղ ևս, ինչպես և Մոփքում, միշտ կա-
ռավարում էին երկիրը սեփական իշխանները, որոնք կամ
բարեկամ ու դաշնակից էին մյուս արմեններին, և կամ
իրենց գործերը վարում էին առանձին ու անկախ: Փոքր
Հայքն իրեն հպատակեցրել էր խալդայներին և տիբարեն-
ներին, այնպես որ նրա իշխանությունը տարածվում էր
մինչև Տրապիզոն ու Փառնակիա»¹:

Հայաստանում և Կասպյաղո՞վկիայի հյուսիսում կազմվել էին, ինչպես տեսնում ենք, փոխանակ միահար ու միաձուլլ մեծ պետություն՝ երեք արմենական անկախ թագավորություններ։ Եվ միանգամայն հասկանալի է, իհարկե, որ արմենների ցրվածություն ու այս բաժանումը արդենլք էին հանդիսանալու նրանց ընդհանուր ու համերաշխ գործակցություն։

Արմենական երկրների միացման կարևորությունը, հավանորեն, գիտակցվել է առավելապես նրանց քաղաքական վերելքի այս շրջանում: Հայտնի է, որ Արտաշես Ա-ը, որն անշափ ընդարձակել էր Մեծ Հայքը՝ ուղեցել էր նաև նվաճել հարևան Մոփբը: Սակայն Մեծ Հայքի զորեղացումն և արմենական երկրների քաղաքական միաձուլումը չէին կարող հանդուրժել Կապադոկիան և Պոնտոսը: Փոքր Հայքն ու Մոփբը, որոնց անկախությունը Արտաշեսյան հզոր թագավորության կողմից վտանգ էր սպառնում՝ սերտ կերպով հարեցին օտար այս պետություններին և ապավինեցին սրանց օգնության: Դիողորոս Սիկելիադին վկայում է², որ Արտաշեսին չհաջողվեց իր թագավորությանը միացնել Մոփբը, շնորհիվ Կապադոկիայի Արիարաթ և թագավորի միջամտության: Այս վերջինի օգնությամբ ստացավ իր հարևանի թագավոր-

¹ *Sh'u* XII, 3, 28:

² *St' n* „De virt. et vitiis“, *Samuqmad* XXXI, 22:

բությունը Զարեհի որդին, Մերութանը, որն Արտաշեսի հարձակ-

ման ժամանակ փախել էր Կապպադոկիայի:

Արտաշեսյան Մեծ Հայաստանի մասին մատենագրական աղբյուրները տալիս են, դժբախտաբար, միայն պատահական ու կցկտուր տեղեկություններ: Այդ տեղեկություններից առանձնակցիկաբար են Ստրաբոնի և Պլուտարքոսի վկայությունները, որը հիմնել էր Արտաշես Ա-ը, Արտաշատ մայրաքաղաքի մասին, որը հիմնել էր Արտաշես Ա-ը, հավանորեն 166 թվին (մեր թվ. առ.):¹

Հետևյալն է Ստրաբոնը,—

«Հայաստանի քաղաքներն են,—ասում է Արտաքառասուտա և Արտաքաստան (որն անվանում են նաև Արտաքասաստա և Արքաստան; որը հիմնել էր Աննիբալն Արտաշեսի համար) և Արքաստան; երկու քաղաքն էլ գտնվում են Արաքսի ափին՝ Արքաստան Ատրպատականի սահմանում, իսկ Արտաքաստան՝ Արաքսի դաշտի մոտ: Այս վերջինը գեղեցիկ է շինված և երկրի թագավորանիստ քաղաքն է: Նա գտնվում է գետածոցում, որը նման է ցամաքակղզու, և նրա շուրջը, բացի պարանոցի մասից՝ գետի առջև ձգվում է պարիսպը, իսկ պարանոցը փակված է խրամով և պատվարով»²:

Որ Արտաշատը շինված էր Աննիբալի խորհրդով և նրա ցուցմունքներով՝ այդ մանրամասն հաղորդում է նաև Պլուտարքոսը հետևյալ իր մեկալուծյան մեջ:

Պլուտարքոսը,—որ երբ Ան-

«Պատմում են,—ասում է Պլուտարքոսը,—որ երբ Ան-
տիոքոսը պարտություն կրեց Հռոմայեցիներին՝ կարթագե-
նացի Աննիբալը եկավ Արտաշես արմենի մոտ և հրահան-
գիչ ու խորհրդատու դառավ բազմաթիվ օգտավետ գործե-
րում։ Նկատելով, բացի այդ, այս երկրում չօգտագործված
ու անտես արված հարմարագույն ու խիստ հաճելի մի վայր,
նա այդ տեղում ուրվագծեց քաղաքի հատակագիծը։ Աննի-
բալը տարավ Արտաշեսին, ցույց տվեց հատակագիծը և
բալը տարավ Արտաշեսին, ցույց տվեց հատակագիծը և

Համոզեց հիմնել այդ տեղում քաղաք»։
Պատմագետներից շատերը կասկածելի են համարում, թե Արտաշատի հիմնումն Աննիբալի խորհրդով և թե Աննիբալի փա-
խուստը Հայաստան։ Սակայն, այնուամենայնիվ, վերոհիշյալ
խուստը Հայաստան։ Սակայն, այնուամենայնիվ, վերոհիշյալ
վկայությունները խիստ կարևոր են, որովհետև նրանք պարզ ու
որոշ հաստատում են, որ Արտաշատը հիմնված է եղել երկրորդ
որոշ հաստատում են, որ Արտաշատը հիմնված է եղել երկրորդ

¹ *St. u. Fabricius*, Theophanes, von Mitylene und Q. Dellius als Quellen der Geographie des Strabons, Strassburg, 1888, S. 32 u. 131.

² *St'.* XI, 14, 6.

³ *SL'* " Lucullus, XXXI, 5.

դարում Արտաշես Ա-ի ժամանակ: Առանձնապես հետաքրքիր են ու կարևոր Արտաշատի տեղագրության ու ամրությունների մասին Ստրաբոնի հաղորդած տեղեկությունները:

Արտաշատի հիմնումն Արարատյան դաշտում կարելի է համարել Արտաշես Ա-ի կարևորագույն գործերից մեկը: Այս դաշտն այնուհետև դառավ Հայաստանի քաղաքական ու կուլտուրական միավորման կենտրոնը:

Քաղաքավայրի ընտրությունը հաջող էր կատարված թե ուղմական և թե տնտեսական տեսակետներից: Գտնվելով Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնում՝ Արարատյան դաշտն ավելի էր պաշտպանված արշավող թշնամիներից, քան լեռնաշխարհի սահմաններում գտնվող շրջանները: Բացի այդ, նրա միջով էր անցնում տարանցիկ առևտրի մեծ ճանապարհը, որը գալիս էր Միջին Ասիայի ու Զինաստանի կողմերից և Արտաշատի մոտով գնում էր դեպի Սև ծովի նավահանգիստները:

Ինչպես տեսնում ենք, Արտաշեսյան հարստության հիմնադիրն առաջին կազմակերպողն է պատմական Մեծ Հայաստանի, և ընդարձակված այս պետությունն արդեն նրա ժամանակ համարյա ամփոփվել էր բնական իր սահմանների մեջ և տարածվում էր հյուսիսային Միջագետքից մինչև Կուր գետը և Ատրպատականից մինչև Ծոփքը և Փոքր Հայքը: Այս նոր թագավորությունը, որ դառել էր Առաջավոր Ասիայի ու ժողովրդականության կենտրոնը, որը հաշվի էր առնվում և որոշ դեր էր կատարում միջպետական հարաբերություններում: Պոլիբիոսը, որն իր պատմության մեջ մանրամասն հիշատակել է Փառնակ Պոնտացու և Փոքր Հայքի Միհրդատ թագավորի 180 թվի կոիվն ընդդեմ Պերգամոնի, Կապպադոկիայի և Բիթանիայի թագավորների՝ մեջ է բերում սրանց ստորագրած խաղաղության դաշինքը և վկայում է, որ այդ դաշնագրությանը մասնակից է եղել նաև «Արմենիայի մեծագույն մասի կառավարիչ Արտաշեսը»¹:

Արտաշեսյան անկախ ու միաձուլ Հայաստանի այս զորեղացումը վտանգավոր համարեց Սելևկյան թագավորությունը, որը հայկական երկրների նախկին սյուղերենն էր: Ինչպես վկայում են Դիոդորոս Սիկիլիացին և Ապպիանոսը², մոտավորապես 165 թվին (մեր թվ. առ.) Հայաստան արշավեց Անտիոքոս Դ-ը (175—

164): Սակայն Արտաշես Ա-ը, թեև պարտություն էր կրել, կարողացավ շուտով վերականգնել իր հին իրավունքները:

Դիոդորոս Սիկիլիացու մի այլ վկայությունից՝ հայտնի է դարձյալ, որ Սելևկյանների սատրապ Տիմարքոսը, որն ապստամբել էր ու հայտարարել իրեն Մարաստանի թագավոր (161 թ.)՝ դաշն էր կնքել Արտաշես Ա-ի հետ և սրա օգնությամբ ընդարձակել էր իր թագավորության սահմանները մինչև Սելևկիա և Զեդեա:

Աղբյուրների աղբատիկ ու պատահական այս տեղեկությունները չեն տալիս, իհարկե, պարզ ու լրիվ պատկեր այն մեծ շրջանի, որ տեղի էր ունեցել Արտաշես Ա-ի ժամանակ: Սակայն դարձի, որ տեղի էր ունեցել Արտաշես Ա-ի ժամանակ: Սակայն վերոհիշյալ կցկտուր հիշատակություններն անգամ ցույց են տալիս, որ Արտաշեսյան անկախ ու հզոր Հայաստանի կազմակերպումը սկիզբն էր Հին Հայաստանի պատմության նոր դարաշրջանի:

Ուշագրավ է ու առանձնապես հետաքրքիր, որ Արտաշեսյան այս շրջանի պատմական այս դեպքերը նյութ էին դառնել վիպական հին երգերի և ավանդությունների, որոնցից օգտվել էր Մովսես Խորենացին: Արտաշատը հիմնած է եղել Արտաշեսը՝ այդ պես խորենացին: Արտաշատը հիմնած է եղել Արտաշեսը՝ այդ պես խորենացին, ինչպես ինքն է վկայում, «ի վիպասանացն, որ պատմին ի Գողթան»³: Բացի այդ, ինչպես մատնանշել եմ իմ նախորդ աշխատություններից մեկում³, խորենացուն մոտ պահպանված են որոշ հիշողություններ պատմական այն անցքերի ու պատերազմների մասին, որոնք տեղի էին ունեցել Հայաստանում Օրոնտես-Նրվանդի և Արտաշես Ա-ի ժամանակաշրջանում և որոնք նրան հայտնի են եղել նմանապես վիպասաններից կամ հին զրույցներից: Նոր այս ենթադրությանը կարող են թերևս նեցուկ ծառայել Արմավիրում գտնված հունարեն արձաթերուկները, որոնք, դժբախտաբար, մինչև այժմ դեռ չեն հրատարակված:

Արտաշես Ա-ից հետո մենք գրեթե տեղեկություններ չունենք Մեծ Հայքի և արմենական մյուս թագավորությունների մասին մինչև Տիգրան Երկրորդը (95—55 թթ. մեր թվ. առ.): Յուստինոսի կարևոր մի վկայությունից հայտնի է միայն, որ Պարթևական

¹ Տե՛ս XXV, 2, 12:

² Տե՛ս Müller, *Fragm. hist. graec.* II, էջ X և Appianos, *Syr.*, 5 և 46:

¹ Müller, *FHG*, II, էջ XII:

² Տե՛ս «Մովսիսի խորենացու Պատմություն Հայոց», աշխատ. Մ. Արեղյանի և Մ. Հարությունյանի, Տիգրիս, 1913 II, գլ. 49:

³ Տե՛ս «О торговле и городах Армении», Эривань, 1930, էջ 97:

427

Մեծ Հայաստանի մասին, ինչպես ասացինք, մենք ունենք մանրամասն տեղեկություններ Տիգրան Բ-ից սկսած:

Տիգրան Բ-ը, որը պատանդ էր պարթևների մոտ՝ դահ էր բարձրացել 95 թվին (մեր թվ. առ.): Գահակալության այս թվականը հայտնի է մեզ Պլուտարքոսի վկայությունից: 70 թվին, երբ Ապպիոս Կլավդիոսը եկել էր նրա մոտ իբրև դեսպան՝ նա, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը¹, արդեն 25 տարի թագավորել էր: Պատանդությունից ազատվելու և իր հայրենի թագավորությունը ստանալու համար նա, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը², պարթևներին փրկանք էր տվել յոթանասուն հովիտներ, որոնք Մարկվարտի կարծիքով³, այն շրջաններն էին, որ Ատրպատականի կողմերում գրավել էր Արտաշես Ա-ը:

Երբ Տիգրանն ազատվեց ու վերադարձավ իր հայրենի երկիրը՝ նա արքայական իր թագը կապեց, ինչպես վկայում է Ապպիանոսը, Հայաստանի այն վայրում, ուր ինքը հիմնել էր հետո Տիգրանակերտ քաղաքը: Այս վկայությունից երևում է, որ հին Աղձնիքը, որի մեջ այժմյան Ֆարկինում որոշված է վերջերս հին Տիգրանակերտ քաղաքի տեղը՝ գտնվել է ոչ թե Մոփքում, այլ Արտաշեսյան թագավորության մեջ՝ Մեծ Հայքում⁴:

Գահ բարձրանալուց հետո Տիգրան Բ-ի առաջին գործը եղավ հարևան Մոփքի միացումն իր թագավորությանը: Կապպադովկիան, որը հազիվ էր հռոմայեցիների օգնությամբ պահպանում իր անվանական անկախությունը՝ անկարող եղավ պաշտպանել իր հին դաշնակցին ու բարեկամին: Տիգրան Բ-ը հարձակվեց Մոփքի վերջին թագավոր Արտանեսի վրա (94 թ. մեր թվ. առ.) և նրա երկիրը կցեց Մեծ Հայաստանին:

«Արտաշեսի սերնդիցն էր,—ասում է Ստրաբոնը,—Տիգրանը. նա իշխում էր բուն Արմենիայում, որը սահմանակից էր Մարաստանին, Աղվանքին, Իբերիային մինչև Կողքիս և Սև ծովի մոտ գտնվող Կապպադովկիային: Իսկ Զարեհի սերնդիցն էր Մոփայց երկրի Արտանեսը, որն իշխում էր Արմենիայի հարավային և, գլխավորապես, արևմտյան մա-

սերում: Տիգրանը սրան հաղթեց և դառավ ինքը տեր բոլոր այդ երկրներին»¹:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, Տիգրան Բ-ի իշխանության տակ միացան Արևելյան և Արևմտյան Արմենիան, որոնք թե Աքեմենյանների և թե Սելևկյանների ժամանակ առանձին ու ինքնիշխան երկրներ էին: Արմենական երրորդ թագավորությունը, Փոքր Հայքը, որը հայկական լեռնաշխարհի բնական սահմաններից դուրս էր գտնվում՝ Մոփքի նվաճումից առաջ, արդեն երկրորդ դարի վերջերում նվաճել ու միացրել էր իր թագավորությանը Միհրդատ Պոնտացին:

Մոփքի միացումից հետո Տիգրան Բ-ի հզոր ու ընդարձակ թագավորությունը սահմանակից էր զառնում Արևմուտքում բացի Պոնտոսից նաև Կապպադովկիային: Հարավում և արևելքում Մեծ Հայաստանին հարևան ու սահմանակից էին պարթևների գերիշխանության տակ գտնվող մանր պետությունները՝ Օսրոնը, Խանուքյան տակ գտնվող մանր պետությունները՝ Օսրոնը, Կորդուբը, Ադիաբենը և Ատրպատականը, իսկ հյուսիսում՝ Աղվանքը և Իբերիան:

94 թվից հետո շուտով սկսվեց Արևելքում Հռոմի ու Պոնտոսի երկարատև ու համառ պայքարը, որին, ինչպես կտեսնենք, մասնակից եղավ նաև Տիգրան Բ-ի հզոր պետությունը:

¹ Str., XI, 14, 15.

¹ Str., Plut., Lucullus, 21.

² Str., XI, 14, 15.

³ Eranschahr, էջ 109.

⁴ Str., Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien 1930, էջ 119:

4. ՀԱՅ-ՊՈՆՏՈՍԿԱՆ ԴԱՇԻՆՐԲ ԵՎ ՏԻԳՐԱՆ Բ-Ի ԱՐՇԱՎԱՆՐԲ
ԿԱՊՊԱԴՈՎ ԿԻՍ

Առաջին դարի սկզբներում (մեր թվ. առ.) հզոր ու մեծ պետություն էր դառել, ինչպես վերև տեսանք, Պոնտոսը, որը խիստ ընդարձակվել էր Միհրդատ Եվպատորի ժամանակ, որին անվանում են նաև Մեծ:

Պոնտոսը կամ Հին Պոնտական Կապապադովկիան, որը Աքեմենյանների ժամանակ միացած էր բուն կամ Մեծ Կապապադովկիայի հետ՝ ուներ այս վերջինի հետ կոլտուրական ու կրոնական և մասամբ նաև ցեղային որոշ կապեր։ Պոնտոսի հարևան Կապապադովկիան ուներ, բացի այդ, ստրատեգիական մեծ նշանակություն, որովհետև նրա հյուսիս-արևելյան ընդարձակ սահմանները տարածվում էին մինչև Փոքր Հայքը և մինչև Պոնտոսի գրեթե թիկունքը։ Դժվար չէ, ուրեմն, հասկանալ, թե ինչու Միհրդատ Մեծն ամեն կերպ աշխատում էր ցեղակից ու կրոնակից այս երկիրը միացնել իր թագավորությանը։

Կապալադովկիայի փաստական նվաճումը Միհրդատը հաջողեցրել էր 99 թվին (մեր թվ. առաջ) և թագավոր էր գրել այստեղ իր ութնամյա որդուն՝ Արիարաթ Թ-ին։ Սակայն շուտով, 95 թվին, հռոմեական ժեներալույտի կարգադրությամբ պոնտական զորքերը հարկադրված եղան մաքրել այդ երկիրը, և Կապալադովկիայի թագավոր ընտրվեց Արիոբարզան Ա Հռոմեասերը։

Հոռմայեցիները հենց այս բարեկամի թագավորության ժամանակ Տիրգրան Բ-ը գրավել էր 94 թվին Մոփքը, որը, ինչպես ասացինք, սահմանակից էր Կապպադովկիային և հին դաշնակիցն էր ու բարեկամն Արիարաթների թագավորության: Իբրև նախկին պաշտպանն ու հովանավորը Մոփած Զարեհյան թագավորության՝ Կապպադովկիան այժմ, բնականաբար, վտանգավոր հարևան էր համարվելու Մեծ Հայաստանին: Հասկանալի է նույն-

պես, որ Արեւորարդան Ա-ը, հոռմեական քաղաքականության հլու և հնազանդ սպասավորը, խոչընդոտ էր դառնում պոնտական քաղաքականության վերահիշյալ ձգտումների իրագործման, որոնցից էր կարող հրաժարվել Միհրդատ Եւպատորը:

[illegible]

Քաղաքները:

Բարեկամական այս հարաբերությունները, որ գոյություն ունենին Պոնտոսի և Մեծ Հայաստանի միջև, Տիգրան Բ-ի ժամանակ դառել էին ավելի սերտ ու մտերիմ: Աչքի առաջ ունենալով իրենց երկրների կենսական շահերը՝ Տիգրան Բ-ը և Միհրդատ Բ-ը 95 կամ 94 թվին կնքեցին հատուկ դաշնագրություն, նվազագույնը 95 կամ 94 թվին կնքեցին հատուկ դաշնագրություն, որի նպատակն էր ոչ թե նախապատրաստվող հայ-պոնտական պատերազմն ընդդեմ Հռոմի, ինչպես գունավորված ու շփոթ կերպով պատմում է Յուստինոսը, այլ, հավանորեն, Տիգրան Բ-ի պոլիպատմում է Յուստինոսը, այլ, հավանորեն, Տիգրան Բ-ի պոլիպատմական աջակցությունը Միհրդատին ընդդեմ հարևան Կապադովակիայի: Կնքված դաշինքի համաձայն, որն ամրապնդել էին Տիգրանի ամուսնությունը Միհրդատի աղջկան Կլեոպատրա-յի հետ, երկու թագավորները պայմանավորվել էին, որ նվաճ-ված քաղաքներն ու շրջանները պատկանելու են Միհրդատին, իսկ գերիներն ու շարժական գույքը՝ Տիգրանին:

¹ См. "О торговле и городах Армении", т. 2 48; "Еватор", т. 2 78 и 234.

² Sk'u Reinach, Mithridate Eupator, t₂ 78 k 234;

Ինձ թվում է, որ ավելի քան հավանական կարելի է համարել, որ Յուստինոսի օգտագործած հռոմեական աղբյուրը, մատնանշելով, որ Միհրդատի ու Տիգրանի դաշինքը կնքված է եղել Մանիոս Ակվիլիոսի Արևելք գալուց հետո, այսինքն՝ 88—84 թվերի հռոմեական-պոնտական պատերազմից առաջ, հավանորեն հատուկ միտում է ունեցել հետագա կոիվների պատասխանատվությանը վերագրելու Միհրդատին ու Տիգրանին։ Սակայն, իրապես, ինչպես ներքև կտեսնենք, այդ մեծ պատերազմի առիթ տվողը ոչ թե Միհրդատն էր, այլ Մանիոս Ակվիլիոսը։ Իսկ Տիգրանը, որ ամենևին չէր մասնակցել այդ կոիվներին, բոլորովին անհիմն կերպով է մեղադրվում դաշնագրության խախտման համար։ Վերոհիշյալ դաշինքով նա պարտավորություններ էր հանձն առել ոչ թե հռոմեական-պոնտական պատերազմի, այլ միմիայն կապագա դովկիայի նկատմամբ։

5. ՄԻՀՐԴԱՏՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ. (88—84 թվ.)

88—84 թվերի պատերազմի մասին գերիշխող է դառել նաև
այն կարծիքը, որ իբր թե Միհրդատ Եվպատորը կամ Մեծը համառ-
կերպով զինվել ու նախապատրաստվել էր կռվի ընդդեմ հռոմե-
յեցիների, նպատակ էր գրել իրեն վտարել նրանց Ասիայից և այդ
նպատակով կռվից առաջ դաշն էր կնքել Տիգրան Բ-ի հետ։ Այս
ենթադրությունները, իմ կարծիքով, կարոտ են վերաքննության։
Աղբյուրների փաստական վկայություններից պարզ երևում է, որ
Միհրդատն ամեն ջանք գործ էր գրել, որպեսզի կարողանա խույս
տալ ահեղ այս պատերազմից։ Նա հակայական դոմարներ էր ծախ-
սել Հռոմում, որպեսզի կաշառված ձերակուտականների միջոցով
վիճելի խնդիրները լուծվեն խաղաղ ճանապարհով։ Մշտական զրժ-
տությունների առիթ տվող այդպիսի հարցեր էին ոչ միայն Կապ-
տությունների առիթ տվող թագավորության թագավորության
պաղովկիայի, այլ, մանավանդ, ու չեղոքությունը չափազանց կարև-
որի բարեկամությունն ու չեղոքության սահմանում գրտ-
վոր էին Պոնտոսի համար նրա հյուսիս-արևելյան սահմանում գրտ-
նվող Բոսփորյան նեղուցի պատճառով։ Միհրդատի ծովեզրյա պետու-
թյան համար, որի հոյակապ ու հարուստ հեղինակական քաղաք-
ները խոշոր կենտրոններ էին համաշխարհային տարանցիկ առևտրի

կալի էր, իսկ հարկերը, տասանորդը և մաքսերը միջոցներ էին մահվան:

Միհրդատը, որը պատերազմից առաջ ճանապարհորդել էր ծայտված և ծանոթացել Փոքր Ասիայի ներքին այս դրությամբ՝ արդեն պատերազմի սկզբում աշխատեց պաշտպան ու հովանավոր լինել կեղեքված փոքրասիական ժողովրդին: Գերված ասիացի զինվորներին նա ոչ միայն ազատում և տուն էր ուղարկում, այլ նրանց տալիս էր նաև ճանապարհածախս:

88 թվին Միհրդատն ամենակարճ ժամանակում նվաճեց զրեթե ամբողջ Փոքր Ասիան: Բնակչությունն ընդունում էր նրան զրկաբաց և պատվում էր նրան՝ իբրև ազատարարի ու նոր Դիոնիսոսի: Նրան համարում էին Աղեքսանդր Մակեդոնացու նման հելլենական-ասիական մի նոր աշխարհակալության հիմնադիր:

Հռոմեական իմպերիալիզմի ավելի քան քառասուն տարի տևող անողորմ կեղեքումները, ինչպես ասացինք, առաջ էին բերել Փոքր Ասիայում կատաղի ու անզուսպ ատելություն դեպի Հռոմը և, մանավանդ, դեպի նրա վարձակալներն ու վաշխառուները: Եվ միանգամայն հավանական կարելի է համարել անզլիական պատմաբան Մերիվելի կարծիքը¹, որ մոտ 80.000 իտալացիների կոտորածը Փոքր Ասիայում ավելի շուտ պետք է վերագրել այս ատելությանն ու ոխակալությանը, քան Միհրդատի կանխամտածված թաքուն հրահանգներին:

Արդեն 88 թվին ապստամբության հրդեհը հետզհետե տարածվեց Փոքր Ասիայում և ազատագրված երկրում շուտով տարերային կերպով բռնկվեց սոցիալական ամենամեծ հեղափոխություններից մեկը, որն անցավ նաև Հունաստան:

88 թվի ամառը Հունաստանում ոտքի ելան ու ապստամբեցին աթենացիները, որոնց Փոքր Ասիայից նրանց դեսպանը հայտնել էր, որ՝ թոթափելով Հռոմի իշխանությունը՝ նրանք կաղատվեն պարտքերից և կվերականգնեն նախկին դեմոկրատիան ու իրենց հին ազատությունները:

88 թվի վերջերում պոնտական զորքերը, Միհրդատի որդու Արիարաթի առաջնորդությամբ, անցան Եվրոպա և զրավեցին Թրակիան ու Մակեդոնիայի մի մասը: Այս Արիարաթի հետ, որը կապադովկիայի և, ըստ երևույթին, նաև Փոքր Հայքի թագավորն էր՝ այստեղ ևս կռիվներին մասնակցել էր արմենական վերոհիշյալ հեծելազորը: Բացի Թրակիայից և Մակեդոնիայի մի մասից, Աթենքի

¹ *St.'s* General History of Rom. 1875.

ապստամբությունից հետո Միհրդատի կողմն անցան էլլադայի զրեթե բոլոր մանր պետությունները և էգեյան ծովի բոլոր կղզիները բացի Հոդոսից:

Պետք է ասել, որ Եվրոպական պատմագիտությունն այս մեծ անցքերը ներկայացրել է գունավորված ձևով, և Միհրդատյան շրջանի խոշոր դեմքերը նկարագրել է որոշ կողմնապահությամբ: Խիստ բնորոշ է այս տեսակետից, որ մինչև իսկ հռոմայեցիները, որոնք ռիսերիմ թշնամիներն էին Միհրդատի, ավելի դրական ու ավելի անաչառ կերպով են տվել սրա բնութագիրը, քան Եվրոպական նորագույն պատմագետները: Կիկերոնը Միհրդատ Եվպատոսին համեմատում է Աղեքսանդր Մակեդոնացու հետ և նրան համարում է ամենամեծ թագավորն Աղեքսանդր Մակեդոնացուց հետո: Յուստինոսը վկայում է, որ Միհրդատն այնպիսի մի մեծություն էր, որն իր վեհությամբ դերազանցում էր բոլոր թագավորներին թե իր և թե հետագա ժամանակներին²: Ընդհակառակը, Մոմզենը Միհրդատին անվանում է ամենասովորական կարգի խստասիրտ, նենգադուրս և անխիղճ արևելցի³, իսկ Ռեյնալդը համարում է նրան հելլենական դիմակ հագած բարբարոս և ատող միջերկրական քաղաքակրթության⁴:

Միհրդատի անձնավորության նորագույն թե այս և թե նման ղեհատականները միանգամայն անհավանական են և անհիմն: Դժվար է կռահել, որ Եվրոպական վերոհիշյալ պատմագետների հակակրանքը Միհրդատի նկատմամբ բացատրվում է մասամբ նրանով, որ նա փորձ էր արել քայքայել հռոմեական իմպերիան: Ինչպե՞ս էր նա փորձում քայքայել հռոմեական դասակարգային հողալիզմը ոչ միայն ղեկավար, այլև սոցիալական դասակարգային հողափոխությամբ, որը պատմագետների մեծագույն մասը մահացու մի հանցանք է համարում ընդդեմ քաղաքակրթության:

Արդեն իր տիրապետության սկզբներում Միհրդատն ուղեց թեթևացնել Փոքր Ասիայի տնտեսական ծանր դրությունը և ազատեց իր գրաված ամբողջ երկիրը թե հարկային հին ապառքներից և թե հետագա հինգ տարվա հարկերից: Մոմզենն անմոռություն է համարում նույնիսկ Միհրդատի այս մեծագործությունը⁵: Փոքր Ասիայի կեղեքված ժողովրդի համար մեծ նշանակություն ունեցան, բացի այդ, նաև նրա 87 և 86 թվականների սոցիալական և տնտե-

¹ *St.'s* Acad. II, 1, 3.

² Յուստինոս, XXXVII, 1, 7:

³ *St.'s* „Римская история“, II, М., 1887, էջ 272:

⁴ Mithridate Eupator, էջ 299:

⁵ *St.'s* „Римская история“ II, М., 1887, էջ 290:

սական ձևերով մենքը տեղական պրոտոկոլատիայի դեմ, որը մասնակից էր Հոսթի հետ միասին Փոքր Ասիայի շահագործմանը և կողմնակից էր, բնականաբար, հոսթնական իմպերիալիզմի իշխանություն:

Իբրեւ պաշտպան և հովանավոր փոքրասիական ժողովրդի՝ Միհրդատն ազատութիւն տվեց իրեն հնազանդվող քաղաքներին և քաղաքացիութեան իրավունքներ տվեց տեղւական բնակչութեանը և օտարականներին։ Նրա կարգադրութեամբ ոչնչացված հայտաբարեցին բոլոր պարսքերը, բաժանվեցին հողեր չբավորներին, և ստրուկները ստացան ազատութիւն։

Մոտ 15.000 աղատագրված սարուկներ, ինչպես հայտնի է աղբյուրների վկայություններից, կովում էին հոտմայեցիների գեմ Հունաստան ուղարկված պոնտական զորքերի շարքերում: Ուշագրավ է նույնպես, որ հոտմայեցիների կողմնակից Քրոս կղզու բնակիչներին աքսոր էին ուղարկել Կողքիս, հանձնելով նրանց սեփական սարուկների հսկողության:

Հեղափոխության պատճառով պատերազմը շարունակվեց հոռմայեցիների դեմ քաղաքացիական և դասակարգային կոիվների հետ զուգընթաց: Եվ պոնտական պատերազմող բանակի թիկունքում Միհրդատի իշխանության դեմ շուտով ոտքի ելան Փոբը՝ Ասիայի և Հունաստանի ազնվական ու դրամատիրական իշխող դասակարգերը:

Երբ 87 թվի սկզբներում Սուլլայի զորաբանակը Հոմմից եկավ Բեովտիա, Հունաստանի մեծագույն մասը, որի մեջ ուժեղ էին հակադեմոկրատական տարրերը՝ անցավ Հոմմի կողմը։ Հասկանալի է, ուրեմն, որ Սուլլայի հաղթական կռիվները Հունաստանում, ինչպես և հռոմեական բանակների հաջողությունները Փոքր Ասիայում՝ պետք է վերագրել ոչ միայն պրոֆեսիոնալ և մարզված հռոմեական զորքերի զերազանցությանը կամ պոնտական Արքեդաշոս զորավարի դավաճանությունը, այլև ներքին հակահեղափոխական ապստամբություններին ընդդեմ Միհրդատի։ Թե որքան մեծ է եղել ապստամբների ատելությունն ու զայրույթը դեպի Միհրդատը՝ այդ երևում է աղբյուրների համապատասխան վկայություններից, որոնց մեջ մատնանշված է, որ մոտ 1600 մարդ մահվան էին դատապարտվել Փոքր Ասիայում, մեղադրվելով իբրև Միհրդատի դեմ մահափորձի դավալիքներ։

Միհրդատյան առաջին պատերազմը վերջացավ 84 թվին և համաձայն Դարդանոսում ընդունված բանալոր դաշինքի պայմանների, Միհրդատը հրաժարվեց իր բոլոր նվաճումներից և պարտա-

Վորվեց Վճարել Սուլային 2000 տաղանդ ռազմատուգանք և հանձնել նրան 70 կամ 80 ռազմանավ:

նել նրան 70 կամ 80 ռազմական:
Վերոհիշյալ պատմագետները, ենթադրած լինելով, որ Տիգրան
Բ-ը մասնակցած է եղել այս պատերազմին՝ անհասկանալի են
համարում և տարօրինակ, որ Դարգանոսի դաշնադրույթյան մեջ չէ
հիշատակվում Մեծ Հայաստանը:

«Այս դաշնագրովյան մեջ,—ասում է Մոմզենը,—բռ-
լորովին չէր շոշափված հռոմայեցիներին վերաբերմունքը դե-
պի Հայաստանի Տիգրան թագավորը, որի հետ նրանք
փաստորեն պատերազմել էին։ Միանգամայն հիմնավոր կեր-
պով Տիգրանն ընդունեց այդ հանգամանքն իբրև լուելյայն
համաձայնության նշան, որ նրան թույլատրվում է գրավել
Փոքր Ասիայում հռոմեական երկրները։ Քանի որ չէր կարելի
թույլ տալ, որ այդ երկրները զոհ դառնան բարբարոսներին՝
թույլ տալ, որ կամովին կամ ուժով համաձայնություն դա-
նահարժեշտ էր կամովին կամ ուժով համաձայնության դա-
նահարժեշտ էր կամովին կամ ուժով համաձայնության դա-

Ասիայի նոր այդ ուժեղ տիրակալը հետևեց Մոմբենի այս դիտողությունները չեն կարող ընդունելի համարվել և պարզապես թյուրիմացություն արդյունք են: Տիգրանը, ինչպես վերև տեսանք, չէր կարող մասնակցել և պարտավորություններ չէր ստանձնել մասնակցելու այս պատերազմին, ուստի և միանգամայն հասկանալի է, որ հռոմայեցիները հիմք չունենին մասնակից դարձնելու նրան Դարդանոսի դաշնադրության:

մասնակից դարձնելու նրան Դարդանոսի դաշնակցության
Հոռմեական իմպերիալիզմի վերահաստատումը փոքր Ասիա-
յում սոսկալի և աղետալի եղավ այս երկրի համար: Հեղափոխու-
թյունն այստեղ ճնշվեց ամենադաժան կերպով, մի շարք քաղաք-
ներ ենթարկվեցին ավերածություն ու կողոպտման, անթիվ քա-
նակույթյամբ նոր ստրուկներ ուղարկվեցին Իտալիա և Հոռմ: Ի
պատիժ իր անհավատարմության փոքր Ասիան վճարելու էր 2000
տաղանդ ռազմատուգանք և, բացի այդ, նաև նախորդ հինգ տարվա
(88—84 թթ.) հարկերի ամբողջ գումարը: Հոռմեական զորքերը
մոտ վեց ամիս լիառատ ապրեցին փոքր Ասիայի քաղաքներում,
որի բնակչությունը պարտավոր էր ամենաճիս կերպով պահել ու
կերակրել նրանց և վճարել յուրաքանչյուրին նրա սովորական

Սյուսպիտով՝ 84 թվից սկսած փոքր Ասիան շահագործվեց ու թա-
լանվեց այն աստիճան, որ հարկադրված եղավ ծախել բոլոր իր
հարստությունները և մինչև իսկ աշխատավոր որակյալ իր ժողո-

¹ *Sh'u*. Римская история. III. М., 1887. т. 32.

6. ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԿՐՈՐԳԻ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ

Ինչպես վերև տեսանք, իննսնական թվականների վերջերում (մեր թվ. առ.) Տիգրան Երկրորդը դաշն էր կնքել և բարեկամություն հաստատել Միհրդատ Եվպատորի հետ և ապահովել էր իր թիկունքն արևմուտքում:

Այս դաշնագրությունից և Կապպադովկիայի 93 և 91 թվականների արշավանքներից հետո, Տիգրանն օգտվեց ներքին խառնակություններից, որոնք ծագել էին Միհրդատ Բ-ի մահից հետո (90 կամ 88 թ. մեր թվ. առ.) պարթևական թագավորության մեջ, և սկսեց իր հաղթական կռիվներն ընդդեմ թշնամի ու մրցակից պարթև Արշակունիների: Այս կռիվների, ինչպես և Տիգրանի հետագա մեծ նվաճումների ճշգրիտ թվականները և նրանց ժամանակագրական հաջորդականությունը՝ պատմագիտական ու բանասիրական երկերում հաճախ խառնաշփոթված և սխալ են որոշված:

Պատերազմ սկսելով պարթևների դեմ՝ Տիգրանը, նախ և առաջ, ետ վերցրեց այն յոթանասուն հովիտները, որ նա իբրև փրկանք տվել էր նրանց պատանդությունից ազատվելու համար: Մարկոսի կարծիքով, այս հովիտներն այն շրջաններն էին, որ գրավել էր Արտաշես Ա-ը Ատրպատականի կողմերում: Ստրաբոնի ուշադրավ մի վկայությունից երևում է², որ Տիգրանը նվաճել էր այժմ բացի յոթանասուն հովիտներից նաև Մեծ Աղբակ գավառը, այսինքն՝ այժմյան Բաշքալեյի շուրջը գտնվող երկիրը, որը հետո Ատրպատականցիները ետ առան հայերից 33 թվին (մեր թվ. առ.)³: Ստրաբոնի համապատասխան վկայության մեջ Συρζακη աղավաղված ընթերցվածքը Մարկոսի առաջարկում է ուղղել և կարդալ՝ Αλβάρη:

¹ Տե՛ս Eranschahr, էջ 109:

² Տե՛ս XI, 13, 2:

³ Տե՛ս Eranschahr, էջ 109:

«Մարաստան-Ատրպատականի հզոր հարևաններն են,—ասում է Ստրաբոնը,—արմենները և պարթևները, որոնք հափըշտակում էին հաճախ նրա երկրամասերը: Սակայն սա դիմադրում էր և ետ էր առնում խլվածք. հենց այդպես նա ետ էր վերցրել հռոմեական իշխանության տակ գտնվող արմեններից Աղբակը (= Συρζακη) և բարեկամություն էր հաստատել ինքը Կեսարի հետ»¹: Հավանորեն, Աղբակի գրավումից հետո էր տեղի ունեցել Տիգրանի արշավանքը Ադիաբեն, ուր նա ավերածության էր ենթարկել նինուևի և Արբելայի շրջանները²: Հետաքրքիր է ու ուշադրավ, որ մինչև իսկ այս հեռավոր երկրում, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը, բնակություն էին հաստատել արմենները, որոնք կազմում էին այստեղ բնակչության մի ստվար մասը:

«Ադիաբենի մեծագույն մասը,—ասում է Ստրաբոնը,—զաշտային է: Լինելով Բաբելոնիայի մասը՝ սա ունի իր սեփական կառավարչը. բայց երբեմն միացված է հեղել և Արփական կառավարչը. արմենները և բաբելոնացիները, մենիային: Մեղացիները, արմենները և բաբելոնացիներն էին միշտ որոնք ամենամեծ թիվը կազմող ժողովուրդներն էին միշտ մար զեպքում միմյանց վրա էին հարձակվում ու նորից հաշտվում»³: Մարաստան-Ատրպատականը նվաճելուց և իր Ադիաբենը և Մարաստանի հետո՝ Տիգրանը հարավ-արևելքում իշխանությանը ենթարկելուց հետո՝ Տիգրանը հարավ-արևելքում կարողացավ հասնել մինչև պարթև Արշակունիների ամառային նստավայր Եկբատանա մայրաքաղաքը և այրեց այստեղ նրանց Աղբաբանան ամրոցը, որը Եկբատանայից գտնվում էր մոտ 10 կիլոմետր հեռավորության վրա⁴:

Պարթևների պարտությունն ունեցավ, բնականաբար, այն հետևանքը, որ Հայաստանի բոլոր հարևան պետությունները, որոնք մինչ այդ վասսալներն էին պարթև Արշակունիների՝ Հայաստանի սահմանադան ընդունել Տիգրանի գերիշխանությունը: Հայաստան-Ատրպատականից երկրների՝ Ադիաբենի, Կորդուքի, Մարաստանի իշխանականի թագավորները ենթարկվեցին այնուհետև Տիգրանի իշխանության և, ըստ երևույթին, պարտավոր էին նրան վճարել հարկ և օգնել զորքով պատերազմի ժամանակ:

¹ Տե՛ս XI, 13, 2:

² Տե՛ս Strabon, XI, 14, 15:

³ Տե՛ս նույնը, XVI, 1, 19:

⁴ Տե՛ս Իսիդոր Խար., § 6-C. Müller, Geogr. graeci min. I, 250.

Ահա այս բարենպաստ պայմաններն էին պատճառը, որ 95—
70 թվերին Հայաստանը հետզհետե կարողացավ դառնալ հզոր ու
մեծ պետություն:

Տիգրան Բ-ի մեծ ու լայնարձակ աշխարհակալությունը, որը խաչտաբղետ մի խառնուրդ էր ցեղերի, լեզուների և տարբեր մշակույթների՝ չէ կարող, իհարկե, համարվել միահար, կայուն ու ամուր մի պետություն: Տիգրանի գերիշխանության տակ միացել էին թե տոհմացեղային նահապետական շրջաններ, թե ֆեոդալական երկրներ և թե հելլենիստական քաղաքներ, որոնք ունեին իրենց հատուկ կառմախքայությունը:

Հատուկ կազմակերպությունը:
Հայաստանի հարևան թագավորությունները, որոնք ճանաչել էին «Թագավորների թագավոր» Տիգրանի գերիշխանությունը, ըստ երևույթին, պարտավոր էին նրան տալ որոշ հարկ, իսկ պատերազմի ժամանակ օգնելու էին նրան իրենց զորքով: Վաստակալան թագավորությունները, ինչպես և բուն Հայաստանի իշխանապետ թագավորությունները, պահպանում էին նախկին իրենց հատուկ կան ինքնավար երկրները, պահպանում էին նախկին իրենց հատուկ կարգերը և իրենց ուրույն կազմակերպությունը:

Տիրապետելու օրերը հաղթանակների օրեր են, որոնցում հաղթանակը հասնում է միայն հաղթանակով։

[illegible]

«Տիգրան Մեծի հաջողությունները,—ինչպես միանգամայն ճիշտ մատնանշել է Գր. Խալաթյանցը,—պետք է վերագրել տնտեսական այն կուտակված մեծ ուժերին, որ հավաքվել էին Հայաստանում դարերի ընթացքում պարսիկների խաղաղ տիրապետության շրջանում, Սելևկյանների ժամանակ և ավելի ուշ»¹:

«Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին» ռուսերեն իմ աշխատության մեջ մանրամասն նույնպես ցույց էր տրված², որ հայ ժողովրդի աճման ու տնտեսական զարգացման տեսակետից Հայաստանը խիստ աննպաստ պայմանների մեջ էր գտնվում Պոմպեոսի հաղթությունից հետո (66 թ. մեր. թվ. առ.)՝ երբ նա դառել էր բուֆեր պետություն Արևմուտքի և Արևելքի մրցող մեծ պետությունների միջև: Մինչ այդ, Արևմենյանների խաղաղ տիրապետության, ինչպես և Սելևկյանների ու Տիգրան Բ-ի նախորդների ժամանակ, Հայաստանում քաղաքական պայմանները միանգամայն բարեհաջող են եղել թե ժողովրդի աճման և թե երկրի տնտեսական զորեղացման համար:

Կարելի է, իմ կարծիքով, վստահորեն ենթադրել, որ հայ ժողովրդի թիվն ավելի մեծ է եղել Արտաշեսյան թագավորության և Տիգրան Բ-ի ժամանակ, քան հետագա դարերում: Եվ, մասնավորապես, Ստրաբոնի վկայություններից ևս մենք գիտենք³, որ նրա ժամանակ արմենները ոչ միայն գրաված են եղել ամբողջ հայկական լեռնաշխարհը, այլ մեծ թիվ են կազմել նաև Ադիաբենում և հյուսիսային Միջագետքում:

Հայաստանի բնակչության այս աճումը ևս, ինչպես և տնտեսական ու քաղաքական նրա խաղաղ զարգացումը նախորդ դարերում՝ մեծապես նպաստել էր, անշուշտ, նրա աշխարհակալական ընդարձակմանը Տիգրանի ժամանակ:

Նախորդ մեր աշխատություններից մեկում մենք, բացի այդ, հավանական էինք համարել, որ արդեն Արտաշես Ա-ի ժամանակ Հին Հայաստանը գտնվել է նախնական ֆեոդալիզմի շրջանում և ունեցել է ֆեոդալական կազմակերպությանը հատուկ սաղմերը և առանձին հիմքերը⁴: Պլինիոսի կարևոր մի վկայությունից հայտնի

է, որ Հայաստանը բաժանված էր նրա ժամանակ (23—79 մեր թվ. հ.) 120 շրջանների, որոնք նա անվանում է ստրատեգիաներ, այսինքն՝ «զորավարություններ»⁵: Մեծագույն մասն այս շրջանների, որոնք զոյություն ունեին, հավանորեն, արդեն Տիգրան Երկրորդի ժամանակ՝ համարվելու էին, ինչպես այդ մատնանշել է Ադոնցը⁶, նախարարական երկրներ, որոնց մեջ տնտեսապես և քաղաքականապես գերակշռող դեր էր կատարում կալվածատեր ազնվականությունը և, իմ կարծիքով, ոչ այնքան ստրուկ աշխատավորությունը, որքան կիսազատ և ազատ գյուղացիությունը:

Բացի Պլինիոսի վկայությունից ուշագրավ է նաև Պլուտարքոսի հաղորդած տեղեկությունը չորս թագավորների մասին, որոնք սպասարկում էին Տիգրանին:

«Շատ թագավորներ,—ասում է Պլուտարքոսը,—սպասավորում են Տիգրանին, բայց նրանցից չորսը միշտ նրա հետ էին լինում՝ որպես ուղեկիցներ և թիկնապահներ. և երբ նա գնում էր ձիով՝ նրանք կարճ խիտոններ հագած՝ վազում էին դնում էր ձիով՝ նրանք կարճ խիտոններ հագած՝ վազում էին դնում էր ձիով՝ նրանք կանգնած էին լինում նրա շուրջը՝ իրար ձեռքից բռնած»⁷:

Հիմնվելով Պլուտարքոսի այս հաղորդագրության վրա, որը չափազանցված մի ծաղրանկար է ֆեոդալական հանդիսակարգերի, Մարկվարտը կարծում է⁸, որ վերոհիշյալ չորս թագավորները, հավանորեն, Հայաստանի չորս բղշխներն են, որոնց ծագումը հավանական է ենթադրել Տիգրան Բ-ի ժամանակ: Նիկ. Ադոնցը հավանական է ենթադրում, որ ֆեոդալական Հայաստանի նմանապես հավանական է համարում, որ ֆեոդալական տեղեկություն-չորս բղշխությունները, որոնց մասին մանրամասն տեղեկություններ ունեն Ագաթանգեղոսը, Փավստոսը և Մովսես Խորենացին⁹, նախկին փոքր ու ինքնուրույն թագավորությունների միապետներ են, որոնք Տիգրան Բ-ի ժամանակ ձանաչել էին հայ թագավորների և քաղաքական գերիշխանությունը¹⁰:

Աղբյուրների թուլիկ ու պատահական տեղեկությունները դժբախտաբար, հնարավորություն չեն տալիս մեզ հանգամանորեն քննության առնելու Հայաստանի ներքին կյանքը նախաարշակունյան

¹ Տե՛ս «Очерк истории Армении», М., 1910, էջ 161:

² «О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен», Эривань, 1930, էջ 50—53:

³ Տե՛ս XVI, 1, 19 և 26:

⁴ Տե՛ս «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում», Երևան, 1934, էջ 248—251:

⁵ Տե՛ս Plin., Nat. Hist. VI, 10, 2.

⁶ «Армения в эпоху Юстиниана», СПб., 1908, էջ 392:

⁷ Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլ., 21, 6:

⁸ Eranschahr, էջ 171—173:

⁹ Տե՛ս իմ աշխատությունը «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում», էջ 34—35:

¹⁰ Տե՛ս «Армения в эпоху Юстиниана», էջ 283 և 410—411:

«միաբան համերաշխությունը և տոհմակցական բարեկամությունը»:

Հելլենիստական քաղաքային կուլտուրայի զարգացման և իր երկրի տնտեսական բարեկարգման ու բարգավաճման այդ նույն քաղաքականությունը վարել է նաև Տիգրան Բ-ը Մեծ Հայաստանում:

Վերանորոգչական այս շարժումը, ինչպես մանրամասն մատնացույց էի արել «Հին Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին» ուսանելիս իմ աշխատության մեջ¹, սկսվել էր դեռևս Տիգրանից առաջ, զլխավորապես, Ծոփքում, որն անմիջական հարևանն էր Սելևկյանների թագավորության: Ծոփքի զարգացմանը մեծ չափով զարկ էր տվել տնտեսական ու կուլտուրական մեծ հեղաշրջումն Ասորիքում ու Միջագետքում: Եվ Ծոփքում էին հիմնվել, ինչպես հայտնի է, Հին Հայաստանի հելլենիստական տիպի առաջին քաղաքները՝ Արշամաշատը և Կարկաթիոկերտը:

Հելլենիզմի ազդեցությունը Ծոփքի և Մարաստանի կողմերից որոշ չափով թափանցած պիտի լիներ, բնականաբար, նաև Մեծ Հայքի հյուսիսային շրջանները: Այդ ազդեցության պարզ ապացույց են Արմավիրում գտնված Սելևկյան շրջանի հունարեն արձանագրությունները: Այստեղ ևս Արարատյան դաշտում Արտաշես Ա-ը հիմնել էր, ինչպես տեսանք, Արտաշատ քաղաքը:

Սակայն ավելի լայն չափերով և ավելի վճռական կերպով հելլենիզմի ու հելլենիստական քաղաքային կուլտուրայի տարածումը տեղի ունեցավ Մեծ Հայաստանում Տիգրան Բ-ի ժամանակ:

Վերանորոգչական այս դործն ավելի դժվար էր, իհարկե, իրականացնել Հայաստանում, քան Պոնտոսում, որն ուներ արդեն հելլենական բաղմամբով քաղաքներ: Քաղաքների ու քաղաքային կուլտուրայի զարգացման համար անհրաժեշտ էր կուլտուրական հարևան երկրներից Հայաստան փոխադրել ամբողջ քաղաքներ: Իսկ այդ հնարավոր էր միմիայն բռնի միջոցներով: Ուստի և Տիգրանը հարկադրված եղավ զաղթեցնել դրսից Հայաստան առևտրականներ, արհեստավորներ և այլ որակյալ աշխատավոր օտարականներ, որոնք հիմք էին դնելու նրա երկրում հելլենիստական քաղաքային կենցաղի և նեցուկ էին ծառայելու Հայաստանի տընտեսական ու կուլտուրական զարգացման:

Ինչպես վերև տեսանք, հատկապես այդ նպատակով նա բռնի կերպով բնակեցրել էր Հայաստանում Կապպադոկիայի, Կիլի-

կիայի և, հավանորեն, նաև Ասորիքի, Կորդուքի և Ադիաբենի¹, հելլենիստական այն քաղաքների բնակչությունը, որ նա գրավել էր իր արշավանքների ժամանակ:

Բացի վերև մատնանշված տեղեկություններից՝ այդ գաղթականության մասին կարևոր են ու հետաքրքիր նաև Ստրաբոնի հետևյալ վկայությունները:

1. Ստրաբոն, XI, 14, 15 (532)

«Երբ Տիգրանը զորեղացավ մինչ այդ աստիճան՝ նա հիմնեց մի քաղաք..., որն անվանեց Տիգրանակերտ և բերեց այդտեղ իր ավերած 12 հելլենական քաղաքների բնակչությունը»:

2. Նույնը, XII, 2, 9 (539)

«Վատ վարվեց Տիգրան արմենը մաժաբցիների հետ, երբ նա արշավել էր Կապպադոկիա: Նա ամբողջ բնակչությունը բռնեց տարավ Միջագետք և նրանց բնակեցրեց մեծ մասամբ Տիգրանակերտում: Սակայն հետագայում, Տիգրանակերտի նվաճումից հետո, ով որ կարող էր՝ վերադարձավ հայրենիք»:
Նույն գաղթականության մասին, որը բերված է եղել ոչ միայն Տիգրանակերտ, այլև Արտաշատ ու ուրիշ կենտրոնավայրեր՝ ունեն ուշագրավ վկայություններ² մեջ են բերված և քննված որոնց հաղորդած տեղեկությունները³ մեջ են հիմնված:

Տիգրան Բ-ի աշխարհակալական պետության քաղաքական ու կուլտուրական կենտրոնն էր լինելու նրա հիմնած Տիգրանակերտ կուլտուրական կենտրոնն էր լինելու մայրաքաղաքը, ոչ էլ Սելևքաղաքը: Ոչ Հայաստանի Արտաշատ մայրաքաղաքը, ոչ էլ Սելևկյանների Անտիոք քաղաքը, որոնք գտնվում էին նրա մեծ պետական ծայրամասերում, չէին կարող ծառայել այդ նպատակին: Բացի այդ, ընտրելով Անտիոքն իբրև աթոռանիստ կենտրոն՝ նա կկորցնի իր կապը Հայաստանի հետ, որը զլխավոր նեցուկն էր ու հիմքը նրա ռազմական հաջողությունների:

Տիգրանակերտ քաղաքի մասին բավականաչափ տեղեկություններ տալիս են հռոմեական մատենագիրները, թյուններ տալիս են հռոմեական արշավանքը Հայաստան և Տիգրանակերտի պաշարումն ու առումը:

¹ Պլուտարխոս, Լուկուլ., 26, 2:

² Տե՛ս Փալստոս IV, գլ. ԻԳ և ՄԵ, Խորենացի, II, գլ. ԺԶ, ԺԲ, ԽԲ, ԿԵ, III, գլ. ԼԵ:

³ Տե՛ս էջ 216—219:

¹ Տե՛ս «О торговле и городах Армении», էջ 25—31:

Մոմզենը³ և հայագետ բանասերներից շատերը, որոնք օգտվել են նրա պատմությունից, հին Տիգրանակերտը համեմատել են Նինուեի և Բաբելոնի հետ։ Լեման—Հաուպտը նույնպես կարծում է, որ Տիգրանի հիմնած քաղաքն ըստ իր տիպարի ու հատակագծի նման է եղել ասորեստանյան քաղաքներին⁴։ Այս դուզադրումը, ինչպես ցույց ենք տվել «Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին» ուսերեն մեր աշխատության մեջ⁵, ճիշտ չէ։ Բաբելոնը և Նինուեն ոչ ըստ իրենց տիպի և ոչ էլ ըստ իրենց հատակագծի չեն կարող, իհարկե, նման ու համապատասխան համարվել այն քաղաքներին, որոնք հիմնվում էին հելլենիստական պետություններում։ Ինչպես հայտնի է մատենագրական աղբյուրների նկարագրություններից՝ Բաբելոնում և Նինուեում անծայրածիր տարածության վրա և առանձին թաղամասերի միջև սփռված էին վարելահողեր, մարգագետիններ, այգիներ ու մրգատու անտառակներ։ Այդ քաղաքների բնակիչների զխավոր պարապմունքն էր ոչ այնքան առևտուրը և արհեստները, որքան գյուղական տրեստեսությունը։ «Նինուե,—վկայում է Հովնան մարգարեն,—էր քաղաք մեծ Աստուծոյ՝ իբրև գնացս երից աուրցս ճանապարհի» (Գ,

⁵ *Sk'u* „О торговле и городах Армении“, 42 56.

Տիգրանակերտի տեղը որոշելու համար կարևոր են բացի վերոհիշյալ վկայություններից նաև Պլինիոսի և հին աշխարհագրական քարտեզների ցուցումները: Այս վերջին վկայությունների ուշադրության արժանի է նախ այն, որ Նիկեփորիոս գետը, որն

⁸ Monatsberichte der Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1875.

կերտի], որ ի հայկազնոյն Տիգրանայ հոծեալ և յարմարեալ որմունքն, քակեալ ընկեցին»:

Այս վկայութիւններէց առաջինում ճշտութեամբ արտահայտւած ու պահւած է Տիգրան Բ-ի կարճատե տիրապետութիւնը Սելեւկյան թագավորութեան հուշներէ վրա¹: Երկրորդ վկայութեան մեջ, որն առանձնապէս կարեւոր է ու հետաքրքիր, մատնացուց է արւած հայկական զորաբանակի վերակազմութիւնը և նկարագրւած են նաև Հայաստանի լիառատ ու բարեկեցիկ վիճակը և այն մեծ հարստութիւնները, որ կային երկրում Տիգրանի ժամանակ: Երրորդ և չորրորդ վկայութիւնները ևս միանգամայն ստույգ են և պատմական և վերաբերվում են Տիգրանակերտի շինութեանն Աղձնիքում:

Վերոհիշյալ երկրորդ վկայութեան մեջ, ինչպես մատնանշել էինք ռուսերեն մեր աշխատութեան մեջ² «իւզով և մեղու զամենայն հասակ պարարեալ» արտահայտութիւնը հոնտորական մի չափազանցութիւն է, որը ճիշտ կարող է լինել, գլխավորապէս, իշխող դասերի նկատմամբ: Միանգամայն, սակայն, հնարավոր է և հավանական, որ հարստացած ու փարթամացած այս դասերի զորեղացման և սրանց իշխանութեան ու արտոնութիւնների ընդարձակման հետ միասին կարող էր ծանրացած լինել իրավական դրութիւնը շինական դասի:

Որ Խորենացու մոտ պատմական են ու արժանահավատ նաև վերոհիշյալ հիշողութիւնները Հայաստանում կիտված դրամական ու այլ հարստութիւնների մասին՝ այդ հաստատում են, ինչպէս կտեսնենք ներքև, Պլուտարքոսի վկայութիւնները հսկայական այն զոամարների մասին, որ տարել էին Հայաստանից Լուկուլոսը և Պոմպեոսը:

¹ Տե՛ս Աբեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները, էջ 454:

² «О торговле и городах Армении», էջ 65—66:

8. ՄԻՀՐԴԱՅՅՈՆ ԵՐՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՄԷ ԵՎ ՄԻՀՐԴԱՏԻ ՓԱԽՈՒՄՏԸ ՀԱՅՍՏԱՆ

Միհրդատյան առաջին պատերազմից հետո Սուլլայի և Միհրդատի միջև կայացել էր միայն բանավոր համաձայնութիւն, և Դարդանոսում կնքված դաշնագրութիւնն (84 թ. մեր թվ. առ.) ունեւր ավելի շուտ ժամանակավոր զինադադարի բնույթ, քան հաստատուն ու տեական խաղաղութիւն:

Թե որքան անկայուն էր բանավոր այս հաշտութիւնը՝ այդ

նկատվեց դաշնագրութիւնից արդեն մեկ տարի հետո:

83 թ.ին հռոմեական Ասիայի կառավարիչ Մուրենան, անտես առնելով Դարդանոսի դաշինքը՝ ինքնազուլ կերպով, առանց հռոմեական ժողովրդի ու ծերակույտի հավանութեան, վերսկսեց պատերազմը, Միհրդատի դեմ: Միհրդատյան այս երկրորդ պատերազմը, որը տեւեց մոտ երեք տարի (83—81 թթ. մեր թվ. առ.), դադարեցվեց Սուլլայի հրամանով միայն այն ժամանակ, երբ հռոմեական պարտված զորքերը հարկադրված էին ետ նահանջել Պոնտոսից:

Այս երկրորդ պատերազմից հետո՝ Միհրդատը, որն անկեղծ կերպով կողմնակից էր խաղաղութեան՝ ուղարկեց Հռոմ հատուկ դեսպանութիւններ (79 և 78 թվ.) և խնդրեց, որ Դարդանոսի դաշնագրութիւնը ձեւակերպվի գրավոր կերպով և վավերացվի հռոմեական ծերակույտի կողմից: Եվ երբ նրա այս դիմումները մնացին անհետեւանք՝ նա համոզվեց, որ կոխն անխուսափելի կերպով վերսկսվելու է հակառակ իր ցանկութեան:

Եթե Միհրդատյան երրորդ պատերազմը բռնկվեց այս բանակցութիւններից հինգ տարի հետո՝ դրա պատճառն այն էր, որ Սուլլայի մահից հետո (78 թ. մեր թվ. առ.) Հռոմում կառավարութեան դեմ ոտքի էր կանգնել դեմոկրատական կուսակցութիւնը և իսպանիայում վտանգավոր ընթացք էին ընդունել վտարանդի դեմոկրատների կոխները Սերտորիոսի հանճարեղ ղեկավարութեամբ:

Միհրդատյան երրորդ պատերազմի առիթ էր ծառայել Բի-
թանիայի միացման խնդիրը Հռոմին: 74 թվի՝ վերջերում վախ-
ճանվել էր Բիթանիայի Նիկոմեդես թագավորը և իր թագավորու-
թյունն ու հարստությունները կտակել էր Հռոմին: Բիթանիան, որն
արդեն վաղուց հետե շահագործում ու հարստահարում էին հռո-
մեական կապալառուներն ու վաշխառուները, ուներ արդավանդ
հողեր, ձկնորսարաններ, հանքատեղեր, հարուստ քաղաքներ,
նավահանգիստներ ու շահութաբեր մաքսատներ: Բնական է, որ
այդ հարստությունները ձեռքից բաց չէին թողնելու շահագրգռված
իտալական զրամատերերը: Իհեև Բիթանիայի գրավումը խախտում
էր Դարդանոսի դաշնադրությամբ հաստատված քաղաքական հա-
վասարակշռությունը և համազոր էր պատերազմի հայտարարու-
թյան Միհրդատին՝ նրանք ամեն ջանք գործ դրին և հաջողեցրին
այդ գրավումը ձերակուլտի որոշմամբ:

Միհրդատյան երրորդ պատերազմի ժամանակագրության վերաբերյալ վիճելի հարցերը բնության են առնված Ֆեոդոտի պատմության առաջին հատորի վերջում, տե՛ս «Величие и падение Рима», I, էջ 338—343, Սակայն ըստ իս ալելի հալանական են ժամանակագրական դիտողություններն ու ձևավորումները Ռեյնարի ուսումնասիրության մեջ, տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 321, ծան. և այլն:

կան բնակչությանը: Հոռմեական զորքերն ու նրանց զորավարը, պրոկոնսուլ Կոտտան, որոնք գտնվում էին Բիթանիայում, ամառացան Բոսփորի ափի մոտ Քաղկեդոն քաղաքում: Իսկ հոռմեական մյուս զորավարը, պրոկոնսուլ Լուկուլոսը, որին Կոտտայի հետ միասին հանձնարարված էր պատերազմի վարումը և որն այդ ժամանակ գտնվում էր իր զորաբանակով Փոյուզիայում՝

շտապեց օգնության հասնել իր ընկերոջը։
Սակայն Կոտտան չուզեց հաղթության պատիվը բաժանել
Կոկուլլոսի հետ։ Նվ նա, հենվելով միայն իր զորքի վրա՝ ընդու-
նեց մարտը Քաղկեդոնի պարիսպների մոտ և Բուփորի նեղուցում։
Սյա կոչվում հռոմեական զորքը ծանր պարտություն կրեց ցամաքի
և ծովի վրա։ Հռոմը կորցրեց այստեղ իր ռազմածովային նավա-
տորմը, որ բաղկացած էր ավելի քան վաթսուհին նավերից։ Նա
չունեց ևս զորքի և զենքի։ Պրոպոնտիսում և ոչ մի նավ։ Միհրդատի
նախկին ազատ կարող էին անցնել նեղուցներով Պրոպոնտիս և
այստեղից էգեյան ծով։ Հաղթական ճակատամարտն ունեցավ
նաև այն հետևանքը, որ ամբողջ Բիթանիան անձնատուր եղավ
Միհրդատին։

Նույնպիսի արագությամբ պոնտական սլոն քաղաքում
հավանորեն զրաւած է եղել Կապպադովկիան: Մնում էր, ուրեմն,
նվաճել նաև պրովինցիա Ասիան և այնտեղ հաստատել համաձայն
Սերտորիուսի հետ կնքված դաշինքի, հռոմեական զեմոկրատներին
իշխանութունը:

Իշխանությունը:
Քաղեկեղոնի մոտ հաղթություն տանելուց հետո՝ թվում էր, որ այդ ևս ունի հաջողություն որոշ հավանականություն: Սակայն երրորդ պատերազմի ժամանակ պոնտական զորքերը մտնում էին հոմեական պրովինցիան ոչ թե նվաճողական նպատակներով, այլ իբրև Սերտորիոսի դաշնա-ինչպես առաջին պատերազմում, այլ իբրև Մարկոս Մարիոս զորավարը, որը կիցներ: Նրանց ուղեկցում էր Մարկոս Մարիոս զորավարը, որը նշանակված էր պրովինցիա Ասիայի կառավարիչ և պրոկոնսուլ:

նշանակված էր պրովինցիա Ասիայի դաշնային Միհրգատն այս
ինչպես և առաջին պատերազմի ժամանակ՝ Միհրգատն այս
անգամ ևս աշխատեց հոռմեական փոքր Ասիայում առաջ բերել
դառակարգային կոիվ և ոտքի հանել ժողովուրդի ճնշված ու կեղեք-
ված ստորին խավերն ընդդեմ Սուլլայի հաստատած դաժան կա-
ռավարության: Նա ուղարկում էր այդ նպատակով զանազան
ուղղությամբ հեծելազորի թռուցիկ ջոկատներ, որոնք, իրապես,
հաջողությամբ հեծելազորի թռուցիկ ջոկատներ, որոնք, իրապես,
հաջողությամբ հեծելազորի թռուցիկ ջոկատներ, որոնք, իրապես,
հաջողությամբ հեծելազորի թռուցիկ ջոկատներ, որոնք, իրապես,

ցիա Ասիայի հյուսիս-արևմտյան շրջաններում: Այստեղ մի շարք քաղաքներ, օրինակ՝ Լամփսակուսը, Պարիումը, Պրիապուսը և ուրիշներ նրան անձնատուր եղան: Մարկուս Մարիուսը, մտնելով այս քաղաքները՝ ազատություն էր շնորհում նրանց Սերտորիուսի անունից և զեղչում պարտքերի որոշ մասը:

Պետք է սակայն ասել, որ հեղափոխությունն այս անգամ չտարածվեց նույն արագությամբ, ինչպես առաջին պատերազմի ժամանակ: Բնակչության բարձր ու հարուստ խավերն ամեն կերպ աշխատեցին խոչընդոտել ու կանխել ապստամբությունը: Եվ որովհետև այս խավերն ուժեղ ու ազդեցիկ էին խոշոր քաղաքներում, ուստի և մեծ քաղաքներից գրեթե և ոչ մեկը չհարեց ապստամբությունը: Լուկուլլոսի զորաբանակի համար, որը Կոտտայի պարտությունից հետո մեն մենակ պետք է պաշտպաներ հռոմեական Ասիան՝ սրանց հավատարմությունը և օգնությունն ուներ, իհարկե, մեծ նշանակություն:

Քաղկեդոնի մոտ տեղի ունեցած մեծ ճակատամարտից հետո՝ Միհրդատի զորքերը, շարժվելով դեպի հարավ, մտան պրովինցիա Ասիա, գրավեցին այստեղ Լամփսակուս քաղաքը և տեղավորվեցին Պրոպոնտիսի և Հելլեսպոնտի երկարությամբ: Լուկուլլոսը, որ մոտից հետևում էր Միհրդատի զորքերի տեղաշարժումներին՝ որոշեց խուսափել վճռական ընդհարումից: Նա գիտեր, որ թշնամու զորքերն իրենց բրավով ետ չեն մնում հռոմեականից և թվով ավելի շատ են, քան իր զորքը: Եվ որովհետև Միհրդատի բանակի ամենաթույլ կողմը պարենի մատակարարման դժվարություններն էին, ուստի և նա, վտանգավոր համարելով կոխը բաց ճակատամարտում՝ որոշեց խանդարել ու կասեցնել պարենի հայթայթումը նրա բանակին:

Եվ նրան այդ խելապես հաջողվեց: Միհրդատի բանակի պարենավորումը խիստ դժվարացավ ցամաքով, իսկ ծովով՝ Լամփսակուսի վրայով ստացվող սննդամթերքը չէր բավարարում զորքի պահանջները: Պարենավորման դժվարացման պատճառով Միհրդատը պետք է կամ ետ քաշվեր սևծովյան իր նավահանգիստները և կամ գրավեր Պրոպոնտիսում նաև մի ուրիշ ավելի մեծ նավահանգիստ, ուր կարելի լիներ բեռնաթափել Պոնտոսից բերվող պարենամթերքը:

Հպարտ ու համարձակ թագավորը, փոխանակ ետ նահանջելու՝ որոշեց պաշարել ու գրավել Կիզիկոս քաղաքը, որն ամենամեծ նավահանգիստն էր և ամենաուժեղ ամրությունն այժմյան Մարմար ծովի ափին: Սակայն այստեղ Կիզիկոսի առջև սկսեց բախտը

դավաճանել նրան: Կիզիկոսի պաշարման հենց սկզբում սոսկալի փոթորիկի պատճառով խիստ վնասվեցին Միհրդատի պատերազմական մեքենաները և զորքի հետ միասին ջրասույզ եղան քաղաքը պաշարող նրա նավերը: Բացի այդ, փոթորիկների պատճառով սկսեց ընդհատվել պարենի փոխադրումը ծովով, և պաշարող զորքերը հետզհետե ուժասպառ եղան սովից ու հիվանդություններից: Բերքի վերջո պոնտական հյուսիսում զորաբանակը հարկադրված ե-վերջ ի վերջո պոնտական հյուսիսում զորաբանակը հարկադրված ե-ղավ ետ նահանջել դեպի Լամփսակուս և Բիթանիա: Եվ այդ նահանջի ժամանակ նա դարձյալ մեծ կորուստներ կրեց Լուկուլլոսի հետապնդող լեգեոններից:

72 թվի գարնանը Միհրդատն իր մեծ զորքի մնացորդների հետ կարողացավ պատսպարվել Լամփսակուս և Պարիում քաղաքներում: Բայց այնուհետև ետ շար ճակատագիրը դարձյալ ուղեկցում էր նրան: Պոնտական հարյուրավոր նավեր նորից խորտակվեցին նրան: Պոնտական հարյուրավոր նավեր նորից խորտակվեցին նրան: Պոնտական հարյուրավոր նավեր նորից խորտակվեցին նրան: Պոնտական հարյուրավոր նավեր նորից խորտակվեցին նրան:

Բայց նրա ռազմական ուժերի համար աղետալի ու կորստաբեր եղավ նաև այս վերջին նահանջը: Բոսփորից դուրս գալուց հետո նորից փոթորիկի զոհ դառան նրա ավելի քան վաթսույն նավերը և մոտ տասը հազար զորքը: Եվ նա հազիվհազ կարողացավ վերադառնալ իր երկիրը գրեթե մեն մենակ:

Վերադառնալ իր երկիրը գրեթե մեն մենակ: Վերադառնալ իր երկիրը գրեթե մեն մենակ: Վերադառնալ իր երկիրը գրեթե մեն մենակ:

Կովի բեմը դառավ այնուհետև Միհրդատի բուն երկիրը, Պոնտոսը, որն այժմ գրեթե անպաշտպան էր:

72 թվի երկրորդ կեսին Լուկուլլոսը ներս մտավ Պոնտոսի արևմտյան մասերը և թույլ տվեց իր զինվորներին ավերել ու կողոպտել հարուստ ու բարեկից այս շրջանները: Պոնտոսի վկայությամբ՝ պատերազմական ավարն այնքան շատ էր այնտեղ, որ հռոմեական բանակում մեկ եզն արժեք 1 դենար (= մոտ 35 ու հռոմեական բանակում մեկ եզն արժեք 1 դենար (= մոտ 1 ու. կոպ. ոսկի փողով)², իսկ մեկ ստրուկը՝ 4 դենար (= մոտ 1 ու. կոպ.): Այստեղից Լուկուլլոսի զորքերն առաջ շարժվեցին և պաշարեցին պոնտական երկու նավահանգիստ՝ Ամիսոսը և Թեմիս-կիրան:

Միհրդատը թողեց, որ իր քաղաքները պաշտպանվեն իրենց սեփական ուժերով, իսկ ինքը սկսեց հավաքել նոր զորքեր և,

¹ Լուկուլ., 14, 1:

² Sbe's Hultsch, Griechische und römische Metrologie, Berlin, 1882, էջ 711 (=0,702 Mark).

ամբանալով իր Լրկրի լեռնային շրջաններում՝ աշխատեց նախապատրաստել նոր գիմադրություն: Միևնույն ժամանակ նա օգնություն խնդրեց իր որդուց՝ Մաքարեսից, որը Բուսփորի փոխարքան էր, նաև պարթևներից, սկյութներից ու Տիգրան Բ-ից:

Սակայն նրա նոր նախաձեռնությունն այլևս ոչ որ հավատ չէր ընծայում պոնտական զորքերի ծանր անհաջողություններից հետո: Թշնամու կողմն էին անցնում այժմ շատերը մինչև իսկ Պոնտոսի մեծամեծներից: Նրան դավաճանում էին նույնիսկ սեփական իր դեսպանները:

Միհրդատի հարազատ որդին Մաքարեսը ոչ միայն չօգնեց հորը, այլև ինքը հարմար առիթի էր սպասում և հոռմայեցիների հետ ուզում էր կնքել անջատ հաշտություն:

Տիգրանի մոտ ուղարկված դեսպանության մասին Պլուտարքոսը պատմում է հետևյալը:

«Մետրոդորոսը Միհրդատի կողմից, — ասում է Պլուտարքոսը¹, — ուղարկված էր Տիգրանի մոտ իբրև դեսպան՝ խնդրելու օգնություն հոռմայեցիների դեմ: Սրան հարցրել էր Տիգրանը՝ «Իսկ դու ինքդ, ո՞վ Մետրոդորոս, ի՞նչ խորհուրդ կտաս այդ մասին»: Եվ նա՝ կամ Տիգրանին օգտակար լինելու համար և կամ չցանկանալով որ Միհրդատը փրկվի՝ ասում է՝ «Իբրև դեսպան խորհուրդ եմ տալիս, իսկ իբրև խորհրդատու՝ խորհուրդ չեմ տալիս»:

Միհրդատի դիմումի մասին Տիգրանին ուշագրավ մի վկայություն ունի նաև Մեմնոնը:

«Միհրդատը... ուղարկեց, — վկայում է Մեմնոնը², — դեսպաններ սկյութացոց թագավորների, պարթևաց թագավորի և յուր փեսայի՝ Տիգրան արմենի մոտ: Սակայն առաջիններից նա ստացավ մերժում, իսկ Տիգրանը, որին շարունակ անհանգստացնում էր ու աղերսալից խնդրում Միհրդատի դուստրը՝ վերջ ի վերջո խոստացավ օգնել»:

Տիգրանի այս խոստումը մնացել էր, ըստ երևույթին, իբրև սոսկ խոստում: Սկզբնաղբյուրների մեջ նրա իրական օգնության ու աջակցության մասին ոչ միայն չկան որևէ տեղեկություններ, ու աջակցության մասին ոչ միայն չկան անհարկներ նրա չեզոքության մասին, որ այլ ընդհակառակը՝ կան ակնարկներ նրա չեզոքության մասին, որ նրանք համարում են աններելի մի սխալ: Ռեյնաքի կարծիքով՝ Տիգրանին են վերաբերվում, հավանորեն, Սալլուստիուսի հետևյալ խոսքերը՝

¹ Տե՛ս Լուկուլոս, 22, 4:

² Տե՛ս դե. 43, Lipsiae, 1816, էջ 64:

«Իսկ չգիտես, որ եթե որևէ տներ կրակն ուժգնորեն հրդեհել է, այնքան էլ հեշտ չէ կանխել, որպեսզի չայրվին նաև հարևան տները» (nontu scis, si quas aedes ignis cepit acriter, haud facile sunt defensu quin et comburantur proxima³):

Ինչպես ենթադրում է դարձյալ Ռեյնաքը, հենց այս տողերի աղղկությունամբ գրված է, հավանորեն, նաև Հորացիուսի հետևյալ տողը՝

«Երբ հարևան պատն այրվում է՝ վտանգը քեզ էլ է վերաբերվում («tua res agitur paries cum proximus ardet»)⁴:

Բերվում («tua res agitur paries cum proximus ardet» Պատմագիտական նորագույն երկերում ևս Տիգրանի չեզոքությունը համարում են քաղաքական մեծ սխալ, որովհետև այժմ վճռվում էր ոչ միայն Պոնտոսի, այլև Հայաստանի ու Առաջավոր Ասիայի բախտն ու ապագան:

Այս գնահատությունը, իհարկե, ուղիղ է, սակայն Տիգրանին դատապարտողները պետք է նկատի ունենան միևնույն ժամանակ նրա դժվար կացությունը: Հանգես գալով հոռմայեցիների դեմ՝ նա հարկադրված պիտի լիներ պատերազմելու ոչ միայն սրանց, այլ հարկադրված պիտի լիներ պարթևների դեմ⁵: Չպետք է նաև նաև իր ռեսերվ թշնամիների՝ պարթևների դեմ: Չպետք է նաև մոռանալ, որ հոռմեական նենգ ու ճարպիկ դիվանագիտությունն աշխատել էր իր հերթին, ինչպես դժվար չէ կռահել Պլուտարքոսի վկայություններից⁶, տպավորություն ստեղծել իր խաղաղ տրամադրության մասին Տիգրանի հանդեպ:

71 թվի դարնանը կոիվը Միհրդատի դեմ վերսկսվեց Պոնտոսի կենտրոնական շրջանում Կաբիրայի մոտ (այժմ Նիկոսար կամ Նեոկեսարիա — Կելկիդ-Լիկոս գետի ափին): Միհրդատը կարճ ժամակնաբիւր ընթացքում կարողացել էր հավաքել ու կազմակերպել այստեղ մի նոր զորաբանակ տեղացիներից ու սկյութական վարձկաններից:

Լուկուլոսի առաջարկումը դեպի Կաբիրա բավական ծանր էր ու վտանգավոր, որովհետև նրա բանակի պարենավորմանը դժվարություններ ու արգելքներ էր հարուցանում Միհրդատի հեծելա-

¹ Reinach, Mithridate Eupator, էջ 335, ծան. 1, նաև Sallustius, fr. III, 37.

² Տե՛ս նույնը, էջ 335, ծան. 1:

³ Դուտշմիդը կարծում է նույնիսկ, որ Տիգրանի վերջին կոիվը պարթևների դեմ շարունակվում էր նաև յոթանասնական թվականների սկզբներին՝ երբ Միհրդատի դեսպանները եկել էին օգնություն խնդրելու նրանցից. տե՛ս Geschichte Irans Tübingen, 1888, էջ 82—83:

⁴ Պլուտ., Լուկուլոս, 14, 4—7:

ներին, գրավեց նաև Փոքր Հայքը և իրեն ենթարկեց ամրոցներն ու քաղաքները: Այնուհետև նա ուղարկեց Ասպիրոսին Տիգրանի մոտ պահանջելու Միհրդատի հանձնումը, իսկ ինքը գնաց Ամիսոս, որի պաշարումը դեռևս շարունակվում էր»:

2. Նույնը, Լուկուլլոս, 21, 1—2՝

«Ապալիոս Կլավդիոսին, որն ուղարկված էր Տիգրանի մոտ (Կլավդիոսը Լուկուլլոսի այն ժամանակվա կնոջ հղբալըն էր)՝ ուղեկցում էին սկզբում թագավորի առաջնորդները, որոնք անտեղի կերպով նրան ման էին ածում երկրի վերին կողմերում ինչ որ մանվածապատ զարտուղի ու երկար ճանապարհներով: Իսկ հետո, երբ սարկուլթյունից ազատ արձակված մի մարդ, ազգով ասորի, ցույց տվեց նրան ուղիղ ճանապարհը՝ նա հտ դարձավ երկար ու սխալ այս ճանապարհից, արձակեց բարբարոս առաջնորդներին և մի քանի օրում անցավ Նիքատը և հասավ Անտիոք, որն անվանվում է Հաիդափնե: Ապալիոսին հրաման տրվեց սպասել Տիգրանին, որը բացակա էր և նվաճում էր Փյունիկիայի մի քանի քաղաքները: Այդ միջոցին Ապալիոսն իր կողմը գրավեց իշխանավորներից շատերին, որոնք ներքուստ մեծ դժվարությունյամբ էին հնազանդվել Տիգրան արմենին: Սրանցից մեկն էր և Զարբեհնոսը՝ Կորգվաց թագավորը: Նաև Տիգրանի նվաճած քաղաքներից շատերին, որոնք նրա մոտ ծածուկ սուրհանդակներ էին ուղարկել՝ Ապալիոսը խոստացավ, որ Լուկուլլոսը կօգնե նրանց, բայց հրամայեց, որ այժմ դեռ հանգիստ մնան»:

3. Նույնը, Լուկուլլոս, 21, 7—9՝

«[Տիգրանին ներկայանալուց հետո] հենց որ խոսքը տրվեց Ապպիոսին, նա ուղղակի առաց, որ եկել է Միհրդատին տանելու, որը հարկավոր է Լուկուլլոսի հաղթահանողների համար: Հակառակ դեպքում՝ հայտարարում է Տիգրանին պատերազմ: Թեև Տիգրանը նրա խոսքերն աշխատում էր լսել ժպտերես ու կեղծ ծիծաղով, սակայն ներկա եղողների համար աննկատելի չմնաց, որ նրա դեմքը, երիտասարդ Ապպիոսի համարձակ ճառը լսելիս, այլալվեց: Զե՞ որ նա միայն այժմ ազատ խոսք էր լսում քսանհինգ տարվա ընթացքում. հենց այդքան ժամանակ էր նա թագավորել կամ ավելի ճիշտ սանձարձակ կերպով մոլեգնել: Այնուհետև նաև Տիգրանը պատասխանեց Ապպիոսին, որ նա մտադիր չէ հանձնել Միհրդատին: Իսկ եթե հոռմայեցիները պատերազմ կսկսեն՝

ինքը կպաշտպանվի: Տիրապանող բարկացած լինելով Լուկուլլոսի վրա, որ սա իր գրովյան մեջ անվանել էր իրեն թագավոր և ոչ թագավորների թագավոր՝ ինքը ես իր պատասխանի մեջ նրան չէր անվանել իմպերատոր: Իսկ Ապպիոսին նա ուղարկեց փարթամ նվերներ, և որովհետև սա չէր վերցնում՝ ավելացրեց ուրիշ նվերներ ևս: Սակայն Ապպիոսը, որպեսզի չկարծեն թե ինքը թշնամաբար է մերժել՝ վերցրեց միայն մեկ գավաթ, իսկ մյուս նվերները ես ուղարկեց ուշտապեց վերադառնալ Լուկուլլոսի մոտ»:

ղլուտարքոսի այս վկայություններից, նախև առաջ, անհավաստի է ու հնարովի նրա հաղորդած հիմնական տեղեկությունը, որ իբր թե Ապպիոս Կլավդիոսը մերժում ստանալով Տիրգրանին, նրան հայտարարել էր պատերազմ։ Այդ չէ կարող ճիշտ լինել, նրան հայտարարել են պատերազմ։ Հռոմեական ծերակույտը, ինչպես հայտնի է, չէր լիարժեք եղել Լուկուլլոսին պատերազմ հայտնելու Տիրգրանին։ Միանգամայն անհավանական է, բացի այդ, որ 71 թվի վերջերին Լուկուլլոսը մայն անհավանական է, բացի այդ, որ 71 թվի վերջերին Լուկուլլոսը պատերազմ հայտարարած լինել Տիրգրանին, որովհետև նա դեռևս չէր նվաճել պոնտական խոշոր քաղաքները և չէր ապահովել իր թիկունքը։ Եվ վերջապես, կարող էր միթե Լուկուլլոսն այնքան անհեռատես ու անզգույշ լինել, որ հայկական իր արշավանքը սկսելուց մոտ մեկ ու կես տարի առաջ պատերազմ հայտարարեր Տիրգրանին, ժամանակ տալով նրան ու հնարավորություն նախապատրաստելու ռազմական իր ուժերը պատերազմի համար։

Ապպիոսի սխալ լինելն այնքան

[illegible]

ներում:

Ապալիոս Կլավդիոսի ընդունելության մասին Անտիոքում ավելի վատահերի են, անտարակույս, Մեմֆոն Հերակլիացու հաղորդած տեղեկությունները, որովհետև սա, պատկանելով փոքրասիական հույն հեղինակների խմբին՝ Հռոմի հակառակորդների նկատմամբ չունի այն միտումնավորությունն ու աչառու վերաբերմունքը, որ հատուկ են հռոմեական պատմագիրներին: Եվ ուշագորավ է, որ

¹ Տե՛ս Կ. Էքհարդտ, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, X, 1, էջ 74 և 75, դոկւմ. Հ. Յ. Ասուրյան, Քաղաքական վերաբերութիւններ 1, էջ 74 և 75, դոկւմ. Հ. Յ. Ասուրյան, էջ 49 և Ն. Դովեց, Ա. Խաչ, Պատմութիւն բնագէշ Հայաստանի և Հռովմայ, էջ 49 և Ն. Դովեց, Ա. Խաչ, Պատմութիւն հին հայերի, սլրակ Գ, Թիֆլիս, 1910, էջ 43.

պատերազմի հայտարարության մասին Մեմֆոնը, ըստ երևույթին, ոչինչ չգիտե: Բայց նա հանգամանորեն մեջ է բերում Տիգրանի պատասխանն Ապպիոսին, որը միանգամայն հիմնավոր էր ու արդարացի, և հավանորեն, հենց այդ պատճառով չէ հիշատակված Պլուտարքոսի ու հռոմեական պատմագիրների երկերում:

«Լուկուլլոսը, — վկայում է Մեմֆոնը¹, — ուղարկել էր Տիգրանի մոտ իբրև դեսպան Ապպիոս Կլավդիոսին և պահանջում էր իրեն հանձնել Միհրդատին: Սակայն Տիգրանը չուզեց, ասելով որ բոլոր մարդիկ իրեն կախարակեն, եթե նա Լուկուլլոսի ձեռքը հանձնե իր կնոջ հորը: Այլ թե ինչպիսի վատ մարդ է Միհրդատը, այդ ինքն էլ գիտե. սակայն խաղբ ու խալտառակ կլինի իր ազդականության առջև: Նա նաև նամակ է գրում Լուկուլլոսին, որ բովանդակում էր իր մեջ նրա ասած այդ խոսքերը»:

Ուշադիր քննության ենթարկելով Պլուտարքոսի նաև մյուս վկայությունները՝ դժվար չէ նույնպես կոհհել, որ անհավանական է նմանապես նրա այն տեղեկությունը, որ իբր թե Տիգրանի ուղարկած առաջնորդները դիտավորյալ կերպով ման են ածել Ապպիոսին երկար ու զարտուղի ճանապարհներով: Իսկ, իրապես, Ապպիոսը հենց ինքն էր շահագործված այս բանում և ինքն էր, հավանորեն, ճարպիկ կերպով կազմակերպել իր շրջագայությունը լրտեսության հատուկ նպատակով:

Պլուտարքոսի վկայություններից կարելի է վստահորեն հետևեցնել, որ Ապպիոսը դադանի հրահանգ էր ունեցել զրգռելու ու ապստամբեցնելու Տիգրանի դեմ Ասորիքի հունական քաղաքները և Տիգրանին հպատակված օտար ժողովուրդներին: Պլուտարքոսն աշխատել էր, ըստ երևույթին, քողարկել դեսպանի լրտեսական շրջագայությունը Հայաստանում և միանգամայն անհաջող ու անմիտ կերպով բացատրում է, որ Ապպիոսին դիտավորյալ կերպով սխալ ճանապարհով էին առաջնորդել Տիգրանի ուղարկած ուղեկիցները:

Ապպիոսը, ինչպես մատնանշում է վերոհիշյալ իր վկայության մեջ Պլուտարքոսը, հաջողությամբ էր կատարել Լուկուլլոսի հանձնարարությունները: Նա հռոմայեցիների կողմն էր գրավել, հավանորեն, իր շրջագայության ժամանակ, զժողով իշխաններից ոմանց, որոնց թվումն էր Կորդիաց Զարբինոս թագավորը: Իսկ Ասորիքի մի քանի քաղաքներին, որոնք խոստացել էին ապստամբել Տիգրանի դեմ՝ նա խորհուրդ էր տվել սպասել մինչև Լուկուլլոսի գալը:

¹ Տե՛ս ԳԼ. XLVI.

Ապպիոսը Հայաստան եղած ժամանակ շարունակվում էր դեռ պոնտական մեծ քաղաքների՝ Ամիսոսի և Սինոպի պաշարումը, որոնք կատաղի կերպով դիմադրում էին և չէին համաձայնում անձնատուր լինել հռոմայեցիներին: Հելլենական քաղաքների այս հավատարմությունը և նվիրվածությունը Միհրդատին խիստ ուշահավատարմությունը և նվիրվածությունը հելլենիզմի և հելլենտեղել է, իրապես, պաշտպան ու հովանավոր հելլենիզմի և հելլենական քաղաքներին: Նրա հելլենասիրական ու առաջագիմական քաղաքականությունը և նրա հելլենական քաղաքային կուլտուրայի տարածման ջանքերը, որ վերև մանրամասն մատնանշել էինք, չէին կարող, իհարկե, հաճելի լինել Պոնտոսի կալվածատեր պահլեին կարող, իհարկե, հաճելի լինել Պոնտոսի կալվածատեր պահլե պանոդական ազնվականությանը: Եվ, ըստ երևույթին, հենց այդ պատճառը, որ Միհրդատին հաճախ դավաճանում էր, զլխավորապես, ազնվականությունը, որը առանց որևէ լուրջ դիմադրության պես, ազնվականությունը, որը առանց որևէ լուրջ դիմադրության հանձնել էր հռոմայեցիներին երկրի ամբողջությունները և հարստությունները:

70 թվի դարնանը հռոմայեցիները երկար պաշարումից հետո կարողացան գրավել Հերակլեան և Սինոպը, իսկ 70 թվի աշնանը՝ նաև Ամիսոսը: Այս քաղաքների անկումից հետո՝ Հռոմը տեր էր դառնում ամբողջ Պոնտոսի, և պատերազմը Միհրդատի հետ կարելի էր համարել վերջացած:

Նվաճված երկիրը, մանավանդ, նրա հելլենական հարուստ ու շքեղ քաղաքները մատնվեցին անխնա կողոպուտի: Հռոմեական զորքերը հրդեհեցին ու խալառ ավերեցին փարթամ ու հուշակապ Հերակլեա քաղաքը և հուշակավոր ու զեղեցիկ Ամիսոսը, որը համարվում էր Պոնտոսի Աթենքը: Եվ բնորոշ ու հատկանշական է, որ պատմագիտական մեծահռչակ մի քանի երկերի մեջ զորավար Լուկուլլոսը, հռոմայեցի ամենախոշոր ավարառուն ու կողոպուտը, որը քանդել ու հիմնովին կործանել էր հելլենիստական մեծ ու ճոխ կուլտուրան Պոնտոսում՝ համարվում ու անվանվում է պաշտպան հելլենական քաղաքակրթության և «հելլենիզմի» ջերմ երկրպագու¹:

¹ Տե՛ս Զորինակ, Ферреро, Величие и падение Рима, I, перевод А. Захарова, М., 1915, էջ 161 և 184: Նման երկերի ազդեցությանը պետք է վերադրել Միհրդատի կողմնակից զորքերի կողմնակից գաղափարները: Միհրդատին կողմնակից համարում է հունական կրթություն ստացած խորամանկ ու ճարպիկ բարբարոս, իսկ Լուկուլլոսը, նրա ասելով՝ «համոզված արիստոկրատ էր, խիստ հարուստ, հայտնի էր իր ընտիր հյուրասիրություններով (և Լուկուլլոսն ինչու չէր)», և անձնապես ազնիվ մարդ էր...» տե՛ս Ս. И. Ковалев, История античного общества, Эллинизм и Рим, 1936, էջ 192 և 207:

Քաղաքները նվաճելուց հետո՝ Լուկուլլոսը նույն այս 70 թվին վերադարձել էր Պոնտոսից պրովինցիա Ասիա։ Եվ խիստ ուշադրաժ է ու հետաքրքիր, որ նա Հայաստան արշավելուց առաջ անհրաժեշտ էր համարել թեթևացնել հռոմեական Ասիայի տնտեսական հուսադատական դրոյթյունը։

Այս նահանգն առաջին Միհրդատյան պատերազմից հետո (88—84 թվ.), ինչպես վերև տեսանք, վճարելու էր ի պատիժ իր անհավատարմության, բացի հինգ տարվա հարկերից, նաև քսան հազար տաղանդ ռազմատուգանք։ Նա այժմ կատարելապես սնանկացել ու արյունաքամ էր եղել, վճարելով հսկայական իր պարտքի վաշխառուական տոկոսները։ Հոռմեական ֆինանսիստները, որոնք դրամական փոխառություններ էին տվել ազրատացած այս երկրին՝ իրենց ստանալիք տոկոսների դիմաց բռնադրավում էին այստեղ տները, վարելահողերը, այգիները, հասարակային շենքերը, համիլլաթներում ու իտալիա էին տանում արվեստի իրերը, արձանները, պատկերները, տնակահույրը, ոսկեղենն ու արծաթեղենը, և վերցնում էին, բացի այդ, նաև պարտապանների երեխաներին կամ հենց իրենց պարտապաններին ու որպես ստրուկ ուղարկում նույնպես իտալիա։ Չնայած սակայն ամբողջ այս նահանգի կատարյալ սնանկացման՝ նրա սկզբնական քսան հազար տաղանդ պարտքը 84 թվից հետո ոչ միայն չէր պակասել, այլ դառել էր 70 թվին քառասուն հազար տաղանդ։ Ընդունելով ըստ Հուլի, որ մեկ տաղանդը հավասար է եղել այդ ժամանակաշրջանում մոտավորապես 4200 գերմանական ոսկի մարկի՝ ամբողջ այդ պարտքը կլինի 168 միլիոն մարկ կամ 84 միլիոն ոսկի ռուբլի՝

Վճարել այս հսկայական գումարը և նրա վրա բարդվող տու-
կոսները հոռմեական Ասիայի ուժերից վեր էր և այլևս հնարավոր
չէր: Հարստահարվող բնակչությունը չափից դուրս զրգոված էր
հոռմայեցիների և, բնականաբար, նաև հոռմեական իշխանության
դեմ: Լուկուլլոսն անհրաժեշտ համարեց հանդարտացնել բնակչու-
թյան այդ դժգոհությունը և աշխատեց թեթևացնել նրա տնտեսա-
կան դրությունը, որ դառել էր արդեն անտանելի: Նա սահմանեց
տուրք տների ու ստրուկների վրա, նաև 25 տոկոս եկամտահարկ²:
Մասնավոր պարտքերի համար նա արգելեց վերցնել 12 տոկոսից
ավելի, արգելեց նմանապես ավելագրել չվճարված տուկոսների
վրա նոր տուկոսներ և կարգադրեց, բացի այդ, որ պահանջվող

¹ Sk' u Fr. Hultsch, Griechische und römische Metrologie, Berlin, 1882, S. 298 u. 711.

² Ապպիանոս, Միհրդատականք, 83:

տոկոսների գումարը չպետք է ավելի լինի, քան սկզբնական
պարտքի գումարը¹: եթե պարտապանները չէին վճարում իրենց
պարտքերը՝ պարտատերերին իրավունք ունեին վերցնելու նրանց
եկամուտի միայն մեկ քառորդ մասը²:

նկատուածի միայն մեկ քառորդ մասը¹։
 Եվրոպական գիտնականներից շատերը, օրինակ, Ֆեռնանդո և
 Շապոն, Լուկուլոսի ֆինանսական այս միջոցառումները ենթա-
 դրում են Միհրդատյան երրորդ պատերազմի առաջին տարվա ըն-
 թացքում, այսինքն 73 թվին²։ Այս ենթադրութլունը միանգամայն
 թացքում, այսինքն 73 թվին³։ Այս ենթադրութլունը միանգամայն
 անհիմն է։ Թե Պլուտարքոսը և թե Ապպիանոսը, որոնք զխաժոր
 ու միակ աղբյուրներն են վերոհիշյալ վկայութլունների՝ պարզ
 կերպով մատնանշում են, որ Լուկուլոսի վերադարձը հոմեական
 Ասիա և վերևում նշված նրա բարեփոխութլունները տեղի էին ունե-
 ցել Ամիսոս քաղաքի գրավումից և Ապպիոս Կլավդիոսին Հայաս-
 տան ուղարկելուց հետո⁴։

տան ուղարկելուց հետո⁴:
Որ իր բարենորոգումները և հոռմեական փոքր Ասիայի խա-
ղաղացումը կուխվուսը կարևոր ու անհրաժեշտ էր համարել Հա-
յաստանն արշավելուց առաջ՝ այդ ուշագրավ մի փաստ է, որն
ուշագրություն չէ առնվել պատմագիտական երկերում: Շատ պարզ
է, որ նա, որոշած լինելով պատերազմի Տիգրանի դեմ՝ պետք է
ապահովեր իր թիկունքն արևմուտքում, որոշ զիջումներ անելով
հոռմեական փոքր Ասիայի հուսահատված ու հուզված բնակչու-
թյանը:

Պատմագրիտական երկերում բնավ չէ լուսաբանվում հայկական հասարակության ծրագիրը, կուլտուրի Հայաստան արաշավելու նենգ ու խորամանկ ծրագիրը, որն առանց զժվարության բողաղերծվում ու մերկացվում է ըստ կերպրնազբյուրների ուշադիր քննությամբ:

Տիրգրանի դեմ իր արշավանքը կուխուլոսը կազմակերպում էր
Բուլորովին թագուն կերպով։ Նա աշխատել էր բացառապես
Տիրգրանի աշխարհությունը և ծրագրել էր հանկարծ ու անսպասելի
հարձակվել ու ջախջախել նրան, նախքան նա հավաքած ու նախա-
պատրաստած կլիններ իր ցրված զորամասերը։

Միանգամայն բնական է ու հասկանալի, որ Լուկուլլոսի այդ հարձակումն առանց պատերազմի հայտարարության, որով ոտնահարվում էին միջազգային օրինականության կարգերը, չեն ուզում բացահայտ կերպով խոստովանել հոռմեական աղբյուրները, և,

1. Պլուսարհու, Լուկուլ., 20, 3:

2 Նույնը, հուլ., 20, 3:

3 *Sh'u Ferrero*, Величие и падение Рима, т. I, т. 340 и V. Chapot, Paris, 1904, т. 40—41.

La province romaine proconsulaire d'Asie, Paris, 1904.

4 Shu Chin., 19, 2 4 6

մասնավորապես, Պլուտարքոսը, որը գրել էր Լուկուլլոսի ոչ թե անաշառ պատմությունը, այլ ներքողյանը: Սակայն պարզ ակնարկներ կան այդ մասին Ապպիանոսի մոտ, որն իր պատմության այս մասում օգտվել էր Հավանորեն, ոչ թե հոմեական, այլ փոքր-ասիական շեղոք հույն աղբյուրից:

Ապպիանոսի համապատասխան վկայությունից, որ ամբողջությամբ մեջ ենք բերում, երևում է, որ Լուկուլլոսը՝ վերագառնալով 70 թվին¹ հոմեական Փոքր Ասիա՝ նախ աշխատել էր տպավորություն գործել, որ իբր թե պատերազմը վերջացել է և ապա շարժվել էր հանկարծ ու արագ երթով դեպի Հայաստան:

«Արդ՝ հենց այսպես, — պատմում է Ապպիանոսը, — Լուկուլլոսն ավերեց Սինոպը և Ամիսոսը: Նա բարեկամություն հաստատեց Միհրդատի որդու Մաքարեսի հետ, որը Բոսփորի թագավորն էր և ուղարկել էր իրեն ռսկե պսակ: Ապա նա Տիգրանից պահանջեց Միհրդատին: Իսկ ինքը, վերագառնալով Ասիա, որը դեռ վճարում էր Սուլլայի սահմանած տուգանքները, որոշեց որ վճարեն եկամտաւոր մեկ քառորդ մասը, և հարկ դրեց նաև տների ու ստրուկների վրա: Այնուհետև նա իր հաղթության առթիվ զոհաբերության հանդիսատեսներ կատարեց, որպես թե պատերազմը հաջող կերպով ավարտված է: Եվ զոհաբերություններից հետո նա ռազմի ելավ Տիգրանի դեմ, որը չէր տվել իր ձեռքը Միհրդատին»²:

Որ Լուկուլլոսն արշավել էր Հայաստան ծածկաբար ու հանկարծ՝ այդ ինչպես կոտանենք, ակնարկում են նաև Սալլուստիուսը և Մեմնոնը: Եվ ինձ թվում է, որ իր զազտուկ ու զոզաբարո հենց հարձակման պատճառով Լուկուլլոսը, որի անունն աղճատված ձևով պահվել է հայ ժողովրդական ավանդության մեջ³ խիստ վատ հիշատակ է թողել Հայաստանում և հիշվում է Վալկուն անունով իբրև «Ելուդակ», այսինքն, իբրև ավազակ, որը վրդովել էր հայ

երկրի խաղաղությունը և հարկադրել էր Տիգրանին վերագառնալ Պաղոմաչի դքսությանը Հայաստան:

Լուկուլլոս-Վալկունի մասին այդ հին ավանդությունը հիշատակված է Խորենացու պատմության հետևյալ հատվածում:

Խորենացի, II, գլ. ԺԴ, Տփղիս, 1913, էջ 128—129՝
«Եւ նոյն հետայն գիմէ [Տիգրան] յաշխարհն Պաղեստինացոյց՝ վրէժս պահանջել ի Պաղոմաչի դքսությանց: Առեալ զազս Գիսնիսի որդոյն նորա առ հայր իւր յանցանաց: Առեալ զերի բազում և ի Հրէից՝ նստի շուրջ զՊաղոմաչի դքսաբաւ: Իսկ զշխոյն Հրէից Աղեքսանդրիայ, որ և Մեսադինայ, որ էր լեալ կին Աղեքսանդրի, որդոյն Յոհաննու, որդոյն Շմաւոնի, լեալ կին Աղեքսանդրի, որդոյն Մակաբէի, որ զայնու ժամանակաւ ունէր ըզնորօր Յուդայ Մակաբէի, որ զայնու ժամանակաւ ունէր ըզնա թագաւորութիւնն Հրէից, ինչս բազումս տալով՝ դարձոյց զնա անտի: Քանզի էր լուեալ և համբաւ, թէ Վալկուն ոմն անուն յեղուզակ խոռովէր զերկիրն Հայոց, զլեառն ամուր կալեալ, որ մինչև ցայժմ յանուն յեղուզակին կոչին Վալկունիք»:
Որ Լուկուլլոսն արշավել էր Հայաստան հանկարծակի ու առանց պատերազմ հայտարարելու՝ այդ կարելի է համարել, ինչպես կասենք նաև ներքև, միանգամայն անվիճելի:

¹ Լուկուլլոսի վերադարձը Փոքր Ասիա պետք է ենթադրել ոչ թե Սինոպ ու Ամիսոս քաղաքների առումից առաջ 71 թվին, ինչպես Պլուտարքոսի հաղորդման համաձայն կարծում են Ռեյնարը, Մոմլենը և ուրիշները (տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 152 և «Римская история», III, էջ 52), այլ այդ քաղաքների առումից՝ հետո 70 թվին, ինչպես վկայում է Ապպիանոսը:

² Ապպ., Միհրդատականք, 83 և 84:

³ Գրիգոր Խալաթյանցի ենթադրությունը, որ իբր թե Խորենացին կամայական կերպով Լուկուլլոսին դարձրել է «Վալկուն Ելուդակ», հավանական չէ: Խորենացու այդ վկայությունը հիմնված է ըստ իս ժողովրդական ավանդության վրա, տե՛ս Г Халатьянц, Армянские Аршакиды. М., 1903. № 64, 375:

10. ԼՈՒԿՈՒԼԸՍԻ ՀԱՆԿԱՐԾԱԿԻ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ, ԷՎ, ԱՌԱՋԻՆ
ԲՆԳՀԱՐՈՒՄԸ, ՀԱՅԵՐԻ ՀԵՏ

Հովհովոսի ծրագրած հանկարծակի ու անսպասելի հարձակումը և պատերազմը Տիգրանի դեմ նախապատրաստվում էր, ինչպես ասացինք, թաքուն կերպով ու դավադրաբար:

Տիգրանը չէր սպասում և ամենևին չէր նախազգույն իր երկրին սպառնացող մեծ վտանգը: Նա գիտեր, ըստ երևույթին, որ հռոմեական ժերակույտը չէր լիազորել կուկուլյոսին նոր պատերազմ սկսելու Հայաստանում: Նրան նաև հայտնի էր, հավանորեն, որ հռոմեական ժերակույտը՝ վտանգավոր համարելով պատերազմը Հայաստանի դեմ՝ չէր համաձայնել միջամտել Ասորիքի գործերին և դա՛հ բարձրացնել Սելևկյան օրինավոր ժառանգներին: Ծերակույտի խաղաղասեր այդ հակումները, ինչպես և պատերազմի վերջացման առթիվ կուկուլյոսի եփեսոսում կազմակերպած հանդեսները՝ պիտի վստահույն չեն ներշնչած լինեին Տիգրանին, որ պատերազմի վտանգը հռոմայեցիների հետ կարելի է համարել կանխված: Ուստի և նա ոչ միայն չէր նախապատրաստվում պատերազմի, այլ, ընդհակառակը, անհոգ ու հանգիստ զբաղված էր Տիգրանակերտ քաղաքի շինարարություն ավարտման աշխատանքներով:

Նրա միամիտ այս լավատեսությունը քաղաքական մեծ սխալ էր, որը, ինչպես կտեսնենք, օրհասական հետևանքներ ունեցավ նրա մեծ պետություն համար: Այս սխալը դժվար կարելի է արդարացնել, որովհետև Միհրդատը, ինչպես աղբյուրների վկայություններից հայտնի է, նրան նախազգուշացրել էր, որ հռոմեական վայրագ ու անկշտում իմպերալիզմն անխուսափելի կերպով արշավելու է Հայաստան: Եվ հիրավի, Հռոմը վաղ թե ուշ հաշիվ էր պահանջելու Տիգրանից Ասորիքի նվաճման ու Կապպադովկիայի ավերածությունների համար, որոնք նրա դաշնակիցներն էին: Նա չէր կարող, իհարկե, թույլ տալ, որ փոքրասիական իր գաղութների

թիկունքում՝ Կոմմագենում, Արևելյան Կիլիկիայում և Միջերկրա-
կան ծովի ափերին՝ վերջնականապես կազմակերպվի ու ամրանա
աշխարհակալ ու հզոր Հայաստանը, որը մշտական մի սպառնալիք
էր լինելու նրա տիրապետության համար Արևելքում:

էր լինելու նրա տիրապետութեան համար Արմաշի մարզի
Դժվար շէր, ուրեմն, կռահել, որ հռոմեական զորեղ ու ռազ-
մատենչ հանրապետութեան ամրացումն ու հարեանութիւնը Հա-
յաստանի արեւմտեան սահմաններում ավելի վտանգավոր էր լի-
նելու հայկական նորակազմ աշխարհակալութեան համար, քան
նրա արեւելեան սահմաններում գտնվող համեմատաբար թույլ ու
անկայուն Պարթեական թագավորութեան հարեանութիւնը: Ուստի
և Տիգրանը, ինչպես իրավացի կերպով ակնարկում են հռոմեական
աղբյուրները՝ չպետք է հանդուրժեր իր թիկունքն ապահովող
Պոնտոսի խորտակումը և իր աներոջը՝ Միհրդատին, օգնութիւն
պետք է ուղարկած լիներ Կաբիրալի կռիւից առաջ:

69 թվի դարձանք Լուկուլոսը, առանց պատերազմ հայտա-
բարելու Տիգրանին և հակառակ հռոմեական ծերակույտի ցանկու-
թյան՝ իր անձնական նախաձեռնությամբ ու պատասխանատվու-
թյամբ, սկսեց հայկական արշավանքը: Ինչպես հաղորդում է Սալ-
լուստիոսը¹, ամենաարագ երթերով նա անցավ Կապպադովկիայի
միջով և շտապեց դեպի Եփրատ գետը, որը բաժանում էր Հայաս-
տանին կցված հին Ծոփքը Արիոբարդանի թագավորությունից:
Այստեղ Մելիտենեի մոտ² Կապպադովկիայի թագավորը ծածկաբար
պատրաստել էր տվել ձմեռվա ընթացքում լաստանավեր³, որոնցով
Լուկուլոսը հեշտությամբ անցավ Եփրատ գետը և դուրս եկավ
Ծոփք: Որ Լուկուլոսը Եփրատ գետն անցել էր թաքուն ու անա-
կրկնակա կերպով՝ այդ բացի Սալլուստիոսից վկայում է նաև Մեմ-
նոնը⁴:

Հոռմեակա՛ն զորքը Մեկիտենից մինչև Եփրատ եկել էր, ան-
շուշտ, քարավանների հին ճանապարհով, որը մանրամասն նկարա-
զրված է Պետինգերյան քարտեզում: Այդ ճանապարհը որոշվում է
ճշտիվ ալժմյան իզոդուլի (գրվում է նաև իզոլի) և նշանավոր հին
Տոմիսացի մոտով, որը գտնվում էր Եփրատի ձախ ափին: Համա-

¹ *Sh'u* fr. IV, II (Leipzig, 1856).

1 Sk'u fr. IV, II (Leipzig, 1856).
2 Tacitus, *Annales*, XV, 26-27.

³ Մոմզենի ենթադրությամբ, որ Տիգրանը նվաճած է եղել նաև Մելիտենը,
պիսի վերին ասացիանը, ճիշտ չէ: —ասում է այս վկայության մեջ Մեմ-
ֆրիստի Մելիտենը, որ 56: Հուլիոսը, —հեռավոր իբրև բարեկամ նրա Արիս-

3 Մումզեհնի՝ ենթադրությունը, որ ինչ-որ
ինչպես վերև ասացինք, ճիշտ չէ:
4 Տե՛ս Մեմենն, գլ. 56: «Հուլիուսը, — ասում է այս վկայության մեջ Մեմ-
ենոնը, — զուրս գալով Կապուադովկիա և ունենալով իբրև բարեկամ նրա Արիո-
բարզան իշխանապետին՝ անակնկալ կերպով անցավ ոտքով նփրատը...»:

489

«Եվ այդ օրը նա [Լուկուլլոսը] զիշեցեց այստեղ [Եփրատի ձախ ափին], իսկ հետևյալ և հաջորդ օրերը նա առաջ շարժվեց Մոփքի միջով, առանց որևէ վնաս հասցնելու բնակիչներին, որոնք հարում էին նրան և հոժարությամբ բնորոշում նրա զորքը: Եվ երբ զինվորներն ուղեցին վերցնել մի բերդ, որի մեջ կարծում էին թե կան մեծ դանձևեր՝ նա, ցույց տալով նրանց Տավրոսը հեռվում, ասաց. «Մենք պետք է ավելի շուտ խորտակենք այն բերդը, իսկ սրանք այստեղ կ'մնան հաղթողների համար»: Եվ նա, արագացնելով իր երթը և անցնելով Տիգրիս գետը՝ ներխուժեց Հայաստան»:

Ուշագրավ է, որ մի ուրիշ վկայության մեջ ևս Պլուտարքոսն առանձնապես մատնանշում է, որ բացի արարներից և կորդվացիներից Լուկուլլոսի կողմն էր անցել նաև Մոփաց աշխարհի բնակչությունը¹: Այս վկայություններից անհավանական չի լինի եզրակացնել, որ հռոմեական զեապան Ապպիոս Կլավդիոսի Հայաստան եղած ժամանակ ոչ միայն Կորդուքը, այլև Մոփքը համաձայնած է եղել օգնելու Լուկուլլոսին: Թե որքան մեծ կարևորություն ուներ սրա արշավանքի հաջողության համար հռոմեական ռազմերթի ճանապարհի վրա գտնվող այս երկու երկրների դավաճանական համագործակցությունը հռոմայեցիների հետ՝ այդ հասկանալի է ինքնըստինքյան:

Արշավող զորքի ճանապարհի ուղղությունը եփրատ գետից մինչև Տիգրիս գետը պատմագիտական երկերում որոշված է միանգամայն բավարար ճշտությամբ: Լուկուլլոսի երթուղու այս մասը ենթադրում են այժմյան խաբերդի դաշտի միջով ու Արդանայի վրայով դեպի Տիգրիս գետն Ամիդ-Դիարբեքի մոտ. ուրեմն՝ այն հին ճանապարհագծով, որն Աբեմենյան Պարսկաստանի «արքայական ճանապարհի» մի մասն էր² և համապատասխանում էր Պետինգերյան քարտեզում նկարագրված Melitene—ad Tygrem ուղեգծին³:

Տիգրիս գետն անցնելուց հետո⁴ հռոմեական զորքը, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը⁵, ներս էր խուժել Հայաստան: Այս կարև-

վոր վկայությունը, որ բավարարալի ուշադրության չէ առնվել, լուսաբանում է Հին Հայաստանի պատմական աշխարհագրության ամենամոթ խնդիրներից մեկը: Պլուտարքոսը, ինչպես պարզ երևում է նրա վկայություններից՝ Մոփքը, որը Տիգրան Բ-ը միացրել էր Մեծ Հայաստանին, համարում է առանձին երկիր ու նրա և բուն Հայաստանի սահման է բնորոշում արեմտյան Տիգրիս գետը¹: Կարելի է, ուրեմն, ենթադրել, որ Տիգրիս գետի ձախ կողմում գտնվող Աղձնիքը, որի մեջ էր Տիգրանակերտ քաղաքը, գտնվել է ոչ թե Մոփաց Զարիազրեսի պետության մեջ, ինչպես այդ կարծում են Հյուբշմանը և Մարկվարտը², այլ եղել է Արտաշեսյան Հայաստանի հարավային երկրներից մեկը: Մեր այս հետևությունների հարավային երկրներում է նաև Ապպիանոսը: Նրա ասե-անուղղակի կերպով հաստատում է նաև եղել այն տեղում, որտեղ լով՝ Տիգրանակերտ քաղաքը հիմնված է եղել Հայաստանի թագը»³: «Տիգրանը առաջին անգամ իր գլխին դրել էր Հայաստանի թագը»⁴:

Այս վկայությունից ևս երևում է, որ գտնվող Տիգրանակերտը Պլուտարքոսը՝ Աղձնիքը ու նրա մեջ գտնվող Տիգրանակերտը համարում են բազմաբանա Արտաշեսյան Հայաստանի: Ուշահարում են բազմաբանա Արտաշեսյան Հայաստանի: Ուշահարում է առանձնապես, բացի այդ, և այն, որ նաև ըստ հայկական ավանդության, որը մեջ է բերված Մար Աբասի և Խորենացու պատմական երկերում, հայերի հնագույն գաղթավայրը ցույց է տրված հենց նույն այս կողմերում՝ Հայկական Տավրոսի հարավում: Ուրեմն՝ Մեծ Հայաստանի հարավային սահմանը Տիգրան Մեծի և նրա նախորդների ժամանակ կարող էր եղած լինել, իրապես, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը՝ Տիգրիս գետը:

Տիգրիս գետից մինչև Տիգրանակերտը (այժմյան Ֆարկինը), ուր շտապում էր հասնել հռոմեական զորքը, ընդամենը միայն մոտ 150 կիլոմետր էր⁵: Լուկուլլոսի նենգ ու խորամանկ ծրագիրը իրականանում էր, ինչպես տեսնում ենք, ամենամեծ հաջողությամբ: Թշնամին կիպ մոտեցել էր Տիգրանակերտին, և ահավոր վտանգը կախված էր արդեն Հայաստանի գլխին, իսկ Տիգրանը դեռ ոչինչ

¹ Համեմատե Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. X, Heft 1, էջ 83:

² Տե՛ս Հյուբշման, «Հին Հայոց տեղւոյ անունները», Վիեննա, 1907, էջ 77 և Markwart, Eranschahr, Berlin 1901, էջ 178: Համեմատե սակայն Մարկվարտի «Իշտ կոստոմեդը նրա Südarmanien und die Tigrisquellen աշխատության մեջ» էջ 119:

³ Ապպիանոս. Միհրդատ., 67:

⁴ Հռոմեական զորքի ճանապարհը Տիգրիս գետից մինչև Ֆարկին-Տիգրանակերտ սխալ է լուսաբանված Մոմզենի, Խալաթյանցի և մի շարք այլ երկերում, որովհետև այդ աշխատություններում սխալ է որոշված Տիգրանակերտի տեղը:

¹ Պլուտ., Լուկուլ., 29, 8:

² Տե՛ս «О торговле и городах Армении», էջ 14—15:

³ Էքհարդի կարծիքով, հռոմեական զորքը Տիգրիս գետն անցել էր, հավանորեն, այժմյան Ամիդ-Դիարբեքի մոտ քան կիլոմետր հեռավորության վրա այժմյան Շարխանի մոտ տե՛ս Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. X, Heft 1, էջ 87—87:

⁴ Տե՛ս Լուկուլ., 24, 8:

⁵ «Լուկուլլոսի ճանապարհը Մոփքի վրայով դեպի Տիգրանակերտ» քարտեզը տե՛ս վերևում, էջ 195. խմբ.:

չկարգավորված զորքի վրա, կառաջացնեն շփոթմունք: Ուստի և ինքը շարունակեց հարգարել ճամբարը, իսկ Սեքստիլիոս լեզատին, որն ուներ հազար վեց հարյուր հեծելազոր և մի փոքրը ավելի ծանր զինված ու թեթև զինված հետևազոր՝ ուղարկեց թշնամու դեմ և հրամայեց մոտ գնալ ու նրանց դիմադրել, մինչև որ լուր կստանա, որ իր հետ եղած զորքը տեղավորվել է արդեն ճամբարում: Արդ՝ Սեքստիլիոսն ուզում էր հենց այդպես անել, սակայն նա ենթարկվեց հարձակման Մեհրուժանի կողմից, որն անվեհեր կերպով մտավ ձևոնակովի: Տեղի ունեցած ճակատամարտում Մեհրուժանը կոկնդիս բապանվեց, իսկ մյուսները, գրեթե բոլորը բացի բշերից, մեռան փախուստի ժամանակ¹:

Այս վկայության մեջ ակներև, անշուշտ, մի անհեթեթություն է Պլուտարքոսի հաղորդած սարքովի տեղեկությունը, որ իբր թե Մեհրուժանի փոքրաթիվ զորքին հրաման էր տրված կենդանի բռնել Լուկուլլոսին և ոչնչացնել հռոմեական ահագին զորաբանակը: Նա ուղարկված էր, իրապես, ինչպես տեսանք, որպեսզի ուշացնե հռոմեական զորքի առաջխաղացումը դեպի Տիգրանակերտ: Եվ բնորոշ է, որ անգամ Պլուտարքոսի այդ վկայությունը, որի անմիտ լինելը պարզ է ու անվիճելի, անվերապահ կերպով մեջ է բերված պատմագիտական երկերում²:

Պլուտարքոսի վերոհիշյալ վկայության մեջ սուտ է, անտարակույս, նաև այն, որ իբր թե Տիգրանը, ուղարկելով Մեհրուժանին Լուկուլլոսի դեմ, ուղեցել է նրան պատժել, որովհետև նա էր երկրորդ անգամ իրեն հայտնել հռոմեական զորքի հարձակման մասին: Մեհրուժանը, ինչպես պարզել է Մարկվարտը՝ Ծոփքի թագավորական տան արքայազներին էր³. ուստի միանգամայն հասկանալի է, թե ինչու նա էր ուղարկվել Լուկուլլոսի դեմ, որը գալիս էր Ծոփքի միջով:

«Այնուհետև Տիգրանը, — պատմում է Պլուտարքոսը, — թողնելով իր հիմնած Տիգրանակերտ մեծ քաղաքը՝ նահանջեց դեպի Տավրոս և սկսեց զանազան կողմերից հավաքել իր ուժերն այնտեղ: Իսկ Լուկուլլոսը, ժամանակ չտալով նրան պատրաստվելու՝ ուղարկեց Մուրենային, որպեսզի նա զրծվարացնե ու արգելե զորքերի համակենտրոնացումը Տիգրանի մոտ, և ուղարկեց նաև Սեքստիլիոսին, որպեսզի նա

ևս հղե արաբական մեծ զորամասը, որը գնում էր թագավորի մոտ: Արդ՝ Սեքստիլիոսը անհապաղ հարձակվեց արաբների վրա, որոնք բանակ էին գնում, և նրանց մեծագույն մասը կոտորեց, իսկ Մուրենան հետապնդեց Տիգրանին նեղ մասը կոտորեց, իսկ Սեքստիլիոսը անհապաղ հարձակվեց արաբների վրա: Եվ Տիգրանը կարողացավ նրա երկայնաձգված զորքի վրա: Եվ Տիգրանը կարողացավ ինքը փախչել, թողնելով ամբողջ իր աղխը. սակայն շատերը հայերից այդտեղ սպանվեցին, իսկ մեծագույն մասը գերի բռնեցին⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, Լուկուլլոսի վերահիշյալ ծրագիրը, որով նա նախատեսել էր հանկարծակի բերել Տիգրանին՝ իրագործված էր այժմ լիովին: Հռոմեական զորքը գտնվում էր արդեն Տիգրանի ալժամ լիովին: Հռոմեական զորքը գտնվում էր արդեն Տիգրանի ալժամ լիովին: Հռոմեական զորքը գտնվում էր արդեն Տիգրանի ալժամ լիովին: Հռոմեական զորքը գտնվում էր արդեն Տիգրանի ալժամ լիովին:

Հռոմեական աղբյուրների արհամարհական ակնարկները Տիգրանի նկատմամբ բացատրվում են, հավանորեն, նրանով, որ հռոմայեցիների զորավարը և հռոմեական ճարտիկ ու վարպետ դիպլոմատիան մեծ հաջողությամբ կարողացել էին նրան գլխահան անել ու խաբել:

¹ Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլ., 25, 7—8:

² Տե՛ս, օրինակ, Reinach, Mithridate Eupator, էջ 359, Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. 10,1 էջ 90 և ուրիշ:

³ Տե՛ս Markwart, Eranschahr, էջ 176:

11. ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՊԱՇՏՊՈՒՄԸ ԵՎ ՏԻԳՐԱՆԻ ՏԵՍԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵԶԲԵՐՈՒՄԻ ԶԵՏ

Լուկուլլոսի հանկարծակի ու սրբնության շարժումը գեպի Տիգրանակերտ առաջացրել էր այստեղ, ինչպես ասացինք, խուճապ ու շփոթ: Տիգրանի փախուստը քաղաքից կատարվել էր այնքան արագ ու հապճեպ, որ նա չէր կարողացել հետը վերցնել իր կանանցն ու զանձները:

Նահանջելով Տավրոսյան լեռներով¹, հավանորեն, այժմյան Ներշիկի ու Շենիկի վրայով² գեպի իր թագավորությունյան կենտրոնական ու հյուսիսային շրջանները՝ Տիգրանակերտի պաշտպանությունը Տիգրանը հանձնարարել էր Մանկայոս զորավարին: Սա պետք է դիմադրեր ու պահեր քաղաքը, մինչև որ ինքը զանազան կողմերից կհավաքեր իր զորքերը և կգար նրան օգնություն:

Լուկուլլոսի հանկարծակի հարձակումը և Տիգրանակերտ գալիս տեղի էր ունեցել, իմ կարծիքով, ոչ թե 69 թվի ամառը, ինչպես ենթադրում է Ռեյնարը³, այլ 69 թվի գարնանը: Ի նկատի ունենալով ընդհանուր տարածությունը, որ եփրատ գետից մինչև Տիգրանակերտ-Ֆարկինը մոտ 300 կիլոմետր է, պետք է ենթադրել, որ հռոմեական զորքը, եփրատ գետն անցնելուց հետո (69 թվի գարնանը)՝ արագացրած երթով կարող էր հասած լինել Տիգրանակերտ առ առավելն երկու շաբաթվա ընթացքում, ոչ ուշ քան մայիս ամսին:

Հավանական է, որեմն, որ հռոմայեցիները Տիգրանակերտը պաշարել էին արդեն 69 թվի գարնանը: Քաղաքի պաշարման

¹ Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլ., 25, 7:

² Տիգրանակերտից Տարոն ու այնտեղից Արտաշատ տանող մեծ ճանապարհը՝ որ մանրամասն նկարագրված է հռոմեական հին աշխարհագրագետի, բնված է ու լուսաբանված իմ «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» աշխատության մեջ, էջ 85—114:

³ Տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 359:

նախապատրաստությունները Լուկուլլոսը հանձնարարել էր Սեբաստիոսին, որը, ինչպես վկայում է Ապոլիանոսը¹,

«Շրջափակելով Տիգրանակերտում Մանկայոսին՝ խեղճացրավ և իր թագավորական պալատը՝ որը գտնվում էր քաղաքի պարիսպներից դուրս, իսկ քաղաքը և միջնաբերդը պատել էր պատենշով ու փոսով, պատրաստել էր մեքենաներ և պարսպի տակ փորել էր տվել ականներ»:

Բերդապահ զորքը բաղկացած էր, գլխավորապես, հույներից և կիլիկեցիներից: Հստ երևույթին, այս զորքը կազմված էր Տիգրանակերտի քաղաքացիական իրավունքներ ստացած նորաբնակներից, որոնց այստեղ էր գաղթեցրել Տիգրանը՝ կիլիկիայից ու Կապադոկիայից:

Հռոմայեցիների բոլոր ջանքերը գրավելու քաղաքը գրոհով և պատերազմական մեքենաների օգնությամբ, մնացին ապարդյուն ու անհետևանք:

Մանկայոսի² առաջնորդությամբ բերդապահ զորքը համառ ու տոկուն կերպով դիմադրում էր հռոմայեցիներին, թափելով նրանց դիմին նետերի տարափ: Իսկ պաշարման մեքենաների վրա պաշարվածները վերևից անում էին այրվող նավթ, որը ոչնչացնում էր մեքենաները³:

Այսպիսով, ամիսներ շարունակ Տիգրանակերտը մնաց կանգուն ու անպարտելի մինչև Տիգրանի վերադարձը նոր կազմված զորաբանակով:

Ուշագրավ է ու հետաքրքիր, որ Պլուտարքոսը ավելորդ է համարել մատնանշել հռոմեական զորքի սկզբնական այս անհաջողությունը: Նա ոչինչ չէ հաղորդում նաև հայկական հեծելազորի թվունը: Նա ոչինչ չէ հաղորդում մասին, որ հանգամանորեն հիշահաջող ու հաղթական այն գրոհի մասին, որ հանգամանորեն, որոնցից տակված է եղել փոքրասիական չեզոք աղբյուրներում, որոնցից լայնորեն օգտվել էին Մեմնոնը և Ապոլիանոսը:

Այդ արժանահավատ աղբյուրներից հայտնի է, որ Տիգրանակերտի պաշարման սկզբներում Տիգրանն այստեղ ուղարկել էր մի ընտիր հեծելազույն, որին հանձնարարել էր պաշարված քաղաքից

¹ Միհրդատականք, 84:

² Մանկայոս անունը համապատասխանում է ըստ Ագոնցի հայկական Մամիկոն անվան և, որովհետև այդ անունը հանդիպում է Մամիկոնյանների տոհմում և սրանց նախահոր անունն է, ուստի և Ագոնցը կարծում է, որ Մանկայոս-Մամիկը, հավանորեն հայ զորավար էր Մամիկոնյանների տոհմից, տե՛ս «Армения в эпоху Юстиниана», էջ 411 և 415:

³ Կասսիուս Դիոն, գլ. 36, գլ. 1 b (հրատ. Boissevain-ի):

ազատել իր կանանոցն ու մեծագին գանձերը: Մեմֆսի ու Սպիրիանոսի մոտ պաշտպանված աչդ տեղեկությունը, որ անտես են արել հոմեական աղբյուրները՝ թարգմանաբար մեջ են բերում առանց կրճատումների:

տակ և տեսալ նաեւ, որ բլրի վերելքը, որն ուներ չորս ստա-
դիոն՝ երկարութիւն, ոչ առանձնապէս թիւ է և ոչ էլ դժվարա-
մատչելի՝ նա հրաման տվեց թրակացի և զալատացի հեծելա-
գընդին, որն ուներ իր հետ, որ նրանք զրահավորների վրա
հարձակվեն կողքից և սրերով նրանց նիզակները մղեն ետ։
Միակ պաշտպանութիւնը զրահավոր հեծելազորի հենց ալդ
նիզակներն էին. ուրիշ ոչ մի բան, նրանք ոչ իրենց պաշտպա-
նելու համար, ոչ էլ թշնամու դեմ չէին կարող գործածել.
պատճառը հանգերձանքների ծանրութիւնն էր և ահագին այն
զանգվածը, որի մեջ կարծես նրանք փակված էին իբր շին-
քերի մեջ։ Ինքը Լուկուլոսը, իր հետ վերջնելով երկու վաշտ
(cohors)², շտապեց դեպի բլուրը։ Նրա ետեից արիարար
գնացին նաեւ զինվորները, որովհետեւ սրանք տեսնում էին, որ
Լուկուլոսը՝ զինված ու հափտան՝ առաջինը հենց ինքն էր
իրեն ենթարկում դժվարութիւնների և բոլոր ուժերով իրենց
գործակցում։ Բլուրը բարձրանալուց հետո՝ Լուկուլոսը կանգ-
նեց բլուրի համար տեսանելի տեղում և, բարձր գոչելով՝
ասաց, — «Մենք հաղթում ենք, ո՛վ մարտակիցնե՛ր, մենք հաչ-
թում ենք»։ Այդ ասելուց հետո՝ նա զորքը առաջնորդեց
զրահավոր հեծելազորի դեմ և հրամայեց բոլորին տեղերը
չգործադրել, այլ գնալ ձեռնակովի և հարվածել թշնամիների
ազդրերը և սրունքները (զրահավոր հեծվորների մարմնի ալդ
մասերն էին միայն մերկ ու անպաշտպան)։* Այս ճակատա-
մարտը կարիք չուներ, իրոք, որեւէ այլ գործողութիւն, քանի
որ սրանք չդիմացան հռոմայեցիների հարձակմանը, այլ
մեծ աղմուկով ու ամենախաջտառակ կերպով փախան թե
իրենք և թե իրենց ձիերը և ընկան խոնված հետևազորքի վրա,
նախքան սրա կռիւի բռնվելը։ Այսպիսով առանց վերք ստաց-
վելու և առանց արշուն թափելու բազմաբշուրավոր այս
զորաբանակը կրեց պարտութիւն։ Այնուհետեւ սկսվեց արդեն
փախչողների մեծ կոտորածը, մահալիանդ նրանց, որոնք
նոր էին ուզում փախչել։ Շարքերի խտութիւնն ու խորութիւն
պատճառով այս վերջիններն անկարող էին փախչել և արդէլ
էին հանդիսանում իրենք իրենց։ Իսկ Տիգրանը դեռ սկզբում,
զուրս գալով քչերի հետ՝ փախալ և տեսնելով, որ իր որդին

¹ Հռոմեական մեկ ստադիոնի՝ երկարությունը մոտ 185 մետր էր։

² Կոհորաթը լեզեոնի տասներորդ մասն էր և բաղկացած էր ամսական

Enquiry:

Հոգուց:
* «Տիրիվրանակերտի Հակատամարտն ըստ Պլուտարքոսի և Էրֆարտի» բարտեղը
տե՛ս վերևում, էջ 201. խմբ.:

ևս հազորդակից է նույն բախտին՝ վեր առավ զլիսից խույրը
և արտասովիլով հանձնեց նրան ու հրամայեց, որ նա ինքն
իրեն ազատեմ մի ալլ հանապարհով, ինչպես որ կարող է:
Իսկ պատանին չհամարձակվեց խույրը դնել իր զլխին, ալլ
տվեց պահելու իր ամենահավատարիմ ծառային: Սա պա-
տահմամբ գերի ընկավ և տարվեց Լուվուլոսի մոտ, ու այս-
պիսով մյուս ավարի հետ վերցրել էին նաև Տիգրանի խույրը:
Ասում են, որ հետևազորից կոտորվել էր ավելի քան 100.000
մարդ, իսկ հեծելազորից շատ քչերն էին ազատվել: Հռոմա-
յեցիներից վիրավորվել էին 100 մարդ և սպանվել 5 մարդ:
Իհնչոստականք, զլ. 85՝

2. Ապալիանոս, Միհրդատականք, գլ. 55

[illegible]

3. Մեմֆիս, գլ. 57՝

3. Մեմբերներ, զԷ. 57.

* «Տիգրանակերտի հակառակմարտն ըստ Ապոլիանոսի» քարտեզը տե՛ս վերեւ.

վում, էջ 204. խմբ.:

517

«Մա [Տիգրանը], հաժարելով 89 հազար զորք, իջավ ցած, որպեսզի հարստահարիչների ձեռքից Տիգրանակերտն առնե և թշնամիներին հեռացնե: Կամենալով այդ շուտ վերջացնել և տեսնելով, որ հռոմայեցիների զորաբանակը սակավաթիվ է՝ նա ասաց, — «Եթե նրանք ուզում են որպես զեպտաններ ներկայանալ՝ մեծ բազմությունը են եկել, իսկ եթե որպես թշնամիներ են եկել՝ չափազանց քիչ են»: Եվ այդ ասելուց հետո՝ նա բանակ դրեց: Իսկ Լուկուլլոսը վարպետությունը ու հողացողությունը ճակատամարտի համար մարտակարգ կազմեց և, քաջալերելով իր զորքը՝ իսկույն փախուստի մատնեց աջ թևը, հետո՝ սրա միջոցով ևս մղեց հարևան զորքը և ապա հերթով՝ ամբողջ զորքը: Հայերն ահաբեկված ու անզուսպ կերպով դիմեցին փախուստի և մարդկանց թվի համեմատ էր նաև նրանց կոտորածը: Իսկ Տիգրանն իր արքայական խույրը և ապարոշը ավեց որդուն և ինքը փախավ իր ամրոցներից մեկը»:

4. Փրոնտինոս (Strategmaton, II, գլ. 1, 14)՝

«Թեև Տիգրանակերտի մոտ Մեծ Հայաստանում Տիգրանի ու Միհրդատի դեմ ինքը Լուկուլլոսն ուներ ոչ ավելի քան 15.000 զինվոր (armati), իսկ թշնամիներ անթիվ բազմություն, որը նույն այդ պատճառով դժվարաշարժ էր — նա թրշնամու այս անհարմարությունից օգտվեց, հարձակվեց նրա՝ զեպտա չկարգավորված մարտաշարքերի վրա և իսկույն եեֆայնպես ցրիվ ավեց, որ նույնիսկ իրենք թագավորները, զենքեցիներով պատվանշանները՝ փախան»:

5. Նույնը (Strategmaton, III, գլ. 2, 4)՝

«Լուկուլլոսը, որը Տիգրանակերտի մոտ Մեծ Հայաստանում մարտնչելու էր Տիգրանի ու Միհրդատի դեմ՝ իսկույն իր զորքի մի մասով զրավեց մոտակա բլրի հարթ դադաթը, սլացավ ապա ցածում գտնվող թշնամիների վրա և հարձակվեց նրանց հեծելազորի վրա կողքից: Անմիջապես հետամուտ լինելով խանգարված թիկունքից նաև նրանց հեծելազորին՝ փայլուն հաղթություն տարավ»:

Ուշագիր կերպով ծանոթանալով բոլոր այս նկարագրություններին դժվար չէ համոզվել, որ Տիգրանակերտի ճակատամարտի մասին մեր ձեռքը հասել են երկու տարբեր հաղորդագրություններ, որոնք հիմնված են երկու տարածայն ավանդությունների վրա՝ հռոմեական և փոքրասիական: Հռոմեական ավանդությունը պահպանված է Պլուտարքոսի մոտ, որն օգտվել էր Սալլուստիոսի և

Տիտոս Լիվիոսի պատմական երկերից, իսկ փոքրասիականը՝ Ապպիանոսի մոտ, որը Լուկուլլոսի արշավանքներին վերաբերող տեղեկությունները քաղել էր, գլխավորապես, փոքրասիական հեղինակա-կան որևէ աղբյուրից, թեև, ինչպես ենթադրում է Ռեյնարը¹, նիկողայոս Դամասկացու պատմությունից:

Վերև մեջբերված մյուս համառոտ վկայությունները համապատասխանում են հռոմեական ավանդությանը: Փրոնտինոսի պատասխանում են հռոմեական ավանդությանը: Գրոնտինոսի վկայությունները քաղված են, անտարակույս, Լիվիոսից: Փրոնտինոսը ևս, հետևելով Լիվիոսին՝ սխալ տեղեկություն է հաղորդում, որ իբր թե Տիգրանի հետ միասին Տիգրանակերտի ճա-կատամարտին մասնակցել էր նաև Միհրդատ Եվպատորը: Նմանա-կատամարտին մասնակցել էր նաև Միհրդատ Եվպատորը: Բայց պետք է ընդհանուր ակնարկ անենք համաձայնում է բոլոր վկայությունների հետ, քան Ապպիանոսի:

Տիգրանակերտի ճակատամարտի ամբողջ ընթացքը, ինչպես և Պլուտարքոսի և Ապպիանոսի վերոհիշյալ ընդարձակ հաղորդա-գրությունները, վերջերս մանրամասն քննված ու հետազոտված են Լուկուլլոսի արշավանքներին նվիրված էքզարդի աշխատության մեջ²: էքզարդը, համաձայն չլինելով Գրոմանի և Ռեյնարի հետ, որոնք աշխատել էին լրացնել ու ճշտել Պլուտարքոսի հաղորդա-գրությունը Ապպիանոսի վկայությունների օգնությամբ, արժանա-հավատ է ընդունում միմիայն Պլուտարքոսի աված նկարագրու-թյունը: Ծակատամարտի ընթացքը նա, հետևելով Պլուտարքոսին, հետևյալ կերպ է լուսաբանում:

Գետն անցնելուց հետո, ինչպես ասված է Պլուտարքոսի վերո-հիշյալ հաղորդագրության մեջ՝ Լուկուլլոսը հրամայել էր թրակացի հիշյալ հաղորդագրության մեջ՝ Լուկուլլոսը հրամայել էր թրակացի ու զալատացի հեծելազորի վրա, որը գտնվում էր աջ թևում: Իսկ ինքը, զրահավոր հեծելազորի վրա, որը գտնվում էր աջ թևում: Իսկ ինքը, իր հետ վերցնելով երկու վաշտ հետևազոր՝ շտապել էր զրավել մոտակա բլուրը, որը խիստ կարևոր մի դիրք էր Տիգրանի զորքերի թիկունքում: Այստեղից նա ինքը ևս իսկույն հարձակվել էր զրա-հավոր հեծելազորի վրա ետևից: Եվ ծանրաշարժ այս ձիավոր-ները, չկարողանալով դիմանալ հռոմայեցիների հարձակմանը թիկունքից ու աջ թևից՝ անկարգ կերպով մատնվել էին փախուստի և իրենց ձիերի հետ միասին բնկել էին խոնված ու խուճապի

¹ Տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 443—449:

² Տե՛ս Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. X, 1, էջ 100

մատնված հետեակ զորքի վրա: Այսպիսով Տիգրանի ամբողջ զորքը պարտություն էր կրել առանց ճակատամարտ տալու: Ապա-
պիանոսի տված հակառակ տեղեկություններն էքսարքը համարում է խառնաշփոթ ու անարժեք և ենթարկում է ամենախիստ քննադա-
տության:

Ապապիանոսի տված ճակատամարտի նկարագրությունը, ինչ-
պես տեսանք, բոլորովին տարբեր է: Համաձայն նրա տեղեկու-
թյունների, Լուկուլլոսը ճակատամարտի սկզբում հրամայել էր իր
հեծելազորին նեղել թշնամուն ճակատի կողմից և, կեղծորեն հա-
փախչելով՝ նրան հեռացնել ու ցրել: Իսկ ինքը զաղտնաբար անցել
էր իր հետևազորի հետ թշնամու թիկունքը և բարձրացել մոտակա
բլուրը, որի ստորոտում գտնվում էր թշնամու գրաստագումակը:
Հարձակվելով այդտեղից գրաստագումակի վրա՝ նա փախուստի էր
մատնել սրան և ձգել հետևազորի վրա, որը բոլորովին բարոյա-
լքված ընկել էր իր հերթին հեծելազորի վրա: Այսպիսով Տիգրանի
ամբողջ զորքը պարտվել էր առանց մարտի բռնվելու:

Կարելի՞ է արդյոք Ապապիանոսի այս նկարագրությունը մեր-
ժել, համարելով ճշգրիտ ու արժանահավատ հռոմեական միայն
ավանդությունը:

Իմ կարծիքով, իզուր է էքսարքը ենթադրում, որ Պլուտարքոսի
նկարագրությունը պարզ է ու անառարկելի, իսկ Ապապիանոսինը՝
անհարկ է և լի է հակասություններով: Ընդհակառակը, Ապապիա-
նոսի անպաճույճ ու ավելի բնական հաղորդագրությունն արժանի
է ավելի մեծ ուշադրության, քան թատերային միջադեպերով
համեմված Պլուտարքոսի նկարագրությունը:

Միանգամայն ըստ իս հավատարի է ու հնարավոր, որ Լուկուլ-
լոսը կարող էր, իրապես, Տիգրանին խաբելու համար նրա դեմ
ճակատի կողմից ուղարկած լինել միայն իր արագաշարժ հեծելա-
զորը, իսկ ինքը վերցնելով հռոմեական ամբողջ հետևազորը, դեռ
ուղղմադաշտ չհասած՝ կարող էր անցած լինել թշնամու թիկունքը
և հարձակված լինել այնտեղից գրաստագումակի վրա, ինչպես
այդ վկայում է Ապապիանոսը: Այս վկայությունն ավելի հավանական
է թվում, քան Պլուտարքոսի տված տեղեկությունը, որ իբր թե
Լուկուլլոսը, մերկացրած սուրը ձեռին գնացել էր ձեռնակովի և
աննկատելի կերպով անցել էր թշնամու թիկունքը: Հավատարի՞ է
միթե, որ Լուկուլլոսը, որն ուներ իր հետ երկու վաշտ հետևազոր
և որը գտնվում էր թշնամուն դեմ առ դեմ՝ կարող էր թաքուն
կերպով գրավել բլուրը սրա թիկունքում: Եթե հռոմեական սկզբը-
նաղբյուրները չեն հիշատակում Տիգրանի գրաստագումակը և Լու-

կուլլոսի ու հռոմեական ամբողջ հետևազորի հարձակումը գու-
մակի վրա՝ այդ բացատրվում է, հավանորեն, նրանով, որ այդ
գրոհը չէր կարող համարվել քաջարի և առանձնապես պատվաբեր
մի գործ:

Լուկուլլոսի հաղթության բացառիկ ու առանձնահատուկ բը-
նույթը մատնանշված է Սալլուստիոսի հատվածներից մեկում:
Միհրդատի պարթևաց թագավորին գրած նամակում, որ մանրա-
մասն մեջ է բերված նրա մոտ՝ Տիգրանակերտի ճակատամարտին
են վերաբերվում հետևյալ տողերը.

«Որովհետև տեղի նեղվածությունը, — ասված է Միհրդատին
վերադրված այդ նամակում, — զորքի բազմությանն արգելք էր հան-
դիսանում ճակատամարտ տալու՝ Տիգրանի անխոհեմությունը
նրանք [հռոմայեցիները] ցուցադրում են իբրև հաղթություն»:

Ռազմադաշտի այս նեղվածության առթիվ պետք է սակայն
նկատի ունենալ, որ Տիգրանը, որն իր նոր մայրաքաղաքը կառու-
ցել էր պաշտպանված ու դժվարամատչելի լեռնային տեղում՝
Տիգրանակերտի շրջակայքում չէր կարող, բնականաբար, ընտրել
ավելի բաց ու ավելի արձակ տեղ:

Տիգրանի զորքերի կորուստների մասին հռոմեական հեղինակ-
ների տեղեկությունները հիմնապես հակասում են դարձյալ փոքր-
ասիական շեզոք աղբյուրների վկայություններին: Այդ կորուստ-
ների մասին, ինչպես վերև տեսանք, Պլուտարքոսը, հավանորեն,
համաձայն Լուկուլլոսի պաշտոնական տեղեկագրի՝ տալիս է
միանգամայն սուտ ու չափազանցած թվեր: Նրա ասելով Տիգ-
րանի համայն սուտ ու չափազանցած թվեր: Նրա ասելով Տիգ-
րանի հետևազորից կորուսվել էր ավելի քան 100.000 մարդ և
հեծելազորից զատ քչերն էին ազատվել 5 մարդ: Ինչպես հայտնի
է, նման սուտ թվերը սովորական էին նաև Սուլլայի պաշտոնա-
կան ղեկուցագրերում: Քերոնեսայի 86 թվի ճակատամարտում
պոնտական զորքերի կորուստը նաև ցույց էր տվել 60.000 մարդ,
իսկ հռոմայեցիներինը՝ ընդամենը 14 մարդ: Թե ինչ արժեք ունեն
հռոմեական զորավարների ինքնապարժ ու սուտ հաշվետվություն-
ները՝ այդ շատ լավ գիտեն բոլոր պատմագետները: Ուստի և
նրանք ևս հավատ չեն ընծայել վերոհիշյալ թվերին:
Ռեյնարը և նրան հետևողները՝ Գաղբաշյանը, Դաղբաշյանը

¹ Sallust., IV, frgm. 69.

և ուրիշները՝ դերադասել են Օրոսիուսի տված տեղեկությունը¹, որի համաձայն սպանվածների թիվը հայ զորաբանակից ցույց է տրված ընդամենը 30.000 մարդ։ Սակայն այս տեղեկությունը ևս, որը հիմնված է դարձյալ հոռմեական աղբյուրների, հավանորեն Տիտուս Լիվիուսի հաղորդագրության վրա՝ վերոհիշյալ իր ուսումնասիրության մեջ չէ ընդունում էքհարդր։ Սրա կարծիքով, իրականին կարող է համապատասխան լինել ավելի շուտ փեզոն Տրալլացու վկայությունը, որի մոտ Տիգրանի զորքի ամբողջ կորուստը ցույց է տրված մոտավորապես 5000 մարդ²։ Այս փոքր թիվն ինձ ևս ավելի ստույգ ու գերադասելի է թվում, որովհետև փեզոնի տեղեկությունը ակներևաբար քաղված է փոքրաբնական չեզոք աղբյուրից, իսկ այդ աղբյուրները, ինչպես մեր այս ուսումնասիրության ընթացքում տեսանք, ավելի արժանահավատ են, քան հոռմեական կողմնապահ ու աչառու երկերը։

Բացի վերոհիշյալ թվերից, հոռմեական աղբյուրներում հրնարովի է, անտարակույս, և սուտ, ինչպես այդ միանգամայն ճիշտ մատնանշել է Մոմզենը³, նաև Տիգրանի արքայական խույրի վերաբերյալ պատմությունը։

Այդ միջադեպը, ինչպես վերև տեսանք, տարբեր կերպ է պատմված Մեմնոնի, Պլուտարքոսի և Փրոնտինոսի վկայություններում⁴։ Մեմնոնը, որն իր պատմության այս մասում օգտվել էր, հավանորեն, հոռմեական որևէ աղբյուրից՝ պատմում է, որ Տիգրանն արքայական իր խույրն ու ապարոշը տվել էր որդուն և ինքր փախել էր իր ամրոցներից մեկը։ Պլուտարքոսը ավելացնում է դրան, որ որդին՝ չհամարձակվելով իր գլխին դնել խույրը, տվել էր պահելու իր ամենահավատարիմ ծառային, և սրան արքայական խույրի հետ միասին դերի էր վերցրել Լուկուլոսը։ Իսկ Փրոնտինոսը, ընդհակառակը, վկայում է, որ ոչ միայն Տիգրանը, այլև մյուս թագավորները ևս դեն էին գցել իրենց պատվանշանները և փախել։

Աղբյուրների այս տարաձայնություններն իրենք հենց հավանական մի նշան են՝ մեջբերված վկայությունների անհավաստիության։ Եվ միանգամայն իրավացի է բնա իս Մոմզենը, որն այս միջադեպը, ինչպես և վերոհիշյալ շինծու թվերը թիված ու հերյուրված է համարում Սուլլայի հատուկ ոճով։

Տիգրանի կրած պարտությունը Տիգրանակերտի մոտ, ինչպես երևում է մեր այս քննությունից, խիստ չափազանցված է թե՛ հռոմեական աղբյուրներում և թե՛ պատմագիտական նորագույն երևում։ Այս ճակատամարտը, իրապես, ոչ թե իսկական արշունակերում։ Այս ճակատամարտը, իրապես, ոչ թե իսկական արշունակերում։ Այս ճակատամարտը, իրապես, ոչ թե իսկական արշունակերում։

Իսկ խուճապ ու փախուստ՝ առանց կռվի։ Դեղ զիմամարտ էր, այլ խուճապ ու փախուստ՝ առանց կռվի։ Իսկ խուճապ ու փախուստ՝ առանց կռվի։ Իսկ խուճապ ու փախուստ՝ առանց կռվի։ Իսկ խուճապ ու փախուստ՝ առանց կռվի։

Իսկ խուճապ ու փախուստ՝ առանց կռվի։ Իսկ խուճապ ու փախուստ՝ առանց կռվի։ Իսկ խուճապ ու փախուստ՝ առանց կռվի։ Իսկ խուճապ ու փախուստ՝ առանց կռվի։

¹ Տե՛ս Orosius, Historia adversus paganos. VI, 3, 6, նաև Reinach, Mithridate Eupator, էջ 362, Գարագաշյան, Քննական պատմություն, II, էջ 145, Դադբաշյան, Ստույգ հայոց պատմություն, էջ 93 և ուրիշ։

² Տե՛ս fr. 12, Müller, Fr. Hist. Gr., III, էջ 606։

³ Տե՛ս «Римская история», III, էջ 57։

⁴ Խույրի վերաբերյալ միջադեպը չէ հիշատակված Ապպիանոսի մոտ, որը պատմության իր այս մասում օգտվել էր, ինչպես ասացինք, փոքրաբնական չեզոք աղբյուրից։

13. ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԱՌՈՒՄԸ ԵՎ ՏԻԳՐԱՆԻ ԱՇԽԱՏԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱՅՐԱՅԻՆՈՒԹՅԱՆ

Հոկտեմբերի 6-ի մեծ ճակատամարտից և Տիգրանի զորաբանակի պարտությունից հետո Լուկուլլոսը, ապահոված լինելով իր թիկունքը՝ կարող էր Տիգրանակերտի պաշարումն աներկյուղ ու համարձակ շարունակել:

Այս քաղաքը, որը Մանկայոսի առաջնորդությամբ մոտ հինգ ամիս արիաբար դիմադրել էր հռոմայեցիներին՝ այլևս չէր կարող որևէ օգնություն ակնկալել արքայական բանակից: Չնայած դրան, նա անձնատուր չեղավ և թշնամու դեմ շարունակեց համառորեն կռվել: Եվ եթե հռոմայեցիներին, այնուամենայնիվ, հաջողվեց շուտով Տիգրանակերտը գրավել առանց արյունահեղ ընդհարումների ու մեծ կորուստների՝ դրա պատճառը, ինչպես միաձայն վկայում են Ապպիանոսը, Պլուտարքոսը, Մեմնոնը և Կասսիուս Դիոնը, հույն վարձկան զորքերի ապստամբությունն էր ու դավաճանությունը:

Մեջբերված այս շորս կարևորագույն ազդեցություններ թեև տարբեր կերպ են պատմում այդ մասին, սակայն դրանցից երեքը՝ Ապպիանոսը, Պլուտարքոսը և Դիոնը՝ հիմնականում գրեթե իրար չեն հակասում:

Ամենից ընդարձակ են Ապպիանոսի հաղորդած տեղեկությունները: Նրա պատմելով՝ Տիգրանի պարտությունից հետո Մանկայոսն այլևս վստահություն չունեի հելլենական վարձկան զինվորների վրա և հրամայել էր նրանց զինաթափ անել: Սակայն սրանք, ապստամբելով իրենց առաջնորդի դեմ՝ գրավել էին Տիգրանակերտի պարսպի երկու աշտարակի միջև եղող մասը և, բանակցության մեջ մտնելով հռոմայեցիների հետ՝ ներս էին թողել նրանց ու մատնել քաղաքը թշնամուն: Պլուտարքոսը միայն հիշատակում է, որ Լուկուլլոսը կարողացել էր քաղաքը վերցնել շնորհիվ հույների ապստամբության: Կասսիուս Դիոնն այդ ապստամբությունը վերագրում է քաղաքի օտար բնակչության, հատկապես, Կիլիկիայից

գաղթեցրած հույներին, որոնք ներս էին մտցրել գիշերով հռոմայեցիներին և մատնել քաղաքը կողոպուտի: Իսկ Մեմնոնը, լռելով հույն վարձկանների դավաճանության մասին՝ Տիգրանակերտի անկման համար պատասխանատու է համարում Միհրդատի զորավարներին, որոնք գտնվում էին այնտեղ և քաղաքը դավաճանաբար մատնել էին Լուկուլլոսին, զլխավորապես, իրենց անձնական փրկության համար:

Ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել բոլոր վերոհիշյալ վկայությունները հունարենից բառացի թարգմանությամբ.

1. Ապպիանոս, Միհրդատականք, գլ. 86՝
«Մանկայոսը, որը տեսել էր Տիգրանակերտից տեղի ունեցած պարտությունը, կասկածելով հելլենների վրա, որոնք ծառայում էին նրա մոտ վարձով, բոլորին զինաթափ արեց: Սրանք, վախենալով որ իրենք կկալանավորվեն, բերելով զինված միասին գնացին և բանակ դրին բացօթյակում: Իսկ երբ Մանկայոսը նրանց դեմ զինված բարբարոսներ ուղարկեց՝ նրանք, վերնազգեստները վահանների փոխարեն կապկպելով ձախ ձեռքերին՝ խիզախաբար հարձակվեցին. դրանց վրա: Եվ ում որ սպանում էին՝ իսկույն նրա զենքերը բաժանում էին իրար մեջ: Իսկ երբ նրանք իրենց, որքան կարող էին, բավարարեցին՝ դրավեցին երկու աշտարակների միջև եղող պարսպի տարածությունը, կանչեցին դրսից հռոմայեցիներին և ներս թողին վեր եկողներին: Այսպես առնվեց Տիգրանականերտը, և նրա մեծ հարստությունները մատնվեցին կողոպուտի»:

2. Պլուտարքոս, Լուկուլ., 29՝
«Իսկ Տիգրանակերտ քաղաքում հելլեններն ապստամբել էին բարբարոսների դեմ և մատնել էին քաղաքը Լուկուլլոսին. ուստի և սա հարձակվեց նրա վրա և վերցրեց»:

3. Մեմնոն, գլ. 57՝
«Բայց Լուկուլլոսը, վերադառնալով Տիգրանակերտ՝ պաշարեց քաղաքն ավելի համարձակորեն: Իսկ քաղաքում զրուշվող Միհրդատի զորավարները, որ բոլորովին հուսահատվել էին՝ իրենց փրկելու համար հանձնեցին քաղաքը Լուկուլլոսին»:

4. Կասսիուս Դիոն, գլ. 36, գլ. 3, 3՝
«Բայց որովհետև հայերի դեմ ապստամբել էին օտարական բնակիչները՝ նրանցից Տիգրանակերտն առնվեց: Այլըստամբների մեծագույն մասը կիլիկեցիներ էին, որոնց բռնի

կերպով զազթեցրել էին այստեղ և նրանք զիշերը ներս թողին հռոմայեցիներին: Իսկ այնուհետև ամեն ինչ կողոպուտի մատնվեց բացի սրանց ունեցվածքից»:

Մեջբերված այս վկայություններից, ինչպես տեսնում ենք, միայն երրորդը՝ Տիգրանակերտի անկումը, հակառակ մյուս վկայություններին, վերագրում է Միհրդատի զորավարների զավաճանություն: «Միհրդատի զորավարներ» ասելով Մեմնոնը, հավանորեն, հասկանում է Միհրդատի նախկին զորավարներին, որոնք պոնտական թագավորության նվաճվելուց հետո եկել էին, բայց երկվայթին, Տիգրանի մոտ և ստանձնել էին Տիգրանակերտում բարձր պաշտոններ: Ռեյնարը ենթադրում է, որ Միհրդատի զորավարները հույն և կիլիկեցի զորքի հրամանատարներն էին: Սակայն պատմագիտական գրեթե բոլոր մյուս երկերում Մեմնոնի վկայությունն անտես է արված և ավելի վստահելի ու արժանահավատ են համարված Ապպիանոսը, Պլուտարքոսը և Կասսիոս Դիոնը, որոնք համերաշխաբար վկայում են, որ քաղաքը հռոմայեցիներին մատնած են եղել հույն վարձկան զինվորները և Կիլիկիայից զազթեցրած նորաբնակները:

Հռոմայեցիները, մտնելով Տիգրանակերտ՝ անխնա կողոպուտներ քաղաքը: Պլուտարքոսի պատմելով²

«Լուկուլլոսը ինքը գրավել էր նրա մեջ գտնվող գանձերը, և քաղաքը, որը բացի այլ հարստություններից ուներ նաև ութը հազար տաղանդ գրամով, տվել էր կողոպուտելու զինվորներին: Բացի այդ, պատերազմական ավարից ևս նա տվել էր նրանցից ամեն մեկին ութհարյուրական դրաքմե»:

Ութ հազար տաղանդն արժաթ գրամով հավասար կլինի, ինչպես երևում է գերմանական գիտնական Հուլչի հաշվումներից³, մոտ 34 միլիոն գերմանական ոսկի մարկի, այսինքն՝ մոտ 17 միլիոն ոսկի ռուբլու, իսկ ութ հարյուր դրաքմեն կամ արժաթ գննարկ այժմյան գրամով հավասար է մոտ 560 ոսկի մարկի կամ 280 ոսկի ռուբլու: Այս մեծ գումարները ցույց են տալիս, որ Տիգրանակերտը, չնայած որ նոր էր հիմնված, ուներ իր մեջ անչափ մեծ հարստություններ:

Տիգրանակերտում, ինչպես վկայում է դարձյալ Պլուտարքոսը⁴, իր նորակառույց թատրոնի բացման համար Տիգրանը հավաքած է

եղել բազմաթիվ հույն դերասաններ: Սրանք այժմ օգտագործվեցին Լուկուլլոսի հաղթության նվիրված հանդեսների և թատերախաղերի համար:

Տիգրանակերտի անկումով մահացու հարված ստացավ Տիգրանի ծրագրած ու սկսած այն առաջադիմական մեծ գործը, որի նպատակն էր վարդապետել հեռավորաց Հայաստանում հելլենական քաղաքային կուլտուրական և հելլենիստական քաղաքներն ու երկրներն իրենց հայրենի քաղաքներն ու երկրներն ուղարկեց հույներին ու օտարականներին, որոնց, ինչպես վերև տեսանք, վերաբնակեցրել էր Տիգրան իր նորակառույց մայրաքաղաքում:

Այդ մասին ունեն տեղեկություններ Պլուտարքոսը և Ստրաբոնը:

1. Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, 29՝
«Հելլեններին նա [Լուկուլլոսը] ուղարկեց իրենց հայրենիքը, տալով նրանց ճանապարհածախս. նույնպես վարվեց և բարբարոսների հետ, որոնց բռնի կերպով բնակեցրել էին այստեղ: Այսպիսով թեև այդ մեկ քաղաքը քանդվեց՝ բնակչություն ստացան քաղաքի վրա քաղաքներ, որոնք նորից հյուրընկալեցին իրենց նախկին բնակիչներին: Եվ Լուկուլլոսը հյուրընկալեցին իրենց բարեգործ ու վերահաստատող»:

2. Ստրաբոն, XI, 14, 15 (532)⁵
«Երբ Տիգրանը զորեղացավ մինչ այդ աստիճան՝ նա հիմնեց Իբերիայի (°) մոտ, նրա և Եփրատի ափին գտնվող Զեդմայի միջև մի քաղաք, որն անվանեց Տիգրանակերտ և այդտեղ բերեց իր ավերած 12 հելլենական քաղաքների բնակչությունը: Սակայն շուտով վրա հասավ Լուկուլլոսը, որը պատերազմում էր Միհրդատի դեմ և նրա բնակիչներին արշավեց իրենց հայրենիքը: Իսկ քաղաքը, որը շինված էր կիսով ձակեց իրենց հայրենիքը: Իսկ քաղաքը և նրա տեղ թողեց միայն մի չափ՝ նա գրոհ տալով քանդեց և նրա տեղ թողեց միայն մի փոքր գյուղ»:

3. Ստրաբոն, XII, 2, 9 (539)⁶
«Վատ վարվեց Տիգրան արմենը մաժաբեցիների հետ, երբ նա արշավել էր Կապպադոկիա: Նա ամբողջ բնակչությունը բռնեց տարավ Միջագետք և նրանց մեծ մասամբ բնակեցրեց Տիգրանակերտում: Սակայն հետագայում, Տիգրանակերտի նվաճումից հետո, ով որ կարող էր՝ վերադարձավ հայրենիք»:

¹ St' n Reinach, Mithridate Eupator, էջ 363:

² St' n Լուկուլ., 29:

³ St' n Fr Hultsch, Griechische und römische Metrologie, Berlin, 1882 էջ 297—299 և 711:

⁴ St' n Լուկուլ., 29:

34-318

14. 68. ԹՎԻ ԿՈՒՎՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԷՎ ՄԻՋԱԳԵՏԻՈՒՄ

Տիրապանակերտի մոտ կրած ծանր պարտությունից հետո՝ Տիգրանը և նրա անձնապահ հեծելազունները կարողացան դուրս գալ մարտադաշտից և փախան ու պատսպարվեցին մոտակա մի ամրոցում:

Մեծ էին ու անսահման հուսահատությունը և լքումը հայկական արքունիքում: Տիգրանի լայնածավալ ծովից ծով տարածվող պետությունը, որ նա մոտ քսանհինգ տարվա ընթացքում մեծ դժվարությամբ ի մի էր համախմբել՝ այժմ արդեն կիսով չափ քանդված էր: Թագավորների թագավորի ու Հայաստանի դեմ շուտով ոտքի կարող էին ելնել բոլոր թշնամիները և, առաջին հերթին, պարթևական թագավորությունը, որը Տիգրանը հիմնապես քայքայել և նվաստացրել էր:

Վհատության այս ծանր ժամին, ինչպես հաղորդում է Պլուտարքոսը¹, Միհրդատ Եվպատորը, որն իր հեծելազորով դեռ նոր էր գալիս դեպի ճակատառեղին, պատահելով ճանապարհին փախստականների և վիրավորների խմբերին՝ լսեց Տիգրանի պարտության մասին և շտապեց գնալ նրա մոտ: Միհրդատը Տիգրանին քաջալերեց և նրան հուսադրեց ապագայի նկատմամբ² և այնուհետև նրանք՝ սկսեցին եռանդուն կերպով պատրաստվել նոր պատերազմի: Համաձայն Մեմնոնի և Ապպիանոսի վկայություններին³ Տիգրանն ուղադրության առավ Միհրդատի մեծ փորձառությունը,

¹ Տե՛ս Լուկուլ., 29, համեմատե՛ն նաև Մեմնոն, գլ. 58:

² Եվրոպական գիտնականները՝ Մոմզենը, Ռեյնաքը և ուրիշները (Моммсен, Римская история, III, էջ 58 և Reinach, Mithridate Eupator, էջ 363), նկարագրելով Միհրդատի ու Տիգրանի այս հանդիպումը՝ նշում են Տիգրանի անարթությունը ու փոքրոգությունը: Այդ նախատեղիքներն անհիմն են ու կամայական և չեն համապատասխանում սկզբնաղբյուրների տված տեղեկություններին:

³ Մեմնոն, գլ. 58 և Ապպ., Միհրդ., գլ. 87:

որ նա ձեռք էր բերել հռոմեական պատերազմներում, և նրան հանձնարարեց թե առաջիկա պատերազմի նախապատրաստումը և թե, ընդհանրապես, ուղեգրական գործերի ղեկավարությունը:

Արդ՝ Միհրդատը, որն այժմ Տիգրանի ամենամոտ խորհրդատուն էր՝ աշխատեց, ամենից առաջ, հաշտեցնել իր փեսային նրա ոխերիմ թշնամիների՝ պարթևների հետ: 70/69 թվին վախճանվել էր պարթևների Սանատրուկ թագավորը և նրան հաջորդել էր Հրահատ Գ-ը (70/69—57 թ. մեր թվ. առ.): Տիգրանը սրա մոտ Հրահատ Գ-ը (70/69—57 թ. մեր թվ. առ.): Տիգրանը սրա մոտ ուղարկեց, Միհրդատի խորհրդով, դեսպաններ, համաձայնեց զինվել նրան բոլոր երկրները, որ ինքն առել էր պարթևներից՝ Միջագետքը, Ադիաբենը և «մեծ հովիտները», — հավանորեն Ստրաբոնի հիշատակած «չոթանասուն հովիտները»⁴, — և խնդրեց միանալ իր հիշատակած «չոթանասուն հովիտներին»⁵: Դեսպանները զգուշացրին Հրահատին, որ եթե հռոմեացիները Տիգրանին հաղթեն՝ նրանք այնուհետև պատերազմ կսկսեն նաև պարթևների դեմ⁵:

Այս բանակցությունների առնչությամբ Սալլուստիոսի մոտ բերված է Միհրդատի նամակը՝ Հրահատ Գ-ին, որը թեև, իհարկե, վավերական չէ, սակայն այնուամենայնիվ հետաքրքրական է, արտացոլում է իր մեջ քաղաքական տիրող տրամադրությունները և հարաբերությունները: Այդ նամակի մեջ Միհրդատը նկարագրում է հռոմեացիների անզուսպ ու անկասելի դատը նկարագրում է հռոմեացիների կողմնակիցների նրանց անհագ նվաճումների ու ավազակային կողոպուտների նրանց անհագ ծարավը, և աշխատում է Հրահատին համոզել, որ նա իրեն ու Տիգրանի հետ միանա ընդդեմ ընդհանուր թշնամու:

Պատերազմող կողմերի համար պարթևների բռնելիք գիրքն ունեն, անշուշտ, մեծ կարևորություն մասին պարթևների հետ՝ ստանալով հայերի բանակցությունների մասին պարթևների հետ՝ առաջադրեց Հրահատ Գ-ի մոտ իր նոր գաղնակիցներին և աշխատեց ուղարկեց Հրահատ Գ-ի մոտ իր նոր գաղնակիցներին և աշխատեց նրան գրավել հռոմեացիների կողմը: Լուկուլոսը, ինչպես հաղորդում է Դիոնիսը⁶, նպաստավոր խոստումներ տվեց Հրահատին և, զուգահեռ ընդդեմ նրան Միհրդատ Բ-ի 92 թվին բարեկամական համաձայնությունը Սուլլայի հետ, պահանջեց կամ իր հետ գաղնակից

¹ Տե՛ս Ստրաբոն, XI, 14, 15:

² Տե՛ս Մեմնոն, գլ. 58, Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 87:

³ Տե՛ս Կասսիուս Դիոն, գր. 36, գլ. 1, 1—2:

⁴ Սալլուստիոս, IV, frg. 20, Leipzig 1856.

⁵ Տե՛ս գր. 36, գլ. 3, 1:

¹ *Sh'u* 49 90—94:

Հուկուլլոսի դժվարին ու ապարդյուն այս արշավանքը՝ որի ընթացքում նա ավելի ինքն էր կորուստներ կրել, քան լինամին՝ տեսել էր Վանա լճի հյուսիսային կողմերում առնվազն մոտ երկու ամիս: Արդեն սկսվել էր աշունը և հոռմեական զորքի գրոսիցներ, որն անսովոր էր Հայաստանի ցուրտ կլիմային՝ հետզհետե դառնում էր ավելի ու ավելի հուսահատական: Եթե Լուկուլլոսն այժմ էտ նահանջեր, այդ համալոր կլինեի ամօթալի պարտություն: Եվ նա միայն այժմ, մոտ երկու ամիս ապարդյուն կորցնելուց հետո, ուղղվեց շտապ դեպի Արտաշատ, ուր գտնվում էին Տիգրանի օրինավոր կանայք և անշափահաս զավակները: Նա հույս ուներ, որ հին աշգ մայրաքաղաքի նվաճմամբ կկարողանա վերականգնել իր գինվորական մեծ անունը և հեղինակությունը, որ սկսել էին արդեն նսեմանալ հոռմեական-հայկական այս նոր պատերազմում: Նա միևնույն ժամանակ կարծում էր, որ Արտաշատին սպառնացող վտանգը Տիգրանին կստիպել իր հետ վճռական կռվի բռնվելու:

Եվ, հիրավի, ինչպես որ Լուկուլլոսը մտածում էր՝ այնպես էլ եղավ: Երբ Տիգրանը տեղեկություն ստացավ, որ Լուկուլլոսն արագացրած երթով գնում է դեպի Արտաշատ՝ նա հասավ չորրորդ օրը, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը², հոռմեական զորքի ետևից և նրա առաջը կտրեց Արաժանիի գետանցքի մոտ՝ դեպի աջ ափին: Լուկուլլոսը, որը գեոես գետը չէր անցել՝ գտնվում էր հայկական զորքի դիմաց Արաժանիի ձախ կողմում:

Էքհարդն իր ընդարձակ ուսումնասիրության մեջ³ աշխատել է ճշտել, թե Արաժանիի ճակատամարտի այս տեղը և թե, ընդհանրապես, այն ճանապարհը, որոնցով եկած պիտի լինեին այդ տեղ Լուկուլլոսը և Տիգրանը: Նա իրավացի կերպով չէ բնորոշում Ռեյնաքի⁴ ենթադրությունը, ըստ որի վերոհիշյալ գետանցքի տեղը մատնանշված է այժմյան Մանազկերտի մոտ: Արաժանին անցնելով այդ տեղում, ինչպես միանգամայն ճիշտ դիտել է Էքհարդը, կարելի էր գնալ Բասեն և Հասանդալա, բայց ոչ Արտաշատ: Ինքն էքհարդը կարծում է, որ հոռմեական զորքը դնացել էր, հավանորեն, Մանազկերտի մոտով դեպի հյուսիս և հասել էր Արաժանիի ձախակողմն այժմյան Ղարաքիլիսեի մոտ: Նույն այս ճանապարհով

գերմանական գիտնականները ենթադրել են, ինչպես հայտնի է, նաև Քսենոփոնի ու նրա հետ նահանջող հույների ուղեգիծը:

Սակայն ինձ ավելի հավանական է թվում, որ ինչպես հույների նահանջի, նույնպես և Լուկուլլոսի 68 թվի արշավանք՝ ճանապարհը՝ պետք է ենթադրել Պատինգերյան քարտեզում նշանակված Isumbo-Didyma, այսինքն Մուր-Գիդեյի հին հաղորդակցության դժով, որը մանրամասն լուսաբանված է «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» իմ նոր ուսումնասիրության մեջ²: Եթե իմ կարծիքով ճիշտ է, ապա ճշտվում է ոչ թե ճշտվում էր այժմյան Ղարաքիլիսեի մոտ, այլ տեղը որոշվում է ոչ թե ճշտվում էր այժմյան Գիլիսի մոտ 20—30 կիլոմետր դեպի արևելք՝ այժմյան Գիլիսի հյուսիսակողմում:

Արաժանիի ճակատամարտի մասին միակ մեր աղբյուրներն են Պլուտարքոսի և Կասսիուս Դիոնի վկայությունները³, որոնք, ինչպես կտեսնենք, հիմնապես իրար հակասում են: Այդ երկու վկայությունները, որ կարոտ են լուրջ ու ուշադիր քննության՝ մեք ենք բերում բառացի թարգմանությամբ:

1. Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, գլ. 31՝
«Լուկուլլոսի արշավանքն Արտաշատի դեմ Տիգրանի ալիս չհանդուրժեց, այլ՝ վերցնելով հետը իր զորքերը՝ նա քանակեց չորրորդ օրը հոռմայեցիների մոտ, ունենալով նրանց ու իր միջև Արաժանի գետը: Այդ գետը պետք է անհրաժեշտաբար հոռմայեցիներն անցնեին Արտաշատ գնալիս: Զոհ մատուցանելով աստվածներին և վստահ լինելով, որ արդեն հաղթություն իր ձեռքումն է, Լուկուլլոսը մյուս ափն անցկացրեց զորքը, առջևում դասավորելով իր տասներկու կոհորտները, իսկ մյուսները՝ որպեսզի թշնամուց չըջապատվի՝ տեղավորեց հետևում: Դեմ առ դեմ սրանց կանգնած էին բազմաթիվ ձիավորներ ու ընտիր զորքեր, իսկ նրանց առջև գտնվում էին ձիավոր նետածիգ մարդերը և նիզակակիր

1 Համեմատե W. Belck, Der Weg Xenophons auf seinem Rückzuge bis n die Ebene von Alaschgert, Verhandt. d. Berl. anthrop. Gesell., 1899, էջ 661 և այլն:

2 Տե՛ս էջ 103—114:

3 Նույն այս ճակատամարտը համառոտակի հիշատակված է նաև Սալուստիուսի պատմության մի հատվածում, տե՛ս գր. IV, fragm. 74.

4 Զորքի այս հատուկ դասավորության մասին (agmen quadratum) տե՛ս V. Chapot, La frontière de l'Euphrate, Paris, 1907, էջ 173:

* «Լուկուլլոսի ճանապարհը դեպի Արտաշատ» քարտեզը տե՛ս վերևում, էջ 217. խմբ.:

1 Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլ., գլ. 31:

2 Լուկուլլոս, գլ. 31:

3 Տե՛ս Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. X, Heft 2, էջ 221—226:

4 Mithridate Eupator, էջ 308, ծան. 1:

15. Տեղի ունեցող, սեփական շահերի պաշտպանության անհրաժեշտության դեպքում, ԼՈՒԿՈՒԼԻՍԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ

Մինչ հոռմեական զորքը երկար ու զփվար հանապարհներով իջնում էր Միջագետք և պաշարել էր ալստեղ Մծրինք՝ Միհրդատը և Տիգրանը, փոխանակ հուսարենկ ու բարոյալքված խշամուն հալածելու, հարձակվեցին հոռմեական զորամասերի վրա Պոնոստում և Տիգրիսի հյուսիսակողմում: Նրանք դարձյալ շարունակեցին վարել տեղային մանր կոիվներ, որոնք ունեցել էին հաջող հետևանքներ և, ինչպես տեսանք, հյուծել ու անբարոյացրել էին կուկուլոսի զլխավոր բանակը:

Միջոցառար, իր հետ վերցնելով ուժ հազար զորք, որոնցից շորս հազարը հայեր էին, որ նա ստացել էր Տիգրանից՝ զնաց Պոնտոս, որպեսզի վերագրավի իր թագավորությունը, իսկ Տիգրանն աշխատեց վերանվաճել իր բուն թագավորության հարավային շրջանները¹։ Այստեղ՝ Տիգրիս գետի հյուսիսակողմում, որը Մեծ Հայաստանի հարավամասն էր՝ Տիգրանը վերագրավեց մի շարք շրջաններ և շրջապատեց ու պաշարեց տեղական ամրություններից մեկը, որի մեջ պատասխարվել էին հռոմեական կուս Փաննիուս զորավարն ու նրա զորքերը։ Փաննիուսին, ինչպես վկայում է Դիոնը², Միջագետքից օգնություն էր եկել և ազատել ինքը կուկուլոսը։

Նույնպես և Միհրդատը, որը մտել էր նախ Փոքր Հայքի արևելյան շրջանները, ահաբեկելով ալստեղ հռոմայեցիների ցրված ու թույլ ուժերը և կոտորելով մաս առ մաս թշնամիներին՝ մեծ արագությամբ գրավել էր իր թագավորության արևելյան մասերը։ Ալստեղից նա կոչ էր արել իր ժողովրդին զենք առնել ու ապստամբել և խոստացել էր ազատել բոլոր պոնտացիներին, որոնք հռոմայեցիների մոտ աշխատում էին որպես ստրուկներ։

Ժողովուրդը, ինչպես վկայում է Դիոնիս¹, գրկաբաց ընդունում էր և օգնում Միհրդատին, որովհետև ասելով յամբ լցված էր գեպի հռոմայեցիներն ու նրանց դաժան ու հարստահարող իշխանավորները:

Երբ Միհրդատը փոքր Հալքից անցավ Պոնտոսի ներքին դա-
վառները՝ նրա դեմ դուրս եկավ հռոմեական Փաբիուս Հադրիանոս
զորավարը։ Սակայն Միհրդատի նախկին վարձկան թրակական
զորքը և նմանապես նաև պոնտացիները, որոնք հռոմայեցիներին
սպասարկում էին իբրև ստրուկներ՝ կապ հաստատեցին Միհրդատի
հետ, օգնեցին նրան² և տեղի ունեցած ճակատամարտի ժամանակ
խմբերով անցան նրա կողմը։ Հռոմայեցիները թեև այս ճակատա-
մարտում մեծ կորուստներ էին կրել, սակայն Հադրիանոսը կարո-
ղացել էր պղծալի մարտը դադարեցնել շնորհիվ միայն այն
հանգամանքի, որ թշնամին ստիպված էր մարտադաշտից դուրս
տանել Միհրդատին, որը ծանր վիրավորվել էր³։ Հռոմեական
պարսված զորքի մնացորդները փախան ու ամրացան Կաբիրա
բերդաքաղաքում։

Բերդաբաղաբուն: Հաղորհանութիւնն օգնութեան հասաւ Տրիարիուսը, որը նրան պաշտօնանկ արեց և փոխարինեց: Սակայն սա ևս չկարողացաւ զուրս վտարել Պոնտոսից թշնամուն և հարկադրված եղաւ ձմեռել Պոնտոսի մէջ: Միհրդատի զորաբանակին, որը զրոյստուրաւ զեմ առ զեմ Միհրդատի կողմերում: Միհրդատն ամբարձրաւ էր պոնտական կոմանայի կողմերում և աշխատեց նոր ուժեր ցաւ աշատեղ իրիս գետի հարաւակողմում և աշխատեց նոր հոռմեա-հաւաքել փոքր Հայքից, որն ամբողջովին ազատված էր հոռմեա-կան տիրապետութիւնից: Նմանապէս և Տրիարիուսը զիմեց կու-կոլլոսին և, հայտնելով նրան Հաղորհանութի պարտութեան ու կոլլոսին և, հայտնելով նրան Հաղորհանութի մասին՝ խնդրեց նրանից հոռմայեցիներէ վտանգված զրութեան մասին՝ խնդրեց նրանից օգնութիւն: Տրիարիուսն ստանալով հոռմեական զորքի

օգնություն:

Հուկուլոսը տեղեկություն ստանալով հոռմեական զորքի անհաջողությունների մասին՝ վճռեց Պոնտոսը փրկելու համար դուրս գալ Կարաբագից և հրաժարվել Անդերփրատյան իր տանել իր զորքը Միջագետքից և հրաժարվել Անդերփրատյան իր տանել իր զորքը Միջագետքից: Սակայն նրա լեզեոնները, որոնք ուրախ ու հանձնվաճումներից: Սակայն նրա լեզեոնները, որոնք ուրախ ու հանձնվաճումներից: Սակայն նրա լեզեոնները, որոնք ուրախ ու հանձնվաճումներից: Սակայն նրա լեզեոնները, որոնք ուրախ ու հանձնվաճումներից:

գրիտ ասլուում էին ձմեռվա տաք կայաններում՝ հրաժարվեցին արշավանքի դուրս գալ դարձանից առաջ⁵: Այս արդեն երկրորդ

¹ Տե՛ս Ապպիան., *Միհրդատ.*, գլ. 88 և Կասսիուս Դիոն, *գր. 36, գլ. 8—9*:

² *St'u* 7p. 36, 7L. 10:

q.p. 36, 71. 9, 2;
36

2 *Sh'u* Գինն, գր. 36, գլ. 9, 3—4:
գլ. 88:

2 Տե՛ս Դիոն, գր. 50, Դ.
3 Ասլախանու, Միհրդատ, Դ. 88:
88:

3 Ապրիլիանոս, Ծրագրի
4 Տեղում նույնը, ԳԼ. 88:

4 Տե՛ս նույնը, գլ. 88:
5 Համեմատե՛հ Պլուտոն., էռիկուլ., գլ. 34:

թշնամիներն էին, կներխուժեն շուտով և կավերեն հոռմեական շրջանները: Վտանգ էր սպառնում, նրա ասելով, հոռմեական դրամատերերի հարստություններին, որ նրանք գեակել էին պետական հարկերի հավաքման գործում: Հուսալքվել էին, ասում է նա, բաժնետերերը և վարձկալական ընկերությունների գործակալները, որովհետև նրանք զիտեին, որ թշնամու ձիավոր ջոկատների ասպատակները կարող էին իրենց զրկել ամբողջ տարվա եկամուտից: Վախենում էին վարձակալներն անգամ իրենց ստրուկներից, որոնց նրանք պահում էին արտավալքերում ու արտերում, նավահանգստներում ու պահակակետերում:

67 թվին հոռմեական հանրապետության գրությունը ծանր ու աղետալի էր դառել ոչ միայն հոռմեական Ասիայում, այլև ծովի վրա ու նաև բուն Իտալիայում: Զափազանց ուժեղացել էին այդ ժամանակ ծովահենները, որոնք պարզապես տեր ու տնօրեն էին դառել էգեյան ու Միջերկրական ծովերի: Նրանք հարձակվում էին ոչ միայն առանձին նավերի, այլ նաև ռազմական նավախմբերի վրա: Նրանք շարունակ կողոպտում էին ծովափնյա շրջանները և գերի էին տանում մինչև իսկ ամենաապահովոր հոռմեական պաշտոնյաներին ու զինվորականներին: Հաղորդակցությունը ծովով չափազանց վտանգավոր էր դառել և Իտալիայում ու առանձնապես Հռոմում, որը հացահատիկ էր ստանում օտար երկրներից՝ հացի գները խիստ բարձրացել էին և սկսվել էր արգեն ահավոր սովը:

Հռոմում զգացին, որ հանրապետության սովորական պաշտոնեությունը չի կարողանալու դուրս հանել երկիրը ճգնաժամային այդ գրությունից, այլ հարկավոր են արտակարգ իշխանություն ունեցող պաշտոնյաներ, որոնց պետք է տրվեն զիկտատորական լիազորություններ:

Հենց Լուկուլլոսի նահանջի ժամանակ, նույն այս 67 թվին, ժողովրդական տրիբուն Գաբինիուսն անցկացրեց Հռոմում իր առաջարկը, որով Պոմպեոսը ստացավ զիկտատորական արտակարգ իրավունքներ, որպեսզի նա ոչնչացնե ծովահեններին և վերականգնե ծովային հաղորդակցության ճանապարհների անվտանգությունը:

Պոմպեոսը կարողացավ, իրապես, գրավել ծովահենների ամբողջությունները և, չախջախելով նրանց ուժերը՝ հարկադրեց նրանց անձնատուր լինել: Այնուհետև, 66 թվի սկզբներին, ժողովրդական տրիբուն Մանիլիուսի առաջարկությամբ՝ Պոմպեոսին տրվեց արտակարգ իշխանություն (imperium majus) արևելյան պատե-

րազմը շարունակելու համար: Համաձայն այդ օրենքի Արևելքից ետ կանչվեցին Մարկիուս Ռեքսը և Մանիուս Ակիլիուս Գլարբիոնը և նրանց պաշտոնները հանձնվեցին Պոմպեոսին: Այս վերջինը, որը Լուկուլլոսի վաղեմի հակառակորդն էր, ստացավ այժմ, բացի Գաբինիուսի օրենքով իրեն տրված նախկին լիազորություններից, զորքի բարձրագույն հրամանատարությունն առաջիկա կսիվներում ընդգեյմ Միհրդատի և Տիգրանի ու նաև բացարձակ իրավունք պատերազմ հայտարարելու և հաշտություն կնքելու հոռմեական ժողովրդի անունից:

66 թվին ռազմական գործողությունները վերսկսվեցին Արևելքում Պոմպեոսի առաջնորդությամբ:

Տրոբմերի երկրից, որը սահմանակից էր Միհրդատի թագավորության, Պոմպեոսն իր ամբողջ բանակով, որը բաղկացած էր ավելի քան հիսուն հազար միայն բուն հռոմեական զորքից¹, մտավ Պոնտոս, իսկ նավատորմիդը, որը բաղկացած էր մոտ 270 նավից, կարգադրություն ստացավ վերահսկել ծովամիջա շրջանների վրա և նեցուկ լինել ցամաքային զորքի արշավանքին: Պոմպեոսի զինական այս մեծ ուժերի դեմ Միհրդատը, որի երկիրն ավերվել ու ուժասպառ էր եղել Լուկուլլոսի արշավանքների ժամանակ, կարողացել էր հավաքել ու դուրս բերել ընդամենը մոտ 30.000 հետևազոր և 2—3000 հեծելազոր²: Հայաստանից նա այլևս չէր կարող օգնություն ստանալ, որովհետև ծերունի Տիգրանի դեմ պատերազմ էին սկսել Հրահատ Գ-ը և Կրտսեր Տիգրանը:

Թողնված լինելով ինքն իրեն և տեսնելով որ պատերազմի վախճանը թշնամու զորքի թվական մեծ առավելությամբ գրեթե կանխորոշված է՝ Միհրդատն ուղեց Պոմպեոսի հետ հաշտություն խոսել առանց պատերազմի և ուղարկեց նրա մոտ իր գեսպաններին: Սակայն Պոմպեոսի առաջարկած պայմաններն այնքան ծանր էին, որ համաձայնությունը ղուլխ չեկավ: Պոմպեոսը պահանջ էր դրել, որ Միհրդատը հանձնի իրեն պոնտական զորքի մեջ գտնվող փախստականներին ու նաև ինքն անձնատուր լինի առանց որևէ պայմանի³:

66 թվի դարնանը վերսկսվեց Պոնտոսում պատերազմը Միհրդատի դեմ: Ինչպես 68—67 թվերին, Միհրդատը դարձյալ վարեց պարտիզանական լեռնային պատերազմ, որը, ինչպես տեսանք, մեծ հաջողությամբ կիրառվել էր Լուկուլլոսի դեմ: Նա շարունակ ետ էր քաշվում, հարկադրում էր Պոմպեոսին իրեն հետապնդել, հարձակվում էր հանկարծակի, վնաս էր հասցնում թշնամուն և, ավել-

¹ Պոմպեոսի զորքի թիվը Մոմզենը ենթադրում է քառասուն կամ հիսուն հազար, չհաշված զաչնակիցների օգնական զորամասերը (տե՛ս Римская история, III, էջ 104): Թեյնարը բուն հռոմեական զորքի թիվը հաշվում է 60.000 (տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 382): Սխալ է, անտարակույս, Ֆեռետոյի մատնանշված 30.000 թիվը, որովհետև այդ թիվը չի հիշատակված Գիոնի մոտ, որի վկայություն վրա նա հիմնվում է (տե՛ս Величие и падение Рима, т. I, էջ 212):

² Տե՛ս Ապպիան., Միհրդ., գլ. 97, և Պլուտ., Պոմպեոս, գլ. 32: Ինձ թվում է, որ Միհրդատի հեծելազորի փոքր թիվը, որ մատնացույց է արված աղբյուրների մեջ՝ կարող է վիճելի համարվել, որովհետև 67 թվի կոնվենտի ժամանակ նա ուներ, ինչպես տեսանք, ութը հազար հեծելազոր:

³ Տե՛ս Ապպիանոս, Միհրդ., գլ. 98 և Գիոն, գր. 36, գլ. 45, 3—4.

լելով իր սևիական երկիրը՝ աշխատում էր դժվարացնել հռոմեական զորքի պարենավորումը⁴:

Հոգնելով այս անվերջ ու ապարդյուն երթերից՝ Պոմպեոսը հարկադրվեց դադարեցնել թշնամու հետապնդումը և ներս խուժեց փոքր Հայք, որտեղ գրեթե չկային պոնտական զորքեր, բայց կային իր մեծ զորքի համար պարենի առատ պաշարներ: Սակայն Միհրդատը ևս, ինչպես վկայում է Կասսիուս Գիոնը⁵, շտապեց նույնպես դատը ևս, ամրացավ դժվարամատչելի բարձր լեռան վրա գնալ փոքր Հայք, ամրացավ խափանել հռոմեական զորքի պարենա- և այստեղ ևս աշխատեց խափանել հռոմեական զորքի պարենավորումը: Պոնտական թուրքիկ ձիավոր ջոկատները, որոնք շարունակ իջնում էին բաց դաշտ, անընդհատ հարձակվում ու հարվանակ իջնում էին բաց դաշտ, անընդհատ հարձակվում ու հարվանակ իջնում էին հռոմայեցիներին և խմբերով Պոմպեոսի զրույթներ կողմն անցած գասալիքներին: Շուտով Պոմպեոսի զրույթները պարենի պակասության պատճառով այստեղ ևս ծանրացավ: Բայց նրա բախտից Միհրդատը ստիպված եղավ ինքը հեռանալ իր հարմար դիրքերից, որովհետև անջրգի այդ վայրերում սպառվեցին նրա մարտիկները: Պլուտարքոսի ասելով⁶ Միհրդատի գրաված հենքի պաշարները: Պլուտարքոսի վրա հայտնաբերվեցին նրա հեռանույն այս լեռան զառիվայրերի վրա հայտնաբերվեցին նրա հեռանալուց հետո ջրի առատ աղբյուրներ, որոնցից օգտվեցին Պոմպեոսի զորքերը:

Պոմպեոսը կրնկակոխ հետապնդեց Միհրդատին, որը նահանջում էր փոքր Հայքի անտառախիտ ձորերի ու կիրճերի միջով, ուր նա անկարող էր օգտագործել իր հեծելազորը: Հետապնդման ժամանակ Պոմպեոսի հետևազորի և հեծելազորի առանձին ջոկատները, դարանամուտ լինելով՝ մեծ կորուստ պատճառեցին Միհրդատի հեծելազորին⁴: Այս մասնակի պարտությունից հետո՝ Միհրդատը, զգուշանալով Պոմպեոսի նոր հարձակումներից՝ գրավեց, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը⁵, «Դաստեյրայի»⁶ մոտ Անգուլիսենեի ջրառատ լեռը» և, ամրանալով նոր այս տեղում՝ նորից ուղեց խանջրարել հռոմեական զորքի պարենավորումը:

Սակայն այս անգամ Պոմպեոսը կանչեց Կիլիկիայից այնտեղ թողնված երեք հռոմեական լեգեոնները և, ավելացնելով իր զորքի

¹ Տե՛ս Գիոն, գր. 36, գլ. 47, 1, համեմատե նաև Ապպ., Միհրդ., գլ. 97:

² Գր. 36, գլ. 47, 2 և այլն:

³ Պլուտ., Պոմպեոս, գլ. 32, 2:

⁴ Տե՛ս Փրոնախիոս, II, գլ. 5, 33, և Գիոն, գր. 36, գլ. 47, 4:

⁵ Տե՛ս XII, 3, 28 (555):

⁶ Օրոսիոսի մոտ Դաստեյրայի է անվանված ինքը լեռը (Dastracus mons), տե՛ս գր. VI, գլ. 4, 3:

այնպիսի մեծ հարմարություններ ունի, որ այնտեղ էր հենց շինել Միհրդատը զանձերի պահեստատեղերի մեծագույն մասը. և, իրապես, վերջ ի վերջո, ինքը ևս, երբ նրան հետապնդում էր Պոմպեոսը, ապավինեց պոնտական թագավորության այս հեռավոր կողմերը. և գրավելով Դաստեյրայի մոտ Անգոլիսենեյի¹ ջրառատ լեռը (մոտ էր նաև Եփրատը, որը բաժանում էր Ակիլիսենեն փոքր Հայկից)՝ մնաց այստեղ մինչև որ, պաշարված լինելով՝ հարկադրված եղավ փախչել լեռներով Կողբիս և այնտեղից Բոսփոր: Իսկ Պոմպեոսը, այս տեղի մոտ հիմնեց փոքր Հայքում Նիկոպոլիս քաղաքը, որը մնում է մինչև այժմ և շատ լավ բնակված է»:

2. Պլուտարքոս, Պոմպեոս, գլ. 32, 3՝

«Այնուհետև [Պոմպեոսը], բանակ գնելով նրա շուրջը՝ շրջափակ պաշարեց նրան: Եվ նա [Միհրդատը], 45 օր պաշարմանը զիմանալուց հետո՝ իր զորքի ամենաուժեղ մասի հետ աննկատելի կերպով փախավ, իսկ անպետքներին և հիվանդներին սպանել տվեց: Սակայն հետո նրա ետևից հասավ Եփրատի մոտերում Պոմպեոսը և բանակեց նրա մոտ. բայց երկուդ կրելով, որ նա կարող է իսկույն եկք անցնել Եփրատը՝ առաջնորդեց նրա դեմ կես զիշերին իր սպառազինված զորքը»:

3. Նույնը, Պոմպեոս, գլ. 32, 6—7՝

«Վերջապես նրանք [փախչելիս] հասան Սինոբա ամրությունը, որը լեռ-լեռն էր թաղավորական փողերով ու թանկարժեք իրերով:Այստեղից նա [Միհրդատը] շարժվեց Տիգրանի մոտ Հայաստան, սակայն երբ սա մերժեց և նրա դիմի համար հայտարարեց հարյուր տաղանդ վարձատրություն՝ նա անցավ Եփրատի ակունքների մոտով և փախավ Կողբիսի միջով»:

4. Կասսիուս Դիոն, գլ. 36, գլ. 48, 1՝

«Արդ՝ Միհրդատը, երբ այդ ամենը հաջող անցավ՝ գրավեց առժամանակ Արմենիայի Անահիտյան երկիրը, որը նվիրված էր մի ինչ-որ համաճումն աստվածության, և այնուհետև այստեղ նրան հարեցին ուրիշ շատերը: Իսկ երբ Պոմպեոսին ևս միացան Մարկիուսի զինվորները՝ նա վախեցավ և այլևս

չմնաց այդ երկրում, այլ իսկույն աննկատելի կերպով դուրս եկավ զիշերով և ապա, առաջ գնալով զիշերները՝ ճանապարհվեց դեպի Տիգրանի Հայաստանը»:

5. Նույնը, գլ. 36, գլ. 50, 3՝

«[Պոմպեոսը] քաղաք հիմնեց այն տեղում, որտեղ հաղթություն էր տարել¹, և տվեց իր վիրավոր ու հասակավոր զինվորներին: Այնտեղ նրանց հետ միասին բնակություն հաստատեցին նաև ցանկացողները հարևան տեղերից: Եվ նրանք զոյություն ունեն և այժմ անվանվում են Նիկոպոլսեյի²»:

6. Ապպիանոս, Միհրդատ, գլ. 101՝

«Միհրդատը, զցելով իրեն միայն իր թիկնապահների հետ զեպի թեք լեռները՝ փախավ ու աղատվեց, և ճանապարհին նրան պատահեցին ոմանք նրա վարձկան հեծելազորից և մոտ երեք հազար հետևակներ, որոնք ուղեկցեցին նրան մինչև Սինոբեզա ամրոցը»:

7. Օրոսիուս, գլ. VI, գլ. 4, 3՝

«Պոմպեոսը... փոքր Հայքում Դաստեյրայս լեռան մոտ շրջափակ պաշարեց թագավորի [Միհրդատի] բանակը»:

Մեջբերված այս վկայություններում հիշատակված են, ինչպես տեսնում ենք, հռոմեական-պոնտական կռիվների և Միհրդատի նահանջի երեք զխավոր վայրերը՝ Փոքր Հայքում՝ Դաստեյրայն, նահանջի երեք զխավոր վայրերը՝ Սինոբիան: Սյուս երեք վայրերից եվրոպական պատմագիտության մեջ անվիճելի կերպով որոշված է միայն Նիկոմագիտոլիսը և Սինոբիան: Նա զանվել է, ինչպես վերև ասացինք, պոլսի տեղագրությունը: Նա զանվել է, ինչպես վերև ասացինք, այժմյան Պյուրիի մոտ, ուր հայտնաբերված են արձանադրություններ, որոնց մեջ պարզ կերպով հիշատակված է Նիկոպոլիս քաղաքի անունը²:

Եվրոպական գիտնականներից շատերը՝ Ռեյնաբը, Մարկվարտը և ուրիշները՝ կարծում են, սակայն, որ Նիկոպոլիսը հիմնված է եղել ոչ թե զիշերային ճակատամարտի և Պոմպեոսի վճռական հաղթության վայրում, ինչպես վկայում են քաղաքի անունը (Νικαπολις = «Հաղթության քաղաք») և Կասսիուս Դիոնի ու Ապպիանոսի վերոհիշյալ ցուցումները (վկ. 5), այլ Դաստեյրայի տեղում, ինչպես այդ մատնանշված է վերև մեջբերված Ստրաբոնի դրած, ինչպես այդ մատնանշված է վերև մեջբերված Ստրաբոնի

¹ Մեյնեբեյի բնագրերը փոխանակ ձեռագրական 'Αρχαϊστικῆς ἑρμηνείας-վածք ունի 'Αρχαϊστικῆς, համաձայն Քսիլանդերի ուղղման, տե՛ս Markwart, Die Genealogie der Bagratiden, էջ 60, ծան.:

¹ Համեմատե՛ս նաև Ապպիանոս, Միհրդատ, գլ. 105:
² Տե՛ս Taylor J. G., Journal of a tour in Armenia, Kurdistan and Upper Mesopotamia, Journ. of Roy. Geogr. Soc., London, 1868, t. 38, էջ 302:

վկայություն մեջ¹ (տես վկ. 1): Այս ենթադրությունը հիմնավարելու համար Մարկվարտը մատնացույց է անում, որ նաև Պլուտարքոսի վերոհիշյալ վկայության մեջ (վկ. 2) գիշերային կռվի տեղը ցույց է տրված «Եփրատ գետի մոտերքում»: Ուստի և նա կարծում է, որ Միհրդատի վերջնական սպարտության տեղը պետք է լիներ Եփրատ գետի մոտ Եկեղյաց հին դավառում:

Ռեկչնաքի ու Մարկվարտի եղբակացութեան դեմ, որն առաջին հայացքից համոզիչ է թվում, գլխավոր առարկությունը կարող է, անշուշտ, այն լինել, որ Ստրաբոնի վերահիշյալ մոլթ ու երկդիմի վկայությունից զժվար է անել որևէ հաստատուն հետևություն: Ընդհակառակը, Ստրաբոնն իր այդ վկայության մեջ, հենց ինքր, ինչպես տեսանք հաղորդում է, որ Դաստելյալի մոտ է գտնվել «եփրատ գետը, որը բաժանում էր Ակիլիսենեն Փոքր Հայքից»: Այլ ուշադրավ է, որ Ստրաբոնի այս ցուցմանը կատարելապես համապատասխանում է ոչ թե Ռեկչնաքի և Մարկվարտի, այլ Ադոնցի նոր ենթադրությունը, որն ուշադրության չէ արժանվել, զժբախտաբար, նորագույն ուսումնասիրություններում:

Աղոնցի կարծիքով² Ստրաբոնի հիշած Դաստեկրան համապատասխանում է այժմյան Դոստալին, որը գտնվում է Կամախի և Ակնի միջև Եփրատի աջ ափի մոտ. ուրեմն՝ հենց համաձայն Ստրաբոնի վկայության՝ թե Եփրատ գետի մոտ և թե Փոքր Հայքի ու Ակլիխսենների սահմանում: Պետք է ի նկատի ունենալ, որ Միհրբ-դատի ու Տիգրանի ժամանակ Ակլիխսենեն եղել է, ինչպես միանգամայն հիշատակում է Աղոնցը, խիստ բնորոշ մի շրջան և բովանդակել է իր մեջ ոչ միայն Հին Հայաստանի եկեղյաց դավաոր, այլ, հավանորեն, նաև Դարանադին, Մանանադին, Աղյունը և Մզուրը³:

Որ Դաստեյրայի ու ալմյան Դոստալի նույնացումը կարելի է հաջող և ընդունելի համարել՝ աչդ ցույց են տալիս նաև ներքև մեջբերված մեր դիտողութունները Դաստեյրայի հեռավորության մասին Նիկոպոլսից:

Կարեւոր է նախ մատնանշել, որ այժմյան Դոստալը հիշատակված է նաև Տալլորի մոտ Զիմարալից մոտ 10—12 կիլոմետր հեռավորության վրա այժմյան Պյուրկից (=Նիկոպոլիս) Զիմարա

¹ *Sk'u Reinach*, Mithridate Eupator, էջ 385, ծան. 1 և *Markwart*, Die Genealogie der Bagratiden, էջ 59—63.

² *Sk'u* „Армения в эпоху Юстиниана“, т. 2, 54.

³ *Sh'u* 倭寇, 54—55.

տանող ճանապարհի վրա, որը մանրամասն նկարագրված է նրա «Մերագիրքի մի պտույտի մասին Հայաստանում են» աշխատության մեջ: Տալլորի նկարագրած այս ճանապարհը պարզապես Պետինգերյան բարտեզի նիկոպոլիս-Զիմարա ճանապարհադրին է, որի ուղղությունը ճիշտ է որոշված թե Ադոնցի մոտ և թե Կոնրադ Միլ-բերի բացատրական բարտեզում: Պետինգերյան բարտեզում նիկոպոլիսի հեռավորությունը Զիմարայից ցույց է տրված 75 հոմանական մղոն կամ մոտ 111 կիլոմետր: Պարզ է, ուրեմն, որ տարածությունը Պյուրկ-նիկոպոլիսից մինչև այժմյան Դոստալ պետք է լինեի մատովարտպես 100 կիլոմետր և Դոստալից մինչև Զիմարա՝ մոտ 11 կիլոմետր:

Այս տարածույթունները մի նոր ապացույց են, անշուշտ, Դաս-
տեյրայի ու Դոստալի նույնության: Պոմպեոսը, հետամտելով Մի-
հրդատին, որը նահանջելու էր, բնականաբար, արագացրած եր-
թով, կարող էր հասնել Դաստեյրա-Դոստալից Նիկոպոլիս-Պյուրկ
ճիշտ և ճիշտ միայն երրորդ օրը, ինչպես այդ վկայում են հին
հեղինակները:

Ճիշտ և ճիշտ արհեստ արհեստ է՝ հեղինակները:

Ճիշտ պետք է համարել բոտ ալամ և Կասսիուս Դիոնի ու Ասպ-
պիանոսի հաղորդած տեղեկությունը, որ Նիկոպոլիսը հիմնված է
հելլ ռչ թե Դաստեյրայում, ինչպես ենթադրում են Ռեյնաքը և
Մաբիկլարսը, այլ Պոմպեոսի հաղթության և Միհրդատի վերջնա-
կան պարտության տեղում, այսինքն՝ Դաստեյրայից մոտ 100
կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող ալթման Պյուրկում:
Վերոհիշյալ վկայությունների մեջ հիշատակված վայրերից
երրորդի, Սինոբիայի, տեղագրությունը ևս քննված է ու որոշված
իմ պատմական-աշխարհագրական նույն աշխատության մեջ:
Իսկ իմ աշխատությունը, ինչպես մատնացույց է արել Կոնրադ
Կոնրադի աշխատությունը, ինչպես մատնացույց է արել Կոնրադ

Սինդրիա ամբողջովն է, անշուշտ, Պետերգերյան քար-
Միլերը, համապատասխանում է, անշուշտ, Պետերգերյան քար-
տեղի Սինարա կայարանին: Սակայն նրա և Ռ. Կիպերտի մոտ
սխալ է որոշված սրա տեղադրությունը: Միլերը Սինարայի տեղը
ենթադրում է այժմյան Սընկաուիձում, իսկ Կիպերտն այժմյան

¹ Sten Journal of the Royal Geographical Society, vol. 38, London, 1868, հաս. հոսյն աշխատության Астафьев-ի հոսերին Բարգմանությունը՝ «Материалы для географии Азиатской Турции», Тифлис, 1874, прил. II к тому II «Изв. Кавк. Отдел. Рус. Геогр. Общества»:
K. Miller, Itineraria Romana, Stuttgart, 1916, էջ 679—680.
H. B. Kiepert, Atlas

Вос. Георг. Общества: 1916 № 679—680.

Изв. Кавк. Отдел. Рус. Геогр. Общ., 1910, т. 1, кн. 1, с. 66-68.

2 Տե՛ս Կ. Միլլեր, *Itineraria Romana, Հռոմեական ճանապարհորդությունները*, Երևան, 1967, Գր. Կ. Կիպերտ, *Atlas von Kleinasien* in 24 Blättern, 1902--1906.

թողեց Տիգրանի որդուն՝ և վերադարձավ իր երկիրը։ Սակայն հենց որ նա հեռացավ՝ ծերունի Տիգրանը, որն իր շուրջն էր հավաքել իրեն հավատարիմ մնացած զորական ուժերը, հարձակվեց դավաճան որդու և ապստամբած հայ իշխանների վրա, հաղթեց նրանց և հալածեց ու իր իշխանությունը վերահաստատեց ամբողջ իր երկրում։ Կրտսեր Տիգրանը հարկադրված եղավ Հայաստանից փախչել և ուղեց գնալ Միհրդատի մոտ ու ուղևորվեց զեպի Պոմպեոս, սակայն, իմանալով ճանապարհին, որ իր պապը ծանր պարտություն է կրել և կարոտ է ինքը օգնության՝ փոխեց իր ծրագիրը և գնաց Պոմպեոսի մոտ։ Նա հույս ուներ, որ, համաձայնություն դալով հռոմեացիների հետ՝ կկարողանա այս նոր դավաճանությունն զնոյն ստանալ իր հոր դահլիճի և թագավորությունը։

Պլուտարքոսի կարևոր մի վկայությունից՝ երևում է, որ Կրտսեր Տիգրանը եկել էր հռոմեական բանակը և հանդիպել էր Պոմպեոսին Արաքսի ափին։ Նրանց հանդիպման տեղը կարելի է ենթադրել այժմյան Քեփրիբեյի մոտ։ Այստեղ հենց Բարձր Հայքից Արտաշատ տանող ճանապարհի վրա գտնվում էր, իրապես, Արաքս գետի ափին, ինչպես ցույց ենք տվել աշխարհագրական մեր աշխատության մեջ², Պետինգերյան քարտեզի Ad Confluentas կամ «Գետախառնուրդի մոտ» կայարանը։

Հռոմեական զորավարն ուրախ պիտի լիներ, անշուշտ, որ Տիգրանի ապստամբ որդին, դավաճանելով իր հորը՝ առավիինում էր հռոմեացիների հովանավորությանն ու օգնությանը։ Բայց Կրտսեր Տիգրանն արդեն ուշացել էր։ Նրա՝ Պոմպեոսի մոտ գալուց զեռ առաջ ծերունի Տիգրանը, տեսնելով, որ անկարելի է միաժամանակ պատերազմել թեև պարթևների ու իր որդու և թեև հռոմեացիների դեմ՝ սկսել էր, ինչպես վերև տեսանք, հաշտության բանակցություններ վարել Պոմպեոսի հետ։ Բանակցությունները զեռ չավարտած՝ նա ձերբակալել ու հանձնել էր Պոմպեոսին Միհրդատի պատվիրակներին և իր աներոջ զլխի համար վարձատրություն էր սահմանել 100 տաղանդ, այսինքն՝ ավելի քան 200.000 ոսկի ոտբիլի։

Հավանորեն, Պոմպեոսն ինքն էլ չէր հաշտության, սակայն նա, օգտվելով Հայաստանում ծագած ներքին խռովություններից՝ ուղում էր, իհարկե, Տիգրանին առաջադրել խաղաղության պայմաններն ըստ իր հայեցողության։ Կասսիուս Դիոնի ուշագրավ

մի վկայությունից՝ պարզ ու որոշ երևում է, որ այդ բանում Պոմպեոսին մեծապես օգնել էր Կրտսեր Տիգրանը, որն ամեն կերպ խոչընդոտել ու խանգարել էր սկսված բանակցությունները։ Ըստ Դիոնի՝ որդու այս հակառակությունն էր պատճառը, որ ծերունի Տիգրանը չէր կարողացել դաշն կնքել չափավոր պայմաններով։

Կրտսեր Տիգրանը, հույս ունենալով, որ կստանա իր հոր գահը՝ ուղեցույց դառավ հռոմեական զորքին և առաջնորդեց Պոմպեոսին ուղիղ Արտաշատի վրա³։ Այս արշավանքի ճանապարհը հս պարզ կերպով որոշվում է Պետինգերյան քարտեզի Սատաղ—Բագավան—Արտաշատ ինչ ուղեգծով, որ մանրամասն լուսաբանված է «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» աշխարհագրական իմ ուսումնասիրության մեջ⁴։ Հռոմեական բանակը եկել էր Սատաղից Գաղատաիճի վրայով Քեփրիբեյ և այնուհետև գնացել էր Ալաշկերտի դաշտը և այստեղից Հայկական Պար կամ Աղբի-գաղ լեռնաշղթայի հարավային կողմով ու Կուչաղի լեռնանցքով մտել էր Արարատյան դաշտը։ Կասսիուս Դիոնի կարևոր մի վկայությունից⁵ կարելի է հետևել, որ Պոմպեոսը հս, ինչպես հետագայում նաև Կորբուլոնը՝ Արաքս գետն անցել էր Արարատյան դաշտում հին Վարդանակերտի մոտ գտնվող ծանծաղուտով⁶ և Արտաշատին մոտեցել էր Արաքսի ոչ թե աջ, այլ ձախ կողմից։

Նրբ Պոմպեոսի զորաբանակը մոտեցել էր Արտաշատին՝ Տիգրան Բ-ը, տեսնելով, որ զիմադրությունն աննպատակ է ու անօգուտ՝ վճռեց, ինչ գնով էլ լինի, համաձայնության գալ Պոմպեոսի հետ և զնաց ինքն անձամբ նրա մոտ ու կամավոր կերպով անձնատուր եղավ հռոմեացիներին։ Տիգրանի տեսակցության մասին Պոմպեոսի հետ հին աղբյուրները տալիս են խառնաշփոթ տեղեկություններ, որոնք կարևոր մի քանի կետերում իրարից զգալի չափով տարբերվում են։ Այսպիսին են, օրինակ, թեև ինքը՝ համապատասխան Կասսիուս Դիոնի և Պլուտարքոսի հաղորդած տեղեկություններին՝ վկայում է, որ Տիգրանի գնալը Պոմպեոսի մոտ ինքնաբերաբար էր ու հոժարակամ, սակայն միևնույն ժամանակ մատնանշում է, որ ոմանք վկայում են նաև, որ Տիգրանին նախապես հրավիրել էր Պոմպեոսը։

Ինձ թվում է, որ այս վերջին տեղեկությունը, որը հիշատակված է Այսպիսին մոտ թույլիկ կերպով և որը պատմագիտական

¹ Դր. 36, գլ. 52, 1։

² Տե՛ս նույնը։

³ Տե՛ս «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», էջ 45—46։

⁴ «Պոմպեոսի ճանապարհը Փոքր Հայքից զեպի Արտաշատ» քարտեզը տե՛ս վերևում, էջ 231, խմբ.։

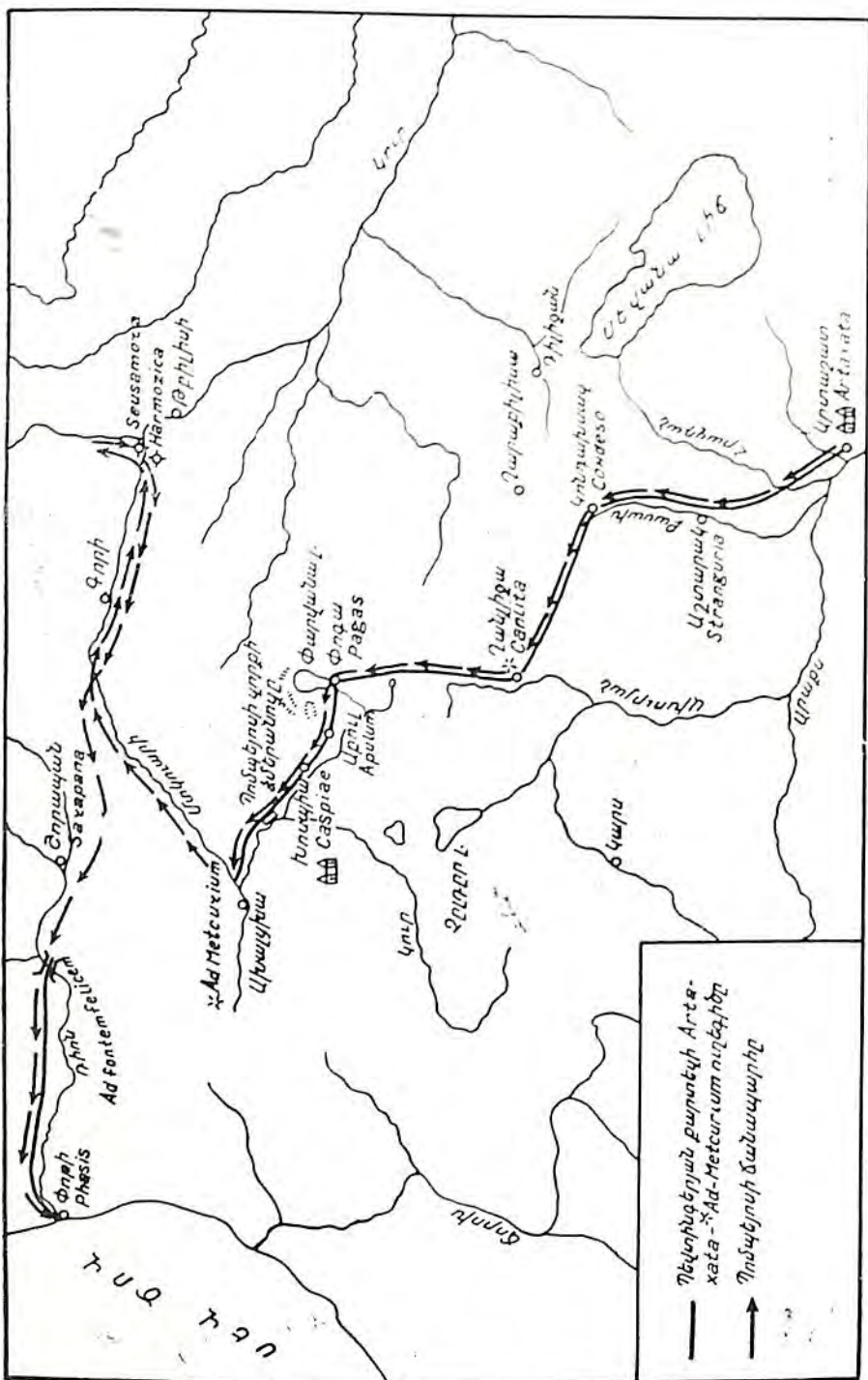
¹ Պլուտ., Պոմպեոս, գլ. 33, 1։

² Տե՛ս «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», էջ 60—62։

երկերում աչքաթող է արված, կարող է ճիշտ լինել, որովհետև Պլուտարքոսի մոտ ևս մատնացույց է արված, որ Տիգրանը, նախ-քան Պոմպեոսի մոտ գնալը, ներս էր թողել Արտաշատ նրա ուղարկած հոռմեական կաշաղորդ: Անհավանական չէ, որեմն, որ Տիգրանը Պոմպեոսի մոտ գնացել էր իրոք, ոչ թե ինքնաբերաբար, այլ, հավանորեն, հատուկ հրավերով և նախնական բանակցություններից ու թերևս որոշ հավաստիացումներից հետո: Հոռմեական աղբյուրներն աշխատել են, քստ երևույթին, բողարկել նախնական համաձայնության հավանական այս փաստը և, Պոմպեոսին մեծարելու համար, կարևոր են համարել առանձնապես շեշտել, որ Տիգրանն ապավինել էր Պոմպեոսի գլխաբարությանը հիմա ու անվերապա՝ կերպով:

Հատվածներում կան անհաշտելի շեղումներ, որոնք պարզ ցույց են տալիս, որ նրանց վկայություններին հիմք են ծառայել տարբեր սկզբնաղբյուրներ: Ինչնաթի կարծիքով, Կասիուս Դիոնը կարող էր իր պատմության այս մասում օգտված լինել Լիվիուսից, Պլուտարքոսը՝ Պոմպեոսի կենսագիր Թեոփանես Միալենացուց, իսկ Ապպիանոսը՝ Նիկոլաոս Դամասկացուց կամ Պոսիդոնիոսից¹:

¹ 9.p. 36, 71. 52, 3.

Պոմպեյական ճանապարհը Արտաշատից Իրեբրիա և այնտեղից Սեբաստոպոլիս-Ֆայսիս

Ինչպես ցույց ենք տվել Պոմպեյոսի անդրկովկասյան ռազմ-
ուղիների լուսարանությանը վերաբերող մեր ընդարձակ հոգվա-
ծում¹, հռոմեական զորքի 66/65 թվի ձմեռվա կայանատեղերը
գտնվել են ոչ թե եփրատի վերին հոսանքի ու Կուր գետի ափունք
ների միջև, ինչպես այդ ենթադրում է Մոմզենը², այլ ալժմյան
Ախալցխայի ու Ախալքալաքի միջև։ Մոմզենը հիմնվել է, անշուշտ,
Դիոնի վկայության վրա, որը հռոմեական զորքերի ձմեռոցի տեղը
ցույց է տվել Անահիտյան երկրում և Կուր գետի մոտ³։ Սակայն
Դիոնի հիշատակած Անահիտյան այս երկիրը, որը համապատաս-
խան է համարվում հին եկեղյաց գավառին, իրական, ինչպես
մատնանշված է հիշյալ իմ հոգվածում⁴ գտնվել է Պետինգերյան
բարտեզի Caspiae (= ալժմ. Խոսպիա) կայարանի ու Կուր գետի
մոտերքում։

Համաձայն վերոհիշյալ մեր ուսումնասիրության ճշտվել որոշ-
վում է նաև հռոմեական զորքի ճանապարհն Արտաշատից դեպի
ձմեռոցի տեղը։ Այդ ճանապարհը պետք է ենթադրել, անշուշտ,
Պետինգերյան բարտեզի Արտաշատ-Սեբաստոպոլիս ուղեգծով,
որը մանրամասն լուսաբանված է «Հին Հայաստանի զլխավոր ճա-
նապարհները» աշխարհագրական իմ աշխատության մեջ, այն է՝
ալժմյան Աշտարակի, Կոնդախսազի, Ղանլիճայի ու Խոսպիայի
մոտով դեպի Կուր գետի աջակողմյան ափերը։

Ձմեռոցում Պոմպեյոսը բաժանել էր իր զորքերը, ինչպես հա-
զորդում է Կասսիուս Դիոնը⁵, երեք զորամասերի, որոնք տեղա-
դրվում էին իրարից բավականաչափ հեռու և գտնվում էին իրեն
Պոմպեյոսի ու նրա երկու օգնականների՝ Լուկիուս Փլակկուսի և
Մետելիուս Կելերի հրամանատարության տակ։ Այս վերջինի բա-
նակումն էր պահվում կալանավորված Կրտսեր Տիգրանը։

Նախապատրաստելով իր արշավանքը դեպի Կողքիս, ուր
գտնվում էր Միհրդատը՝ Պոմպեյոսը հարաբերության մեջ մտավ
իբրենների Արտոկես և աղվանների Օրոլդես թագավորների հետ,
որոնք խոստացան չեզոք մնալ և համաձայնվեցին, որ հռոմեական
զորքն անցնի անարգել իրենց երկրների միջով⁶։ Սակայն, իրա-
կան, նրանք՝ կամ Միհրդատի զորդումով և կամ Կրտսեր Տիգրանին

1 Տե՛ս «Круговой путь Помпея в Закавказье», Вестник древней ис-
тории, 1939, 4.
2 Տե՛ս «Римская история», III, М., 1887, էջ 108.

3 Դիոն, գր. 36, գլ. 53, 5:

4 Տե՛ս գր. 36, գլ. 54:

5 Տե՛ս Պլուտարխոս, Պոմպեյոս, 34, 2:

աղատելու նպատակով՝ պատրաստվել էին դարան գործել հոտմալեցիներին և նրանց բերել հանկարծակի:

Դեկտեմբերի կեսերին, երբ Պոմպեոսի զորքերն անհոգ ու հանդիստ կատարում էին իրենց Սատուրնալիա տոներ՝ իբրևները և աղվաններն անցան Կուր գետը և հարձակվեցին հանկարծ հոտմեական երեք զորամասերի վրա, հույս ունենալով հարվածել ու նրանց ջարդել առանձին առանձին: Սակայն հարձակումը, որը չափազանց վտանգավոր կարող էր լինել Պոմպեոսի զորաբանակի համար՝ չհաջողվեց: Արտոկեսի ու Օրոյգեսի զորքերը ետ մղվեցին և նահանջելիս մեծ կորուստներ տվին, գլխավորապես, Կուրի գետանցքն անցնելիս¹, որը գտնվում էր, հավանորեն, Պետինգերյան քարտեզի Ad Metcurium կայարանի, այժմյան Ախալցխա քաղաքի մոտ:

Անսպասելի ու վտանգավոր այս հարձակումից հետո հոտմեական զորքերը մնացին անվրդով Կուր գետի մոտ մինչև 65 թվի դարունը:

¹ Տե՛ս նույնը, գլ. 34, 1—3 և Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 102—103 և Կասսիոս Դիոն, գր. 36, գլ. 54, 1—5:

18. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՄՅՈՒՍ ՀԱՐԵՎԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԸ ՊՈՄՊԵՈՍԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻՅ ՀԵՏՈ

65 թվի դարնան սկզբին Պոմպեոսը, փոխանակ առաջ շարժվելու գեպի Կողքիս՝ ուղեց նախապես ապահովել իր թիկունքը իբրևիայի կողմից և արշավանքի ելավ ընդգեմ իբրևների: Հոտմեական զորքն իջավ Կուր գետի հովիտներով, առանց որևէ զիմադրույթյան հանդիպելու, մինչև Հարմոզիկա ամրությունը, որը գտնվում էր Կուր գետի և այժմյան Մցխեթի հարավակողմում: Պոմպեոսի այս արշավանքը մանրամասն նկարագրված է Կասսիոս Դիոնի պատմության մեջ¹:

Արտոկես թագավորը, ինչպես հաղորդում է Դիոնը, այրելով Կուր գետի կամուրջը՝ փախավ նրա ձախ ափը: Սակայն տեսնելով, որ Պոմպեոսը Հարմոզիկան զրավելուց հետո, պատրաստություններ էր տեսնում գետն անցնելու՝ նա իսկույն խաղաղություն բանակցություններ սկսեց, ուղարկելով հոտմալեցիներին կենսամթերքներ՝ և վերակառուցեց նաև Կուր գետի կամուրջը:

Բայց երբ հոտմեական զորքն անցել էր արդեն գետի մյուս ափը՝ նա վախեցավ ու նորից փախավ մինչև Պելորոս գետը: Անցնելով այս գետը ես՝ նա ալրեց սրա կամուրջը: Ինչպես Պոմպեոսի հետապնդման ժամանակ, նույնպես և Պելորոս գետն անցնելիս՝ իբրևները կրեցին մեծ կորուստներ: Այնուհետև, որովհետև հոտմեական զորքերը կանգ չառան և Պելորոս գետի ափին՝ Արտոմեական զորքերը Պոմպեոսին նվերներ, տվեց իր որդիներին իբրև պատանդ և ընդունեց նրա առաջարկած պայմանները:

Պոմպեոսի հաղթական բանակը վերջապես կարողացավ, ապահովելով իր թիկունքը հնարավոր հարձակումներից՝ շարունակել իր արշավանքը Միհրդատ Եվպատորի դեմ: Հարմոզիկայի մոտից նա

¹ Տե՛ս գր. 37, գլ. 1, 3—5 և գլ. 2, 1—6:

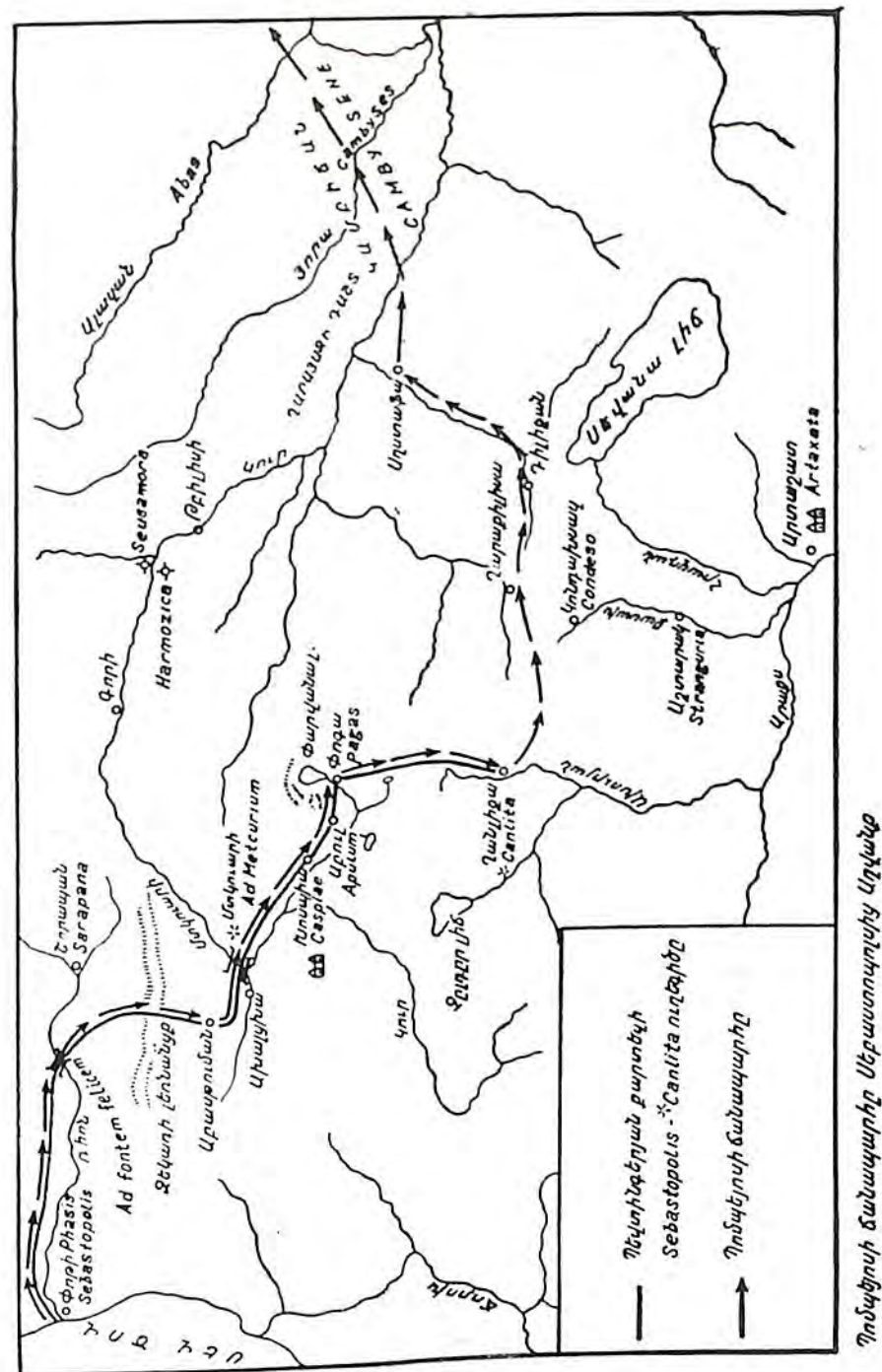
գնաց Կուր գետի հովիտներով և այժմյան Սուրամի ու Շորապանի վրայով գետի Ռիոն գետի հովիտները և այնտեղից Սերաստուպոլիս—Փոթի, ուր գտնվում էր հռոմեական նավատորմիդր: Պոմպեոսը կարծում էր, որ Միհրդատը, որը շրջապատված էր ծովի կողմից՝ գտնվում էր իբրեւ ծուղակի մեջ: Սակայն նա դարձացած մնաց, երբ իրեն հայտնեցին, որ որսն արդեն ծուղակից դուրս էր եկել: Համառ ծերունին գրեթե անմատչելի ճանապարհներով անցել էր իր սակավաթիվ զորամասի հետ մոտ 700 կիլոմետր և գտնվում էր արդեն Ղրիմում, ուր վերստին նվաճել էր Բոսփորյան իր թագավորությունը:

Պոմպեոսն աննպատակահարմար ու վտանգավոր համարեց շարունակել իր արշավանքը և գնալ ծովով Ղրիմ, ուր ուժեղացել ու վերականգնել էր իր իշխանությունը Միհրդատը: Կողքիսից նա վերադարձավ Հայաստան և արշավեց այնտեղից Աղվանք¹: Նա վճռել էր պատժել ու ընկճել Աղվանից Օրոյզես թագավորին, որը, ինչպես տեսանք, հարձակվել էր հռոմայեցիների վրա, հավանորեն, Միհրդատի սադրանքով:

Պոմպեոսի վերադարձի ճանապարհը Կողքիսից Հայաստան, ինչպես և նրա աղվանների դեմ արշավանքի ուղիները, որոնք դեռ մինչև այժմ լուսաբանված չեն, կարելի է այժմ գրեթե ճշտված որոշել աշխարհագրական նորագույն ուսումնասիրությունների օգնությամբ: Նրա ճանապարհը Կողքիսից մինչև այժմյան Սպարանի շրջանը պետք է ենթադրել, ինչպես վերև ասացինք, Պետինգերյան քարտեզի Սերաստուպոլիս—Արտաշատ մեծ ուղիով և այժմյան Արաքսի մոտ, խոսքիսի ու Ղանլիճաչի վրայով: Իսկ ճանապարհը դեպի Աղվանք հավանական է ենթադրել դարձյալ Պետինգերյան քարտեզի Արտաշատ—Արմաստիկա—Լադո շրջանային հին ուղեգծով, որը բնության է առնված Մարկվարտի աշխատություններից մեկում²:

Հռոմեական զորքը գնացած պիտի լիներ այժմյան Ղանլիճաչից Կիրովականի, Դիլիջանի, Իջևանի և Աղստաֆայի վրայով գետի Կուր գետի հյուսիսակողմը գտնվող հին Կամբեճ գավառը, որը ենթադրում են այժմյան Յորա և Ալազան գետերի միջև:

Պոմպեոսի արշավանքն Աղվանների դեմ մանրամասն նկարա-

¹ Տե՛ս Դիոն, գր. 37, գլ. 3, 3—4:

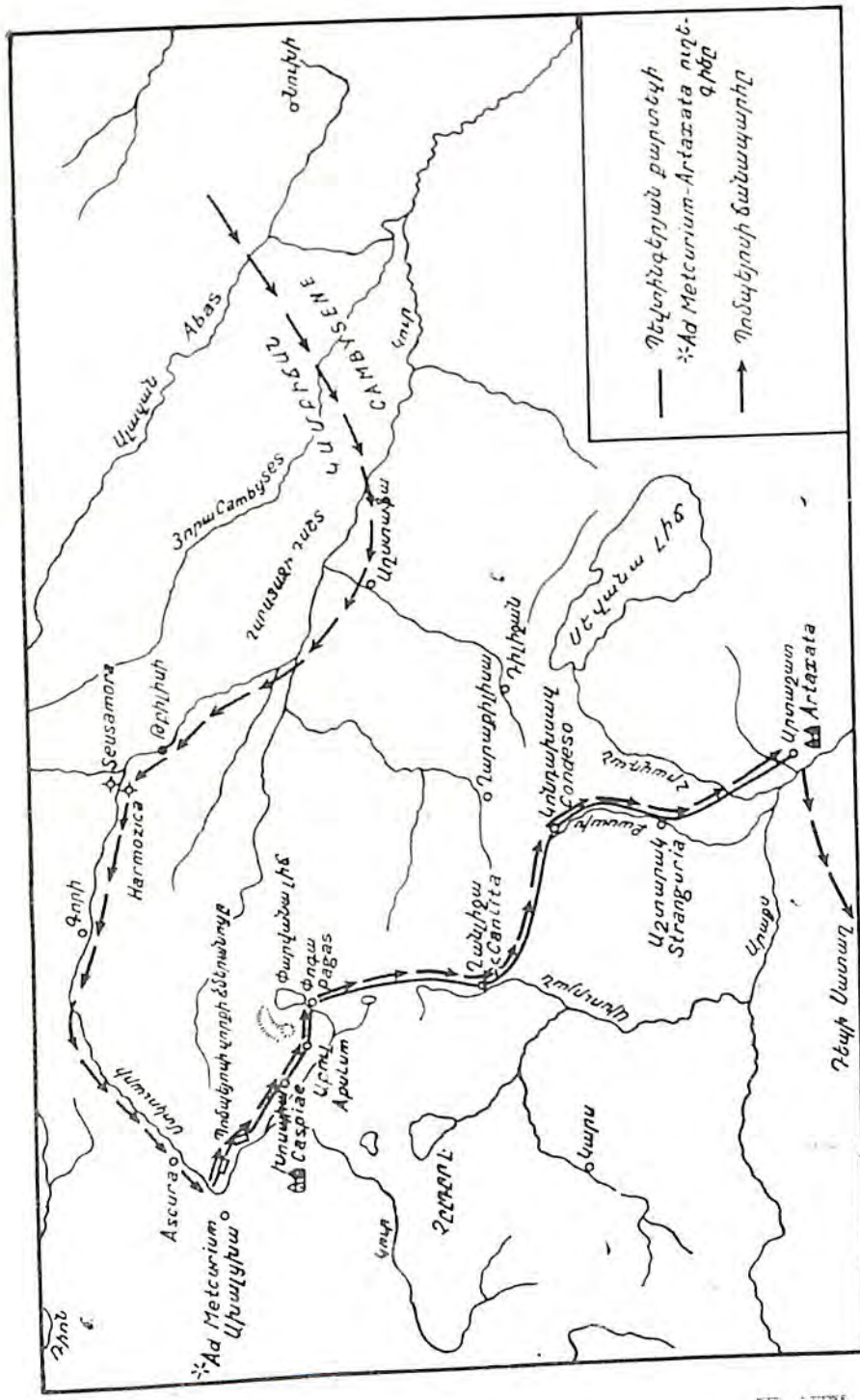
² Տե՛ս J. Markwart, Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf der römischen Weltkarte, Wien 1928.

գրել են Կասսիուս Դիոնը և Պլուտարքոսը¹: Հռոմեական զորքը, ինչպես պատմում են նրանք, հասնելով Կուր գետի ստորին հոսանքի մոտերքը՝ կարողացել էր անցնել գետի հունով, որն ամառվա շոգերի պատճառով խիստ ծանծաղել էր: Գետն անցնելուց հետո՝ նրանք մտել էին ալժմյան Ղարալաղի դաշտը և առաջ շարժվել դեպի Յորա գետը, որը Կասսիուս Դիոնի մոտ անվանված է Կամբյուղես (=Կամբեձ): Անցնելով նաև այս գետը՝ նրանք գնացել էին դեպի ալժմյան Ալաղան գետը, որի հին անունը եղել է քսա Դիոնի և քսա Պլուտարքոսի Աբաս կամ Աբանա: Ամբողջ այս ճանապարհը հռոմայեցիներն անցել էին շոգերի պատճառով, մեծ մասամբ գիշերները և խիստ տառապել էին ծարավից: Նրանք իրենց հետ վերցրել էին միմիայն ջուր, մոտ տասը հազար տիկ իսկ կենսամթերքներ նրանց տալիս էին կամովին Կամբեձ գավառի տեղական բնակիչները:

Ճակատամարտն Աղվանից թագավորի զորքերի հետ տեղի ունեցավ Ալաղան գետի ձախ ափին, ուր հռոմեական բանակը թրշնամու հետ նոր էր մտել շփման մեջ: Պլուտարքոսի պատմելով՝ աղվանական զորքերը, որոնց առաջնորդն էր թագավորի եղբայր Կողիսը՝ վատ էին դինված և մեծ մասը հազել էին, իբրև շոր, գահանի մորթիներ:

Ճակատամարտից առաջ Պոմպեոսը հրամայել էր իր հետևակ զորքին թաքնվել հեծելազորի ետևը, և աղվանները, կարծելով, որ իրենց դիմադրում է միմիայն թշնամու հեծելազորը՝ իսկույն կռվի բռնվեցին սրա հետ: Սակայն հռոմեական լեգեոնները, առաջ գալով հեծելազորի ետևից՝ շարդեցին և նրանց ի փախուստ դարձրին դեպի մոտակա անտառները: Եվ փախչողներից շատերը մահացան անտառներում, որ Պոմպեոսը հրամայել էր շրջապատել և հրդեհել: Շուտով այնուհետև Օրոդեսի հետ կնքվեց հաշտություն: Աղվանքի թագավորը, հպատակվելով Պոմպեոսին՝ ինչպես և Իբերիայի Արտոկես թագավորը, ձևականորեն ճանաչեց Հռոմի դերիշխանությունը:

Աղվանքից հռոմեական զորաբանակը, ինչպես հաղորդում է Պլուտարքոսը², վերադարձավ Հայաստան և այստեղից՝ Փոքր Հայք: Համաձայն Կասսիուս Դիոնի վկայության՝ 65/64 թվին դարձյալ նա ձմեռել էր 66/65 թվի ձմեռուցի տեղում Ասպիս գավառում (Σαπεί Ασ-

Պոմպեոսի ճանապարհը Աղվանքի փոքր Հայք

¹ Տե՛ս Դիոն, գր. 37, գլ. 3, 3—6, 4, 1—4 և 5, 1 և Պլուտարքոս, Պոմպեոս, գլ. 35, 1—2, համեմատե՛ նաև Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 103:
² Տե՛ս Պոմպեոս, գլ. 36, 1:

քննելով¹։ Ուշագրավ է, որ Դիոնի այս երկրորդ վկայության մեջ մի-
նևույն գավառը, որն առաջին վկայության մեջ անվանված էր
Անահիտյան երկիր, այժմ անվանված է Ասպիս։ Ինչպես մանրա-
մասն ցույց ենք տվել «Պոմպեոսի շրջանային ճանապարհն Անգրր-
կովկասում» մեր ուսեսերեն ընդարձակ հոդվածում², այս գավառը
Ասպիս կամ ավելի ճիշտ Կասպիս է անվանվել, հավանորեն,
Պետինգերյան քարտեզում նշանակված Caspiae մեծ կայարանի
անունով, որը գլխավոր կենտրոնավայրն է եղել այժմյան Խոս-
սիայի շրջանի։ Կասպիսը, ըստ երևույթին, նույնպես՝ ինչպես և
եկեղյաց գավառը, կոչվել է Անահիտյան երկիր։ Եվրոպական
պատմագետների երկերում Պոմպեոսի զորքերի 65/64 թվի ձմեռոցի
տեղը հակառակ Դիոնի վկայության ցույց է տրված Փոքր Հայքում,
որ պարզապես սխալ է։

2 *Sk'u* „Круговой путь Помпея в Закавказье“, Вестник древней истории, М., 1939, 4.

[illegible]

Պոմպեյեոս, գլ. 39, 3:

և Տիգրանը դադարեցրին պատերազմը և համաձայնեցին ընդունել միջնորդների վճիռները:

Այնուհետև ուղարկված զատավորները քննարկման ենթարկեցին նրանց դանդատներն ու պահանջները և կայացրին իրենց վրէիծը հօգուտ Տիրդրանի: Համաձայն նրանց որոշման հայոց թագավորը ստացավ ոչ միայն Կորզվաց երկիրը, այլև հյուսիսային Միջագետքի մի մասը: Ուշադրավ է, որ Հրահատը հենց ինքը ևս, ինչպես վկայում է Կասսիուս Դիոնը¹, չառարկեց և հավանություն տվեց այդ վճռին, հույս ունենալով, որ հետագայում գուցե կրահաջողվի իրեն հաշտվել հայերի հետ և ստանալ նրանցից օգնություն՝ ընդդեմ հռոմայեցիների:

Երբ կատարվում էին այս անցքերը, Միհրդատ Պոնտացին, որը վերահաստատել էր իր իշխանությունը Բոսփորյան թաղավորության մեջ՝ խաղաղությունն ուր առաջարկություններ արեց հռոմայեցիներին և հայտնեց, որ եթե Պոմպեոսը համաձայնի վերադարձնել իրեն Պոնտական թաղավորությունը՝ ինքը պատրաստ է հպատակվելու Հռոմին որպես վասսալ և հարկատու։ Պոմպեոսը, ինչպես և 66 թվին, նրան պատասխանեց նորից, որ նախքան բանակցություններ վարելը՝ նա պետք է անձամբ գա և հնազանդվի Հռոմին։ Հաշտությունն այլևս անհնարին էր։ Եվ Միհրդատը վճռեց նախապատրաստվել Հռոմի դեմ նոր կռվի և մշակեց նոր արշավանքի հանդուգն մի ծրագիր։ Նա մտադիր էր դաշն կապելով սկյութների, թրակացիների և կելտերի հետ՝ արշավել Իտալիա Դանուբ գետի հովիտներով և Ալպյան լեռների վրայով, ինչպես այդ իրենից առաջ արել էր կարթագենացի Հաննիբալը։ Այդ մեծ արշավանքի համար հարկավոր էին, իհարկե, թե մարդկային և թե նյութական վիթխարի ուժեր ու միջոցներ։ Եվ 63 թվին, երբ Միհրդատը վերջացնելու վրա էր ռազմական իր պատրաստությունները, որոնց ամբողջ ծանրությունն ընկնում էր Բոսփորի բնակչության ու քաղաքների վրա՝ հանկարծակի նրա դեմ բռնկվեց տարերային կատաղի ապստամբություն, որին մասնակից էին ոչ միայն գրեթե բոլոր քաղաքները, այլև նրա զորքն ու նրա որդին Փարնակը։ Ծերունի Միհրդատը հասկացավ, որ իրեն չեն խնայելու և որ այլևս փրկվելու ոչ մի հնար չկա։ Պաշարված լինելով Պանտիկապեոն (այժմյան Կերչ) քաղաքի իր ամրոցում՝ նա չուզեց անձնատուր լինել ապստամբներին և իր կյանքին վերջ տվեց ինքնասպանությամբ (63 թվի գարնանը)։

Նրա դիակը, որ ուղարկել էր փարնակն Ասորիք՝ Պոմպեոսի հրամանով թաղեցին Սինոպի մոտ գտնվող պոնտական թագավորների դամբարանում։ Այժմ արդեն մեծ ու բազմամյա պատերազմը Միհրդատի դեմ, որը սկսվել էր դեռ քսան և հինգ տարի առաջ՝ Կարեւի է համարել վերջացած։

Պատերազմը կարելի էր ավարտված համարել նաև ամբողջ Արևելքում և Ասորիքում: 65 և 64 թվերին Պոմպեոսի զորապետները՝ Գարինիուսը, Սկավրուսը, Ափրանիուսը և ուրիշները նվաճել էին հարավում փյունիկիան, Պաղեստինան և Ասորիքի ու Միջագետքի մի քանի մասնը իշխանությունները և բաղաքները: Հռոմեացիների մասնը իշխանությունները հասնում էին այժմ Արևելքում մինչև Միջագետքի անապատները և գրեթե մինչև եգիպտոս:

64 և 63 թվերին Պոմպեոսը քաղաքականապես կազմակերպեց իր նոր նվաճած երկրները և կարգավորեց նրանց վարչական ներքին գործերը: Դեռևս 64 թվին, երբ նա գտնվում էր դեռ Պոնտոսում, նա դարձրել էր Նիկոմեդեսի նախկին թագավորությունը, Բյութանա դարձրել էր Նիկոմեդեսի նախկին թագավորության արևմտյան մասը և Միհրդատի պոնտական թագավորության արևմտյան մասը: Հոմեոսական նահանգ: Պոմպեոսից առաջ թե Լուկուլլոսը և թե Հոմեոսական ժերակույտը Ասորիքի օրինական թագավոր էին ճանաչել, ինչպես վերև տեսանք, Սելևկյան Անտիոքոս Ասիացուն: Իսկ այժմ Սելևկյանների իշխանությունը հայտարարվեց Ասորիքում և այս ամբողջ երկիրը վերածվեց Հոմեոսական նավերացված, և այս ամբողջ երկիրը դառավ Հոմի վասսալ հանգի: Վերոհիշյալ Սելևկյան Անտիոքոսը դառավ Հոմի վասսալ և, փոխանակ Ասորիքի, ստացավ Կոմագենի փոքր թագավորությունը, որի կենտրոնն էր Սամոսատ մայրաքաղաքը: Այս թագավորության սահմաններումն էր գտնվում Եփրատի հյւսիսային գետանցքը Սելևկիա ամրոցի մոտ (այժմյան Բիրեջիկ), որն ուներ ռազմական և առևտրական խոշոր նշանակություն:

[illegible]¹ 9p. 37, 74. 7, 4:

վաղը Բ-ը: Լուկիանոսը վկայում է, որ Տիգրանը վախճանվել էր խոր ծերության մեջ 85 տարեկան հասակում: Եթե այս վկայությունը, որը կարող է կասկածելի համարվել, ննարավոր լինի հետազայում հաստատել՝ կարելի կլինի ենթադրել, որ նա ծնված պիտի լիներ 141 կամ 142 թ. (նախքան մեր թվ.) և, ուրեմն, մոտ տասը տարով մեծ եղած պիտի լիներ Միհրդատ Նվպատորից, որը ծնվել էր համաձայն Ռելյնաքի 132 թվին²:

Տիրգրանի և Միհրդատի վերանորոգական ու առաջադիմական գործունեությունը վերջ գրին Լուկուլոսի և Պոմպեոսի արշավանքները: Հաղթող ու աշխարհակալորեն առաջ շարժվող Հռոմը ոչ միայն ամալացրեց և ավերակների կույտ դարձրեց Պոնտոսի և հարավային Հայաստանի հարուստ ու փարթամ քաղաքներն ու գյուղերը, այլև, հաստատվելով մշտականապես Ասորիքում՝ հետզհետե առաջ բերեց ինչպես Հայաստանում, նույնպես և ամբողջ Առաջավոր Ասիայում, հելլենիստական քաղաքակրթության թուլացում և կուլտուրական հետադիմություն: Հատկապես Հայաստանում ու նրա հարևան սլավոնական թագավորության երկրներում հելլենիզմը և հելլենական քաղաքային կուլտուրան հետզհետե գիշեցին իրենց տեղն իրանական հին կենցաղին ու ավանդություններին, որոնք խոր արմատներ ունեին առանձնապես այս երկրներում:

[illegible]

Հայկական լեոնաշխարհը հենց ինքը դառավ աշխարհում մի ջազզային պայքարի ու մրցությունների առարկա և կատարում էր հաճախ հենարան երկրի և ռազմազաշտի ծանր դեր: Կովոզ պեհաճախ հենարան երկրի և ռազմազաշտի տիրապետելը խիստ կարևոր տոթյունների համար Հայաստանին տիրապետելը խիստ կարևոր էր և պայմանավորված էր ոչ միայն այն հանգամանքով, որ նրա մեջ գտնվում էր համաշխարհային առևտրական ճանապարհների հյուսիսային մեծ գիծը, այլ, զլխավորապես, նրա ռազմական ու հյուսիսային մեծ գիծը, այլ, զլխավորապես, նրա ռազմական ու ստրատեգիական մեծ կարևորությունը: Շոնրհիվ աշխարհագրա-ստրատեգիական մեծ կարևորությունն էր հայկական լեոնաշխարհը, կան իր առանձնատկություններին հայկական լեոնաշխարհը, ինչպես հայտնի է, հակադրական բնական մի միջնաբերդ էր և ուներ առաջնակարգ նշանակություն ինչպես պաշտպանողական, նույն-պես և հարձակողական պատերազմի համար: Իբրև բարեկամ պար-

¹ *St'u Lucianus*, Makrobioi, Bibl. Teubn.

² *Sh'u* Mithridate Eupator, 42 52.

³ *St'u* *imjhr*, *tg* 405:

⁴ *Sh'u* Կրանսոս, գլ. 33, 1:

¹ *Sh'u* Eduard Meyer, *Blüte und Niedergang des Hellenismus in Asien*, Berlin, 1925, t. 2, p. 624 *u. u.*

թեւերի՝ նա անհանդուրժելի մի վտանգ էր հոռմեական արեւելյան նահանգների համար, իսկ իբրեւ դաշնակից Հոռմի՝ նա դարձյալ ահաւոր սպառնալիք էր Պարթեական թագավորության համար: Ուստի և քաղաքական մերձեցումը Հայաստանի հետ կամ նրա բռնի նվաճումը այնուհետեւ ամենահիմնական հարցը եղավ թե՛ Հոռմի և թե՛ սլարթեւերի ու Պարսկաստանի արտաքին քաղաքականութեան:

Հայաստանի այս աղետալի դրութիւնը, որ ստեղծւել էր Պոմպեոսի հաղթական արշավանքներից ու 66 թվից հետո, շարունակվեց ոչ միայն հոռմեական-սլարթեական, այլև բյուզանդական-սասանյան, բյուզանդական-արաբական և հետնագոյն շրջաններում: Իբրեւ մարտադաշտ համառ ու արյունահեղ կռիւների՝ նա սարբերաբար ավերւում էր ու կողոպտւում և նրա բնակչութիւնը սրի էր մատնւում և գերւում: Հայաստանի բուֆերական դրութիւնն էր գլխավոր պատճառը, որ նա անկարող եղավ իր ձեռքն առնել սեփական իր ճակատագրի տնօրինումը, և նրա քաղաքական վիճակը կարգավորում էին գրեթե միշտ շահագրգռված մեծ պետութիւնները:

Որպեսզի Հայաստանը կարողանար ազատվել բուֆեր-պետութեան իր դրութիւնից՝ հարկավոր էր, անշուշտ, որ Արեւմտքի և Արեւելքի սահմանը և նրանց մշտական կռիւների բեմը Հայաստանի մոտից տեղափոխվեր մի այլ տեղ: Հայաստանի համար ցանկալի էր, իհարկե, որ Առաջավոր Ասիայում վերականգնվեր քաղաքական այն կացութիւնը, որ նա ունեցել էր Աղեքսանդր Մակեդոնացու և կամ Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետութեան ժամանակ:

Սակայն այդ նրան այլևս բնավ չվիճակվեց: Դարեր շարունակ արեւմտյան և արեւելյան մեծ աշխարհակալութիւնները մնացին անշարժ իրենց նույն հին դիրքերում՝ Եփրատ ու Տիգրիս գետերի մոտերքում: Եւ Հայաստանը, որ Պոմպեոսի հաղթութեանից և 66 թվից հետո կորցրել էր մեծապետական իր նախկին անկախութիւնը՝ մշտական զոհը դառավ արեւմտյան և արեւելյան մրցող մեծ պետութիւնների:

Յ Ա Ն Կ Ե Ր
ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ, ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՏՈՒԿ
ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

ՅԱՆԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ*

- Արեղյան Մ., Հայ ժողովրդական առասպելները, Վաղարշապատ, 1899—1901:
Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908.
Kevork Aslan, Etudes historiques sur le peuple arménien, Paris 1909.
 2. Յ. Աստուրյան, «Քաղաքական վերաբերությունները և Հայաստանի և
 Հռոմի միջև 190-ին թ. մինչև 428 յ. թ.», Վենետիկ, 1912:
Belck W., Majafarkin und Tigranokerta, Zeitschrift für Ethnologie, 1899.
 Նույնի Der Weg Xenophons auf seinem Rückzuge bis in die Ebene
 von Alaschger, Verhandl. der Berl. anthrop. Gesellschaft, 1899:
Брюсов В., Летонисъ историческихъ судебъ армянскаго народа, М.,
 1918.
 Գաբազյան Ա. Մ., «Քննական պատմություն Հայոց», II, Թիֆլիս, 1895:
 Գեղյան Հ., «Համառոտ պատմություն Հայոց», Թարգմ. Հ. Գր. վ. Գալստի-
 քյանի, Վիեննա, 1897:
Gutschmid Alf. von, Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von
 Alexander dem Grossen bis zum Untergang der Arsaciden, Tübingen 1888.
 Նույնի Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroene,
 Mém. de l'Acad. Imp. des sciences de St.—Petersbourg, 1887.
 Խաղաղյան Հ., Սուրյոց Հայոց պատմություն, Թիֆլիս, 1914:
Dolens et Khatch, Histoire des anciens Arméniens, Genève 1907, տես
 նաև հայերեն թարգմանությունը Ռ. Քաջրեյունու, Թիֆլիս, 1899—1910:
Duruy Victor, Histoire des Romains, t. II, Paris 1890.
Drumann, Geschichte Roms, bearbeitet von P. Groebe, Band IV, Ber-
 lin 1899.
Eckhardt Kurt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. IX,
 Heft 4 und Bd. X, Heft I und 2. Տես նաև վ. Գաբանֆիլյանի հայերեն
 թարգմանությունը՝ «Տիգրան Բ և հայ-լուկուլլեան պատերազմները» Վիեն-
 նա, 1926. Ազգ. մատ. ճժԳ:
Lehmann-Haupt C. F., Armenien einst und jetzt, Bd. I, Berlin 1910.
 Լև, Հայոց պատմություն, հատ. առաջին, Թիֆլիս 1917.
Халатъяниц Г., Очерк истории Армении, М., 1910.
 Նույնը, Армянские Аршакиды, М., 1903.
Karbe Hans, Der Marsch der Zehntausend vom Zapates zum Phasis-
 -Araxes. Wissenschaftliche Beilage zum Jahresbericht des Königstädtischen
 Gymnasiums zu Berlin, 1898.

* Աղբյուրների համառոտ տեսությունը տե՛ս վերևում, էջ 359—365:

Կարրիեր Ա., «Հեթանոս Հայաստանի ութ մեծ անուններն Ազաթանգեղոսի և Մ. Խորենացու համեմատ»։ Թարգ. Հ. Հ. Վ. Տաշյանի, Վիեննա, 1899, Ազգ. մատ. Լեւ.
Kiepert H., Ueber die Lage der armenischen Hauptstadt Tigranokerta, Monatsberichte der Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1873.
Kiepert R., Atlas von Kleinasien in 24 Blättern, 1902—1906.

Ковалев С. И., История античного общества, аллинизм и Рим, Л., 1936.

Հյուրշման Հ., «Հին Հայոց տեղում անունները», Թարգմ. Հ. Բ. Պիլեզիկյանի, Վիեննա, 1907, Ազգ. մատ. ԾԳ.

Hultsch Fr., Griechische und römische Metrologie, zw. Bearb., Berlin 1882.

Манандян Я. А., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Эривань 1930.

Նույնի, Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, Երևան 1934.
Նույնի, Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պետրոսյանի քարտեզի, Երևան 1936:

Նույնի, Круговой путь Помпея в Закавказье, Вестник древней истории, М., 1939, 4.

Markwart J., Eranschahr nach der Geographie des Ps. Moses Xoren. Berlin 1901.

Նույնի, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, I, Göttingen 1896, Philologus, Bd. 54—55.

Նույնի, Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen, Wien 1930.

Նույնի, Die Entstehung und die Wiederherstellung der armenischen Nation, Potsdam 1919.

Նույնի, Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf d. römischen Weltkarte, Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien, Handes Amsorya, 1927, N 11.

Նույնի, Die Genealogie der Bagratiden und das Zeitalter des Mar-Abas und Ps. Moses Xoren., Caucasia, fasc. 6, 2. Teil, Leipzig, 1930.

Meyer Ed., Blüte und Niedergang des Hellenismus in Asien, Berlin 1925.

Merivale Ch., General history of Rome, 1875.

Miller Konrad, Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart 1916.

Moltke H. von, Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei (1835—1839), Berlin.

Моммсен, Римская история, том второй, перевод В. Н. Неведомского, М., 1887.

Моммсен Ф., Римская история, том третий, перевод А. Веселовского, М., 1887.

Mommsen Th., Römishe Geschichte, Bd. V, Britte Auflage, Berlin 1886.

Նույնի, Die Lage von Tigranokerta, Hermes IX, 1887.

Morgan J., Histoire du peuple arménien, Nancy-Paris Strasbourg 1919.

Низе Б., Очерк римской истории и источниковедения, издание третье, СПб, 1910.

Нич. К. В., История римской республики, М., 1908.

Chapot Victor, La province romaine proconsulaire d'Asie, depuis ses origines jusqu'à la fin du Haut-empire, Paris 1904

Չամչյան Մ., Պատմութիւն Հայոց, I—III, Վենետիկ, 1784—1786:

Spiegel F., Eranische Alterthumskunde, Bd. III, Leipzig 1878.

Reinach Th., Mithridate Eupator roi de Pont, Paris, 1890.

Sachau E., Ueber die Lage von Tigranocerta, Abhandl. der kgl. Akademie der Wissensch. zu Berlin, 1880.

Страбон, „Всеобщая история в 40 книгах“, перевод Мищенко, т. I—III, М., 1890—1899.

Taylor J. G., Journal of a tour in Armenia, Kurdistan and upper Mesopotamia, տե՛ս առաջ, Թարգմ. Н. Астафьев-ի Матер. для географии Аз. Турции, прил. к тому II Изв. Кавк. Отд. Рус. Геогр. Общ., Тифлис, 1874.

Tournebize, F., Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris 1900.

Fabricius, Theophanes von Mitylene und Q. Dellius, als Quellen der Geographie des Strabons, Strassburg 1888.

Ферреро Г., Величие и падение Рима, т. I, перевод А. Захарова, М., 1915.

ԱՆՉՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՅԱՆԿ*

Աբգար Բ, Յարենի թագավոր 248
 Աբգար է, Եգեսիայի թագավոր 130
 Աբեղյան Մ. 129, 176, 466
 Աղաթանգեղոս 16, 17, 151, 163, 345, 445, 457
 Ազավն 250
 Աղեղնաբեր, Սպարտայի թագավոր 91
 Աղբյուր, Քաղկիսի թագավոր 321
 Աղոն, Արտաբեկի թերթի հրամանատար 294
 Աղոնց Ն. 40, 70, 75, 85, 163, 166, 338, 345, 570—572
 Աղբյուրնու կայսր, 129
 Աթենա 149, 151, 145, 444—445, 465
 Աթաշակ 44, 48, 51, տե՛ս նաև Աստուղան
 Արևմտա 99
 Արաբուհան (Արաբադան), արարցեղապետ 529
 Արևմտյան 127
 Արևելյան, լեզու 432
 Արբանտու կայսրություն 345
 Աղբյուրներ Մակեդոնացի 20, 31, 91—98, 100, 105, 106, 109, 169, 176, 241, 255, 275, 356, 357, 411, 413, 420, 440, 441, 459, 531, 600, 602
 Աղբյուրներ, որդի Անտոնիոսի և Կլեոպատրայի 268, 270, 272, 274, 297, 346
 Աղբյուրներ, Հերոդես թագավորի որդի 295, 347
 Աղբյուրներ, Տիգրան Ե-ի եղբայր 332, 346
 Աղբյուրներ եմենոս զորավար 356—357

Աղբյուրներ, որդի Հովհաննեսի 190, 191
 Աղբյուրներ, (Մեսայինա) հրեաների թագուհի 190, 191, 487
 Ամուսնաց, Մակեդոնացիների զորավար 101—102, 289
 Ամբիկրատես, հետո 174, 465
 Անահիտ 175, 212, 269, 465, 535
 Անգեղ Տոր 40
 Անգերոս 287, 293, 295, 303
 Անիբալ 124, 125, 423, 546
 Անտառային Մեղացի 400
 Անտիգոն 101, 102, 105
 Անտիոք, Անտիոքոս Գ-ի քույր 113
 Անտիոքոս Բ, Մեկեկյան թագավոր 119
 Անտիոքոս Գ Մեծ, Մեկեկյան թագավոր 113, 114, 109, 110, 112, 120, 125, 130, 415, 420, 423
 Անտիոքոս Բարեպաշտ 582
 Անտիոքոս Գ Եփեսոս 128
 Անտիոքոս Հիերաքս 111—113, 115
 Անտիոքոս Գ, Կոմմագենի թագավոր 303, 311, 321, 322, 324, 529
 Անտիոքոս Գ, Մեկեկյան 424
 Անտիոքոս Գ, Կոմմագենի թագավոր 333
 Անտիոքոս Եփեսոս, Ասորիքի թագավոր 529
 Անտիոքոս Գրիգոր, Մեկեկյան 529
 Անտիոքոս Գրիգորի 279
 Անտիոքոս Ասիացի, Ասորիքի թագավոր 238, 529, 597
 Անտիպատրոս, Սիսիդի որդի 141, 567
 Անտիպատրոս 99
 Անտոնիա Տրիփոնա 311
 Անտոնիոս Մարկոս 254—258, 260—

272, 273—281, 283, 293, 297, 346, 367, 368
 Անտոնիոս, հանապարհացուցիչ հեղինակ 572
 Ապոլոն 175, 465
 Ապոլիանոս 105, 106, 128, 138, 141, 157, 158, 160, 171, 189, 194, 196, 197, 200, 202, 203, 205, 210, 211, 214, 219, 226, 227, 232, 233, 235, 253, 361, 424, 427, 428, 434, 439, 450, 451, 453, 462, 470, 481, 486, 491, 493, 494, 495, 499, 502, 510, 511, 513, 515, 517, 518, 519, 520, 524, 526, 530, 532, 534, 535, 538, 546, 553, 555, 557, 561, 562, 569, 571, 573, 577—582, 584, 606, 607
 Ապոլիոս Կլավդիոս 140, 186, 187, 208, 428, 449—483, 485, 492, 529, 530
 Ապոլլոնիդես, պատմիչ 408
 Ասլան Գեորգ 71, 252, 407
 Աստղիկ 175, 465
 Աստուրյան Է. 155, 156, 202, 220, 407, 448, 449, 481, 500, 512, 547
 Աստուղան Մեղացի, Կլուրոսի պապ 53, 390, 398, տե՛ս նաև Աթաշակ
 Ասրանաղ 16
 Ասրանաղեան աղգ 16, 17
 Աստուղոս Գ, Պերգամոնի թագավոր 415
 Ասորդապետ, Մեկեկյան սատրապ 109
 Արա Գեղեցիկ 40
 Արախա, Բաբելոնի թագավոր 57, 86
 Արախա արմեն 56, 57
 Արամ 26—29, 40, 178
 Արամաղ 54, 175, 178, 386, 393, 465
 Արանդես, որդի Աբգար Է-ի 130
 Արգոստես, արմենների թագավոր 101—103, 418
 Արիարաթ Ա, Կապադոկիայի սատրապ 98, 101—102, 272
 Արիարաթ Բ 101, 102, 257, 418, 422
 Արիարաթ Գ, Կապադոկիայի թագավոր 126, 127
 Արիարաթ Ե, Կապադոկիայի թագավոր 124, 168, 458
 Արիարաթ Բ, Կապադոկիայի թագավոր 144—148, 430, 433—435, 439—440

Արիարաթ Ժ, Կապադոկիայի թագավոր 257, 272
 Արիարաթյան Ա, Կապադոկիայի թագավոր 145, 146, 193, 238, 239, 243, 253, 430—435, 438, 479, 480, 490, 513, 556
 Արիարաթյան Գ, Կապադոկիայի թագավոր 253
 Արիարաթյան, Ատրպատական և Հայաստանի թագավոր 281, 287, 293, 294, 296, 297
 Արիարաթյան, Ատրպատականի իշխան 111
 Արիստակես, 345
 Արիստոբուդոս, Փոքր Հայքի թագավոր 321, 333, 356
 Արիստոս 92
 Արևաթիա, Մոփբի թագավոր, Ջարիա-դրիսի որդին 116
 Արմանյակ (Արմենակ) 18, 34—37
 Արմենոս 20
 Արշակ Ա, Պարթևական թագավորության հիմնադիր, 119, 344, 419
 Արշակ Բ, Պարթև թագավոր, 414
 Արշակ, Հայաստանի թագավոր, Արտաշես Գ-ի որդին, 306—308, 346
 Արշակունիներ (հայ) 11, 165, 278, 346
 Արշակունիներ (Պարթև), 119, 152, 154, 283, 300, 324, 343, 414, 446, 447
 Արշամ թագավոր Մոփբի, 112, 113, 115
 Արսարես, Մոփբի թագավոր 112
 Արիստարքոս, Կողքիսի թագավոր 598
 Արտաբազանես, Ատրպատականի թագավոր 108—111
 Արտաբազոս 400
 Արտանես, Մոփբի թագավոր 141, 428
 Արտաշես Ա, Մեծ Հայքի թագավոր 31, 114, 120—140, 149, 150, 153, 162, 170, 297, 298, 304, 314, 420—428, 444—446, 456, 460
 Արտաշես Բ, Հայաստանի թագավոր 129, 269—271, 275, 280—283, 285—289, 291, 294, 296—298, 344
 Արտաշես Գ, տե՛ս Ջենոն թագավոր Հայաստանի
 Արտաշեսյաններ (տոհմ, զինատիրա)

* Ցանկերը կազմել է Ռ. Ի. Մաթևոսյանը:

126, 138, 176, 290, 293—295, 297, 301, 427
Արտաշիր, Սասանի որդին 133
Արտավազ Ա, Արտաշես Ա-ի որդին, 134—139, 245, 297, 298, 426, 427
Արտավազ Բ, որդի Տիգրան Բ-ի 175, 240, 241, 243, 245—250, 252, 253, 255, 257, 258, 261—276, 278—280, 282, 297, 298, 367, 368, 465, 582, 599, 600
Արտավազ Գ, որդի Արտավազ Բ-ի 269, 283, 291, 292, 296—298, 301
Արտավազ Կ, Հայաստանի թագավոր Արիոբանի որդին 294—296, 346
Արտավազ, Ատրպատականի թագավոր 260, 261, 265, 267, 273—275, 280—282, 285, 293, 296, 297, 346
Արտավազ, Փոքր Հայքի թագավոր 275, 280, 285, 287, 303
Արտավան Ա, Պարթևաց թագավոր 137, 426
Արտավան Գ, Պարթևաց թագավոր 300, 301, 302, 305, 306—309, 311—313, 317, 333
Արտաքսերքես Բ, Արեւմտյան Պարսկաստանի թագավոր 66, 70
Արտաքսերքես Մենմոն 352
Արտեմիդե 149, 151, 169, 175, 444, 445, 459, 465, 490
Արտոկես, Իբերների թագավոր 236, 587—589, 592
Արտորմես, Դարեհի փեսա 19, 62
Արտուխաս 74, 374, 400
Արրիան, Հուլյն պատմագիր 95, 96, 109
Արքեղայոս 289
Արքեղայոս, Կապպադովկիայի թագավոր, 257, 295, 303, 347
Արքեղայոս, Պոնտական զորավար 442
Արքիաս Անտիոքացի 359, 360, 490, 465, 606
Ափրանիուս, Պոմպեոսի օգնական 236, 237, 585, 594, 595, 597
Ափրոդիտե 149, 175, 445, 465
Արեւմտյաններ 59, 60, 143, 162, 306, 429, 430, 456
Բարեկոն է. 96, 289
Բագարատ Բագրատունի 157, 161, 450, 455, 529
Բագրատ, Տիգրան Բ-ի զորավար 145, 433, 434
Բագրատունիներ 157
Բակուր, Պարթևաց թագավոր 243, 250, 252, 254—256
Բակուր, Վոնոն Բ-ի եղբայր 317
Բակուր, Վաղարշ Ա Պարթևաց թագավորի եղբայր 341, 343
Բասմաջյան Կ. 281
Բարդիլա, Կյուրոսի որդի 53
Բարոս, «Բարոսյաններ» 250
Բել, 17, 18, 34, 40
Բելոս Կ. 96, 102, 113
Բելք Վ. 173, 200, 464, 508—509
Բորիսով Ա. 132, 133
Բրուսով Վ. 282
Բրուտոս 266
Բուհոս 321
Գարինիուս տրիբուն 224, 555, 558, 559, 597
Գառմատա, մոգ 53
Գարազայան Ա, 18, 49, 129, 206, 252, 265, 282, 344, 345, 522
Գելլիուս Ներվա 258
Գերմանիկոս, որդեգիր Տիբերիոս կայսեր 303—306, 319, 320
Գելցեր Հ. 18, 176
Գինգարոս 255
Գիսակ Դիմաքսյան 314
Գլարիոն, Հռոմեական կոնսուլ 556, 557
Դլափյուրա, Հերովդես Մեծի որդու՝ Աղեքսանդրի կինը 295, 347
Դոտարզ, Արտավան Գ-ի որդին, Պարթևաց թագավոր 313, 314, 315, 317
Դորդիոս 145, 147, 432, 433, 435
Դուաշմիդ Ա. 110, 155, 189, 245, 260, 266, 335, 367, 448
Դուրաս, Տիգրան Բ-ի եղբայր 155, 161, 208, 220, 221, 298, 455, 528, 548, 549
Դրեկով Բ. 165

Դրիգոր Հուսավորիչ 345
Դադարչիչ 54—56, 86
Դադրաշյան 522
Դամատաս 400
Դավիթ Բանաստեղծ 48, 49
Դարեհ Ա Արեւմտյան 19, 53—62, 69, 86, 90, 352
Դարեհ Գ Կողոմանոս 91
Դարեհ, Արտավան Գ-ի որդին 311
Դելիլ Ֆ. 16, 17
Դելլիուս, Անտոնիոսի զորավար 263, 265, 268, 270, 272, 368
Դեմոնարս իշխան 312—315
Դելուկես 42
Դեմոկրատես Տեմենիտես 375
Դելոտարոս, Գալաթիայի թագավոր 238, 239, 253, 597, 598
Դեմետրիոս Սկեփագի 504
Դիմաքսյաններ 314
Դիմաքսյան Նահապետ 315
Դիոգորոս Սիկիլացի 100—102, 124, 128, 169, 356, 418, 422, 424, 425, 459
Դիոգորոս, կուսակալ 119
Դիոնիս, Կղևկատրայի որդին 190, 191, 487
Դիոնիսիոս Հալկարնասցի 19
Դիոս 149—151, 444, 445
Դիոփանոս 408
Դոլենոս-Խաչ Ն. 407, 481
Դոմեթիանոս կայսր 129, 344
Դորիլաոս, բրմապետ 169, 459
Դորյուկեն 101
Դրոման 519
Եղեկիկ մարգարե 16
Եմբաս 53, 400
Եպիսթենես Ամֆիպոլսեցի 381
Եվդոքոս, աշխարհագիր 19
Եվմենես, Աղեքսանդր Մակեդոնացու բարուղարը 98, 99, 101
Եվմենես Բ, Պերգամոնի թագավոր 126, 127
Եվսերիոս Կեսարացի 16
Եվրիպիդես 250
Փլարոպիուս, պատմիչ 250, 361, 368, 463, 464, 510, 511, 530, 606

Երեմիա մարգարե 17, 50
Երվանդ 131, 132, 314
Երվանդյաններ 108, 111, 130, 131
Զարրիենոս, Կորդուբի թագավոր 187, 208, 480, 482, 529, 530
Զարեհ, Ներսեսի որդին 50
Զարեհ, Մովսիսի թագավոր 116, 120, 121, 122, 124, 138, 141, 144, 420, 421, 423, 427, 428, 493
Զարեհ, Արտաշես Ա-ի որդին 134—136, 298
Զարեհ, Տիգրան Բ-ի որդին 136, 227, 562
Զարեհ, Արտաշես Ա-ի հայրը 132, 134
Զարեհ, Արեւմտյան Արմենիայի սատրապ, հետո թագավոր (Մովսիսի) 114, 130
Զարիադրես, տնւ Զարեհ
Զենոբիա, Հռոմեացի կինը 318
Զենոն—Արտաշես (Արտաշես Գ), Հայաստանի թագավոր 304—306, 313, 344, 346
Զիաեփա, Բիթանիայի թագավոր 111
Զոբեր, Աղվանի թագավոր 258
Էմին Մ. 50
Էնգելս Ֆ. 88
Էնեսա 287, 367
Էրատո, Տիգրան Գ-ի բուլբուլ 290, 292, 293, 295, 297, 298, 300, 302
Էրհարդ Կ. 199, 200, 206, 212, 213, 218, 220, 407, 433, 501—504, 507, 511, 512, 513, 520, 522, 531, 535—537, 540, 543, 544, 547, 548
Բամբրադաս 400
Բեա Ուրանիա Մուսա, Հրահատ Գ-ի կինը 290, 291, 299
Բեոփանես Միտիլենացի 359, 360, 567, 579, 605, 606
Բորգոմ 16, 17

Բզատես, Աղիարենի թագավոր 311
Բնատելուս Կապիտոն, պրեֆեկտ 326

Լեման-Հաուպտ Կ. 26, 67, 173, 407,
 462, 464
 Լեո 71, 321, 537
 Լեպիզոս 254
 Լուկիանոս 240, 600
 Լուկիոս Կլուդիոս 275
 Լուկիոս Վիտելլիոս 307, 309
 Լուկիոս Փլակիոս 587
 Լուկուլլոս 49, 159, 160, 173, 180, 183,
 185—194, 196—199, 202, 203,
 205—208, 211—214, 216, 218—
 224, 228, 235, 240, 241, 246, 267,
 269, 284, 323, 328, 340, 359, 360,
 361, 407, 409, 412, 452, 453, 461,
 463, 468, 473, 474, 475, 477—480,
 481—502, 505, 508—522, 524—
 543, 545, 546, 548—560, 563,
 564, 579, 582, 583, 585, 594, 595,
 597, 601
 Լուցիոս Մագիոս 471
 Լուցիոս Փաննիոս 471, 550
 Լավաթյանց Գ. 18, 31, 49, 56, 131,
 158, 161, 252, 278, 279, 407,
 452, 456, 537
 Լարոնդաս 168, 458
 Լեյբիստոֆոս 82, 372, 377, 379—381
 Լորենացի, տե՛ս Մովսես Լորենացի
 Լորյուսանտաս, զորավար 386, 387, 389
 Կազմոս, որդի Արմենակի 18, 27, 28,
 35, 37
 Կալիգուլա 311—314, տե՛ս նաև Կալիս
 Կեսար Գերմանիկոս
 Կալլիմաքոս 220, 221, 549
 Կամբյուս, Արեմենյան Պարսկաստանի
 թագավոր 53
 Կալիս Գրաքսոս 416, 417
 Կալիս Կեսար Գերմանիկոս, կայսր, Օգոս-
 տոսի թուր 292—294, 296, 305,
 320
 Կանիդիոս Կիսսոս, կուսակալ 257, 276
 Կասսիոս Գիոն 154, 216, 218, 219,
 220, 222, 227, 230, 232—235,
 248, 252, 253, 262—270, 274,
 281, 283, 290, 293, 335, 336,

340—343, 367—369, 447, 524, 526,
 529, 530, 533, 539, 541—547,
 549—551, 554, 560, 561, 563, 566,
 569, 571, 575—579, 581, 583, 584,
 587, 589, 592, 594, 595, 596
 Կատիլինա 244
 Կարբե 537
 Կարիեր Ա. 150, 151, 455
 Կելիոս Պոլլիոն 316
 Կելիլիոս Բասսոս 253
 Կեպիոնոս 515
 Կեսար 254, 258, 344, 447, տե՛ս նաև
 Յուլիոս Կեսար Կիսսոս, Մեդիայի
 թագավոր 45, 52, 384—386, 391
 392, 399
 Կիսսոս Բ 44
 Կիկերոն 219, 222, 223, 240, 252, 359,
 360, 439, 536, 545, 546, 553, 557,
 599
 Կիպերոս Հ. 16, 463, 571
 Կիրսիլոս Փարսալացի 20, 31, 32, 49
 Կլավդիոս կայսր 312, 313, 319
 Կլեոպատրա, Միհրդատ եվպատորի դուս-
 տրը, Տիգրան Բ-ի կինը, 226, 227,
 240, 431, 432, 562, 600
 Կլեոպատրա-Սելենե, Ասորիքի թագուհի
 158—160, 190, 191, 273, 279, 451—
 453, 487, 529
 Կլեոպատրա, եգիպտոսի թագուհի 253,
 258, 267—273, 275, 278, 279,
 297, 346
 Կլեոպատրա, դուստր Կլեոպատրայի և
 Անտոնիոսի 273
 Կլոնիդ Վ. 54—57
 Կլուդիոս Կրտսեր 66, 352
 Կլուդիոս Մեծ 44—47, 49, 52, 53, 59,
 86, 176, 384—400, 466
 Կոդրիս 592
 Կոստանդիանոս Մեծ 345
 Կոտիս, Թրակիայի թագավոր 311
 Կոտիս, Փոքր Հայքի թագավոր 311,
 313, 314
 Կոտտա 183, 473, 474
 Կորբուլոն Կենյոս Դոմիտիոս 321—341,
 344, 369, 577

Կորյուն 16, 17
 Կորնելիոս Ֆրակկոս 326
 Կորնուֆիկոս Դյուպատոս 268
 Կվադրատոս 316
 Կվինտոս Գելլիոս, տե՛ս Գելլիոս
 Կվինտոս Մարկիոս Ռեբո, Կիլիկիայի
 կուսակալ 554, 555
 Կրասսոս Մարկոս 219, 240, 243—253,
 255, 257, 258, 262, 266, 275, 276,
 286, 367, 544, 599
 Կրատեր 99
 Կրեմեր Պ. 19, 38
 Կրեսոս, Լյուդիացիների թագավոր 53,
 150, 445
 Կրետիկոս Սիլանոս, Ասորիքի կուսակալ
 302
 Կուրտիոս Ռուֆոս 95—97, 356
 Լարեթ 16
 Լադիտա, Արախաի հայրը 56
 Լայկ Կառպետ 17, 34—37, 40, 179,
 351
 Լայկունի Ա. 328
 Լաննիրալ 238, 596
 Լեկատայոս 38, 73
 Լենդերսոն Բ. 325
 Լերակես 175, 465
 Լերակլիդես 408
 Լերոդոտոս 18—22, 32, 42, 49, 51, 59,
 61, 62—64, 70, 71, 74, 77, 115,
 172, 352, 353, 463
 Լերոդես Մեծ, Հրեաստանի թագավոր
 295, 297, 321, 346, 347, 367
 Լեփեստոս 149, 150—151, 175, 445,
 465
 Լիբրոնիմոս Կարդիացի 356, 357
 Լիպոլիտոս 16
 Լիպոլիտատիա 566
 Լյուրշման Հ. 31, 34, 75, 107, 125
 Լյուդարենս 130
 Լյուդանոս բանառաջագետ 254
 Լոմբրոս 25
 Լովանենս, որդի Շմալոնի 190, 191
 Լովանենս Անտիոքացի, մատենագիր
 113
 Լովան մարգարե 172, 462

Լովանոս Փլավիոս 159, 160, 272, 279,
 300, 302, 308, 309, 311, 368, 408,
 452, 453
 Լորատիոս 287, 477
 Լրադամիզդ (Հադամիզդ), որդի Փա-
 րսամանի 129, 315—319, 324, 346
 Լրահատ Գ. Պարթևաց թագավոր 210,
 211, 226, 229, 235—237, 239, 240,
 245, 553, 560, 561, 563, 564, 575,
 584, 585, 594, 595, 598, 599
 Լրահատ Դ. Պարթևաց թագավոր 257,
 261, 262, 267, 268, 280, 282, 285,
 286, 290, 299, 300, 307, 309, 346,
 533
 Լրահատ և Կամ Հրահատակ Պարթևաց
 թագավոր 285, 291, 292, 299, 300,
 307, 309
 Լրոզին Բ 24
 Լուդա Մակարե 190, 191
 Լուլ 484, 526
 Լուստինդոտոն 116
 Ղևոնդ պատմագիր 329
 Մա 459
 Մաժան, Արտաշես Ա-ի որդին 134
 Մանիլիոս, տրիբուն 224, 225, 558, 560
 Մանիոս Ակվիլիոս Գլաբրիոն, 146, 434,
 436, 438, 555, 559
 Մանիոս Մակլինոս 146, 432, 434
 Մանկայոս, Տիգրան Բ-ի զորավար 196,
 266, 495, 498, 499, 524, 525
 Մառ Ն. 22, 39, 40, 88
 Մասուդի 74, 75
 Մար Արա Կատինա 17, 18, 34—36,
 38, 40, 41, 157, 351, 450, 453,
 Մարդ, Քուրդի հայրը 75
 Մարկիոս Ռեբո, զորավար 559, 560,
 563
 Մարկվարտ Հ. 19, 21, 22, 25, 26, 29,
 31, 32, 34, 56, 58, 67, 73—75,
 80, 87, 102, 110, 116, 136, 137,
 140, 150, 153, 157, 163, 273, 330,
 426, 428, 446, 450, 457, 493, 496,
 509, 569—572, 590
 Մարարես, Միհրդատ եվպատորի որդին
 183, 190, 476, 486

Մարիոս Մարիոս պրովինցիա Ասիայի պրովինսիա 473, 474
 Մեզարատես, կուսակալ 243, 253
 Մեզրոս կարիսացի 20, 31, 32
 Մելիթսեթ-Բեկ Լ. 135
 Մեհրուջան, Զարեհի որդին 124, 423
 Մեհրուջան, Տիգրան Բ-ի զորավար 194, 196, 495, 496
 Մեմնոն Հերակլեացի, պատմիչ 111, 184, 186, 187, 193, 197—200, 210, 220, 361, 476, 481, 482, 486, 489, 499—502, 505, 507, 511, 513, 515, 517, 519, 522, 524—526, 530, 532
 Մենոն, Աղերսանդր Մակեդոնացու զորավար 95, 96
 Մելիք էդ. 114
 Մենուս թագավոր 14, 26
 Մեսադինա 190, 191, 487
 Մետաստասիոս 318
 Մետելլոս Կելեր 587
 Մետրոդորոս Սկեփացի 174, 175, 184, 408, 465, 476, 503—505
 Մերիվել 440
 Միթրաս, Տիգրան Բ-ի զորավար 145, 433, 434
 Միթրաս թագավոր 108
 Միթրատես, արմենական զորքի առաջնորդ 95
 Միթրինես սատրապ 96
 Միթրոփանես 226, 560
 Միլլեր Կ. 230, 571
 Միհր 175, 343, 465
 Միհրդատ Ա., Պոնտական թագավորության հիմնադիր 102, 142, 418
 Միհրդատ Ա., Պարթևաց թագավոր 137, 414
 Միհրդատ Բ., Պարթևաց թագավոր 137, 138, 145, 152, 153, 426, 433, 446, 533
 Միհրդատ, Հրահատ Գ-ի որդի 245
 Միհրդատ, Սելևկյան Անտիոքոս թագավորի բրոնզ որդին 112
 Միհրդատ, Փոքր Հայքի սատրապ, այնուհետև թագավոր 126, 127, 420, 424

Միհրդատ, Արտաշատականի թագավոր 154, 212, 222, 448, 535, 554, 556
 Միհրդատ եմպատոր, Պոնտոսի թագավոր 37, 141, 143—148, 150—152, 156, 157, 159, 168, 169, 175, 181—187, 190, 197—199, 205, 210, 211, 213, 214, 216, 221, 222, 224, 226—230, 236, 238, 240, 241, 246, 359, 408—411, 417, 418, 429, 432—446, 449—452, 458, 459, 466, 469—480, 482, 483, 486, 488, 489, 498, 500—505, 518—520, 525—527, 531—535, 538, 539, 542, 543, 544, 550, 551, 553—556, 559—576, 580—582, 585, 587, 589, 590, 594—596, 597, 599—601
 Միհրդատ, Իրերիայի Փարսոման թագավորի Լզրայր 307, 308, 311, 313—316
 Միհրդատ, Փարսոմանի որդի 346
 Մյուլլեր Կ. 121
 Մշակ, Արամի կողմնակալ 27, 28
 Մոսիերեն 169, 459
 Մուրն, Մեդիայի կուսակալ 109, 110
 Մուրթե՝ ֆելդմարշալ 173, 464
 Մոմզեն Բ. 147, 157, 159, 175, 186, 200, 206, 212, 222, 229, 245, 265, 269, 281, 312, 321, 324, 325, 336, 337, 340, 344, 407, 409—411, 417, 435, 437—439, 441, 443, 444, 450, 451, 452, 462, 463, 466, 481, 511, 513, 522, 523, 531, 535, 536, 537, 543, 547, 552, 587
 Մոնեսես 257, 258, 261, 265
 Մոնես, պարթև հրամանատար 334, 336
 Մոնոբազ, Ադիաբենի թագավոր 334, 341
 Մովսես Խորենացի 17, 18, 26, 27, 34, 36, 40, 41, 48—51, 58, 108, 128—134, 136, 148—151, 163, 171, 176, 177, 180, 190, 244, 254, 277, 278, 314, 344, 345, 351, 425, 427, 444, 445, 457, 461, 466—468, 487, 493
 Մորզան Ժ. 147, 176, 229, 409, 411, 435, 573
 Մորզիայ, Պափլագոնիայի թագավոր 127,

Մուրենա, հռոմեական պաշտոնյա 181, 360, 468, 496, 497, 510, 512
 Մուրշիլ Բ, խեթերի թագավոր 37
 Յասոն 20
 Յասոն դերասան 250, 251
 Յոտապե 274
 Յուլիոս Կեսար 244, 253, 266, 272, 283, տե՛ս նաև Կեսար
 Յուլիոս Պելլեգոս, Կապադոկիայի կուսակալ 317
 Յուստի Գ. 54—56, 58, 245
 Յուստինոս 97, 137, 138, 146, 155, 156, 245, 357, 425, 426, 431—434, 436, 439, 441, 448, 449
 Նաբոնիդ 44, 57
 Նաբուքոդոնոսոր 56, 57
 Նանիա 175, 212, 465, 535
 Նեմանես (Նայմանես), հայ զորավար 148, 439
 Նեոպտոլեմոս 98, 99
 Ներոն կայսր 317, 321, 324, 325, 332, 334, 335, 336, 339—343
 Ներսես, հայր Զարեհի 50
 Ներվա հյուպատոս 258
 Ներվա կայսր 129
 Նիդե Բ. 543
 Նիկոլսկի Մ. 40
 Նիկողայոս Գամատկացի 202, 361, 367, 519, 579
 Նիկոմեդես Բ, Բիթանիայի թագավոր 146, 434
 Նիկոմեդես Գ, Բիթանիայի թագավոր 146, 238, 432, 434, 438, 472, 597
 Նիկոմեդես, հայր Զիադաթի 111
 Նիլ 513
 Նոյ 36
 Շամիրամ 14, 40
 Շափարշ 44, 50
 Շապու Վ. 485
 Շամալոն 190, 191, 487
 Շուր Վ. 325, 328
 Շալիգել Զ. 437

Որմիզդ 459
 Չամչյան Մ. 407
 Պապալիս Քաղյան 24, 26
 Պատկանյան Ք. 40
 Պարշ Վ. 25
 Պենթես 250, 251
 Պետոս 336—341, 369
 Պետրոս Մեծ 168, 458
 Պերտիկան 98, 99, 101, 109
 Պեկեստաս, Պերսիս նահանգի սատրապ 100, 105
 Պիթագորիս, Զենոն—Արտաշեսի մայրը 304, 346
 Պյոթագորիս, Անտոնիոսի թուր 257
 Պիդգարոս, մատենագիր 25
 Պլինիոս 116, 155, 162, 163, 174, 341, 448, 456, 457, 463—465
 Պլուտարքոս 98—100, 124, 125, 140, 145, 155, 163, 174, 175, 180, 183, 184—187, 189, 193, 196—200, 202, 203, 205, 207, 209, 213, 214, 216, 218, 219, 232, 235, 236, 241, 246—250, 258, 263, 265, 271, 277, 357, 361, 367, 368, 409, 423, 428, 433, 435, 448, 457, 462, 465, 468, 475—479, 481, 482, 485, 486, 490—496, 499—503, 505—508, 510—514, 518—522, 524—532, 538—541, 543—545, 547, 548, 553, 556, 565, 566, 568, 570, 573, 576—579, 582, 584, 585, 592, 600
 Պոլեմոն Ա, Պոնտոսի թագավոր 257, 261, 267, 268, 274, 282, 285, 304, 311, 344, 346
 Պոլեմոն Բ, Պոնտոսի թագավոր 333
 Պոլիբիոս 109—113, 116, 120, 126, 258, 356, 357, 420, 424
 Պոլինոս, պատմիչ 100, 111, 112
 Պոպուլիատես 379
 Պոմպեոսիոս 251
 Պոմպեոս 162, 180, 225—230, 232—240, 281, 284, 323, 325, 340, 343, 357, 359—361, 412, 456, 468, 546, 553,

558—561, 563—599, 571, 573—
585, 587—590, 594—599, 601, 602
Պոսեյդոնիոս 25
Պոսիդոնիոս, պատմիչ 361, 579
Պտոլեմայոս, Նկիտական թագավորու-
թյան հիմնադիր 92, 156, 356
Պտոլեմիոս, աշխարհագիր, 121, 449,
463, 464
Պտոլեմիոս Դրոնիսոս, Կլեոպատրայի
հայրը 279
Պտոլեմեոս Կեսարիոն, Կլեոպատրայի և
Յուլիոս Կեսարի որդին 272
Պտոլեմեոս Փիլադելֆիոս, Անտոնիոսի և
Կլեոպատրայի որդին 273
Պտոլեմյաններ 253
Պրուսիա 127
Պուրիոս Վենտիդիոս Բասսոս 255
Ջավախիշվիլի Ի. 87
Ռենյար Թ. 101, 102, 138, 144, 157,
168, 186, 200, 206, 212, 218, 223,
240, 360, 407, 409—411, 427,
431, 432, 439, 441, 451, 458,
476, 477, 481, 490, 498, 501, 504,
511, 512, 519, 522, 526, 531, 535,
536, 540, 543, 546, 557, 569, 570,
571, 579, 600
Ռոքսանե, Աղեքսանդր Մակեդոնացու
կինը 93
Ռուփոս, պատմիչ 530
Սաբաթիոս 22
Սաբարիս, արմենների թագավոր 44,
50, 388
Սալուստիոս 158, 190, 193, 202, 205,
210, 359, 360, 452, 476, 486, 489,
490, 511, 513, 518, 521, 533, 547
Սալմանասար Բ 14
Սանատրուկ, Պարթևաց թագավոր 210,
533
Սանտալճյան Հ. 58, 101, 111, 113
Սասան, Արտաշիրի հայր 133
Սասանյաններ 122, 422
Սատտադուշ 54
Սարգուր, Ուրարտուի թագավոր 14

Սարխատեր, Տիգրան Բ-ի որդին 136
Սերևոս 36, 329
Սելևկյաններ 92—94, 100, 102, 105—
108, 111, 114, 115, 116, 119,
128, 130, 137, 141, 157, 162,
171, 238, 306, 413, 414, 415,
420, 425, 429, 450, 456, 461,
465, 497
Սելևկոս Նիկատոր, Սելևկյան պետության
հիմնադիր 92, 101, 104—106
Սելևկոս Բ Կալլինիկոս, Սելևկյան թա-
գավոր 111—113, 115, 119, 414
Սելենև (Կլեոպատրա) 155—160, տե՛ս
նաև Կլեոպատրա
Սեմյոնիոս 416
Սենեքա 321
Սերաորիոս 182, 469, 471, 473, 474
Սերստիլիոս, Լուկուլլոսի տեղակալ 211,
496, 497, 499, 500, 534
Սերստոս Ռուփոս, պատմիչ 291
Սեֆյան զինաստիա 11
Սիլվակես, Միջագետքի կուսակալ 246,
251
Սիսակյաններ 27, 28
Սիսիգ, Անտիպատրոսի հայրը 141, 567
Սմբատ Բյուրատյան 134—136
Սոկրատես, Բիթանիայի թագավոր 146,
434
Սոյեմոս, Մոփրի թագավոր 321
Սորնատիոս 530
Սոֆալոստոս Սալոմոնալացի 376
Սվավրոս Հոմեական զորավար 597
Սվետոնիոս, պատմիչ 341
Ստատիանոս, Հոմեական զորավար 261,
262, 265, 274
Ստեփանոս Բյուզանդացի 38
Ստրաբոն 20, 21, 31, 34, 69, 72, 76,
107, 116, 120—125, 130, 132, 138,
140, 141, 153, 154, 156, 160, 162,
168, 169—171, 210, 264, 265,
271—273, 294, 352, 353, 357,
361, 362, 420—423, 426—428, 446,
447, 449, 453, 456, 458, 459, 461,
463, 490, 504, 505, 513, 527, 528,
529, 533, 563, 565, 569, 570, 572,
575, 582

Սուլլա 145, 146, 148, 157, 158, 190,
205, 206, 235, 266, 321, 323,
359—361, 433, 435, 442—444,
450—451, 453, 469, 471, 473,
486, 533, 552, 559, 585
Սուրեն, պարթևական զորքի զորավար
248, 250, 251
Սուրբյան Ա. 150
Վալերիոս Մաքսիմոս, պատմիչ 136,
226, 561, 562
Վահագն 50, 175, 465
Վահոմիսա 56
Վաղարշ Ա, Պարթևաց թագավոր 317,
318, 321—324, 333—341, 343, 346
Վալուս 190, 486, 487
Վասակ, պարթևական հրամանատար 252,
338
Վարդան, Արտավան Դ-ի որդի 313, 315,
321
Վարուս 301
Վելլեյուս Պատերկուլոս 292
Վենտիդիոս, Հոմեական զորավար 257
Վերգիլիոս 287
Վիդարնա, պարսիկ աղնական 69
Վինդաֆրա մեղացի, Գարեհի զորավար
57
Վրտեկիոս 208, 309, 320
Վոնոն, Հայաստանի թագավոր 271, 295,
300—302, 304—306, 346
Վոնոն, Ատրպատականի թագավոր 317
Վոնոն Բ, Պարթևաց թագավոր 317
Վրույր, Արտաշես Ա-ի որդի 134
Տակիրտոս 159, 165, 271, 282, 289,
292—295, 302, 304—308, 312—
318, 323, 326, 329—332, 334—
336, 338—341, 368, 369, 452,
463, 464, 528
Տալլոս 570, 571
Տաշյան Հ. 31
Տարն 265
Տարսիլես, Միհրդատի զորավար 199,
243, 253, 507, 514,
Տիրեբիոս Կլավդիոս Ներոն, կայսր
285—287, 289, 291, 292, 296,

301—304, 306—308, 311—313,
320
Տիրիոս 169, 459
Տիգրան երվանդյան 50, 51
Տիգրան Ա 138, 139, 297, 298, 427,
տե՛ս նաև Տիրան
Տիգրան Բ Մեծ 49, 134, 136, 138, 139,
141, 142, 144—148, 152—160,
161—164, 167, 169—172, 174—
176, 178—180, 183—187, 189—
191, 196—200, 202, 203, 205—
214, 216, 218—222, 224, 226—
230, 232—237, 239—241, 243—
246, 248—254, 271, 272, 277—278,
282, 288, 291, 293, 296—298,
359—362, 404—411, 425—437,
443, 446—448, 449—458, 460—
462, 481—482, 485—489, 491,
493—499, 504—536, 538—544,
546, 548, 550, 553—556, 559,
561—564, 567—570, 572—573,
575—582, 584—585, 594—596,
598—601
Տիգրան Կրտսեր 227, 229, 230, 232—
236, 240, 561, 563, 564, 575—
578, 581, 583—585, 587, 600
Տիգրան Գ 285—287, 289, 291, 296,
297, 298, 301
Տիգրան Դ 290—293, 295, 297, 298
Տիգրան Ե 295—297, 332, 346, 347
Տիգրան Զ 332—336, 346, 347
Տիգրան, Արտավազդ Ա-ի կղբայրը 427,
483
Տիգրան, Արտավազդ Բ-ի որդին 269
Տիգրան, արմենների թագավոր 44, 45,
48, 49, 53
Տիգրան, արմենների թագավորի ավագ
որդին 389, 391—395, 400
Տիգրանուհի, Տիգրան երվանդյանի բույ-
րը 49, 51, 178, 467
Տիմարոս, Սելևկյանների սատրապ 128,
425
Տիսսափերես 373
Տիտոս Լիվիոս 202, 206, 268, 361,
367, 368, 416, 511, 519, 522, 542,
547, 579

Տիր 175, 465
 Տիրան (Տիրան Ա) 134—136, 139, 297
 Տիրիբադ 70, 75, 77, 80, 81, 281, 374—376, 383
 Տյուփոն 25, 26
 Տոմաշևկ 31
 Տուրնեբիդ Ֆ. 229, 281, 573
 Տրալանոս կայսր 129, 130
 Տրդատ (Արշակ Բ), Պարթևաց թագավոր 119
 Տրդատ Գ, Պարթևաց թագավոր 309
 Տրդատ Ա, Հայոց թագավոր 129, 136, 314, 318, 319, 322—325, 329, 333—346
 Տրդատ Գ Մեծ 345
 Տրդատ, Վոնոն Բ-ի եղբայրը 317
 Տրդատ Արշակունի 282, 285, 286
 Տրիարիուս, զորավար 222, 551, 553, 554
 Տրոնտինուս, պատմիչ 513, 515, 518, 519, 522
 Տեկրոս, պատմիչ 408
 Փաբիուս Հադրիանուս, Հռոմեական զորավար 551
 Փաոնարադ, Իբերիայի թագավոր 258
 Փաոնակ Պոնտացի, որդի Միհրդատ եվպատորի 126, 127, 238, 243, 253, 420, 424, 596, 597
 Փավստոս Բուզանդ 16, 17, 163, 171, 254, 338, 457, 461, 463, 464
 Փարաման, Իբերիայի թագավոր 307, 308, 311, 313, 314, 315, 322, 324, 333, 346
 Փիլիպպոս, Մակեդոնիայի թագավոր 91
 Փիլոպատոր, Կիլիկիայի թագավոր 303
 Փիլոստրատոս, պատմիչ 317
 Փլավիոս Արրիանոս, պատմիչ 356
 Փլեզոն Տրալացի, պատմիչ 200, 216, 361, 511, 512, 522
 Փրանիպատես, պարթևական զորավար 255
 Փրոնտինուս, պատմիչ 361, 510, 512
 Փարլամ, Վրաց թագավոր 134

Քսենոփոն 12, 32, 42, 44—46, 49, 51—53, 61, 65—67, 69—80, 81, 82, 85—88, 90, 95, 116, 352, 353, 371, 372, 375, 377, 378, 379—381, 384, 537, 541
 Քսերքսես, Արևմեջյան Պարսկաստանի թագավոր 19
 Քսերքսես, Արշամաշատ քաղաքի թագավոր 112, 113
 Քսիփիլինոս 290, 292
 Քուրդ, բրդերի նախահայր 75
 Օգոստոս կայսր 289—292, 294, 295, 300, 301, 304, 312, 313, 357, 368, տե՛ս նաև Օկտավիանոս
 Օկտավիա, Օկտավիանոսի քույրը 256
 Օկտավիանոս, կայսր 254, 256, 268, 273—275, 280—288, տե՛ս նաև Օգոստոս
 Օվիդիոս 287
 Օրբելի Է. 132
 Օրորադոս 145, 433
 Օրոգես, Պարթևաց թագավոր 243, 247, 248, 249, 250, 251, 254—257
 Օրոգես Բ, Պարթևաց թագավոր 300
 Օրոգես, Արտավան Գ-ի որդի 245, 307, 308
 Շրոգիուս, պատմիչ 361
 Օրոյզես, Աղվանքի թագավոր 236, 587, 588, 590
 Օրոնտաս, Արմենիայի սատրապ 69, 70, 73—75, 100, 105
 Օրոնտես, արմենական զորքի առաջնորդ Դավթամեդիայի Հակատամարտում 95, 97, 100
 Օրոնտես-երվանդ, Մեծ Հայքի թագավոր 108
 Օրոնտես-երվանդ 129, 130—132, 425
 Օրոնտես-երվանդյաններ 100
 Օրոսիուս, պատմիչ 206, 522, 569
 Ֆեոդոտ Գ, 200, 407, 409, 411, 485, 511, 531, 543, 546
 Ֆլեզոն, պատմիչ 543
 Ֆլորուս 361, 368
 Ֆորբեր Ե, 37

Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի Յ Ա Ն Կ

Աբաս, Աբահտ, տե՛ս Ալազան գետ
 Աբասթուման 590
 Ադիարեն 20, 21, 32, 49, 75, 142, 153, 154, 162, 170, 199, 210, 311, 333, 334, 341, 429, 447, 456, 461, 507, 515, 533, 595
 Ադրբարանա ամրոց 154, 447
 Ադատ գետ 278
 Ազգի 38
 Ազովի ծով 111
 Աթամանիա 15
 Աթենք 150, 174, 187, 440, 444, 465, 483
 Ալաշկերտ, Ալաշկերտի դաշտ 69, 71, 232, 260, 325, 577
 Ալազան գետ 590, 592
 Ալաշա 572
 Ալբանիա 20, 258
 Ալպեր 238, 596
 Ախալցխա 587, 588
 Ախուրյան գետ 131, 318
 Ակիլիսենե 20, 31, 32, 49, 120, 239, 421, 568, 570, 572, 598
 Ակիսենե 120, 420
 Ակն 570
 Ակտիում 271, 275
 Աղբակ 153, 273, 274, 446, 447
 Աղբարանդրիա քաղաք 93, 263, 264, 269, 271, 272, 273, 275, 285
 Աղձնիք 31, 32, 34, 37, 38, 49, 50, 59, 62, 64, 73, 107, 122, 144, 179, 428, 463, 464, 468, 493
 Ադյուն գավառ 239, 570, 598
 Աղվանք 87, 109, 141, 142, 199, 236, 239, 244, 259, 353, 428, 429, 507, 590, 592, 598
 Աղստաֆա 590
 Աղբի-դաղ 34, 232, 260, 577, տե՛ս նաև Հայկական պար
 Ամասիա քաղաք 168, 169, 353, 361, 459
 Ամաստրիս քաղաք 168, 438, 458
 Ամիդ քաղաք 64, 194, 492
 Ամիսոս քաղաք 143, 145, 168, 187, 189, 221, 417, 431, 458, 475, 480, 483, 485, 486, 549
 Ամնիա գետ 148, 439
 Ամուր լեռ 191
 Այտվանք (Այտուանք, Ատրուանք), գավառ 58
 Այրարատ 31, 34, 63, 107, 110, 111, 122, 131, 326
 Անահիտյան երկիր 568, 587, 594
 Անգեղ բերդ 38, 116
 Անգյուրիոն քաղաք 356
 Անգլիսենե լեռ 565, 568
 Անգորա 26, տե՛ս նաև Անկյուրա
 Անգրիովկաս 15, 17, 69, 78, 110, 258, 284, 285
 Անի, Անի-Կամախ 149, 151, 445
 Անկյուրա 368, տե՛ս նաև Անգորա
 Անձավացիք գավառ 75
 Անշան 44
 Անտաք 260
 Անտիգոնիա 252

- Անտիոք քաղաք 92, 93, 115, 155, 157, 161, 171, 186, 252, 302, 305, 448, 450, 455, 461, 480, 481, 528, 529
- Անտիոստա 120, 121, 421
- Աշխարհ 572, 574
- Աշտարակ 587
- Ասորանի շրջան 590
- Առաջավոր Ասիա 42, 52, 60, 90—94, 105, 114, 117, 123, 126, 134, 136, 184, 241, 244, 255, 275, 291, 353, 411, 413, 424, 477, 601, 602
- Առաջին Հայր 27, 28
- Ասորացի քաղաք 119, 414
- Ասիա 19, 93, 97, 106, 111, 127, 142, 149, 169, 181, 182, 188, 190, 212, 223, 359, 415, 416, 417, 437, 439, 443, 444, 459, 468, 471, 473, 474, 485, 486, 491, 505, 535, 552, 555, 557, 558
- Ասիա (պրովինցիա) 142, 182, 187, 223, 484
- Ասորեստան 14, 15, 17, 27, 28, 32, 42, 43, 57—60, 345
- Ասորիք 24, 54, 92, 93, 94, 105, 106, 130, 155—160, 170, 192, 207, 233, 238, 240, 241, 243, 245—248, 251, 252—255, 257, 258, 273, 274, 277, 279, 281, 282, 286, 287, 292, 293, 302—306, 309, 333—335, 337, 338, 385, 414, 448, 449—453, 460, 461, 482, 488, 528, 581, 582, 595, 597, 599, 601
- Ասպիս 592, 594, տե՛ս նաև Անահիտյան երկիր
- «Ասքենազայ թագավորություն» 17
- Ատալանդ կղզի 150, 444
- Ատտիկ 149, 446
- Ատրպատական 63, 108—111, 119, 126, 137, 140, 142, 144, 153, 154, 156, 198, 222, 239, 240, 244, 247, 258, 260, 261, 264—266, 267, 273, 277, 278, 281, 286, 293, 301, 318, 329, 332, 341, 414, 423, 424, 426, 428, 429, 431, 446—449, 507, 535, 554, 556, 598
- Ատրպատականի թագավորություն 317, 357
- Արաբիա 199, 258
- Արազ գետ, 69, տե՛ս նաև Արարս
- Արախոսիա 106
- Արածանի գետ 31, 32, 34, 43, 64, 67, 71, 107, 116, 122, 213, 216, 218, 219, 331, 337, 338, 513, 537, 540, 541, 543, 544, 547, 548
- Արարատ լեռ 36
- Արարատյան թագավորություն 17, 49, 50, 108
- Արարատյան գաղտ 30, 31, 34, 36, 49, 50, 62, 71, 78, 108, 109, 126, 130, 170, 232, 325, 328, 424, 548, 577
- Արարատյան երկիր 18, 34
- Արարս 69, 71, 77, 109, 124, 260, 262, 273, 274, 287, 288, 318, 328, 329, 423, 576, 577
- Արրելյա 91, 153, 156, 447, 449, 595
- Արցախյան լեռ 25, 26
- Արցախյան քաղաք 69, 121, 136, 229
- Արզվին 229, 574
- Արզնի քաղաք 463
- Արկաթիակերտ քաղաք 116, տե՛ս նաև Կարկաթիակերտ
- Արդանա 194, 337, 492
- Արդանա-սու 116
- Արճակ լիճ 75
- Արմավիր 49, 108, 111, 114, 132, 170, 424, 460
- Արմատիկա քաղաք 590
- Արմենական թագավորություն 50, 52
- Արմենիա 12, 20, 44, 45, 47, 48, 49, 52—56, 58, 59, 61—67, 69—71, 75, 79, 80, 82—86, 96, 97, 99—101, 105, 106, 111, 112, 114, 120, 122, 127, 130, 138, 141, 154, 258, 351—353, 371, 373, 374, 380, 387, 398, 421, 424, 426—429, 432, 447, 568
- Արմենիոն քաղաք 20
- Արմենիա 58, 351
- Armina 15
- «Արմինայ թագավորություն» 17
- Արշակունի թագավորություն 119, 321, 344
- Արշամաշատ քաղաք 112, 113, 115, 116, 136, 170, 337, 466
- Արշարունիք 294
- Արտագերբ բերդ 294
- Արտադ գավառ 75, 548
- Արտաշատ 120, 124—126, 128, 129, 131, 136, 145, 170, 171, 173, 213, 216, 218, 219, 220, 229, 230, 332, 250, 269, 270, 301, 304, 305, 307, 308, 317—318, 325, 326, 328, 329—332, 343, 423, 424, 425, 431, 460, 461, 464, 537, 540, 541, 545, 547, 548, 575—579, 585, 587, 590
- Արտաքսատա 124
- Արտաշեսյան թագավորություն 94, 122—124, 132, 141, 162, 290, 291, 297, 357, 422, 428, 456
- Արցախ 122
- Արուճ 548
- Արփա-չայ 77
- Արքատա քաղաք 124
- Առախյարա (Օտիյարա) գավառ 56, 58, 59
- Ափում 32, տե՛ս նաև Ուլումու
- Արեմենյաններ 44, 53, 59, 60, 143, 162, 306, 417
- Արեմենյանների թագավորություն 59
- Աֆրիկա 92
- Բաբելոն 15—17, 32, 34, 35, 53, 54, 57, 63—66, 86, 91, 92, 95—98, 172, 247, 317, 447, 462, 463
- Բաբելոնական թագավորություն 53, 56
- Բաբելոնիա 42, 43, 45, 53, 56, 57, 60, 104, 115, 154
- Բագատիճ 151, 445
- Բագավան 69, 232, 260, 330, 331, 548, 577
- Բագրատունիների թագավորություն 11
- Բագրևանդ 71
- Բաթում 229, 574
- Բալիստոս գետ 249
- Բալկանյան թերակղզի 21, 23, 419
- Բալո 332
- Բակարիա 105, 119, 246, 414
- Բաղդադ 352
- Բաղնշ 537
- Բամբուլե 246, տե՛ս նաև Հիերապոլիս
- Բաշթալի 153, 273, 446, 548
- Բաստիլյարիկա 567
- Բասին 77, 218, 540
- Բասորակա 120, 421
- Բաստական 330
- Բատման-սու 199, 200, 507, 509
- Բարձր Հայր 31, 32, 37, 122, 260, 322, 576
- Բելիք (Բալիստոս) գետ 249
- Բեհիստուն 53, 54, 58, 86, 352
- Բերկերի 330, 548
- Բեովտիա 442
- Բիթանիա (Բյութանիա) 97, 111, 126, 142, 146, 182, 183, 222—224, 238, 367, 416, 417, 419, 434, 438, 471, 472, 475, 555—557
- Բիթանիայի թագավորություն 92, 419, 437
- Բիթլիս 537
- Բիսգյոլ 45, 331
- Բիրեջիկ քաղաք 597, տե՛ս նաև Սելեկիա
- Բնարեղ բերդ 501
- Բոհտան-սու 67, 72, 75, 80
- Բողազըլու 24
- Բոլբեյիս լիճ 20
- Բոսփոր 183, 190, 238, 253, 419, 472, 473, 475, 476, 568, 596
- Բոսփորյան թագավորություն 229, 236, 238, 573, 590, 596
- Բոսփորյան նեղուց 437
- Գաղիուրա գյուղաքաղաք 169, 459, 551, 553, 554
- Գալատիա 127, 142, 143, 238, 253, 266, 289, 416—419, 472, 555, 556, 563, 582, 597
- Գալիա 276
- Գաղտառիճ 232, 325, 572, 577
- Գալլ գետ 31, 228, 566

Դալյատու լիճ 328
 Դանձակ 261
 Դառնի բերդ 315, 316
 Դավթամեյա 91, 95—97, 100, 109
 Դեղեցիկ դաշտ 112, 116
 Դինդարու 255
 Դյումնիաս բաղաբ 69, 382
 Դյումրի 69, 78
 Դոգարենն 120, տե՛ս նաև Գուգարբ
 Դոդթան 128, 425
 Դոմեր (Գամեր) 15
 Դրանիկ գետ 91
 Դուգարբ 78, 121, 122, 421

Դանալա ամրոց, 563
 Դանլիճա 587
 Դանուր գետ 238, 301, 596
 Դաստեյրա 565—572
 Դաստրակուս լեռ 569
 Դարանաղ 239, 570, 598
 Դարդանոս 148, 181—183, 442, 443, 468, 472
 Դարիալանի բերդ 135
 Դելլեբաբ 69
 Դեմոթի բերդ 136
 Դերջան գավառ 31, 121, 139, 421, 572, 598
 Դերբսենն 120, տե՛ս նաև Դերջան
 Դիադին 69, 71
 Դիարբեքիր 64, 194, 492, 509
 Դիզմ կայարան 69, 218, 541, 544
 Դիլիջան 590
 Դիոսկուրիաս 143, 418, 574
 Դոնեվանք 330
 Դոստալ 570, 571
 Դուբալա 56

Եգեյան ծով 223
 Եգիպտական թագավորություն 92
 Եգիպտոս 15, 53, 54, 60, 62, 93, 94, 156, 160, 253, 258, 267—269, 271, 272, 275, 278, 279, 281, 283, 353, 356, 449, 453, 597
 Եդեսիա 115, 130
 Ելլադա 149, 150
 Ելիմայիս 212

Եկրատանա 42, 52, 111, 145, 154, 255, 431, 447
 Եկեղյաց գավառ 31, 121, 239, 269, 421, 566, 570, 551, 594, 598
 Ենգալավա երկիր, տե՛ս Անգեղ
 Ենդերես 566
 Եռանդ 338
 Եվրեա կղզի 150, 444
 Եվրոպա 18—23, 93, 148, 169, 440, 459
 Եվրսինյան ծով 61
 Երասիս 128, 129, 131, տե՛ս նաև Արաբս
 Երեղ (Երիդա) 151, 445
 Երկրորդ Հայք 27
 Երջիյաս լեռ 25, տե՛ս նաև Արգայոս լեռ
 Երվանդաշատ բաղաբ 130—132, 136
 Երվանդյան թագավորություն 108
 Երրորդ Հայք 27
 Երուաղեմ 246, 368
 Երևան 11
 Եփեսոս 192, 488, 494
 Եփրատ 31, 32, 45, 63, 64, 67, 71, 81, 84, 105, 107, 112, 115, 116, 137, 145, 155, 159, 194, 194, 212, 213, 218, 222, 223, 226, 229, 236, 237, 239, 241, 244, 248, 251, 265, 284, 292, 303, 309, 311, 321, 335, 337, 339, 376, 414, 433, 448, 449, 452, 480, 489, 490—492, 498, 527, 535, 537, 541, 552, 555—557, 566, 568, 570, 572, 573, 582, 584, 585, 587, 594, 595, 597, 598, 601, 602

Ջար գետ 58
 Ջազրոս լեռներ 110
 Ջադրակարտա բաղաբ 119, 414
 Ջախո 548
 Ջարեհավան 136
 Ջարեհյան թագավորություն 94, 122, 357, 430
 Ջարիշատ 69, 136
 Ջարմանալի գլխակ 150, 444
 Ջեղիբե 548
 Ջելա 222, 243, 253, 553, 554
 Ջիմարա 570, 571

Ջուդա ամրոց 54, 58, 59
 Ջեզմա ամրոց 128, 155, 157, 160, 248, 265, 337, 425, 448, 450, 453, 527

Էգեյան ծով 53, 223, 441, 473, 558
 Էդեսա 448
 Էլլադա 441, 444, 445 տե՛ս նաև Ելլադա
 Էլիմայիս 535
 Էկիլ, տե՛ս նաև Անգեղ
 Էմոսայ 321
 Էնդերես 228
 Էպիդամնոս 119
 Էպիդամնոս (Անտիոք) 480
 Էրզրում 31, 325, 574
 Էրյութրեական ծով 63

Թախտ-ի-Սուլեյման 260
 Թավրիզ 260, 262
 Թեխես լեռ 382
 Թեմիսկիրա բաղաբ 475
 Թեսսալիա 21, 253
 Թերմոդոնդ գետ 470
 Թիլ ավան 67, 151, 455
 Թոգրոմա 16
 Թորդոմա տուն 35, 36
 Թորթում 574
 Թոնդը 136
 Թրակիա 148, 150, 254, 311, 419, 440, 444

Իբերիա 20, 87, 141, 142, 159, 236, 239, 258, 307, 313, 316, 318, 333, 353, 428, 429, 431, 452, 527, 589, 592, 598

Իզդիր 328
 Իդումեա 289
 Իզալա (Իզգիլա, Իզիտա) երկիր 55, 58, 59
 Իզլա լեռներ 58
 Իզդուլ 489
 Իլիրիա 21
 Ingilena 38
 Ինդոս գետ 106
 Իոսպիա կայարան (Caspiae) 587
 Իպսոս 105

Իջևան 590
 Իսավրիա 473
 Իսպանիա 182, 276, 469, 471
 Իսոսո հարթավայր 91, 105
 Իտալիա 92, 168, 188, 233, 234, 238, 240, 266, 288, 305, 342, 343, 411, 416, 443, 484, 552, 558, 563, 583, 596, 599
 Իրան 11, 43, 58, 93, 241, 306, 413, 601
 Իրանական բարձրավանդակ 42
 Իրիս գետ 551

Լազո 590
 Լամիսակուս բաղաբ 474, 475
 Լարիսա 20
 Լեզերդա ամրոց 332
 Լենինական, տե՛ս նաև Գյումրի
 Լենինգրադ 132
 Լիրիա 273
 Լիկոնիա 143, 197, 418, 505, 554
 Լիճն (Իլիճա) 332, տե՛ս նաև Լեզերդա
 Լիմիրա նավահանգիստ 294
 Լյուդիա 43, 60
 Լյուդիական թագավորություն 63
 Լյուկիա 294
 Լուրիստան 212, 535

Խաբուր-սու 32
 Խաղտիր 141
 Chai, Chaoi, Choi 38
 Խառան 249
 Խարաբա գյուղ 116, 337
 Խարբերդ 341, 492
 Խարբերդի դաշտ 32, 64, 194, 337
 Խեթական պետություն 23
 Խեթսոնես Տավրիկյան 143, 418
 Խնուսի դաշտ 67
 Խոյ 260, 548
 Խոսպիա 590, 594
 Խոտենն գավառ 574
 Խորդենն (Խործյան) 120, 121
 Խուլթ լեռ 73

Մադկոտն 71
 Մովթ լիճ 337

Մոփր 21, 31, 34, 49, 50, 62, 94, 105,
 106, 111, 112, 141, 143—146,
 158, 160, 170, 193, 212, 233,
 234, 243, 244, 251, 277, 322,
 337, 338, 340, 341, 357, 418,
 420, 422, 424, 428—430, 433,
 435, 451, 453, 460, 489, 491—493,
 496, 501, 513, 529, 536, 581—584,
 597, 598
 Մոփաց թագավորություն 233, 239,
 321, 496
 Մումբ 69, 218, 330, 331, 541
 Մունդա 136
 Մուր 16
 Կարալլա 96
 Կարիրա գյուղաքաղաք 169, 185, 186,
 459, 477—479, 489, 551
 Կաղմեայ տուն 28
 Կալաբեն 20, 21, 32, 49, 75, 154
 Կաղզվան 69, 294
 Կամախ քաղաք 570
 Կամբեն գավառ 590
 Կասպագոլկիա 26—30, 32, 43, 63,
 91, 97—103, 106, 107, 119, 123,
 124, 126, 141—148, 152, 156,
 158, 159, 160, 168, 170, 171,
 174, 175, 183, 193, 222, 223,
 227, 233, 238, 243, 244, 251—
 253, 257, 266, 272, 295, 303,
 305, 311, 312, 317, 321, 322,
 340, 347, 357, 414, 417—419,
 422—424, 428—440, 446, 451—
 453, 458, 460, 461, 466, 470—
 473, 488—490, 499, 513, 527,
 556, 557, 562, 563, 581, 597
 Կասպագոլկիայի թագավորություն 102,
 103, 147, 148, 159
 Կասպրի կղզի 306
 Կասպիանեն 120, 421
 Կասպից ծով 20, 160, 244, 285, 453
 Կասպյան երկիր 121
 Կասպյան գոհներ 308, 309
 Կասպիա 594
 Կարա-սու 67, 80
 Կարենիտիս 120, 421, 572

Կարթագեն 546
 Կարին (Կարենիտիս) 31, 67, 75, 120,
 121, 258, 260, 261, 322, 421
 Կարկաթիոկերտ 115, 116, 136, 170,
 460, տե՛ս նաև Արկաթիակերտ
 Կարմիր ծով 60
 Կարս 69, 78
 Կարվանսարայի լեռնանցք 548, տե՛ս
 նաև Կուջաղի լեռնանցք
 Կարրա (Խառան) քաղաք 595
 Կարբենիշ քաղաք 42
 Կելկիդ-Լիկոս գետ 185, 477
 Կենարիտես գետ 67, 72, 73, 75, 80,
 84, 86
 Կեսարիա 25—28
 Կեր: 238, 596
 Կիզիկոս քաղաք 183, 474, 500
 Կիզիկ կայարան 173, 464, 538
 Կիլիկիա 25, 26, 43, 63, 91, 95, 143,
 145, 157, 158, 160, 170, 196,
 197, 207, 225, 226, 233, 239,
 252, 273, 303, 305, 306, 414,
 418, 433, 450—453, 460, 461,
 472, 473, 489, 499, 505, 524,
 526, 528, 552, 554, 560, 563,
 565, 581, 582, 597
 Կիլիկիայի թագավորություն 25
 Կիպրոս կղզի 272
 Կիրենաիկա 273
 Կիրեստիկա 252
 Կիրովական 590
 Կղարչք 121, 239, 421
 Կոզիկոս քաղաք 475
 Կոլսիդա 567
 Կոդրիս 20, 77, 109, 141, 143, 236,
 239, 244, 285, 418, 428, 442,
 568, 573, 585, 587, 589, 590,
 598
 Կոմագեն (Կոմագենեն) 157, 158, 160,
 207, 244, 303, 305, 311, 312,
 321, 322, 333, 338, 451, 453,
 489, 528, 529
 Կոմագենի թագավորություն 238, 311,
 450, 597
 Կոմանա քաղաք 169, 185, 257, 459,
 478, 551

Կոնդալսազ 587
 Կոս-Դադ լեռներ 572
 Կովկաս 134, 244, 277, 278, 285,
 307
 Կովկաս հնդկական 137, 414
 Կորգուր, Կորգվաց աշխարհ 72, 80,
 142, 154, 156, 170, 187, 207,
 208, 212, 213, 233, 237, 239,
 243—245, 429, 447, 449, 461,
 463, 482, 492, 528—530, 536—
 538, 581, 582, 594—596, 598,
 599
 Կորկյուրա 119
 Կորճայք 32, 50, 59, 122
 Կուլիմեր 32
 Կունարսա 66, 352
 Կուջաղի լեռնանցք 232, 325, 328, 548,
 577
 Կուր գետ 120, 126, 160, 236, 421,
 424, 453, 585, 587—590, 592
 Հալիկարնաս քաղաք 350
 Հալիս (Հալյուս) գետ 26, 43, 63, 223,
 557
 Համագան 42, 352, տե՛ս նաև Էկրա-
 տանա
 Հայասա 37—39
 Հայասա-Աղզի 38
 Հայկական բարձրալեռնակ 77, 538
 Հայկական լեռնաշխարհ 11, 15, 21,
 22, 23, 26, 30, 31, 37, 38, 40,
 62, 77, 78, 84, 87, 95, 114,
 122, 141, 161, 162, 239, 242,
 243, 424
 Հայկական Պար 232, 260, 325, 331,
 577, տե՛ս նաև Աղբի-Դադ
 Հայկաշեն 35, 36
 Հայք 15, 18, 36—38, 135
 Հասանդալա 218, 540
 Հարբաղոս գետ 69, 382
 Հարմոզիկա ամրոց 589
 Հարբ 34—37
 Հելլադա 176, 411,* տե՛ս նաև Ելլադա
 Հելլեսպոնտոս 18, 23, 105, 474
 Հեռավոր Արևելք 145, 431
 Հերակլես քաղաք 175, 187, 361, 483

Հիդարա 567
 Հիերապոլիս 246
 Հյուսպիրատիս (Սպերում) 96
 Հյուրկանիա 100
 Հնդկական օվկիանոս 93, 413
 Հնդկաստան 60, 91, 93, 105, 246,
 398
 Հույավա բերդ 58, տե՛ս նաև Ուշյամա
 Հունաստան 21, 62, 66, 91, 92, 94,
 119, 120, 142, 151, 164, 168,
 175, 275, 280, 352, 415, 417,
 437, 440, 442, 445, 446, 458
 Հոանդեա 338, 339, 340, 341, 343
 Հոենոս 276, 301
 Հոդոս 291, 441
 Հոմ 119, 120, 126, 142, 143, 145—
 147, 150, 160, 164, 182, 183,
 186, 187, 198, 202, 208, 223,
 224, 225, 235, 236, 238, 239,
 240, 241, 242, 244, 246, 249,
 253, 255, 256, 257, 263, 266,
 273, 275, 281—286, 288—294,
 296, 300, 301, 303, 311, 316,
 317, 319—322, 332—336, 338—
 342, 344—346, 357, 369, 408—
 411, 414—418, 429, 431, 432,
 433—435, 437, 438, 440, 442—
 445, 453, 454, 458, 469, 470—
 472, 478, 481, 483, 488, 503,
 512, 528, 552, 554, 555, 557,
 558, 560, 563, 585, 592, 594,
 596—599, 601, 602
 Հոմեական կայսրություն 91, 284,
 287, 289, 291, 292, 303, 312
 Հոմեական հանրապետություն 244,
 251, 275, 282
 Հրեաստան 159, 277, 289, 295, 297,
 452
 Ղանլիճա 590
 Ղարալաղի դաշտ 592
 Ղարաբիլիս 69, 218, 540, 541
 Ղրիմ 236, 590
 Ճոբոս գետ 69, 77, 574

Մագնեիա 114, 119, 120, 415, 420
 Մաժար բաղար 26, 27, 158, 168, 451, 458, 470
 Մալաթիա 32, 64
 Մակեդոնական թագավորություն 92, 97
 Մակեդոնիա 91, 92, 142, 148, 150, 415, 440, 445, 463
 Մակու 75
 Մալոթիա ծով 111
 Մանազկերտ 67, 69, 218
 Մանանազ 239, 540, 570, 598
 Մասիս լեռ 36, 244
 Մատինեն 63
 Մարանդ 260, 262
 Մարաստան 425, 428, 447, 453, 460
 Մարաց տերություն 176, 180, 467
 Մարդիանա երկիր 54
 Մարդաղ 75, 331
 Մարդաստան 75, 330
 Մարմար ծով 474
 Մեդական թագավորություն 42—44, 49, 50, 52, 63
 Մեդիա 15, 20, 42, 43, 45, 49, 53—57, 77, 106, 109—111, 128, 130, 141, 153, 160, 170, 244, 262, 264, 273, 281
 Մելիտեն 16, 63, 158, 159, 193, 258, 337, 338, 340, 451, 452, 489, տես նաև Մալաթիա
 Մեծ Զալ 32
 Մեծամոր գետ 128, 129
 Մեծ Զալք 34, 95, 97, 101, 105—109, 111, 114, 115, 123, 124, 126, 141, 170, 420—422, 425, 428, 460, 567, 572
 Մեղ գետ 67, 80
 Մերձավոր Արևելք 9, 39, 92, 93, 97, 413
 Մերվ 250
 Մզուր 239, 570, 598
 Միգդոնիա 155, 220, 448, 463, 546, 548
 «Միննեալ թագավորություն» 17
 Միջագետք 93—95, 105, 112, 115, 116, 126, 137, 155—157, 162, 170, 171, 207, 208, 210, 220—

223, 226, 235—240, 243, 245—249, 251, 258, 277, 278, 309, 334, 337, 424, 426, 433, 448—450, 456, 460, 461, 523, 527, 528, 533, 548, 550—552, 561, 585, 594—599
 Միջերկրական ծով 119, 160, 357, 415, 453, 489, 558
 Միջին Ասիա 93, 126, 145, 424, 431
 Միսիա 419
 Միսրին 115, 155, 161, 208, 220—222, 311, 448, 455, 463, 528, 548, 549, 550, 552
 Մշու գաղա 67, 71, 80, 199, 213, 507, 537, 538, 544
 Մոկր 122
 Մոսթյան լեռներ 244
 Միջին 135, 589
 Մուրդ գետ 260
 Յոնիա 275
 Յորա գետ 590, 592
 Եսթիան 77
 Նաջարան գյուղ 116, 337
 Նարչ-ի Ռուստամ 352
 Նեապոլիս 342
 Նեխ-Մասիս (Նեխ-Մասիք) 18, 36
 Նեղոս գետ 60
 Ներոնեա 343
 Ներջին (Տավրոսում) 196, 199, 498, 537, 538
 Նիկեփորին գետ (Ֆարկին-սու) 200, 463, 508, 509
 Նիկեփորիում բաղար 246
 Նիկիա բաղար 367
 Նիկոպոլիս բաղար 228, 270, 566—571
 Նիկաս (Նեոկեսարիա) 185, 477
 Նինուե 42, 91, 153, 156, 172, 447, 449
 Նոր ամրոց 594
 Նպատ լեռ 302
 Շակաշեն 109
 Շահապիվան 71
 Շենիկ 196, 498, 537

Շիրակ 78
 Շուշ 64
 Շոշաստան 53, 54
 Շորապան 590
 Շուպրիա 49, տես նաև Սուպիրիդիս
 Ողոմանիս գավառ 420
 Ոստան 330
 Չինաստան 126, 424
 Չորրորդ Զալք 27, 107, 122
 Պակոյոթիկ 61
 Պաղեստին 160, 190, 191, 254, 453, 487, 597
 Պաղեստինյան բաղար 238, 240, 596, 600
 Պասին-սու 69
 Պասարան ավան 544
 Պարաբոսթրյան լեռներ 244
 Պարթևիստ գետ 464
 Պարթևական թագավորություն 119, 137, 152, 174, 209, 236, 241, 242, 245, 247, 256, 257, 266, 273, 282, 284, 291, 299, 301, 317, 333, 414, 425, 426, 489, 532, 585, 602
 Պարթևստան 54, 97, 105, 119, 292, 307, 333, 414
 Պարիսպեն 120, 121, 123, 421, 422, 567
 Պարսիում բաղար 474, 475
 Պարսիս 244
 Պարսից ծոց 32
 Պարսից տերություն 180
 Պարսկաստան 15, 53, 54, 56, 59—62, 65, 74, 78, 84, 87, 91, 94, 95, 100, 105, 142, 174, 194, 345, 352, 417, 419, 420, 465, 492, 602
 Պարս 43
 Պափլագոնիա 97, 98, 126, 127, 132, 289, 419, 471, 472
 Պելլոս գետ 589
 Պենջար 54
 Պերգամոն 92, 126, 142, 415, 424

Պերգամոնի թագավորություն 92
 Պերսեպոլիս 95, 97, 352
 Պերսիս նահանգ 100
 Պիմոլիս գյուղաբաղար 169, 459
 Պիսիդիա 473
 Պյուրկ 228, 566, 569—571
 Պոմպեյոպոլիս բաղար 305
 Պոնտոս 26—28, 32, 97, 101—103, 106, 110, 111, 119, 123, 124, 127, 142—145, 160, 168—170, 175, 176, 182—187, 198, 221, 222, 226, 228—230, 238, 239, 253, 257, 261, 266, 267, 274, 276, 282, 285, 304, 311, 333, 408, 409, 411, 414, 417—419, 422, 429—431, 437, 438, 453, 458, 460, 465, 466, 469, 471, 472, 474, 475—477, 479, 483, 484, 494, 502, 504, 505, 530, 531, 550—553, 555, 557, 560, 563, 564, 572, 575, 576, 594, 597, 601
 Պոնտական թագավորություն 102, 142—143, 151, 253, 239, 289, 561, 596, 597
 Պոստոլ 342
 Պոստի Արմենիա 27, 28, տես նաև Առաջին Զալք
 Պաղոմալիդ բաղար 159, 190, 191, 452, 487
 Պրիսպուս 474
 Պրոպոնտիս ծով 419, 473, 474
 Պրոտոպոլիս 148, 439
 Ջալալիք 135, 136
 Ջեջիրեն 58, 64
 Ջուլամիերի 58, 548
 Ջուլֆա 262
 Ռեդլան 80
 Ռիոն գետ 590
 Ռուսաստան 15, 77, 143, 418
 Ռեանդուլ 58
 Սագաստան 54
 Սամարիա 289

Մամոսատ 238, 597
 Սասուն 32, 34, 73, 133
 Սատաղ 31, 232, 258, 289, 325, 328, 572, 577
 Սարգեստ ամրոց 64, 91, 96
 Սարիզամիշ 69
 Սեբաստոպոլիս 587, 590
 Սելեկիա քաղաք 92, 93, 101, 128, 155, 160, 247, 250, 425, 448, 453, 528, 529, 597
 Սելեկյանների (Սելեկյան) թագավորություն 92, 104, 106, 119, 128, 157, 170, 179, 414, 415, 420, 424, 450, 460, 468
 Սընկառիձ 571
 Սիդոն 278
 Սիկիլիա 356
 Սինոպ 143, 145, 168, 187, 188, 417, 431, 458, 486, 583, 597
 Սինոբեզա ամրոց 569
 Սինոբիա 228, 229, 566, 567, 569, 571—573, 594
 Սիսակիրիտիս 20, 21, 32, 49, տես նաև Շուպրիա
 Սկյուդիսես լեռ 244
 Սղերտ 72, 80, 463
 Սյունիք 121
 Սոգդիանե 105, 119, 414
 Սոլի քաղաք 159, 452
 Սոմխեթ 135
 Սուզա 95
 Սպարտա 91
 Սպեր 63, 96
 Սուխում 229, 574
 Սուրամ, լեռնանցք 143, 418, 590
 Սուփան լեռ 36
 Սևանա լիճ 132
 Սև ծով 71, 98, 109, 110, 123, 126, 132, 141, 142, 229, 417, 419, 422, 424, 428, 573, 574
 Վալաշկերտ քաղաք 317
 Վալդուինիք 191
 Վան 14, 42, 352
 Վանա լիճ 34, 36—38, 49, 71, 101, 216, 330, 537, 540

Վասպուրական 75, 121, 421
 Վարդանակերտ 329, 577
 Վուանդ ամրոց 326, 328, 329
 Վուդեղիաս 317
 Վրաստան 144, 199, 244, 507
 Վրկան, Վրկանաց աշխարհ 106, 119, 300, 309, 322, 324, 333, 334, 414
 Վրկանի ծով 110
 Տաբարիստան 105
 Տալափրա գյուղաքաղաք 169, 459, 478, 554, 555, 594
 Տամոնիտիս 421
 Տամուրիտիս 121
 Տայր 77, 121, 122, 421
 Տաովիչ 260
 Տավրոսյան լեռներ (Տավրոս) 34, 36, 67, 70, 71, 174, 185, 196, 199, 207, 213, 214, 220, 223, 224, 337, 338, 465, 492, 493, 496, 498, 507, 512, 528, 537—539, 546, 548, 557
 Տարոն 31, 34, 37, 330, 331
 Տելերոսս գետ 67, 80, 374
 Տիանա քաղաք 168, 458
 Տիգրա բերդ 55, 58, 59
 Տիգրանակերտ 141, 158, 159, 167, 171—175, 178, 179, 193, 194, 196—199, 200, 202, 205—209, 213, 220, 222, 318, 329—333, 335, 337, 360, 410, 428, 451, 452, 458, 461—465, 467, 468, 488, 491, 493—496, 497—502, 506—513, 515, 518, 519, 521, 523—529, 532, 537, 543, 549, 552
 Տիգրիս գետ 32, 43, 58, 64, 92, 107, 112, 116, 122, 173, 193, 194, 207, 221, 241, 374, 463, 464, 491—493, 528, 550, 601, 602
 Tygrem կայսրան 194
 Տիգրոն 211, 226, 248, 258, 300, 317, 528, 531, 534, 560, 561, 563
 Տիլգարիմմու բերդ 16

Տիլ ամրոց 58
 Տիլարի գավառ 58
 Տիոս քաղաք 127
 Տմորիք 121, 421
 Տյուրոս քաղաք 278
 Տոմիս ամրոց 115, 239, 489, 513, 597
 Տուր-Արգին լեռներ 58
 Տուրուբերան 107, 122
 Տրապիզոն 66, 69, 77, 98, 123, 143, 168, 239, 352, 417, 422, 458, 597
 Տրիպարագիս 97, 104
 Տրոսմերի երկիր 556, 563, 564
 Տուշպա 42
 Տևտուրպյան անտառ 301
 Յել լիճ 135
 Բաշամա բերդ 55, 58, 59, տես նաև Հույավա
 Ուլուումու 32, տես նաև Ափում
 Ուտիր 109, 122
 Ուրարտական թագավորություն 13, 14, 84
 Ուրարտու 14, 15, 29, 31, 32, 40, 42, 43, 87, 122
 Ուրմիա լիճ 260
 Փայտակարան 121, 421
 Փանոսակիա 123, 239, 422, 597
 Փասիս գետ (Պասին-սու) 69, 77, 109, 110, 381
 Փասիս, Փոթի 574, 590
 Փավնիտիս 120, 121, 421,
 Փարիզ 289, 293
 Փարսալուս 253
 Փերե 20
 Փիլիպպի 254
 Փյունիկիա 156, 158—160, 233, 254, 449, 451—453, 581, 582, 597
 Փոքր Ասիա 13, 15, 18—25, 32, 42, 43, 53, 92, 94, 95, 101, 106, 114—116, 119, 142, 143, 148, 158, 160, 175, 189, 197, 223,

253, 255, 257, 266, 276, 353, 415—420, 439—443, 451, 453, 466, 472, 473, 485, 486, 506, 555, 557
 Փոքր Հայք 29, 31, 32, 43, 62, 63, 71, 95, 97—103, 106, 107, 111, 114, 115, 120, 123, 124, 126, 141—144, 147, 148, 221, 239, 244, 253, 258, 268, 269, 274, 276, 282, 286, 287, 303, 311—314, 321, 322, 333, 353, 357, 417, 418, 420, 421, 422, 424, 429, 430, 439, 440, 470, 479, 480, 550, 551, 554, 555, 565, 567—569, 570, 592, 594
 Փոլուգիա 19, 26, 105, 419, 473
 Փրաասպա (Գանձակ քաղաք) 260—262, 265
 Քաղեղոն 183, 473, 474, 504
 Քաղկիս 321
 Քանիմիր գյուղ 67
 Քարգու-Արարադ 18, 36, 37
 Քարթլի 135, 136
 Քարձնեն 421
 Քերոնեա 205, 521
 Քեփրիբեյ, Քյոփրիբյույ 232, 260, 325, 576, 577
 Քրոս կղզի 442
 Քիրմանշահ 53
 Քղիմար 32
 Քսերքսեն 421
 Քուրդիստան 58
 Օդոմանտիս 120
 Օլիի 69, 229
 Օսեթ 135
 Օսրոյենե 142, 154, 239, 248, 429, 448, 598
 Օրդասպու 260
 Օրոնտես գետ 92
 Ֆարկին (Տիգրանակերտ) 141, 173, 174, 194, 200, 428, 464, 493, 498, 508, 509
 Ֆարկին-սու 199, 200, 507, 509

Յ Ե Ղ Ե Ր Ե Վ Ժ Ո Ղ Ո Վ Ո Ւ Ր Գ Ե Ն Ե Ր

Ալաններ 307, 309	314, 330, 421, 535, 542, 574,
Ալարոդներ 62, 71	587—589, 594
Աղվաններ 109, 236, 244, 278, 284,	Ինսորներ 324
285, 307—309, 587, 588, 590,	Իսպանացիներ 260
592, 594	Լյուդիացիներ 42, 53
Ալինաններ 77	Լույիներ 24
Անարիակներ 110	Խալդեր 39, 46—49, 78: Խալդայներ
Աշգուզա 17	45—48, 73—76, 83, 123, 374,
Ապարն (Պարն) 119	376, 380, 381, 383, 394—399,
Ասորեստանցիներ 65	422, 479: Խալդ-ուրարտացիներ
Ասորիներ 26, 120, 174, 421, 470	14, 38, 43, 73, 74, 76, 84
Ատրպատականցիներ, Ատրպատական-	Խալիբներ 421
յաններ 110, 153, 273, 542	Խալլուրներ 31, 73, 75—77, 83, 84,
Արարներ 212, 492, 528, 536	120, 470
Արամայեցիներ 25	Chai, Caoi, Choi 38
Արիմներ 25, 26, 29	Խատտեր 24, 39
Արմեններ 12—15, 18—20, 22—26,	Խարիներ 24
29—32, 34, 38—40, 43—51, 53,	Խեթեր 37, 78
54, 56—58, 61—63, 71—75,	Խոտենցիներ 574
78, 80—89, 95, 102, 108, 111,	Խուրրիներ 24, 39
122, 123, 137, 147, 153, 154, 162,	Կադուսներ 109, 110, 400
311, 352, 353, 374, 380, 384—	Կամիսներ 24
400, 418, 422, 426, 439, 447,	Կասպաղովկիացիներ 63
456, 470	Կատտոներ 120, 421
Բարելոնացիներ 57, 138, 154, 426,	Կարդուխներ 67, 70—73, 80, 84,
447	371—374, 383, 400
Բիթաններ 419	Կելտեր 238, 419, 596
Բյուլանացիներ 202, 513	Կիլիկեցիներ 63, 196, 499, 525
Բոիզներ 19, 21	Կիմրացիներ 515
Գալատներ, Գալատացիներ 127, 142,	Կիմերներ 15, 17, 22, 30, 42
202, 419, 513	Կոլխեր 69, 77, 383
Գաղիացիներ 260	Կոլտեր 383
Գերմանացիներ 165, 276, 303	Կորդվացիներ 492, 529
Գիմիրի 17, տե՛ս նաև Կիմերներ	Հելլեններ 76, 77, 248, 372—374,
Գոգեր 78	376, 377, 381—383, 525, 527,
Եգիպտացիներ 62	528
Ելլումայներ 110	Հենիորներ 322, 470
Բեսալացիներ 21	Հեսպերիտներ 70, 77, 383
Բրակիացիներ, Բրակա-փոլուզիացիներ	Հյուրկաններ 400
20, 22, 23, 29, 202, 238, 513,	Հնդիկներ 384
596	Հոամրայցոց արաբական ցեղ 529
Բուրբեր 88	Հոամայեցիներ 15, 119, 120, 125, 130,
Իրերներ 120, 121, 212, 236, 258,	141, 146, 148, 157, 160, 161,
284, 285, 307, 308, 309, 313,	174, 175, 182—184, 187, 193,

196, 198, 200, 203, 205—208,	210—213, 218, 221, 222, 226,
228, 229, 230, 232, 233, 235,	236, 237, 240, 244, 246—250,
255, 257, 258, 260, 261, 262,	264—268, 271, 272, 275, 276,
281—283, 285, 286, 289, 291,	296, 297, 300, 302, 304, 306,
307, 312, 317, 321—324, 328,	329, 331, 333, 335, 338, 343,
344, 415, 416, 420, 423, 428,	430, 432, 434, 435, 439, 441,
442, 443, 450, 453, 454, 471,	472, 476, 477, 479, 480, 483,
497—501, 503, 505, 506, 508,	515, 518, 519, 521, 524, 526,
529, 530, 533, 534, 536, 541,	542—544, 549—551, 553, 554,
560, 566, 573, 576, 577, 579,	580, 582, 585, 588, 589, 590,
592	
Հրեաներ 174	
Հույներ 15, 23, 28, 62, 67, 70,	80—82, 91, 93, 135, 177, 196,
207, 244, 300, 439, 467, 470,	499, 525, 527, 541
Մակեդոնացիներ 19, 93, 106, 130,	306
Մակրոներ 69, 73, 77, 382, 383	
Մատիններ 62—64, 71, 110	
Մարդեր 73—75, 77, 212, 330, 331,	374, 535
Մեդացիներ 34, 42—46, 49, 51, 52,	87—89, 109, 120, 138, 154, 212,
268, 281, 304, 384, 389, 390,	394, 400, 421, 426, 447, 515,
535	
Մոսիներ 78, 322	
Մոսսինուկներ 31, 77, 120, 383, 421	
Նախախեթեր 24, 39	
Նեսիտ-խեթեր 24	
Շակաշենցիներ 109	
Պակտիներ 78	
Պարթևներ 119, 137, 138, 140, 142,	145, 146, 153, 154, 156, 180,

183, 184, 210, 211, 212, 219,	230, 236, 237, 239, 240, 243,
245, 246, 247, 250—255, 257,	258, 260, 262, 264—267, 269—
272, 274, 275, 281—283, 285,	286, 288, 291, 292, 294, 300,
302, 304, 308, 309, 312—315,	317, 318, 321, 323, 324, 333—
335, 337—339, 341, 344, 414,	426, 428, 429, 432, 433, 435,
447—449, 476, 477, 530, 531,	533, 536, 544, 561, 575, 576,
585, 594, 595, 599, 601, 602	
Պարն (Ապարն) 414	
Պարսիկներ 15, 44, 46, 61, 88, 89,	91, 101, 106, 130, 135, 162,
244, 386, 389, 394, 395, 400	
Պոնտացիներ 550, 551	
Սակասաններ 77	
Սակեր 400	
Սասպեյրներ 62, 71, 78	
Սարապարաններ 77	
Սիրակներ 78	
Սկալոներ 88, 165	
Սկյութացիներ, Սկյութներ 15, 17, 22,	30, 42, 62, 77, 165, 183, 238,
305, 309, 382, 426, 470, 476,	596
Սկյութեններ 69, 77, 78	
Սյուրիացիներ 63	
Սուրբիներ 24, 39	
Վրացիներ 135, 136, 244, 277	
Տաոիներ 69, 73, 75—77, 376, 381—	383
Տավեր 470	
Տիրարեններ 77, 123, 141, 389, 422,	479
Ուտիներ 78	
Ուրարտացիներ 14, 15, 50, 62	
Սրմենի 26	
Փասիաններ 70, 77, 383	
Փոլուզիացիներ 19, 21, 22, 62, 63	
Քուրդեր 73—75	
Ռսեր 135, 136	

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Խմբագրական Հանձնաժողովի կողմից	5
Երկու խոսք	6
ՔննԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ	
ՍԿԶԲԻՅ ՄԻՆԶԵՎ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆՆԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	
(66 Թ. Մ. Թ.)	9
Առաջաբան	11
Գ Լ Ո Ւ խ առաջին	
Արմենների Գաղրբ և նրանց հնագույն պատմությունը	13
Գ Լ Ո Ւ խ երկրորդ	
Արմենների ներգաղթի ուղիները և նրանց հնագույն գաղթավայրերը	30
Գ Լ Ո Ւ խ երրորդ	
Արմենիան իբրև դաշնակից մեղացիների	41
Գ Լ Ո Ւ խ չորրորդ	
Արմենները աֆեմենյան պարսկաստանի տիրեպատության տակ	52
Գ Լ Ո Ւ խ հինգերորդ	
Արևելյան և արևմտյան Արմենիան ըստ Քսենոփոնի	66
Գ Լ Ո Ւ խ վեցերորդ	
Արմենների տնտեսական և հասարակական կենցաղը ըստ Քսենոփոնի	79
Գ Լ Ո Ւ խ յոթերորդ	
Արմենական երկրները Աղեֆսանդր Մակեդոնացու և նրա հաջորդների ժամանակ	90
Գ Լ Ո Ւ խ ութերորդ	
Մեծ Հայքը, Մոփիք և Փոփր Հայքը սելևկյանների տիրապետության ժամանակ	104

Գ Լ Ո Ւ խ իններորդ	
Արտաշեսյան և Ջարեհյան քաղալորությունների հաստատումը Հայաստանում	118
Գ Լ Ո Ւ խ տասներորդ	
Տիգրան Բ-ը և հայ-պոնտական դաշինքը	140
Գ Լ Ո Ւ խ տասնմեկերորդ	
Հայաստանը աշխարհակալ մեծ պետություն	152
Գ Լ Ո Ւ խ տասներկուերորդ	
Հելլենիզմի զարեղացումը Հայաստանում և Տիգրանակերտ քաղաքի հիմնումը	167
Գ Լ Ո Ւ խ տասներեֆերորդ	
Միհրդատի պարտությունը ու փախուստը Հայաստան և նոր պատերազմի պատրաստությունը հայերի դեմ	181
Գ Լ Ո Ւ խ տասնչորսերորդ	
Լուկուլլոսի արշավանքը Հայաստան և Տիգրանակերտի առումը	192
Գ Լ Ո Ւ խ տասնհինգերորդ	
68—67 թվերի կոիվները և Լուկուլլոսի նահանջը	209
Գ Լ Ո Ւ խ տասնվեցերորդ	
Պոմպեյոսի արշավանքը և Տիգրանի հաշտությունը նրա հետ	225
Գ Լ Ո Ւ խ տասնյոթերորդ	
Պրասոսի արշավանքը և Արտավազ Բ-ի դաշնակցությունը Պարթևների հետ	243
Գ Լ Ո Ւ խ տասնութերորդ	
Անտոնինոսի պարթևական արշավանքը և Արտավազ Բ-ի ողբերգական մահը	256
Գ Լ Ո Ւ խ տասնիններորդ	
Արտաշես Բ-ի և նրա հաջորդների համառ պայքարը Հայաստանի անկախության համար	280
Գ Լ Ո Ւ խ քսաներորդ	
Փոտրազգի քաղալորների անկախում իշխանությունը Հայաստանում	299

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ Ս Ա Ն Մ Ե Կ Ե Ր Ո Ր Դ

Հոռմեա-Պարբեական տասնամյա պատերազմը և արշակունյաց թագավորության հաստատումը Հայաստանում	320
Հայաստանի օտար զինաստիանների թագավորները	346
Աղագացուցակ	347
Համառոտ տեսություն աղբյուրների և ցանկ զրականություն	348
Հավելված. Քսենոփոնի «Անարասիս»-ի և «Ալեքսիսի»-ի արմեններին վերաբերող հատվածները	371
Ժամանակագրական աղյուսակ	401

ՔԱՐՏԵԶՆԵՐ

Արմենների հնագույն գաղթավայրերը Հայաստանում	33
Քսենոփոնի և Տառ հաղարի նահանջի ճանապարհը	68
Լուկուլլոսի ճանապարհը Նոփիի վրայով դեպի Տիգրանակերտ	195
Տիգրանակերտի ճակատամարտը ըստ Պլուտարքոսի	201
Տիգրանակերտի ճակատամարտը ըստ Ապոլինոսի	204
Լուկուլլոսի ճանապարհը Կորդուրից Մշո դաշտը	215
Լուկուլլոսի ճանապարհը դեպի Արտաշատ	217
Պոմպեյոսի ճանապարհը Փոքր Հայքից դեպի Արտաշատ	231
Անտոնինոսի արշավանքի ու նահանջի ճանապարհը	259
Ալանների արշավանքի Caspia via ճանապարհը	310
Կորբուլոնի ճանապարհը դեպի Արտաշատ և Տիգրանակերտ	327

ՏԻՐՔԱՆ Բ ԵՎ ՀԻՌԱՐԸ

ՆՈՐ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹՅԱՄԲ ԸՈՏ ՍԻԶՐԵԱԳՐՅՈՒՐՆԵՐԻ

1. Առաջաբան	407
2. Առաջավոր Ասիայի թաղարական ու տնտեսական դրությունը Տիգրան Բ-ից առաջ	413
3. Արտաշեսյան հարստությունը և Տիգրան Բ-ը	420
4. Հայ-պոնտական դաշինքը և Տիգրան Բ-ի արշավանքը Կապադոկիա	430
5. Միհրդատյան առաջին պատերազմը (88—84 թվ.)	437
6. Տիգրան Բ-ի նվաճումները	446
7. Հելլենիզմի զորեղացումը Հայաստանում և Տիգրանակերտ թաղաքի հիմնումը	455
8. Միհրդատյան երրորդ պատերազմը և Միհրդատի փախուստը Հայաստան	459
9. Լուկուլլոսը պահանջում է հանձնել իրեն Միհրդատին և նախապատրաստվում է պատերազմի	479
10. Լուկուլլոսի հանկարծակի հարձակումը և առաջին ընդհարումը հայերի հետ	488
11. Տիգրանակերտի պաշարումը և Տիգրանի տեսակցությունը Միհրդատի հետ	498
12. Մեծ ճակատամարտը Տիգրանակերտի մոտ	507

13. Տիգրանակերտի առումը և Տիգրանի աշխարհակալ մեծ պետությունը քայքայումը	524
14. 68 թվի կոիվները Հայաստանում և Միհրդատի մահը	532
15. Տիգրանի և Միհրդատի հաղթական առաջընթացումը և Լուկուլլոսի նահանջը	550
16. Պոմպեյոսի արշավանքը Պոնտոս և Միհրդատի պարտությունը	560
17. Տիգրանի հաշտությունը Պոմպեյոսի հետ	675
18. Հայաստանը և մյուս հարևան երկրները Պոմպեյոսի արշավանքից հետո	589
Յ ա ն կ ե ռ	605
Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ա Ն	605
Հ ա տ ա Կ ա ն ու ն ե ռ ի	

ՔԱՐՏԵԶՆԵՐ

Պոմպեյոսի ճանապարհը Արտաշատից Իրերիա և այնտեղից Սերաստայուլիս-Ֆադիս	586
Պոմպեյոսի ճանապարհը Սերաստայուլից Աղվանք	591
Պոմպեյոսի ճանապարհը Աղվանքից Փոքր Հայք	593

ՀԱԿՈՐ ՀԱՄԱԶԱՍԹԻ ՄԱՆԱԿՅԱՆ
ЯКОВ АМАЗАСИОВИЧ МАНАЦЯН

Ե Ր Կ Ե Ր

Ա.

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատարակչական խմբագիր

Փ. Հ. ՄԱԴԱՆՅԱՆ

Գեղարվեստական խմբագիր

Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱՆՅԱՆ

Նկարիչ

Լ. Ա. ՍԱԴՈՅԱՆ

Տեխնիկական խմբագիր

Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ

Սրբագրիչ

Մ. Վ. ՀԱԿՈՐՅԱՆ

Պատվեր 318

Հրատ. 4643

Տպաքանակ 5000

Հանձնված է շարվածքի 23.4.1975 թ.: Ստորագրված է տպագրության 8.2.1977 թ.:

Տպագրական 39,75 մամուլ, հրատ. 33,12 մամուլ: Թուղթ № 1, 60×90^{1/16}:

Դիմել 3 ք. 55 կ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 19, Բարեկամության 24 գ.

Издательство АН Армянской ССР. Ереван, Барекамутян, 24-г.

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության էջմիածնի տպարան